

Куѣо Куев

Съдбата
на старо-
българската
ръкописна
книга
през
Вековете

Наука
и
изкуство

ЩЕ СЪБЕ
ЕЛІВѢУ
БЕСЕХЪ П
ПЛАТЬ М
ЕПРИМАЗ
ДІЕВЛІКА
КРЪПРИ
БРАПРОБ
УТАВІОИ
ПА
ПРИ
НБОВ
ИЦАМБА
ЗЛОШАЕ
ЗАОВЫА
НЕНЬБЫ
ЖПЕБОВ

1

Съдбата
на старо-
българската
ръкописна
книга
през
вековете

БИБЛИОТЕКА
Митко Лачев

КУЙО М. КУЕВ

БИБЛИОТЕКА
Митко Лачев

Съдбата на старо- българската ръкописна книга през вековете

ВТОРО ПРЕРАБОТено И ДОПЪЛНЕНО ИЗДАНИЕ

НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ, 1986

Авторът на книгата е изтъкнат специалист в областта на старобългарската литературна история, един от най-добрите познавачи на нашето старо ръкописно наследство. Трудът му е плод на дългогодишни археографски проучвания в книгохранилищата на много страни.

Настоящото издание е обогатено с редица факти от сложната съдба на българската ръкописна книга в резултат на разширяване и задълбочаване изследването на нейната история.

Авторът разглежда процеса на миграцията на старобългарските ръкописи, като сполучливо набелязва основните етапи на тяхното движение и пътищата, по които те напускат родината в резултат на редица политически и културно-исторически фактори. Сочат се случаи на безпримерно унищожение на българските писмени паметници през вековете. Проследява се съдбата на най-ценните старобългарски ръкописи, като се започне от Зографско евангелие, Мариинско евангелие, Супрасълски сборник от X—XI в. и се свърши с Тихонравовия дамаскин от XVII в.

Книгата представлява интерес както за литературоведи, историци, културолози, така и за по-широк кръг читатели.

© Куйо Марков Куев, 1986
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 82 Б-1

HABENT SUA FATA LIBELLI

(Теренциан, М., III в.пр.н.е.)

Предговор

След 1961 г. имах възможността да работя по-продължително време в редица книгохранилища в СССР, Полша, Румъния, Чехословакия, Югославия и Австрия. Преглеждайки славянските ръкописи в тези страни, аз се натъкнах на интересни за науката факти, които ме накараха да се замисля върху тях и да потърся тяхното обяснение: многобройни преписи от старобългарски съчинения, за които в науката не се знае, голяма миграция на ръкописното наследство в различни посоки, намаляване на ръкописното богатство в редица манастири и минаването на това богатство в частни ръце, съсредоточаване на цели ръкописни сбирки в определени градове и т. н. От друга страна, силно впечатление ми направи и обстоятелството, че старославянското литературно наследство на Балканския полуостров, българско и сръбско, в много случаи има еднаква съдба — унищожава се по различни начини и по различни поводи, при различни обстоятелства. Чуждото господство поставя при еднакви условия българи и сърби, еднакво е отношението му към тяхното културно наследство, едните и другите са само рая, едните и другите изпадат в тежко материално положение, еднаква е съдбата на старите им паметници. Така че онова, което става с ръкописите в сръбските земи през османското робство, важи и за нас. Затова именно привеждам понякога факти и от сръбските земи, от сръбските манастири. Картината по този начин получава много по-широки размери.

Разбира се, за тази тежка съдба на южнославянската стара книжнина се знаеше и по-рано, но все пак имаха се предвид отделни случаи, и то свързани с по-важни съчинения, с по-забележителни автори. С други думи, не се знаеше обемът на тази наистина покъртителна картина на унищожение. Когато обаче се събраха повече факти на едно място и се подредиха в определени групи и по определен план, тази картина значително се промени; промени се в дълбочина и в ширина; промени се и впечатлението от нея, т. е. тя става по-тъжна, по-мрачна, по-покъртителна. При това положение неволно се запитваме дали ще се намери друга страна, чието културно богатство да е пострадало толкова много? Дали има друг народ тъй ошетен, както нашият?

Всичко това ме накара да се заловя, доколкото ми позволяват силите и възможностите, да проследя съдбата и миграцията на произведенията на старата българска литература през вековете, били те в оригинал или пък в преписи. Целта ми е да представя на читателя съдбата на нашето старобългарско книжовно наследство през вековете и да посоча по този начин огромните културни щети, нанесени на нашия народ в миналото. Разбира се, настоящата

студия не може да претендира за пълнота и изчерпателност на въпросите. При сегашните условия на работа това е невъзможно да се постигне, защото редица книгохранилища остават недостъпни за нашия работник, многобройни са ръкописите, които все още не са описани, и т. н. От друга страна, това не е и необходимо. Ако се съберат и подредят всички факти, разпръснати из различните книгохранилища у нас и в чужбина, няма да се промени характерът на картината; черните краски биха се само увеличили. Струва ми се обаче, че и дадените тук съобщения не свидетелствуват за някакъв светъл лъч, за някаква що-годе радост. Чудното е само едно: как при такива тежки условия, при такъв кръстоносен поход на унищожение, при това разграбване и разпиряване все още е останал голям брой писмени паметници! Разбира се, в дадения случай голяма заслуга имат, от една страна, и някои манастири като големи хранители и ценители на ръкописите и, от друга, някои събирачи, колекционери. Ако те не бяха събрали толкова много ръкописи, днес със сигурност може да се каже, че редица неща нямаше да съществуват. Така например в църквата „Св. София“ в Охрид е имало в шкафа 23 славянски ръкописа на пергамент и на хартия,¹ а днес там няма нищо. Каква е съдбата им, не се знае. Запазено е само онова, което е взел Григорович. Е. Каранов пише: „В кратовската църква, подновена в 1836 г., една цяла ниша в зидовете беше пълна с книги, но сега няма нито една; още Гилфердинг искал да вземе една книга, но не му я дали и той-само се надписал на нея.“² Затога, когато говори за взетите от Гилфердинг от Ипекската патриаршия ръкописи, М. Милоевич пише: „Нам е драго, че ги е взел нашият брат русин, тъй като те няма да пропаднат.“³ И действително не са пропаднали онези писмени паметници, които е взел този учен и пътешественик, които той е успял да запази от унищожение. Днес те са достояние на научния свят, на всеки, който се интересува. Не се знае каква щеше да бъде съдбата и на онези наши ръкописи, които Арсений Суханов взема от Атон, ако те не бяха отнесени в Русия и поставени в благоприятни за тяхното запазване условия. Като се има предвид, че много писмени паметници в Атон са станали предмет на безпощадно унищожение, то вероятността и те да не бъдат пощадени е много голяма. Изобщо трябва да се каже, че благодарение именно на редицата пътешественици са оцелели многобройни и ценни старобългарски ръкописи. Почитта ни към тези пътешественици се засилва още повече, като се има предвид, че някои от тях са пътували и събирали писмени паметници при тежки условия: трябвало е да преодоляват редица битови трудности, да пътуват понякога пеш и т. н. Не всички са разполагали и с достатъчно парични средства. Може би някъде са си послужили с методи и средства, каквито днес нямат място в живота, но всичко това е вършено в името на науката, в името на общото благо, а не в името на лични интереси и амбиции. Ние виждаме, че събраното ръкописно богатство става в края на краищата обществено достояние, че то е донесло извънред-

¹ В. И. Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва, 1877, с. 155.

² Е. Каранов. Материали по етнографията на Македония, СбНУ, кн. IV (1891), с. 304.

³ М. С. Милојевић. Путопис дела праве (старе) Србије, св. II. Београд, 1872, с. 211.

но голяма полза на науката, на културата, че то е станало наш ценен капитал. При това положение готови сме да простим едни или други „прегрешения“ на този или онзи пътешественик, на този или онзи събирач на ръкописи, щом като той е успял да ги запази от унищожителния ход на събитията. Нашата литература е загубила извънредно много и затова днес трябва да бъдем благодарни на всички онези, които са успели да спасят нещо от някогашните нейни придобивки, постижения.

В съдбата на старата ни писменост се оглежда съдбата на нашия народ — съдба несретна, нерадостна, съдба на народ, прекарал 700 години под чужд ярем!

Предговор към второто издание на книгата

Първото издание на книгата „Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете“ от 1979 г. бе изчерпано за много кратко време. Това обстоятелство показва, че нашата читателска публика проявява интерес към подобни научни изследвания и че нейните потребности не са задоволени. Затова аз продължих работата върху събиране на нов материал както у нас, така и в чужбина: СССР, Полша, Югославия и Унгария, където има немалко български ръкописи. Особено плодотворна се оказа работата в съветските книгохранилища. В резултат на новонамерените материали настанаха следните по-значителни промени:

Първо, увеличиха се значително староруските ръкописи, чиито протографи са старобългарски: Реймско евангелие, Пандекти от Антиох, житието на Текла, житието на Конрад, Мстиславово евангелие и др. Прибавени са и два сръбски ръкописа, в основата на които също лежат старобългарски оригинали: Мирославово евангелие и Вуканово евангелие.

Второ, значително се увеличиха статиите в третия отдел, където се проследява съдбата на отделни старобългарски ръкописи — в първото издание те бяха 25, а сега са повече от 40.

Трето, увеличиха се сведенията за някои сбирки на стари ръкописи, които по-рано не фигурираха — сбирката в Ягелонската библиотека в Краков (Полша), сбирката на А. И. Хлудов (сега в ГИМ, Москва), сбирката на М. П. Погодин (сега в ГПБ, Ленинград) и др.

Четвърто, намериха се нови данни за унищожение на старобългарски ръкописи по различни поводи и начини.

Пето, увеличиха се значително снимките на ръкописи, колекционери и учени. Някои от тези фотографии, като на Р. Кързън, Ал. Горски, А. Хлудов, П. Сирку и др., са извънредно голяма рядкост; образите им може би се знаят само от отделни лица.

В резултат на всичко това книгата значително се разшири.

Първи раздел

**Странствуване
на
ръкописите**

1. Съдбата на нашите ръкописи през IX—XII в.

Измежду всички славянски народи българският най напред се сдобива с книжнина на роден език — през 863 г. двамата братя Кирил и Методий съставят славянската азбука и за пръв път превеждат от гръцки на старобългарски най-необходимите богослужебни книги, с които заминават за Моравия да проповядват новата религия и да разпространяват славянското богослужение. До разцвет обаче нашата книжнина достига след 885 г., когато пристигат у нас изгонените от Моравия Кирило-Методиеви ученици и когато в границите на тогавашната българска държава се оформят две главни културни средища, два културни центъра — Преслав и Охрид. Пропита от съзнанието за голямата роля на литературата на роден език в живота, тогавашната върховна власт в лицето на Борис и Симеон създава всички условия за плодотворен книжовен живот. В резултат на това появяват се автори и съчинения, някои от които се стремят да бъдат на равнището на тогавашната византийска литература: Климент Охридски със своите слова и поучения,¹ Йоан Екзарх със своя Шестоднев и Небеса,² Константин Преславски с Учительно евангелие като пръв систематичен проповеднически сборник в славянските литератури и Азбучна молитва,³ Черноризец Храбър със своята забележителна апология на славянската писменост За буквите⁴ и др.⁵ И днес в науката се спори твърде оживено по някои въпроси, свързани с тези автори и произведения, защото не разполагаме нито с един оригинал, защото познаваме тези творби по по-късни преписи, подложени с течение на времето на редица промени, защото някои са изчезнали безследно. И още нещо: дори и тези по-късни преписи не се намират в България. С тях се кичат други книгохранилища, но не и нашите.

¹ Климент Охридски. Събрани съчинения, т. I. Обработили: Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. София, 1970; т. II, 1977.

² А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, II, I, Москва, 1857, с. 1—30 (за Шестоднева); т. II, 2 (1859), с. 288—307 (за Небеса); вж. и П. Динев, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература. София, 1974, с. 64—67.

³ А. Горский и К. Невоструев. Цит. съч., II, 2 (1859), с. 409—434; Антоний. Из истории христианской проповеди. СПб, 1892, с. 192—305; А. В. Михайлов. К вопросу об Учительном евангелии. Древности. Труды славянской комиссии императорского московского археологического общества, I. Москва, 1895, с. 76 и сл.; К. М. Куев. Азбучната молитва в славянските литератури. София, 1974.

⁴ К. М. Куев. Черноризец Храбър. София, 1967.

⁵ Е. Георгиев. Разцвет на българската книжнина в IX—X в. София, 1962.

У нас няма например нито един препис от Храбровата апология, нито един препис на Учителното евангелие на Константин Преславски, нито един препис от Азбучната молитва, нито един препис от Прогласа към евангелието, нито един препис от Беседата на Козма и т. н. и т. н. И не само това, но в повечето случаи тези преписи не са българска редакция; те са резултат на отношението на руски и сръбски книжовници към нашето литературно наследство; те са резултат на усилията и заниманията на тези дейци с произведенията на нашите автори. Така например от известните засега 25 пълни преписа от Беседата на Козма⁶ всички са руска редакция, възникнали са на руска почва, дело са на руски автори. От познатите четири преписа от Прогласа към евангелието три са сръбска редакция (Хилендарски, Хлудов, Гилфердингов) и един руска (Троицки). Храбровата апология За буквите днес ни е позната по 73 преписа, от които 63 са руска редакция, а останалите са българска и сръбска.⁷ Азбучна молитва е позната по 38 преписа, всичките руска редакция; само Синодалният препис от XII в. има следи от българизми.⁸ От обнародваните през 1970 г. 27 преписа от общото Климентово поучение Наставления за празници 25 са руска редакция, един сръбска и един българска⁹ и т. н.

При това положение запитваме се какво е станало с това богатство и как така се е получило, че именно родината му да се е лишила от него?

Отговорът на този въпрос е само един: още от началото на своето битие нашето книжовно наследство е подложено на преследване, на унищожение, на миграция.

Нека оставим настрана всякакви предположения, догадки и теории за връзките между България и Киевска Рус през IX—X в. и да се спрем на онези моменти, които са по-конкретни и които не подлежат толкова на оспорване, да се спрем на онези условия които обуславят българско-руските културни и литературни връзки през X—XII в.

На първо място тук трябва да се споменат двата похода на киевския владетел Светослав Игоревич, който през 968 г. завзема земите между Черно море и Дунав, а през 969—971 г. минава през Стара планина и достига до Пловдив и Охрид.¹⁰ Сега той превзема и столицата Преслав и пленява българския владетел Борис II със семейството му. По този начин цялата Североиз-

⁶ Ю. К. Бегунов. Козма презвитер в славянских литературах. София, 1973.

⁷ К. М. Куев. Черноризец Храбър, с. 165—166.

⁸ К. М. Куев. Азбучната молитва, с. 148.

⁹ Климент Охридски. Събрани съчинения, I, с. 55—61.

¹⁰ А. Чертков. Описание войны великого князя Светослава против болгар и греков в 967—971 годах. Москва, 1843; М. Дринов. Съчинения, I. София, 1909, с. 460—488; В. Н. Златарски. История на българската държава, I, 2. София, 1927, с. 137—140; П. Мутафчиев. Русско-българско отношение при Святославе. *Seminarium Kondakovianum*, IV, Praha, 1931, с. 77—92. П. О. Карышковский. О хронологии русско-византийской войны при Святославе. *Византийский временник*, V (1952), с. 128 и сл.; В. Мошин. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. *Труды ОДРЛ*, т. XIX (1963), с. 28—106. Твърде много в това отношение направиха Б. Ст. Ангелов. Из историята на руско-българските литературни връзки. София, 1972, и Ив. Снегаров. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове, X—XV в., София, 1950.

точна България между Дунав, Стара планина и Черно море минава в ръцете на руските войски, които после при отстъплението си отнасят със себе си различни богатства. От друга страна, след оттеглянето на руските войски и падането на България през 972 г. под византийско иго редица българи емигрират в Киевска Рус; не е изключена възможността да са отнесли и те редица неща в новото си отечество. Връзките между българи и руси стават още по-оживени след официалното покръстване при княз Владимир през 988 г. След като Владимир бива подведен от Византия, той скъсва черковните си връзки с нея и се свързва с Охрид, откъдето идват свещеници и книги. И първият киевски митрополит Михаил (989—991) е българин от Охрид. Дори се съобщава, че Михаил отишъл в Киев с няколко епископа.¹¹

При такава една обстановка напълно естествено е да се изнесат от нашата страна ръкописи било като военен трофей, било за нуждите на новопокръстения народ. А. М. Селищев пише: „Паметниците на старославянската писменост са донесени у източните славяни от юг, от българските области. Заедно с ръкописите пристигнали и учители — славяни от България. Политическите обстоятелства благоприятствували за появяването на български книжовници в Русия. Това е време, когато източните български области са изгубили държавната си независимост и влезли в състава на Византия (от 972 г. до 80-те години на XII в.). Под ръководството на българските писатели и преводачи се подготвят първите грамотни люде у източните славяни. Ръкописите, пренесени от юг в славянския Изток, били писани с кирилица. Езиковите черти на старославянските оригинали, от които се ползували източнославянските книжовници, сочат към източнобългарските области. Трябва обаче да се предполага, че сред книжовниците, действащи в Русия, е „имало славяни не само от Източна България, но и от Югозападна.“¹² Разбира се, проникването на руските езикови елементи в староруските произведения не навсякъде се отразява в еднаква степен и е в зависимост от ред обстоятелства.

И днес науката разполага с редица руски произведения от XI—XII в. преписани от български оригинали.

1. *Остромирово евангелие*. Остромировото изборно евангелие е писано от дяк Григорий в Новгород през 1056—1057 г. за новгородския първенец Остромир. Сега се намира в Публичната библиотека в Ленинград (Ф. п. I. 5). Това е един от най-старите паметници на руската писменост. Евангелието е преписано от старобългарски оригинал, произхождащ от североизточните български предели, и то не по-нов от X в.¹³ Редицата езикови особености на паметника потвърждават по неоспорим начин мисълта за българската принадлежност на оригинала, от който е направен преписът. Досегашните издатели¹⁴ и изслед-

¹¹ В. А. Мошин. Послание руского митрополита Леона об опресноках в Охридской рукописи. *Byzantinoslavica*, XXIV (1963), I; с. 87—105.

¹² А. М. Селищев. Старославянский язык, I, Москва, 1951, с. 82.

¹³ В. Ягич. Маринское евангелие. СПб., 1883, с. 450.

¹⁴ А. Востоков. Остромирово евангелие 1056—1057 г., с приложением греческого текста евангелия и грамматическими объяснениями. СПб., 1843. Издавано е два пъти литографирано — през 1883 и 1889 г.

вачи¹⁵ недвусмислено също потвърждават неговата българска основа. В синаксара под 14 февруари е отбелязана паметта на Кирил Философ, а под 8 януари — паметта на Григорий, епископ в Мизия. Явно е, че сведенията за тези наши светци руският книжовник е взел от български извори.

2. *Реймско евангелие*. Нарича се така, защото се пази в гр. Реймс, Франция. Състои се от две части. Първата е кирилска (16 листа) и съдържа евангелски четива за празничните дни според православния ритуал. Втората е хърватска глаголица (31 листа) и съдържа евангелски и апостолски четива и паримии според католическия ритуал. Глаголическата част е писана в манастира Емаус, Прага, през XIV в. Френските крале полагали клетва при коронацията над това евангелие. Пътешествениците забелязват паметника отдавна, но научните работници обръщат внимание върху него едва през 30-те—40-те години на миналия век: Копитар, Ханка, Шафарик, Добровски и др. Подробно вж. С. Строев. Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. Москва, 1841, с. 6—30; П. Билярский, О кирилловской части Реймского евангелия. СПб., 1848; Билярски смята (стр. 283), че кирилловската част е направена някъде във Влашко от южноруски препис, който от своя страна е копие от старобългарски оригинал. По-късно А. Соболевски въз основа на редица палеографски и лингвистични проучвания определя паметника от XI—XII в. (вж. А. Соболевский. Кирилловская часть Реймского евангелия. В: Русский филологический вестник, год. IX, т. XVIII, Варшава, 1887, с. 143—150.).

Според най-новите проучвания на Л. П. Жуковска Реймското евангелие е писано преди Остромировото, т. е. преди 1056 г., и е преписано в Киев. (Вж. Л. П. Жуковская. Реймское евангелие (история его изучения и текст), Москва, 1978.) Според унгарския славист И. Тот протографът на този паметник води към източнобългарските краища. Вж. И. Х. Тот. Редуцированные гласные в Реймском евангелии. *Sfudia Slavica Hung.*, XXV, 1979, с. 427—439.

Паметникът е издаден през 1852 и през 1899 г. Изданието от 1899 г. е фототипно с обширен предговор.¹⁶

Днес в науката е установено, че това е руски паметник, в основата на който лежи старобългарски оригинал. И наистина тук намираме най-важните старобългарски особености — носовките. Веднъж те са на своето етимологическо място, но има и случаи, когато голяма носовка стои на мястото на ѱ, ю, оу: *благѣнн бѣдѣте* (л. 4), *бѣдѣте* (л. 5, 8), *сѣдѣ азыкомъ* (л. 16), *обѣрѣченъ* (л. 9), *отрѣчатъ* (л. 5), *зачатъ* (л. 10), *въ двѣатѣж*

¹⁵ М. Козловский. Исследование с языке Остромирова евангелия. Исследования по русскому языку, т. I, СПб., 1885—1895, с. 1—127; Н. М. Каринский. Письмо Остромирова евангелия. СПб., т. I, вып. 1, Петроград, 1920, с. 188, 189, 192; Е. И. Мельников. К проблеме происхождения Остромирова евангелия. *Slavia*, год. XXXVIII, seš. 4 (1968), с. 537—547; И. М. Смирнов. Синайский патерик в древне-славянском переводе. Ч. I и II, Сергиев посад, 1917, с. 5; Л. П. Жуковская. Значение и перспективы изучения Остромирова евангелия. В: Исследования по грамматике и лексикологии русского языка: Москва, 1961, с. 14—44; В. Пущко. Функциональная роль, художественная концепция декора Остромирова евангелия. — Старобългаристика, кн. 1, 1983, с. 21—34.

¹⁶ Silvestre. *Evangélaire slave de Reims ou Texte du sacre*. Paris. 1852; Louis. *Legér. L'évangélaire slavon de Reims. Dit. Texte du Sacre*, Reims-Prague. 1899.

годннѹ (л. 16); члѣн же члѣднша са (л. 1), црѣ нждѣнскъ (л. 12), вѣм. црѣ нждѣнскъ, стѣмѹ нѣстатнѣ (л. 4), дѣгжста (л. 8), снѣ дѣды (л. 8), слава въ вышннхъ бѣж (л. 9), пѣстннн вѣм. поустннн и др.

Имаме още а вѣм. ѡ, и а вѣм. ѡ: въсакъ, члѣднша са вѣм. въсакъ, въсѣкъ, чоуднша са. Формите прѣже и рожьство са явни русизми. Явни русизми са и ѣ вѣм. ѡ след съгласни и ѣ след палатални: р. ед. нѣдѣлѣ, пользѣ; вин. мн. въсѣ, стѣзѣ и др. Вж. Н. Дурново. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка. Южнославянский филолог, IV, Београд, 1924, с. 83.

3. *Архангелско евангелие*. Архангелското изборно евангелие е писано през 1092 г. и съдържа 178 л., малка, 4°, пергамент, устав. Нарича се така, защото е намерено в Архангелска губерния. През 1877 г. бива предадено в Румянцовия музей в Москва (вх. № 1666), който от 1924 г. е преименуван в библиотека „Ленин“. В редица случаи преписвачът запазва особеностите на българския оригинал — голямата носовка.¹⁷ Според Г. Георгиевски паметникът възхожда към най-стария евангелски превод от Кирило-Методиево време. Той пише: „По превода на евангелския текст според изследването на проф. Г. А. Вознесенски се отнася към числото на най-старите славянски евангелия, в които се съдържа т. нар. първа редакция на текста, по-стара южнославянска, най-близка до първоначалния превод на Евангелието на славянски език, извършен от славянските просветители св. Кирил и Методий. . . Ако Остромировият препис на Евангелието е ценен за филологията особено с това, че измежду всички известни преписи от тази книга е запазил особеностите на българския оригинал в най-голяма чистота, то Архангелският препис на Евангелието е несъмнено важен като най-стар опит за преписване на този оригинал съгласно установените вече фонетични изисквания на руски език и правописание.“¹⁸ Под 14 февруари тук е отбелязана паметта на Кирил Философ, а под 6 април — паметта на Методий (л. 161). Ако сведенията за Кирил руският книжовник е могъл да вземе от Остромировото евангелие, то сведенията за Методий са взети от друг български извор.

4. *Симеоновият сборник*. Симеоновият сборник се появява в Преслав около 915—920 г. В науката се приема, че сборникът е изнесен от Преслав по време на втория Светославов поход в България.¹⁹ Няма никакви основания да се смята, че сборникът е напуснал родината си преди този поход. Попаднал на руска земя, след известно време оригиналът изчезва, но преди това той става родоначалник на редица преписи, някои от които са копий, а други

¹⁷ Б. Цонев. История на българския език, I. София, 1919, с. 157.

¹⁸ Г. Георгиевский. Архангельское евангелие 1092 года. Издание Румянцовского музея, Москва, 1912.

¹⁹ К. М. Куев. Симеоновият сборник и неговите потомци. Год. СУ, Ф-т по славянски филологии, 67, 2 (1974); К. М. Куев. Археографические наблюдения над Сборником Симеона в старославянских литературах. Изборник Святослава 1073 г. Москва, с. 50—56; П. Грязина, Н. А. Щербачова. К текстологии Изборника 1073 г. Цит. съч., с. 56—89.

са се отклонили в известни отношения от своя първообраз. Днес в науката са познати 21 преписа от този сборник, в крайна сметка възходящи към българския оригинал: Светославов препис от 1073 г., руска редакция; Хилендарски препис от XIII в., сръбска редакция; Букурещки препис от XIII—XIV в., сръбска редакция; Онфимов препис от 1403 г., руска редакция; Кирилобелозерски препис от 1445 г., руска редакция; Букурещки препис от XV в., сръбска редакция; Толстоев препис от XV в., руска редакция; Румянцов препис от XV в., руска редакция; Новгородски препис от XV в., руска редакция; Барсов препис от 1519 г., руска редакция; Втори Кирилобелозерски препис от XVI в., руска редакция; Волоколамски препис от XVI в., руска редакция; Синодален препис от XVI в., руска редакция; Вилненски препис от XVI в., руска редакция; Петро-заводски препис от XVI в., руска редакция; Пшемисълски препис от XVI в., руска редакция; Втори синодален препис от XVI—XVII в., руска редакция; Уваров препис от XVII в., руска редакция; Овчинников препис от 1619 г., руска редакция; Строев препис от XVI в., руска редакция; Егоров препис от XVII в., руска редакция. Както се вижда, от всички 21 преписа само три са сръбска редакция, а останалите 18 са руска редакция.²⁰

Около 30 години след откриването на сборника (юни 1817 г.) науката го смята за чисто руско произведение. След намирането обаче през 1847 г. на Кирилобелозерския препис от XV в. от проф. С. Шевирев, където в първия ред от Похвалата (л. 6) се чете името на Симеон, се разбира, че тук имаме работа с преводен труд. Оттогава вече се гледа на сборника като на произведение, идващо от България.

Сборникът дава възможност на руския читател да се запознае не само с постиженията на византийската догматическа, нравоучителна, каноническа и историческа книжнина, но и с постиженията на теоретическата литературоведческа мисъл. Защото тук именно е поместен трактатът на Георги Хировоск (VI—VII в.) „*Περὶ τῶν πλιν*“ („За образите“, „За фигурите“), който е първият по рода си документ изобщо в старите славянски литератури.²¹ Днес от него са познати 17 преписа, поместени все в този тип сборници.²²

5. *Златоструй от XI в.* През 1929 г. руският славист Гр. Илински издава фрагменти от Златоструй, собственост на И. А. Бичков, завеждащ ръкописния отдел при Публичната библиотека в Ленинград.²³ Тези фрагменти той наследил от баща си. Илински изследва паметника подробно от палеографско, фонетично, морфологично и лексикално гледище. Изводите му са следните: в основата на фрагментите лежи български оригинал и преписвачът на паметника е русин. Доказателствата са силни и не могат да се оспорят: често се срещат носовките, но под влияние на родния си език руският книжовник не един път

²⁰ К. М. Куев. Цит. съч.; Л. П. Грязина и Н. А. Щербачова. Изборник Свято-слава . . .

²¹ П. Н. Берков. Очерк развития русской литературоведческой терминологии до начала XIX в. Известия АН СССР, XXIII (1964), кн. 3, с. 238—247; Б. С. т. А н г е л о в. Из старата българска, руска и сръбска литература, II. София, 1967, с. 89 и сл.

²² К. М. Куев. Бележки за съчинението на Георги Хировоск „*Περὶ τῶν πλιν*“ в старославянските литератури.—Старобългарска литература, II, София, 1977, с. 46—60.

²³ Г. А. И л њ и н с к и й. Златоструй А. Ф. Бычкова XI века. София, 1929.

ги заменя с *ou* и *ia*; има два случая на задпоставен член: *хлѣвннѣ тѣ; боура та*; липсва *s*; има имперфектна форма *прогнѣхѣ*; лексиката води към лексиката на Симеоновата епоха и т. н. Тази хармония между историко-литературни съображения, палеографски, лексикални и лингвистически показатели според Илински не е случайна. И той подхвърля мисълта дали това не е най-старият представител на кратката редакция на Златоструя от Симеоново време.²⁴

6. *Стихотворение от Гр. Богослов*, В ръкопис от XI в., л. 309—310, руска редакция, съдържащ Антиоховите Пандекти, по-рано собственост на Воскресенския манастир, а сега на ГИМ, Москва (Син. 30), намираме стихове от Григорий Богослов: *Стааго Грингорна Богословѣца гранеса-алфавитарѣ*. Най-напред произведението е издадено от И. И. Срезневский. Древние памятники русского письма и языка. Общее повременное обозрение. СПб, 1863, с. 218. Това е известното стихотворение на Григорий Богослов (IV в.), състоящо се от 24 стиха, където всеки стих започва с поредната буква от гръцката азбука и по този начин се образува азбучен акростих. Това са отделни изречения стихове с независимо едно от друго съдържание. Обединява ги като цяло азбучният акростих и метрическата система (5+7, рядко 7+5)—12-сричен стих. Гръцкият текст вж. у Migne, *Patr. gr.*, 37 (1862), col. 908—910. В руския превод стихотворението е озаглавено „Мысли писанные одностишиями“. Вж Творения Григория Богослова. Т. II, СПб, 1912, с. 231—232. Според изследванията на Н. Карински оригиналът на този превод е български и възлиза към IX—X в. Авторът привежда редица аргументи: често се срещат носовките; понякога имаме замяна на носовките с оглед на руската фонетика — *ѣ, ѣѣ с ou и ia; ѣ с ia*; пълно отсъствие на руските съответствия (о и е) за двата ера и др. Така че руският автор е запазил много старателно редица особености на българския оригинал. Вж. Н. Каринский. Византийское стихотворение Алфавитарь в русском списке XI в.— Известия по русскому языку и словесности, т. III, Ленинград, 1930, с. 259—268.

7. *Евгениевски тълковен псалтир*. Руският митрополит Евгений Болховитинов намира в Юриевския манастир на Илменското езеро край Новгород фрагменти от псалтир от XI в., устав, руска редакция с много българизми. Два листа той подарява през 1821 г. на П. И. Кепен. През 1860 г. Кепеновата сбирка минава в Академията на науките, където и сега се съхранява. Въпросните фрагменти тук са под сигнатура: 4.5.7. Вж. Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Ленинград, 1976, с. 8. Други 18 листа от същия паметник сега се намират в ГПБ, Ленинград, в сбирката на М. Погодин (Погод. 9). Досега тези фрагменти са били издавани и изследвани не един път. Въз основа на редица особености се идва до заключението, че в основата им лежи български оригинал. Така например Н. П. Гринкова, една от последните изследвачи, пише: „Въз основа на гореспоменатите съображения възможно е да се пред-

²⁴ Днес ръкописът е в ГПБ, Ленинград (Q. п. I. 74). Вж. и А. Минчева. Старобългарски кирилски откъслечи. София, 1978, с. 57—76.

положи западнобългарско произхождение на паметника. В такъв случай Евгениевският псалтир се явява един от много малкото руски ръкописи, преписани от западнобългарски текстове.“ Вж. Н. П. Гринкова. Евгениевская псалтырь как памятник русской письменности XI в. — Известия ОРЯС, 1924, т. XXIX, Ленинград, 1925, с. 289—306; М. Сперанский. Откуда идут старинные памятники русской письменности и литературы, *Slavia*, VII (1928—1929), с. 516—535. Трябва още да се посочи, че в основата на тези фрагменти лежи оня превод на псалтира, който имаме в Болонския и в Погодиновия № 8 (вж. статиите за тях).²⁵

8. *Куприяновски фрагменти*. През 1865 г. Публичната библиотека в Санкт-Петербург (Ленинград) намира у И. К. Куприянов (F. I. 58), руски археолог, два пергаментни листа, 1°, с много старобългарски езикови особености. Преди това фрагментите са били в библиотеката при катедралата „Св. София“ в Новгород. Затова някои учени ги наричат и „Новгородски“. И тези фрагменти досега са били не един път предмет на издание и изследване. Съдържат евангелски четива. Според изследванията на Ф. В. Камински фрагментите са писани в Русия, но с много щателно запазване на особеностите на оригинала от южен произход като двете носовки, еровете и др. Източнославянските черти тук са отразени слабо. Вж. Ф. В. Каминский, Отрывки евангельских чтений XI в., именуемые Куприяновскими (Новгородскими). — Известия ОРЯС, 1923, т. XXVIII, Ленинград, 1924, с. 273—319; А. Минчева. Старобългарски кирилски откъслечи. София, 1978, с. 45—56.^{25а}

9. *Чудовски псалтир*, XI в. в, ГИМ, Москва, в сбирката от Чудовия манастир се намира пергаментен ръкопис от XI в. (Чуд. 7), съдържащ тълкованието на Теодорит Кирски (393—458) на псалтира, руски препис със следи от българизми, като носовки и др. Според подробното изследване на В. Погорелов този препис „запазва в значителна степен особеностите на своя български оригинал“, при все че носи и следи от произхождението на руския преписвач. Според Погорелов този текст и Супрасълският сборник произхождат от едни краища — Североизточна България. Вж. В. Погорелов. Толкования Феодорита Кирского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Варшава, 1910; В. Погорелов. Словарь к толкованиям Феодорита Кирского на Псалтырь в древне болгарском переводе. Варшава, 1910; В. Погорелов. Чудовская Псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Кирского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. СПб, 1910.

10. *Туровско евангелие*. Туровското евангелие съдържа 10 л., 4°, XI в., и е част от евангелие-апракос. В основата му лежи старобългарски текст. През XVI в. е собственост на Туровската Преображенска черква. През 1865 г. то бива открито от Н. И. Соколов в Туров, Минска област. След това постъпва в Публичната библиотека във Вилно. Вж. Ф. Добрянский. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки. Вильна, 1882, с. 1—6, № 1. След

²⁵ Паметникът е изследван подробно и издаден фототипно от В. П. Колесов. Евгениевская псалтырь. *Dissertationes slavicae*. VIII, Sregeđ, 1972, с. 58 и сл.

^{25а} Вж. и Археографски прилoзи, 5. Београд, 1983, с. 7—64.

Втората световна война ръкописите биват пренесени в библиотеката на Литовската академия на науките във Вилно. Въпросният ръкопис е под сигнатура: slav. 1. В много случаи паметникът запазва старобългарските си особености, но има и русизми. Така например носовките понякога стоят на етимологичните си места, но се и заменят с оу и ѱ: *прннмоу* вм. *прннмѣ*, *глоубннѣ* вм. *гложбннѣ*; има изяснение на ѣ: *тогда* вм. *тъгда*; срещаме и руското пълногласие *сербро* вм. *срѣбро*; *имае* ж вм. *ждѣ*: *рожьства* и др.

Паметникът е издаден от: И. И. Срезневский. Сведения и заметки. XLV (1876), с. 105—136; вж. и: П. И. Гильтебрандт. Туровское евангелие одиннадцатого века. Вильна, 1869; И. Х. Тот, Э. Хоргоши, Г. Хорват. Туровские листки. В: Материалы и сообщения по славяноведению, XIII, Szeged, 1978, с. 181—238 (следват снимки на паметника).

11. *Слуцки псалтир, XI в.* По средата на XIX в. И. И. Срезневски намира в гр. Слуцк, Минска област, 5 пергаментни листа, 4°, съдържащи псалтирен текст. Вж. И. И. Срезневский. Древние славянские памятники юсowego письма. СПб, 1869, с. 21—14 (описание), с. 155—165 (издание). Издадени са и от В. Ягич. Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности. СПб, 1882, с. 52—56. Фрагментите свидетелствуват за съществуването на старобългарски превод на псалтира преди Болонския и Погодиновия; тези псалтири са от една и съща редакция. За старобългарската основа на паметника свидетелствува наличието на носовките. В някои случаи те се употребяват правилно, но понякога се и заменят с оглед на руската фонетика: *наоучѣсѣ* вм. *наоучѣ* са, *гложѣ* вм. *гложѣ*, *съконьчаша* вм. *съконьчаша*, *земаю* вм. *земаѣ* (*земѣѣ*), *тѣоѣ* вм. *тѣоѣ* . . .

12. *Новгородски служебни минеи, XI в.* Тези минеи са за м. септември (1005—1096 г.), октомври (1096 г.) и ноември (1097 г.). По-рано са собственост на Синодалната типография в Москва, а сега са в ЦГАДА, Москва (ф. 381). Издадени са от В. Ягич. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095—1097 г. СПб, 1886. И тук в основата на руските преписи лежи старобългарски текст. Вж. А. М. Селищев. Старославянский язык, I. Москва, 1951, с. 85—86. Н. Дилевски пише: „Новгородските минеи, преписани от старобългарски оригинал в стария Новгород, отразяват важни особености на стария новгородски диалект, преди всичко произношението *ц* вм. *ч*: *црѣвъ* вм. *чрѣвъ*, *печаалн* вм. *печалн* и др.“ Вж. Н. Дилевский. Краткий очерк истории и исторической грамматики русского языка, София, 1955, с. 57—58.

13. *Путятински миней за май, XI в.* Ръкописът съдържа 135 л., 1°, пергамент, устав, руска редакция. Писан е около 1100 г. Вж. Е. Карский. Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1928, с. 303. На л. 135 четем: *пѣтата пѣсал, даче крѣво да исправнѣ, а не кльннѣ*. Путята е руският преписвач. До средата на XIX в. ръкописът е собственост на катедралата „Св. София“ в Новгород. През 1859 г. по нареждане на Синода ръкописите от Нов-

город биват пренесени в библиотеката на Петроградската духовна академия и в началото на XX в. повечето от тях са описани от Д. И. Абрамович в три тома: Софийская библиотека, т. I, 1905, т. II, 1907, т. III, 1910. Абрамович не е успял да опише всичко, тъй като е уволнен от Духовната академия за прогресивни разбирания. Въпросният ръкопис спада именно към неописаните ръкописи. През 1919 г. Софийската библиотека бива пренесена в Публичната библиотека в Ленинград, където и сега се пази, като запазва своята самостоятелност — Софийска сбирка. Путятинският миней тук се съхранява под № 202 (С о ф. 202).

И този ръкопис е преписан от български оригинал. Доказателство за това е наличието на голямата носовка, която се среща много често: н блѣдѣщнмъ (л. 16), нзбавнтѣлѣ бѣу (л. 1), ндннѣ рачнтѣлѣ нѣ дѣбрѣтѣу (л. 16), жнвѣщнхъ . . . вдѣждѣ тѣмъ вѣч нѣнѣ славѣ (л. 16), вонѣнѣще стрѣнн (л. 87^б) оукрасн са двѣ краснаго дѣбрѣтѣу хѣ радн (л. 133) и др.

Има обаче и случаи, когато руският преписвач предава голямата носовка съгласно фонетичните закони на руския език — оу(8): вдѣждѣ (л. 16), дѣбрѣтѣу (л. 10) вм. стб. вдѣждѣ и дѣбрѣтѣ. Има следи и от новгородския диалект: цѣст вм. чѣсть. Вж. и И. Куприянов, Обзорение пергаменных рукописей Новгородской Софийской библиотеки. Известия II го отделения императорской академии наук, СПб, 1857, с. 10—17.

Досега минеят не е издаден и почти непроучен. Вж. Сергей. Полный. месяцеслов Востока, т. I, Владимир, 1901, с. 211; Е. Э. Гранстрем. Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград, 1953, с. 18. В. И. Григорович разглежда паметника още в Новгород и в едно писмо от 3 юли 1847 г. до Срезневски пише: „Признаци на по-стара българска реч: ѡ, ѡѡ. Някои места доказват южно произхождение на оригинала. „Вж. В. И. Срезневский. Преписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем, СпБАН, кн. 54(1937), с. 21—22; вж. и Ст. Романски. Български въпроси у Срезневски и Григорович, СпБАН, кн. 54, с. 145.

14. *Слова на Григорий Богослов, XI в.* В Публичната библиотека в Ленинград се намира ръкопис (Q. п. I. 16) от XI в., който съдържа 376 л., 4°, в две колони, устав, пергамент. През 1276 г. ръкописът е в Новгород, а през 1824 г. вече е в ГПБ. Вж. Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, с. 16. Тук са поместени 13 слова от Григорий Богослов. Паметникът е изследван подробно и издаден от А. С. Будилович. Исследование языка древнеславянского перевода 13 слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб, 1871; А. Будилович. XIII слов Григория Богослова в древне-славянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб, 1875: И. Филев. Заметка о „13 словах Григория Назианина“, рукописи XI века, Сборник ОРЯС, т. 101 (1928), с. 245—249. Според автора свикът на словата се доближава до езика на Супрасълския сборник. Преписът на словата е направен от български оригинал от X в. Будилович твърди, че „основният звуков фонд

в езика на този ръкопис е старобългарски“ (с. 142): в много случаи носовките се употребяват правилно; имаме и смесване на носовките; ъ и ѱ в много случаи запазват етимологичното си място; има следи и от глаголически оригинал — още едно доказателство за българския характер на използвания извод. Преписвачите са отразили и някои особености на руския език: голямата носовка минава в оу, а малката в ѱ; някъде има и пълногласие (Горѡдѡу); имаме ж вм. жд, шч вм. шт и т. н.

15. *Пандекти от Антиох*. Паметникът е от XI в., 308 л., 1°, пергамент, руска редакция с редица българизми. Това е най-старият превод на Антиховите Пандекти. Н. Дурново изрично пише: „Рукопись . . . списана по-видимому, с ю.-слав. глаголического оригинала несколькими переписчиками, которые довольно близко следовали своему оригиналу, отступая в угоду ему от установившейся орфографической традиции. Руссизмов немного.“ (Вж. Южнославянски филолог, год. IV, 1924, с. 80). Отначало ръкописът е собственост на Новоиерусалимския манастир, намиращ се край гр. Воскресенск (сега Истра), а през 1906—1907 г. постъпва заедно с останалите ръкописи от манастира в Синодалната библиотека в Москва. През 1920 г. Синодалната библиотека бива предадена в ГИМ, Москва, където и сега се намира, запазвайки своята самостоятелност. Тук се намират и Пандектите, образец на прекрасно писмо от края на XI в. (Воскр. 30).

Примерите, където са запазени двете старобългарски носовки, са твърде много. Ето само няколко примера: порочѣнѣ бѣдѣ, прѣмѣдѣрѣ, благадѣть бжѣа сѣштѣа сѣ мнѡѣ, гѣн ѣзбѣаѣ дѣшѣ мѡѣ, сѣштѣнѣхѣ, хѡдѣшѣте, вѣпѣть погыбѣаѣнѣ вѡдѣа, и др.²⁶ Имаме и оу вместо ж: бѡудѣть вм. бѣдѣть, мѡгѡуѣнѣнѣхѣ вм. мѡгѣнѣнѣхѣ, рѡуѡѡу вм. рѣжѣ и др. ѱа вм. а: ѡтѣ ѱѣзѣа вм. ѡтѣ ѱѣзѣаѣа, н ѱѣзѣѡѡѣмѣ вм. н ѱѣзѣѡѡѣмѣ; ж вм. оу: нѣ своѣѡѡѣ чрѣвоу вм. своѣѡѡу. Имаме ц, вм. ч, отражение на новгородския диалект: црѣньѣ вм. чрѣньѣ. Имаме и пълногласие: черѣс, стб. чрѣсѣ; три пѣти има начало ро вѣздѣрѡста, роѡботѣ, роѣзнѣѡѡѣжѣтъ, и др. Вж. Н. Дурново. Цит. съч., с. 80. Вижда се, че преписвачът запазва в много случаи старобългарския протограф, но понякога се промъкват и особености от родния му език.

16. *Житието на Текла*. В началото на XIX в. руският учен — богослов и историк, Евгений Болховитинов (1767—1837)²⁷ намира в Юриевския Новгородски манастир два пергаментни листа, 1°, в две колони, среден устав,

²⁶ Архим. Амфилохий. Исследование о Пандекте Антиоха XI века, находящемся в Воскресенской Новоиерусалимской библиотеке. Москва, 1880, Антиох е галатянин от селището Медосаги, близо до Ангора. Живее известно време в манастира „Св. Сава Освещени“. През 614 г., когато персийският владетел Хозрой напада Палестина, Антиох още е жив. По молба на игумена Евстатий той пише Пандектите.

²⁷ През 1804 г. Болховитинов е викарий в Новгород. Тук обикаля манастирите и събира материали за своите изследвания. Посещава и Юриевския манастир, разположен на южния бряг на Ильменското езеро, недалеч от Новгород: тук именно намира и съответните фрагменти.

руската редакция с редица българизми, които съдържат житието на св. Текла.²⁸ След смъртта му фрагментите попадат в ръцете на Михаил Погодин (1800—1875), чиято сбирка после бива предадена в Публичната библиотека в Санкт-Петербург (Ленинград), където и сега се намира. Въпросните фрагменти тук са под сигнатура: Погод. 63.²⁹ Първите проучвания върху фрагментите прави Ал. Востоков³⁰, а след това и други. Установено е, че те са от XI в. Имаме и няколко издания: И. И. Срезневски, Ив. Момчилов, В. Ягич и унгарският славист Имре Тот.³¹ Ягич установява, че по своите графически и ортографически особености фрагментите стоят в близост до първата част на Изборника от 1073 г. и до Чудовия псалтир от XI в. Паметникът съдържа и много русизми. Този текст с малки изключения е познат и в Бдинския сборник от 1360 г. Изследването на И. Тот обхваща редица въпроси: палеографски, правописни; палеографските особености показват, че житието е преписано през XI в. от твърде архаичен протограф. Те дават основание да се установи, че житието представлява паметник от руска редакция, но преписан от старославянски протограф. И наистина тук имаме редица старобългарски особености. Примерите с носовките изобилствуват: *сѣщѣ* . . . *снѣж* (л. 1а), *днѣще сѣ* (л. 1а) *мжѣ* *тѣ* (л. 1а), *снѣж* (л. 1б), *н познатѣ нстѣ сѣщѣ* (1 б), *женѣѣ етерѣѣ*, *жѣжштѣѣ* (л. 1б), *онѣ жѣ вндѣѣѣ ѣѣ позна* (л. 1б), *н понмѣ ѣѣ павѣѣѣ* (л. 2), *помолнѣѣ сѣ бѣѣ* (л. 2), *вѣ немѣ жѣ н памѣѣ сѣ творнмѣ* (л. 2б) и др.

Тот изрично отбелязва, че където в старославянския протограф е имало *ж*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, в паметника се срещат *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*.

Всичко това показва, че житието на св. Текла най-напред е било преведено на старобългарски, а оттук вече то минава и в староруската книжнина.

17. *Четириевангелие от XV в.* Съдържа 249 л., 4°, дребен полуустав, в две колони. По начертание на буквите новгородско писмо, но книжовникът запазва понякога и българския правопис: *пише* и вместо *н*, *тѣѣѣ* *вм.* *тѣѣѣ* *вм.* *пѣрѣѣѣ* *вм.* *сѣѣѣѣ* *вм.* *сѣѣѣѣ* *вм.* В началото на ръкописа се казва: „Список сей рукописи принадлежить по почерку к Новгородскому письму; но писец соблюдал и старое болгарское правописание.“ На л. 249 имаме:

²⁸ Текла е мъченица от I в., приела християнството от апостол Павел. Умира на 90 години в Селския Исаврийска. За нея се пишат няколко жития. Паметта ѝ се празнува на 24 септември, и то от всички църкви. Много църкви носят нейното име. В Цариград имало 4 църкви на нейното име, една от които построил Константин Велики. Имп. Зенон (474—491) построил в Селския великолепен храм. Вж. архиеп. Сергей. Полный месяцеслов Востока. Т. II, ч. 2. Владимир 1901, с. 392—393.

²⁹ Е. Э. Гранстрем. Описание славянских пергаментных рукописей, I. Ленинград, 1953, с. 17.

³⁰ Ал. Х. Востоков. Филологические наблюдения СПб, 1865, с. 140.

³¹ И. И. Срезневский. Древние памятники русского письма и языка. СПб, 1863, с. 170—171; Ив. Момчилов. Сборник от образци за изучаване на старобългарския език по всичкото му развитие. Горна Оряховица, 1865; II изд., 1881, с. 40; И. Х. Тот. Житие Феклы. *Studia slavica Hung.* XXII, 1976, с. 233—270 (транскрипция и снимки); V. Jagić. Zur Berichtigung der altrussischen Tekte. *ASPH*, 6, 1882, с. 232—238.

сплсѣт. ѿѣвѣ ѿ сѣ. Или: $6900 - 5508 = 1392$. Така че българският протограф е от 1392 г. Сега този ръкопис се намира в сбирката на Уваров (Увар., 4°, № 35), която е в ГИМ, Москва. Вж. архим. Леонид Систематическое описание славяно-русских рукописей собрания графа А. С. Уварова, ч. I. Москва, 1893, с. 27—28, № 56(35).

18. *Житието на Конрад*. Евгений Болховитинов намира пак в Юриевския Новгородски манастир и фрагменти от XI в., които съдържат житието на Конрад, пострадал при император Валериан (253—260). Паметта на Конрад се празнува на 10 март. Фрагментите са два листа пергамент, устав, 1°, руска редакция с редица българизми. После попадат в ръцете на Погодин, а след това заедно с цялата му сбирка отиват в Публичната библиотека, където и сега се намират (Погод. 64). Фрагментите биват описани най-напред от А. Востоков³², а обнародвани от Ф. Буслаев³³, Срезневски³⁴, Момчилов³⁵, и Ягич³⁶. Напоследък фрагментите бяха издадени и проучени от унгарския славист Имре Тот (фототипно и в транскрипция).³⁷ Ягич установява, че тези фрагменти са руски извод на старославянски език и принадлежат към най-старата руска писменост; житието се е появило в периода, когато още не са изработени окончателно основните особености на староруското правописание. Унгарският изследовател Тот подлага паметника на палеографски, фонетични и морфологически проучвания и идва до заключението, че паметникът е възникнал в този си вид в период, когато още не са изработени нормите на староруската графика и не са установени особеностите на староруското църковно-книжно произношение: морфологическите особености на житието всецяло отразяват морфологията на старославянския език; житието свидетелствува за ранна фаза от порусването на паметниците на старославянски език: протографът е бил твърде архаичен (с. 266—267).

19. *Лист на Викторов*. Този лист е от сбирката на Д. В. Пискарев (Ф. 228), № 205 (Муз. 640, 1). Намерен е от А. Е. Викторов в подвързията на един от ръкописите на Пискарев. Представлява част от словото за вярата от Пандектите на Никои Черноризец, откъснато от Воскресенския препис на Пандектите, XI в. Пръв издава и дава сведения за листа Н. Б. Тихомиров през 1962 г.³⁸ Той го и обнародва.³⁹ В паметника няма такива особености, които

³² А. Востоков. Сборник статей, т. V, кн. 2, СПб, 1821, с. 12—14.

33 Ф. Буслаяев. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языка. Москва. [1861].

⁸⁴ И. И. Срезневский. Древние памятники русского письма и языка. СПб, 1863, с. 169—171.

³⁵ Ив. Момчилов. Сборник от образци за изучаването на старобългарския език по всичкото му развитие. Горна Оряховица, 1865, с. 7—8, 40—43; II изд., 1881, с. 40—43.

³⁶ V. J a g i ć Zur. Berichtigung der altrussischen Sprache. ASPh 6. 1891, S. 228—231.

³⁷ И. Х. Тот, Житие Кондрата. *Studia Slavica Hung.*, XXI. 1975, p. 237—275.

³⁸ Н. Б. Тихомиров. Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII вв., хранящихся в Отделе рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ленина, ч. I, XI век. В: Записки Отдела рукописей. ГБЛ, Москва, 1962, с. 154.

³⁹ Пак там, с. 100—183 (снимка и транскрипция с обяснения).

писма и языка Мстиславова евангелия. В: Русский филологический вестник, год. XVII, т. 34. Варшава, 1895, № 4, с. 169—192; П. К. Симони. Мстиславово евангелие начала XII в. в археологическом и палеографическом отношениях. Издание ОЛДП, вып. СХХІІІ и СХХІХ, СПб, 1904, 1910.

И този писмен паметник е преписан от старобългарски оригинал. Ф. Буслаев изрично бележи: „Правописание русское. Кое-где встречаются юсы, как остаток древнеболгарского текста, который лежал в основе этого списка.“ (Вж. Христоматия, с. 39.) Ето и примери, където голямата носовка е на своето етимологическо място: мѣжъ, на оѣжженіе, оѣжженъ не нмѣ, сѣда, съблюждѣ, възмѣжнѣса, сѣшнн, прннмѣ, нѣж (но и нѣоу), градѣ, нѣдѣгѣ и др.; оу вм. ж по руска фонетика: роукѣ, моукѣ, отѣкоудѣ, сѣботоу, вѣахоу и т. н.; ж вм. оу: томѣ, семѣ, погѣнѣть (погѣнѣти), къ плѣтѣ, домѣ и т. н.

И тук виждаме, че руският книжовник все още е под силното влияние на старобългарския оригинал и не може да се ориентира по въпроса за точното руско съответствие на старобългарската голяма носовка. Руският книжовник все още се движи в рамките на русифициране на старобългарските писмени паметници.

21. *Слова от Кирил Йерусалимски, XII—XIII в.* В Московската Синодална библиотека се намират слова от Кирил Йерусалимски (315—386), съдържащи 271 л., 1°, устав, пергамент. Вж. А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. II, 2, Москва, 1859 г., с. 44—62, № 114(478). Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Син. 478). Науката отдавна е признала превода на тези слова за старинен, идещ от България. Вж. А. Селищев. Старославянский язык. I, Москва, 1951, с. 87. Доказателство за това е наличието на носовките ж и а, които понякога се заменят със съответните руски гласни: нѣднѣ са, оупѣдѣлаа са, тъмоуѣ, жнѣжѣаа, кожеѣ, азѣ запрѣштѣаѣ, кротѣкоуѣ, но зоуѣ, соушѣи, боудѣмѣ, боудѣут и др. Имаме шт и жд. Горски и Невоструев. Цит. съч., с. 49, пишат: „Правописанието е руско, но често пъти запазва и особеностите на българското или пък неправилно го променя“ Разглеждайки друго Кирилово поучение („Душеполезно слово“) по препис от XVI в., А. Востоков пише: „В славянския превод са се запазили въпреки направените от по-късните руски преписвачи изменения много следи от стария български език, въз основа на които може да се заключи, че този превод е съвременен на Екзарховия Шестоднев и други паметници на най-старата черковнославянска писменост.“ Вж. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума. СПб, 1842, с. 245; А. Минчев а. Старобългарски кирилски откъслечи. София, 1978, с. 24—39.

22. *Галичко евангелие.* Това четириевангелие е от 1144 г. и дълго време е собственост на Галичката катедрала. Вж. А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. I, Москва, 1855, с. 263, 20 (404); архим. Амфилохий. Четроевангелие Галичкое 1144 года. Т. I, II, III. Москва, 1882—1883. След това попада в Синодалната библиотека в Москва. От 1920 г. е в ГИМ, Москва (Син. 404). При

употребата на гръцките думи то е сходно с Остромировото евангелие. Тук под 19 октомври е отбелязана паметта на Иван Рилски. Доколкото ми е известно, това е първият случай в староруската книжнина да се споменава името на нашия светец. Ясно е, че и тук руският книжовник е имал под ръка български оригинал.

23. *Учително евангелие от Константин Преславски, XII в.* Съдбата на Симеоновия сборник ще да е споделена и от Учителното евангелие на Константин Преславски, чието родно място също е Преслав. Обстоятелството, че най-старият дошъл до нас препис от този труд е от XII в., показва, че произведението е изнесено от България не по-късно от началото на XII в. и че руският препис е направен от български оригинал. Този препис (Синодален) е руска редакция със следи от българизми. Когато В. М. Ундолски (1815—1864) намира Учителното евангелие в Синодалната библиотека в Москва, московският славист проф. О. Бодянски пише в едно писмо от 31 август 1847 г. до Шафарик следното: „Вероятно нашият препис е бил направен от българския първообраз без никакви изменения освен систематичното изпускане вред на носовките ж и љ, което показва, че книжовникът бил русин.“

V. A. Francsev. Korespondence P. J. Šafaříka. Č. I, Praha, 1927, с. 117. Изказаната от Бодянски преди толкова години мисъл и днес е в сила и няма основания да се отхвърли. Ако между българския оригинал и Синодалния препис имаше някакъв посредник, то бихме очаквали все пак по-големи отклонения, както това обикновено става в подобни случаи. Всичко това се потвърждава и от факта, че в началото на ръкописа е нарисуван образът на българския владетел княз Борис I върху златно поле под арка с надпис: *сѣн Борис* (л. 1).

Днес ръкописът се намира в Синодалната библиотека в ГИМ, Москва, под сигнатура: Син. 262.

24. *Синайски патерик.* Синайският петерик е дело на византийския книжовник Йоан Мосх (приблизително 538—619). В него се поместени различни разкази, свързани с монашеския живот в Египет, Сирия, Палестина и др. В славянските литератури Синайският патерик е познат по руски препис от XI—XII в., намиращ се сега в Синодалната сбирка в ГИМ (Син. 551). Славянският превод се отнася към ранния период от развитието на славянската писменост. Редица учени смятат, че преводът е от Методий. Вж. Т. А. Иванова. Заметки о лексике Синайского патерика. В: Проблемы современной филологии. Сборник статей к симидесятилетию академика В. В. Виноградова. Москва, 1965, с. 149—152. За руския характер на този препис свидетелствуват редица особености, като пълногласието (*стороньникъ, пережьнувъ* и др.), началото *ро* (*робою, робоу, ровнница* и др.), началното *о* (*одннъ, одного, оже* и др.), *ж* от *d*; (*поноуженъ, осоужаемъ* и др.), *ч* от *t*; (*хочешн, хочемъ*) и т. н. Обаче не са малко и примерите, където старобългарските носовки са запазени. А те идват от старобългарския протограф: *въ сннанскоуѣ горѣ; нѣжда кѣмоу; глѣахъ ѣдннѣ ж; въннѣ въ цркъвѣ; стѣа; тогда н антоуургнѣ съврѣшаѣ и др. В*

едни случаи голямата носовка е насвоеето етимологично място, но в други тя е на мястото на оу: жченнкоу вм. оученнкоу (л. 39 б); нѣкомѣ дат. ед. вм. нѣкомоу (л. 40); веднѣж имаме дат. ед. нѣмоу, а друг път нѣмѣж (л. 9, 10 и др.). Ясно е, че все още руският книжовник няма напълно ясна представа за точното руско съответствие на голямата носовка.

Паметникът е издаден: Синайский патерик. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. Москва, 1967. Дадена и литература по въпроса.

25. *За Йоан Екзарх*. В синаксара на руско евангелие от XII в., по-рано собственост на Синодалната типография в Москва (№ 54), под №31, юли е отбелязана паметта на Йоан Екзарх. Вж. Сергей, Полный месяцеслов Востока. Т. I. Владимир, 1901, с. 124; т. II, ч. I, с. 232; т. II, ч. 2, с. 294. Като се свърже този факт с Успенския сборник, където имаме поместено Екзарховото слово за Възнесение, неминуемо идваме до следното заключение: като книжовник и черковен деец Йоан Екзарх е познат в Русия още през XII в. Няма съмнение, че и тук авторът е черпил сведения от български източници. Сега въпросното евангелие е в ЦГАДА, Москва (ф. 371, № 54). В украинската драма „Ярослав Мъдри“ още от началото монаси показват на княза (XI в.) „Шестоднев“ от български поп, т. е. от Йоан Екзарх.

26. *Беседата на Козма*. Най-новите проучвания върху Беседата на Козма установяват, че това произведение е познато на руския читател още през XI в., а през XII в. то вече се преписва. Вж. Ю. К. Бегунов. Козма Презвитер в славянских литературах. София, 1973, с. 28 и сл. Доказателство за първия случай са паралелните места и идеи между Беседата и „Заповеди на митрополит Георги“ от 60-те—70-те години на XI в., а за втория—галицийските фрагменти от втората половина на XII в.; намиращи се сега в сбирката на А. С. Петрушевич в Львов (ЛГНБ, АСН, 372). Днес Беседата е позната по 25 пълни преписа и редица фрагменти—все руска редакция. В някои случаи части от Беседата са оформени в руската книжнина като отделни статии.

27. *Поучения от Климент Охридски*. В сборник № 12 от Троицко-Сергиевата лавра са поместени три Климентови поучения: Наставления за празници, Поучение за апостол или мъченик, Поучение за неделя (за неделния ден). Вж. Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. Ч. I, Москва, 1878, с. 18—22. Сега ръкописът е в ГБЛ, Москва (ф. 304, № 12). Освен тези кратки три поучения от XII в. имаме в руска редакция и други Климентови творби: Похвално слово за Цветница (Връбница), Поучение за Пасха, Похвално слово за Възкресение Лазарово. През XII—XIII в. произведенията на нашия автор в руската книжнина са вече нещо твърде обикновено: Поучение за предпразненство на Рождество Христово, Поучение за Рождество Христово, Поучение за Рождество Богородично, Поучение за Въздвижение и, т. н. Вж. Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. I. София, 1970 с. 55, 586, 599, 548, 313, 329, 198, 215. Всичко това показва, че през XII—XIII в. Климентовите поучения и слова са добре известни в руските предели и че руският проповедник често прибегва до тях. Като се има предвид, че княз Владимир е бил в тесни връзки с Охрид и че първият киевски митрополит Михаил е българин от Охрид (според Мошин), то лесно можем да си обясним и ранното проникване на Климентовите произведения в Русия.

28. *Успенски сборник*. В този сборник от XII в. (напоследък започнаха да говорят, че е от XII—XIII в.), руска редакция, някога собственост на Успенския събор в Москва на Кремъл, са поместени три старобългарски произведения от IX—X в.: под 10 май е поместено пространното житие на Методий, под 6 април намираме похвалата за Кирил и Методий, която обикновено се свързва с името на Климент Охридски, а на л. 263—265б намираме словото за Възнесение от Йоан Екзарх „Веселете се небеса, радвай се земя . . .“. Вж. Успенский сборник XII—XIII в. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпов. Москва, 1971, с. 188, 198, 429. Езиковите особености на сборника издават старобългарска основа. Вж. А. Теодоров-Балан. Кирил и Методий, I. София, 1920, с. 81, 118. Освен това в науката е установено, че някои Златоустови слова, намиращи се в старобългарския Супрасълски сборник от XI в., се намират и в Успенския сборник, и то в същия превод (25, 27, 28, 32, 35). Тази заслуга се пада на Э. Благова. Гомилии Супрасълского и Успенского сборников. В: Исследования источников по истории русского языка и письменности, Москва, 1966, с. 77—87.

29. *Ефремовска редакция на Кормчая*. Най-старият препис от тази редакция е от XII в. и сега се намира в Синодалната сбирка в ГИМ, Москва (Син. 227/148). Преписът е издаден от В. Бенешевич. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований, т. I. СПб, 1906. Съдържа и 310 л., 1°, устав, пергамент. В основата на този руски юридически паметник лежи български текст; обстоятелство, за което свидетелствуват някои езикови особености: наличието на носовки (мжкю, сжцннмь, боуджть; а и ъ се смесват с а и ъ); имаме шт вм. щ и др. Най-напред преводът е направен в Преслав по Симеоново време (893—927) и после, през XI в., получава разпространение в Русия и оказва влияние върху черковното право, хронографията, календарните изчисления и др. Вж. И. И. Срезневский, Древние русские списки Кормчей книги. Ефремовская кормчая. Сборник ОРЯС, т. 65 (1899), с. 15—46; С. П. Обнорский. Язык Ефремовской кормчей XIV титулов без толкований. Исследование по русскому языку, т. III, 1, СПб. 1912; А. М. Селищев. Старославянский язык, I. Москва, 1951, с. 88; Я. И. Щапов. Византийские хронологические сочинения в древнеславянской кормчей Ефремовской редакции. Летописи и хроники., Москва, 1976, с. 230—231, и посочената тук литература.

Посочените по-горе паметници от руска редакция, писани върху българска основа, свидетелствуват по категоричен начин за литературните връзки между България и Русия, за миграцията на нашето литературно наследство по посока към руските предели още през X—XI в. За да бъдат тези произведения преписани на руска почва и приспособени към месните условия през XI—XII в., то значи, че те са попаднали в новото си отечество значително по-рано. Дали са изнесени от българи-емигранти след Светославовите походи, дали са военен трофей, или пък са дадени на Киевска Рус за задоволяване нуждите на новопокръстения руски народ, за нас в случая няма значение. Важното е, че много от най-старите руски писмени паметници или са преписи от български оригинали, днес обаче изгубени, или са претърпели известни промени с оглед на месните условия, или пък при съставянето им са използвани български извори.

От друга страна, вижда се, че тук не става въпрос за отделен паметник, а за значителен брой произведения. В. М. Истрин пише: „Трябва да признаем, че голямо количество от византийските произведения е дошло в Русия вече в готов южнославянски превод и при това от най-старо време — в български преводи.“⁴² Най-сетне руските преписи показват колко много и какви ценни старобългарски произведения са изчезнали безследно, какви големи щети е претърпяла нашата писмена култура. Ако нямаше тези руски преписи, днес нямаше изобщо да знаем за съществуването на старобългарските им оригинали. Въз основа на руските преписи ние съдим и за оформлението на нашите оригинали. Проф. Н. К. Гудзи пише: „Може да се каже с пълна увереност, че много от произведенията на най-старата българска, преводна и оригинална литература не са дошли до нас; много са погинали или са били унищожени в тежките исторически катастрофи, с каквито е наситена историята на България. Нито един паметник от преводната или оригиналната литература от времето на Борис и Симеон не е запазен по български преписи; всички те, както и много по-късни, са известни по руски или сръбски преписи, откривани дори до наши дни в различни книгохранилища, главно руски. Не са се запазили например българските оригинали на Остромировото евангелие и Светославовия изборник от 1073 г., дошли до нас в богато оформени руски преписи, очевидно възпроизвеждащи външното оформление на оригиналите.“⁴³ Затова и днес в науката се говори за редица руски ръкописи от XI—XIII в. като паметници, идещи от старобългарската литература, като паметници със старобългарска основа.⁴⁴

Изчезването на нашите най-стари писмени паметници на руска земя ще да се дължи не толкова на унищожителния ход на времето, колкото на някоя големи исторически събития, неблагоприятни не само за тези паметници, но и изобщо за руския народ, за руската култура — на монголо-татарското иго в Русия (XIII—XV в.). Това е епоха на силна съпротива, но същевременно и на силни репресии, на унищожение. Това е и епоха на големи въстания (Ростов, Суздаль, Владимир, Твер и др.), потушени жестоко от поробителя. При такива обстоятелства културните ценности чезнат, унищожават се.

Имайки обаче предвид големите ръкописни богатства в Съветския съюз, значителна част от които нямат описи, ще ми се да вярвам, че изненадите не са изключени, т. е. че е възможно да се намерят неизвестни досега ръкописи, които да съдържат нов материал за нашата стара книжнина и култура. Тази вяра се подсилва и от изнесения напоследък фактически материал за редица наши автори и произведения, неподозирани по-рано, като Климент Охридски⁴⁵,

⁴² В. М. Истрин. Очерки истории древнерусской литературы до монгольского периода XI—XIII в. Ленинград, 1922, с. 14.

⁴³ Н. К. Гудзи. Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. IV международный съезд славистов. Доклады, Москва, 1958, с. 25.

⁴⁴ Н. Н. Дурново. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка. Южнославянский филолог, кн. IV, Београд, 1924, с. 72—94; кн. V (1925—1926), с. 93—117; кн. VI (1926—1927), с. 11—64. Аргументите на автора са от езиково и правописно естество.

⁴⁵ Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. I, София, 1970.

Черноризец Храбър⁴⁶, Азбучната молитва⁴⁷, Симеоновия сборник⁴⁸ и др.⁴⁹ Няколко думи и за старите сръбски паметници.⁵⁰

1. *Мирославово евангелие*. Мирославовото евангелие е сръбски кирилски паметник от края на XII в.; съдържа 181 л. голям формат, пергамент, едър и красив устав в две колони. Съдържа евангелски четива за всички дни през годината, започвайки от Великден. Писано е за босненския княз Мирослав⁵¹ от монах Григорий, както личи от приписката в края на ръкописа: азъ грѣшнн глггорне днакъ недостойны на рѣци се днакъ. заставнхъ снѣ

евнгане. заатомъ кнезю векославномоу мирославоу. снѣу заведоу. Според С. М. Кулбакин паметникът е писан от двама книжовници.⁵²

Има редица случаи, когато показателните местоимения тъ и съ влизат във функцията на задпоставен член. А ние знаем, че това явление се среща още в някои старобългарски паметници.⁵³ Ето няколко примера от Мирославовото евангелие: хлѣбъсь (л. 236) домъть (л. 110), работъ (л. 114), народъсь (л. 128), члкъть (л. 2526), и др. На л. 99 имаме жената.

В Мирославовото евангелие имаме и вокализация на ъ > о: лакотъ (л. 75), начатокъ (л. 1976), дождъ (л. 3586), конъ (л. 228). Имам случаи на вокализация на ъ < е: поутемъ (стб. пжтмъ), людемъ и др.

Всичко това свидетелствува по очевиден начин за старобългарския протограф на Мирославовото евангелие.

Пръв обръща внимание на този писмен паметник руският византолог и ориенталист Порфирий Успенски (1804—1885), който през 1846 г. посещава. Атон и откъсва един лист от евангелието. Днес този лист се пази в Публичната библиотека в Ленинград (Ф. п. I. № 83).⁵⁴ Листът е обнародван няколко

⁴⁶ К. М. Куев. Черноризец Храбър. София, 1967.

⁴⁷ К. М. Куев. Азбучната молитва в славянските литератури. София, 1974 г.

⁴⁸ К. М. Куев. Симеоновият сборник и неговите потомци. Год. Соф. унив., ф-т по славянски филологии, т. 67 (1974); Л. Грявина и Н. Шербачева. К текстологии Изборника 1073 г. Изборника Святослава 1073 г. Москва, 1977, с. 56—89.

⁴⁹ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература, I. София, 1958, т. II (1967); Б. Ст. Ангелов. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. София, 1977, К. Куев. Иван-александровският сборник от 1348 г. София, 1981, с. 321—345 и др.

⁵⁰ С. Иванов. О некоторых основных задачах описания сербской редакции древнеболгарского литературного языка XII—XV веков. В: Старобългарска литература, кн. 1, 1983.

⁵¹ Мирослав управлява Хумската земя (Босна) приблизително от 1180—1195 г. Грижи се за културното издигане на страната: основа манастир „Св. Петър“ на р. Лом и Николац край Биело поле на средното течение на същата река. Вж. К. Јиречек. Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља. Сборник Константина Јиречека, т. I, Београд, 1959 г., с. 487.

⁵² Ст. М. Кулбакин. Заметки о языке и правописании Волканова Евангелия. Известия ОРЯС, т. III, ч. 2, 1898, с. 1140—1172; Ст. М. Кулбакин, Палеографска и језичка испитивања о Мирославовом јеванђељу. Сремски Карловци, 1925.

⁵³ Л. Милетић. Членът в българския и руския език. СБНУ, т. 18, 1901, с. 4—67; Ив. Гълъбов. За члена в българския език. Известия на Народния музей в Бургас, т. I, Бургас, 1951, с. 171—227; J. Kirz. K otázce členu v jazycích slovanských. Byzantinoslavica, 8 и 9, 1939, 1946, с. 212—340 172—277.

⁵⁴ Отчет императорской Публичной библиотеки за 1883 г. СПб., 1885, с. 52, № 2; П. А. Лавров. Палеографическое обозрение, с. 179—180.

пъти с известни обяснителни бележки: И. И. Срезневский. Сведения и заметки, № XII. СПб, 1867, с. 138—143; Ст. Новаковић. С археолошке изложбе у Кијеву. Београд, 1874, с. 33—37.

През 1897 г. Люба Стоянович издава паметника фототипно във Виена. Авторът прави и редица езикови проучвания. Изданието е луксозно. В най-ново време го издава харватският славист Йосиф Врана.

Неизвестно кога евангелието попада в Хилендарския манастир на Атон, където се пази до края на XIX в. Когато през април 1896 г. крал Александър Обренович (1876—1903) посещава Хилендар, манастирското братство го посреща много тържествено и му подарява този тъй ценен писмен паметник. И от 1896 г. евангелието се пази в кралския дворец в Белград. Когато през 1915 г. сръбската армия се евакуира на о-в Корфу, евангелието бива пренесено там. През 1918 г. след свършването на Първата световна война, то се връща в Белград и се пази в Държавната каса. От 1935 г. е в музея „Княз Павел“. След Втората световна война се пази в Народния музей в Белград под сигнатура: бр. 1536.

Паметникът е сръбски, но в основата му лежи старобългарски оригинал. Доказателство за това е например наличието на двете носовки. Тъй като книжовникът работи в самото начало на сръбската писменост, когато още няма строго установени начини за предаване на българските фонетични особености съгласно сръбската фонетика, то у него се е получило известно колебание и непоследователност: веднъж предава стб. ж съгласно сръбската фонетична система с оу, друг път с ю, а трети път я запазва. Ето няколко примера: греды по мнѣ прѣдѣ мноѡж быѣ (л. 2), н продажшѣ колы (л. 7), н сждь мон праведнь (л. 13), нмѣашѣ рнзю (вм. рнзѡ) своѡ ѡ власѣ вельблѡуждѣ (стб. вельблѡждѣ), азъ не соуждѡ (стб. сжждѡ) емоу, бѡдѣте (стб. бждѣте), глахѡ (стб. глаголахѡ), н азъ жнѡтъ вѣчны даѡ нмѣ, и т. н.

Малката носовка също веднъж се предава съгласно сръбската фонетична система с ѐ, а друг път се запазва, само че се пише по два начина: ѡ и ѡ. Докъм стр. 275 се пише ѡ, а след това ѡ. Ето няколко примера: рѣроуѡцинь въ нмѡ еѡ (л. 1), н въсеан сѡ въ насѣ (л. 1), ѡрѣци ѡ ѡн (л. 348) нз нѡа же рѡдн се ѡсѣ, и т. н. Тези два начина на писане на малката носовка се срещат и

⁵⁰ Люб. Стоянович. Мирославѣво јевангелје. Београд, 1897; N. P. Kondakoff. Über die Ornamentation des Miroslov. Evang. ASPH, В. XXI, 1899, с. 302—308; В. В. Стасов. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени, СПб, 1884, с. 6, табл. XIV и XV; Ст. М. Кульбикин. Палеографска и езичка испитивана о Мирославѣвом јевангелју. Сремски Карловци, 1925; Л. Мирковић. Мирославѣво јевангелје. Београд, 1950; И. Бернс. Роспоред неделних перикопа у Мирославѣвом јевангелју В: Зборник Народног музеа у Београду, т. VI, св. 6, Београд, 1970, с. 259—283; J. Vrana. O odnosu Miroslavleva evanĝelja prema staroslovjenskim evanĝeljstarima i Četverevanĝelima. Slavia, гоѡ XXV, ѡ. 2. 1956, с. 306—312; J. Vrana. L'Évangiliaire de Miroslov. Gravenhage 1961; Бранка Скакић-Симатовић. Неке истине о чувању у Мирославѣвог јевангелја за време Другог световног рата. В: Археографски прилози. 3, Београд, 1981, с. 41—47.

в някои наши стари паметници. От друга страна, и двете носовки не се йотуват.

Вуканово евангелие. Сръбски паметник от нач. на XIII в., 189 л. 4°, пергамент, устав в две колони. После попада на Атон. Там евангелието бива намерено от руския византолог и ориенталист Порфирий Успенски и отнесено в Русия. Отначало то е частна собственост, а през 1883 г. заедно с други ръкописи попада в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се намира в сбирката на Успенски под сигнатура: F. p. I. № 82.⁵⁶ Въз основа на известни факти се идва до заключението, че паметникът е изнесен от Атон между 1859 и 1866 г.: през 1859 той е на мястото си, а през 1866 г. вече го няма там.⁵⁷

Първите сведения за това евангелие са от И. И. Срезневски от 1865 г.⁵⁸, а след това и от Ст. Новакович.⁵⁹ Най-подробна обаче езикова и палеографска характеристика на паметника прави Ст. М. Кулбакин.⁶⁰

Днес един лист от паметника се намира в АН, Ленинград (24.4.2), постъпил там през 1910 г. от сбирката на И. И. Срезневски.⁶¹

Авторът на това евангелие също е имал старобългарски текст, от който преписва. И тук по принцип сръбският книжовник приспособява старобългарската фонетична система към фонетичната система на родния си език, но в редица случаи не спазва последователността. Така че и тук намираме някои старобългарски особености, като двете носовки, задпоставен член, вокализация на ъ в ѳ и др. Ето някои примери:

Голямата носовка се среща няколко пъти: въ ладнѣ, вѣтрѹу вѣлнѹ дѣхѣщѹу, дѣлаѣше не брашно гыбѹущее, нѣ брашно прѣбываѣщее (л. 10), донѣдѣже ископаю ѣ, прапрѣдѣнь, въскрѣснѣти, въстрѣбѣти, сѣдѣ, нѣдѣгѣ и др. Малката носовка се пише ѣ и ѡ: пнѣатѣ же днѣн сѣ (л. 10), въврѣмѣ (л. 78), бѣше нѣкъто бола лазарѣ (л. 145), дръжаста сѣ (л. 3), нѣ днѣвѣти/ сѣ (л. 8), пѣтъ же бѣ ѡ ннѣхъ боуѣа, отѣвѣщати сѣ (л. 74) и др. Имаме и смесване на носовките: крен въ црѣквен сабота скерѣнѣтъ (л. 37), слышнѣ прѣнѣча (л. 40), въпрашаха (л. 69), рацѣ (л. 37), патн (л. 93), бадаѣтъ (л. 112) и др.

Големият ер се изяснява в ѳ, а малкият в ѣ: нѣ нѣдѣноу вонѣ (л. 12, стб. вѣнѣ), ко мнѣ (л. 118, стб. кѣ), плодѣ нѣго зѣль (л. 46) вѣлѣтарѣмѣ (л. 53 стб. -рѣмѣ), вѣтрѣмѣ (л. 36) и др.

⁵⁶ Отчет императорской Публичной библиотеки за 1883 г. СПб, 1885, с. 11—15.

⁵⁷ Архим. Леонид. Славяно-сербские книгохранилища на святой Афонской горе. Москва, 1875, с. 78.

⁵⁸ И. И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Вып. II, с. 20—36.

⁵⁹ Ст. Новакович. С археолошке изложбе у Кијеву. Београд, 1874, с. 24—32.

⁶⁰ Ст. М. Кулбакин. Заметки о языке и правописании Волканова Евангелия. Известия ОРЯС, т. III, ч. 2, 1898, с. 1140—1172; П. А. Лавров. Палеографическое обозрение, с. 180—183.

⁶¹ Пергаменные рукописи библиотеки Академии Наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покравская. Ленинград, 1976, с. 26.

Имаме случаи и на задпоставен член: *вѣрѣзѣсь* (л. 151, стб. *вѣрѣзѣ+сь*), *родѣсь* (*родѣ+сь*) и др.

Всичко това свидетелствува за старобългарския протограф на Вукановото евангелие. То е издадено фототипно от загребския славист Йосиф Врана: Вуканово јеванђеле, Београд, 1967 (без листа в библиотеката на Академията на науките в Ленинград).

2. Турското нашествие и съдбата на нашето ръкописно наследство

Турското нашествие на Балканския п-ов през XIV в. нанася извънредно големи щети на поробените народи. Разместване на християнското население с цел да се настани на негово място мюсюлманско, разрушаване на архитектурни паметници, потурчване, обръщане на християнските храмове в джамии, избиване на мирното население, разграбване на богатствата, разрушаване на села и градове и др. от този род са постоянните спътници на робството през вековете.¹ И за отбелязване е, че тази своя политика турците провеждат още отначало на своя въход. Така например при превземането на Цариград през 1453 г. те ограбват някои манастири, черкви, дворци и др. Според едни сведения тогава се унищожават 6000 книги, а според други — 12 000.² След битката при Мохач (30 август 1526 г.) Сюлейман Великолепни влиза в Буда и ограбва богатата библиотека на унгарския крал Матей Корвин (1458—1490).³ Сякаш целта е да се заличи от лицето на земята всичко чуждо, всичко не мохамеданско, всичко българско, всичко християнско. Във връзка с посещението си в Търново през 1838 г. френският пътешественик Ами Буе пише, че там мохамеданите „са унищожили всичко, което би напомняло за българската народност“⁴. А казаното от Ами Буе за Търново важи и за много други градове, села и области у нас и изобщо на Балканския полуостров.

И в този именно поход на унищожение не са пощадени и ръкописите, били те български или сръбски. Застрашени от чуждото нашествие, редица книжовници и културни дейци напускат родните си предели и търсят убежище в сръбските краища и в днешните румънски земи, които по онова време все още са по-далеко от опасността. В Сърбия избягва например Константин Костенечки, който шири там Евтимиевите езиково правописни и агиографски схващания и става приближено лице на деспот Стефан Лазаревич. През 1422 г. в Белград умира Константин, синът на видинския владетел Срацимир. Преди да се яви в Сърбия Костенечки, в качеството си на ипекски патриарх работи

¹ Ив. Снегаров, Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и на другите балкански народи, София, 1958; Хр. Гандев, Българската народност през XV в. София, 1972; Н. Тодоров, Положението на българския народ под турско робство, София, 1953.

² Ив. Снегаров, Турското владичество, с. 169—172.

³ Пак там, с. 172.

⁴ Н. Тодоров, Положението на българския народ, с. 144.

редица години българинът Ефрем (1375—1402 г.). Според някои съставителят на сборника (панегирика) от 1425 г. дяк Андрей е оня Андрей, който е бил учител на Константин Костенечки, и т. н. При това положение няма нищо чудно, че тези лица ще да са занесли от България в Сърбия някои книги, следите на които засега не са известни.⁵

Трябва обаче да се отбележи, че в оня момент Сърбия не е много подходяща страна за спасение, тъй като след кръвопролитната Косовска битка (15. VI. 1389 г.) тя става васална на Турция и е под зоркото око на султана, на врага. Така че земите северно от р. Дунав в това отношение имат предимство.

Бягството на българи северно от р. Дунав по онова време се обуславя не само от историческия момент, но и от оживените връзки между България, Влахия и Молдова през XIV в.: Иван Александър е зет на угро-влахийския воевода Ив. Басараб (1325—1340); Ана, съпругата на Срацимир, е дъщеря на влашкия воевода Ал. Басараб (1330—1365); Срацимир дава грамота за свободно търгуване в неговите земи на брашовски търговци;⁶ видни влахо-молдовски дейци през XIV в. (Никодим Тисмански, угро-влахийският митрополит Антим) са в кореспонденция с Евтимий Търновски;⁷ от житието на Теодосий Търновски узнаваме, че славата му се разнесла сред власи и че при него в Килифарево имало ученици и от Влахия;⁸ Григорий Цамблак говори в похвалното си слово за Евтимий, че при него идвали хора на „север до океана, а на запад до Илирик“;^{8а} в края на XIV в. в Брашов има вече много българи;⁹ Константин Костенечки говори, че при Евтимий се стичали лица от „скитските предели“ (земите северно от Дунав),¹⁰ и т. н. Така че всичко това създава подходяща атмосфера за добър прием на нашите бежанци северно от р. Дунав. „От всичко това, пише Ст. Романски, се обяснява много добре онова гостоприемство, що дадоха румънските държавници на много български бежанци, които

⁵ В. Сл. Киселков, Евтимиевият ученик Андрей. Училищен преглед, кн. 2/1931, с. 246—254; Ив. Гошев, Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. Год. Соф. унив., Богосл. фак., т. VIII (1930—1931), с. 354—380; В. Сл. Киселков, Проуки и очертания по старобългарска литература, София, 1956, с. 261—265; В. Пандурски, Панегирикът на дяк Андрей. Търновска книжовна школа, София, 1974, с. 225—241; Вл. Мошин, Рукописи Пећке, патријаршије. Старице Косова и Метохије, књ. IV—V, Приштина, 1971, с. 8; К. М. Кујев, Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej i serbskiej, Kraków, 1950. В панегирика от 1425 г. има почестени три произведения от Евтимий: житието на Петка Търновска, житието на Иван Рилски и житието на Иларион Мъгленски. Тук е и Климентовото слово за Михаил и Гавриил.

⁶ Л. Милетич, Нови влахо-български грамоти от Брашов, СбНУ, кн. XIII (1896), с. 46.

⁷ В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий, София, 1938, с. 303—313.

⁸ В. Сл. Киселков, Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник, София, 1926, с. 17.

^{8а} П. Диеков, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература, София, 1967, с. 435.

⁹ Л. Милетич, Нови влахо-български грамоти, с. 22; Румънски и немски летописи сочат, че през 1392 г. тук идват българи. Вж. Ст. Маслев, Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. Известия на Института по история, т. XIX, София, 1967, с. 196—197. Г. Нешев, Културни прояви на българския народ XV—XVIII в. София, 1978.

¹⁰ В. Ягич, Рассуждения старины о церковно-славянском языке. Исследования по русскому языку, I, СПб, 1885—1895, с. 390—391.

след злополучната 1393 г. трябваше да търсят прием в околните православни страни, и значението, което тия гости добиха за развой на българската култура и българската книжнина във Влахия и Молдавия.¹¹

Избягалите северно от Дунав българи не само че донасят от България редица писмени паметници, но и на местна почва продължават да се занимават с книжовна дейност. Както по-рано нашите владетели, така сега влахо-молдовските се стремят да съберат около себе си книжовници и да им създадат условия за културна работа. В това отношение особено се отличава молдовският владетел Александър Добрият (1402—1431), един от първите организатори на молдовското княжество, изиграл и значителна роля за развитието на изкуството в неговите владения. Така например по искане на неговата жена Марина през 1429 г. бива изработено в манастира Нямц великолепно пергаментно евангелие с паралелен гръцки и славянски текст, намиращо се сега в Оксфорд.¹² Когато основава манастирите Бистрица и Молдовица, той поканва български книжовници, които да съдействуват за развитието и разпространението на литературните произведения на славянски език в неговите владения. И не само това, но манастирът Бистрица е основан по настояване на монаси, дошли южно от р. Дунав. Същото важи и за манастира Бисерикан.¹³

Разбира се, емигриралите северно от р. Дунав българи носят със себе си и редица ценности, между които и книжовни паметници. Така например от Търново биват изнесени във връзка с чуждото нашествие ценни ръкописи, като Ловчанския сборник отпреди 1331 г., Томичовия псалтир, Поп Филиповия сборник от 1345 г., Иван Александровия (Лаврентиев) сборник от 1348 г., Иван Александровото (Лондонско) евангелие от 1356 г. и др. В православната черква „Св. Николай“ в гр. Брашов, Румъния, сега се намира миней за м. септември, XIV в., съдържащ 239 л., 1^о, полуустав, хартия, българска редакция (№ 34). Подвързан е с дъски и кожа, орнаментирана с растителни, животински и геометрични мотиви. Писан е от Димитър от с. Мусина, Търновско,

царски пчелар: азъ димитръ писъх ѿ мѣсина пчеларъ црковъ . . . (л. 239). Основните езикови особености са следните: има носовки, които се смесват; след шушкавите съгласни **а** минава и **ж**: **дѣшж** **вм.** **дѣишж** **сж**; носовките не се йотуват; употребяват се двата ера; има ударения и придихания. Ръкописът е ценен и с това, че на л. 78б има миниатюра на Търново: крепостна стена във формата на полукръг със зъбери и бойници; към стената са прилепени кули; по средата на стената има четириъгълна кула с вход към града.^{13а} По всяка вероятност и този ръкопис ще да е напуснал родните си предели в края на

¹¹ Ст. Романски, Българската книжнина в Румъния и едно нейно произведение. Известия на семинара по славянска филология, кн. I, София, 1905, с. 18; E. Turdeanu, La littérature bulgare de XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays Romains, 1947.

¹² Ф. Успенский, О некоторых славянских и по славянски написанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде, ЖМНП, ч. 200 (1878), с. 91—92.

¹³ Л. Милетич, Дако-ромъните и тяхната славянска писменост, СбНУ, кн. IX, 1893, с. 269.

^{13а} Ст. Маслев, Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов, Известия на ИИ, т. 19, 1967, с. 195—216; вж. и Св. Николова, Старославянските ръкописи в Румъния, Старобългарска литература, кн. 3, 1978, с. 107—112.

XIV в. Изнасянето на сборника във връзка с чуждото нашествие изглежда още по-вероятно, като се има предвид, че българи се заселват в Брашов още през 1392 г.

В Патриаршеската библиотека в Букурещ се намира сборник от 1359 г. — Германов сборник, — съдържащ 296 л., 4°, полуустав, пергамент, среднобългарска редакция, от времето преди Евтимиевата реформа. Някога сборникът е бил собственост на манастира Воронец, Буксвина, а след това пренесен в библиотеката на православната черква в Черновиц. На сборника най-напред обръща внимание Е. Калужняки. По-късно той попада в Патриаршеската библиотека в Букурещ, където и сега се намира (cod. slav. № 1). По всяка вероятност и този ръкопис ще да е променил местонахождението си във връзка с катастрофата в края на XIV в.¹⁴

Попаднали северно от р. Дунав, по-нататък нашите писмени паметници отново са подложени на различна съдба. Някои остават тук, четат се и се преписват на местна почва и по този начин задоволяват нуждите от книжнина. Така именно възниква във Влашко и Молдова богата книжнина не само на български език, но и по съдържание българска. Разбира се, не един път тя се свързва с местните събития и условия. Доказателство за това са преди всичко онези преписи от старобългарската книжнина, които днес с положителност се знаят, че произхождат от влахо-молдовските краища. Така например най-старият засега препис от Евтимиевото слово за Константин и Елена — среднобългарска редакция, произхожда от манастира Путна, Северна Молдова. И днес той се пази в този манастир. Преписът ще да отразява най-добре особеностите на оригинала. Т. нар. Молдовски препис от Храбровата апология е поместен в сборник от XVI в., собственост на поп Анастасий, игумен на Бистричкия манастир в Молдова.¹⁵ Проучванията показват, че този препис спада към онази група, която отразява най-добре особеностите на оригинала. Така че в основата му лежи някой старобългарски текст, изнесен по-рано от България, но днес изгубен вече. Освен това има и редица други произведения от наши автори от XIV в., запазени по преписи от влахо-молдовските краища. И всичко това е резултат на внесени от България книги. Разсъждавайки по този въпрос, Ст. Романски пише следното: Във влахо-молдавската писменост намираме това, което не можем да намерим в българската, но което принадлежи ней.^{16а}

Други ръкописи продължават своето странствуване към Русия. А връзките между влахо-молдовските и руските земи през XIV—XV в. са твърде очевидни; те се и засилват все повече и повече. По този начин отново оживяват и руско-българските литературни връзки. П. А. Сирку изрично бележи, че ру-

¹⁴ Jo an J u f u, Sbornicul lui Gherman (1359). Ortodoxia Revista Patriarhiei Române. București, an XII, № 2, aprilie-junie 1960, с. 253—279; Д. И в а н о в а - М и р ч е в а, „Германов сборник“ — български писмен паметник от X в. в препис от 1359 г. Български език, год. XV (1965), кн. 4—5, с. 308—325; Н. Д и л е в с к и, Към въпроса за произхода на „Германовия сборник“ от 1359 г., Български език, год. XVII (1967), кн. 4, с. 307—322.

¹⁵ К. М. К у е в, Черноризец Храбър, с. 210—214.

^{16а} Ст. Р о м а н с к и, Българската книжнина в Румъния, с. 34.

ско-българските литературни отношения са се осъществявали чрез посредничеството на румънските земи.¹⁶ На руска почва тези съчинения се преписват и разпространяват. Така именно се обяснява например появата на многобройни преписи от Евтимиевите съчинения в руските предели. Разбира се, има и друг път на проникване — чрез Цамблак и Киприан, — но и този не може да се отрече. Т. Илина пише: „В XIV век вследствие натиска на турците върху Византия и славянските страни нова вълна от славяно-византийското влияние нахлува в Русия. По това време в руските градове се появяват множество гръцки, български и сръбски произведения на живописата, най-вече икони, произведения на художествената промишленост, книги.“¹⁷ И всичко това става важен фактор за „второто южнославянско влияние върху развитието на книжнината в руските земи през XV в. и нататък“¹⁸.

Разбира се, в Русия биват отнесени и ръкописи, появили се във влахо-молдовските краища, но българска редакция. Така служебен миней за м. април от 1467 г., писан в манастира Путна, Северна Молдова, българска редакция, днес е в ГБЛ, Москва, в сбирката на Ундолски (ф. 310, № 81). В същата сбирка се намира и служебен миней за м. февруари от 1530 г., писан също в манастира Путна, българска редакция (ф. 310, № 79), и др.

Трите ръкописа биват изнесени от влахо-молдовските краища в Атон от поклонници и преселници-монаси. А знае се, че през XVI—XVII в. връзките между румънските предели и Атон са много оживени. Доказателство за това са редицата дарения на атонските манастири от страна на влахо-молдовските владетели. Порфирий Успенски пише: „За всички тези техни благодеяния аз говоря с охота, защото нито един православен народ не е сторил толкова добро за Атон, колкото са направили румънците.“¹⁹ Даренията са от най-различно естество: пари, постройки, икони, приходи и т. н. За отбелязване е още и това, че даренията не са отправени към определен манастир, а към всички. Така например през 1433 г. угро-влахийският воевода Йоан Александър дава на Зограф 10 000 аспри ежегодно и по 1000 аспри на монасите; през 1568 г. г-жа Роксандра, майка на молдовския воевода Богдан, дава на Зограф 52 000 аспри; през 1496 г. молдовският воевода Стефан IV построява на брега на морето сграда за спиране на лодките; през 1699 г. воеводата Антиох Константин дава на Зограф манастира „Киприанов“ в Бесарабия; Павловият манастир има подарени метоси в Галац, Влашко и край Сучава; в Букурещ Иверският манастир има метох „Св. Троица“ (нарича се още Радувода), построен от Александър, син на Мирчо воевода, през 1568 г.; през 1708 г. угро-влахийският владетел Константин Бранковяну построява параклис „Св. Константин и Елена“, изографисва го и го подарява на Павловия манастир, и др.²⁰

¹⁶ П. Сырку, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках, СПб., 1901, с. СХХII.

¹⁷ Т. Илина, За графичната украса в българските, сръбските и руските ръкописи в сбирките на Ленинград и Москва, Известия на Института за изобразителни изкуства, V, София, 1962, с. 98.

¹⁸ Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России, Москва, 1958.

¹⁹ П. Успенский, История Афона, III, СПб., 1892, с. 334.

²⁰ Пак там, с. 334—354. Ето още няколко примера: през 1495 г. влахо-молдовският владе-

Всичко това свидетелствува действително за оживени връзки между влахо-молдовските краища и Атон през съответното време. В оня момент Ат н се явява почти единственото място за поклонение. Така именно от влахо-молдовските краища се стичат стотици и хиляди поклонници, които носят и съответни подаръци. И по време на тези оживени връзки, по време на това поклонничество се пренасят и ръкописи. Днес с положителност се знае, че пренесените от Търново в земите северно от р. Дунав ръкописи, като Попфилиповия сборник от 1345 г. Томичовия псалтир, Иван Александровото (Лондонското) евангелие от 1356 г., Иван Александровия (Лаврентиевия) сборник от 1348 г., попадат в Атон по този именно начин. С други думи, техният път е следният: Търново — румънските краища — Атон. В Атон те вече попадат в различни манастири, защото и поклонниците посещават различни обекти, защото връзките им са с различни манастири. Има и редица бележки, които конкретно сочат за пренасяне на ръкописи от влахо-молдовските краища в Атон. Така в бележка от 1627 г. в четириевангелие, среднобългарска редакция, се съобщава, че то е обновено и обковано от молдовския владетел Мирон Бръновски Могила и е подарено на черквата „Св. Богородица“ в с. Борзеши на Торту. По-късно ръкописът попада в Зограф, където и сега се намира.²¹ В приписка от 1544 г. в четириевангелие, българска редакция, се казва, че ръкописът е писан в манастира Бистрица по времето на воеводата Йон Петър и неговия син Йон Влад воевода. И този ръкопис сега е собственост на Зографския манастир (№ 18).²²

Пренасянето на ръкописи от влахо-молдовските краища става и от монаси-преселници, които остават на постоянно пребиваване в този или онзи атонски манастир. Така например към края на XVI в. поп Анастасий, игумен на манастира Бистрица в Молдова, за когото стана по-горе дума, се преселва на монашество в Света гора и там почива през 1606 г. Със себе си той изнася и един сборник, българска редакция, в който има Храбровото сказание. Днес този сборник е вече собственост на Хилендарския манастир. За всичко това узнаваме от приписката, поместена в края на сборника.²³

Най-сетне има основание да се смята, че творби от старобългарската книжнина от влахо-молдовските краища продължават пътя си и към Запад. По този път вероятно е минал Ватиканският препис на Манасиевата хроника, появил се у нас около 1344—1345 г. Като ценност от царската библиотека в Търново преписът ще да е споделил най-напред съдбата на другите ръкописи от въпросната библиотека, т. е. и той ще да е изнесен северно от Дунав, а

тел Стефан воевода, син на Богдан воевода, построява в Зограф трапезария. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 239—240; през 1533 г. молдовският владетел Йон Петър купува воденица и я подарява на Зограф. Вж. Йорд. Иванов, Български старини, с. 241, и др.

²¹ Г. А. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря. Известия русского археологического института в Константинополе, XIII, София, 1909, с. 257—258; Йорд. Иванов, Български старини, с. 239, 249.

²² Г. А. Ильинский, цит. съч., с. 258—259.

²³ Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд, 1902, с. 268, № 951.

след това тръгва вече по друга посока — към Запад. А че действително преписът е бил някъде в западните краища на Балканския полуостров, се вижда от латинските бележки, писани в далматинско-хърватските предели;²⁴ и после, около 1475—1481 г., заедно с други ръкописи от сбирката на Никола Катарски, епископ на Модрос, Хърватско, попада във Ватиканската библиотека, където и сега се намира.²⁵ Северно от Дунав ще да е пренесен най-напред и Вадинският (Бдински) сборник от 1360 г., който после попада в гр. Гант, Белгия,²⁶ където и сега се намира в Университетската библиотека. Изнасянето на сборника северно от Дунав става още по-понятно, като се има предвид, че той е писан по поръка на Срацимировата съпруга Ана, дъщеря на влашкия воевода Александър Басараб.

3. Мисията на Арсений Суханов

Третият етап на масово изнасяне на ръкописи от Балканския полуостров се отнася към средата на XVII в. и е свързан с проектираната в Русия реформа на богослужебните книги; реформа, която поражда разкол в руската черква и появата на т. нар. старообрядчество.

Как се идва до идеята за съсредоточаване на гръцки и славянски ръкописи в ръцете на руската духовна власт по онова време?

В началото на 1649 г. в Москва пристига йерусалимският патриарх Паисий, който се среща с ръководителите на политическата и духовната власт. В разговорите се повдигат редица въпроси, свързани с практиката на руската църква. Според Паисий руската църковна практика не се покрива в редица отношения с практиката на Източната черква. В резултат на всичко това се идва до идеята да се изпрати специално лице, което да провери нещата на самото място. Такова лице бива определено — Арсений Суханов (умр. 1668 г.), йеромонах от Троицко-Сергиевата лавра. Отначало го виждаме да се среща с лица в околността на Яш, в мачастира Васлуй и др. По-късно, през 1654—1655 г., бива изпратен вече от патриарх Никон във връзка с проектираната от него реформа на богослужебните книги. За да има по-добра основа за тази реформа, Никон иска да събере стари гръцки и славянски ръкописи. И с тази именно цел той изпраща Арсений Суханов по православния Изток. Сега Суханов обикаля Цариград, Атон, о-в Хиос, Родос и др. и се връща през 1665 г. в Москва. Своего пътуване той описва в книгата си „Проскинитарий“,

²⁴ Ив. Дуйчев, Латинските надписи по Ватиканския препис на Манасиевата хроника, ИДАИ, VIII (1934), с. 369—378.

²⁵ Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека, София, 1927, с. 7; Ив. Дуйчев, Летописата на Константин Манаси, София, 1963.

²⁶ И. Мартынов, Бдинский сборник 1360, рукопись Гентской библиотеки. Памятники древней письменности, 23 (1882). Bdinski sbornik. Complete facsimile edition, Ghent, Ms. 408. With a presentation by Ivan Duičev, Bruges, 1973.

издадена от проф. Ивановски в Казан през 1870 г. И по време на това си именно пътуване Суханов събира много славянски и гръцки ръкописи, които отнася в Русия.

В Атон Суханов стои около два месеца и посещава редица манастири, които му дават право да си избере които книги иска. След вземането на отделните книги Арсений се подписва („Арсений“) и отбелязва по гръцки от кой манастир е взета книгата: τῶν ἱβήρων, τοῦ διονυσίου, τοῦ ἐσφιγμένου, φιλοθέου, λαύρας, δοχειαρίου, ξηροποτάμου и т. н. В една грамота на Атонския протат се чете следното: „Сам си избрал със своята ръка божествените книги, които пожелал.“¹ Най-много ръкописи Суханов е взел от Иверския манастир — 156. Този манастир по онова време се ползува в Русия с голям авторитет. На второ място по броя на ръкописите стои лаврата „Св. Атанасий“ — 61 ръкописа (някои са само с подписа λαύρας). От Ватопед са взети около 60 ръкописа, от „Св. Филотей“ — 45, от Пантократор около 30, от Ставроникита около 10 и т. н.² Има и няколко ръкописа с подписа на Арсений, но не се знае от кой манастир са взети. Точният брой на изнесените от Суханов ръкописи от Атон днес не може да се установи. От Атон пишат на патриарх Никон, че Суханов е взел 498 ръкописа.³

За нас в случая имат по-голямо значение онези манастири, от които са взети български ръкописи или пък преписи от български съчинения. А такива са манастирите „Св. Павел“ и Хилендар. От манастира „Св. Павел“ са взети следните ръкописи:

1. *Шестоднев* от Йоан Екзарх, XV в., съдържащ 204 л., устав, пергамент. Вж. архим. Савва, Указатель для обозрения Московской Патриаршей (ныне Синодальной) библиотеки, Москва, 1858, № 35; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, II, 1, Москва, 1857, с. 30—34, № 55. На л. 1 отдолу намираме подписа

„Арсений“. Има и две бележки: 1) лѣта, зѣла июня въ кѣ присла сию кнгу аѣоскіе горы мнтра сѣтго великомучника геогіа ахімаѣи ананіа з вѣаю; 2) подпис на патриарх Никон, че подарява ръкописа на Воскресенския манастир през 1661 г. Сега ръкописът се намира в ГИМ, Москва (Син. 35).

2—3. *Тълкувание на Битие (Шестоднев)* от Йоан Златоуст и др., XV в., полуустав, сръбска редакция. Ръкописът се състои от две части, като № 61

¹ С. Белокуров, Арсений Суханов, ч. I—II, Москва, 1891, с. 341. В своята мисия на Атон и по-специално в Иверския манастир Суханов е улеснен от редица обстоятелства: между Москва и Атон съществуват и по-рано връзки: на 21 януари 1653 г. атонските иверци получават като подарък Николския манастир, намиращ се в Москва на ул. „Никольская“ (сега ул. „25 октябрия“, край Кремъл; Суханов носи и специална грамота от патриарх Никон; носи също така и подаръци: 37 000 талера, 54 собола за 580 талера и др. Вж. С. Белокуров, Арсений Суханов, с. 340. Трябва да се има предвид и това, че след унията през втората половина на XIII в. гръцката черква губи значението си като пазителка на православието, а ролята на иверската нараства в това отношение.

² С. Белокуров, Арсений Суханов, с. 412—413.

³ Пак там, с. 341 и сл.

има 431 л., а № 62 има 442 л.; № 62 е продължение на № 61. Вж. Савва, Указатель № 36 и 37; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 45—47, 47—53. На л. 17 в № 61 има бележка, че ръкописът е подарен от патриарх Никон през 1661 г. на Воскресенския манастир. На л. 2 в № 62 имаме: „Арсений“. На л. 18 четем: лѣта 3958 юна въ кѣ присла сию кнгу шестоде афонскихъ горы мнтра свѣго великомчника георіа ахимаѣи анаѣ з брѣю. Или: 7163—5508=1655. Годината 1655 е времето, когато ръкописът е взет от Атон и отнесен в Русия. От л. 32 започва бележката от патриарх Никон, който подарява през 7169 г. ръкописа на Воскресенския манастир (7169—5508=1661). Сега и двете части на ръкописа са намират в ГИМ (Син. № 36 и 37).

4. *Тълкование на книгата на Йов* от дякон Олимпій Александрийски, 1412 г.; има 309 л., 1°, полуустав, сръбска редакция. Вж. Савва, Указатель, № 202; А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 53—59, № 63. На л. 2 четем: лѣта 3958 юна въ кѣ присла сию кнгу нева праведна афонскихъ горы мнтра стаго павла великомчника георіа ахимаѣи анаѣи з братѣю. По същите листа следва бележка от патриарх Никон, че подарява ръкописа през 7169 (=1661 г.) на Воскресенския манастир.

На обратната страна на последния лист четем: сѣд книга монатира стго павла. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 202).

5. *Георги Амартол*, Хронограф от 1386 г., сръбска редакция. Вж. Савва, Указатель, № 148. Ръкописът е излязъл от ръцете на монасите Роман и Василий. Сега се намира в ГИМ (Син. 148).

6. *Синтагмата на Матей Властар*, XIV—XV в., устав, хартия, сръбска редакция. Вж. архим. Амфилохий, Описание Воскресенской Новойерусалимской библиотеки, Москва, 1875, с. 102—105, № 27. Сега ръкописът е в ГИМ (Воскр. 27). На л. 341 на първата неписана страница четем: „Арсеній“. От л. 2 до л. 18 отдолу по листата срещаме следната бележка: лѣта 3958 (=1655) юне въ кѣ днь прнслааъ сню кнгу правнаа велнкѣа афонскѣе горы мнтра стаго Павла Велнкомученника Георгѣа Архнмандрнтѣ Анаѣи з братѣю. От л. 19 до л. 41 е подписът на патриарх Никон, че подарява ръкописа на Воскресенския манастир.

7. *Съчиненията на Дионисий Ареопагит*, XV в., съдържащи 316 л., сръбска редакция, дребен устав. Вж. архим. Амфилохий, Описание, с. 126—127, № 75. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Воскр. 75). На л. 1 до л. 28 четем подписа на патриарх Никон. От л. 9 до л. 26 отдолу се чете бе-

лежката, че ръкописът е изпратен от архимандрит Ананий от Павловския манастир на Атон.

8. *Маргарит*, „Златоуст“, XV—XVI в., съдържащ 349 л., 1°, скоропис, сръбска редакция. Вж. архим. Амфилохий, Описание, с. 151—154, № 106. Сега ръкописът е в ГИМ (Воскр. 106). От л. 1 до л. 16 отдолу се чете следната бележка: *ѣ зрѣг (=1655 г.) нюна въ кѣ днь прнслааь сню кннгѹ Афонскѣ горы мнтра стаго Павла велокмученника Гергѣа Архнмандрнтъ з братѣю паннгнрнкъ*“.

9. *Требник*, XV в., съдържащ 220 л., 1°, устав, сръбска редакция. Вж. А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, III, 1 (1869), с. 153—163, № 373. Вж. Савва, Указатель, № 324. На л. 1 четем: *сѣи млтвникъ ѣ стго павла монастира въ афонцѣй горѣ въ лѣ 7132 (=1624)*. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 324).

10. *Требник* от 1423 г., съдържащ 424 л., 1°, полуустав, бомбицина, сръбска редакция. Вж. Савва, Указатель, № 307; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, III, 1 (1869), с. 163—198, № 374. На вътрешната страна на подвързията чегем: *рѣг възата н кѣльи гдѣа паѣрѣха. арсеніи*. Тук *рѣг* трябва да се чете 7163 (7163—5508=1655). От същата килия Арсений е взел и нашия Иван Александров (Лаврентиев) сборник от 1348 г. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 307).

11. *Иван Александровият (Лаврентиев) сборник от 1348 г.*, съдържащ 214 л., 1°, устав, българска редакция. Сборникът е писан в Търново от мочах Лаврентий по поръка на цар Иван Александър. На кориците има две бележки:

1) *сѣа книга стго павла цркѣе шбители ѿюнь млотивъ*; 2) *рѣг възата изъ кѣльи госудѣа паѣрѣха*. И тук годината 163-та трябва да се чете 7163 (7163—5508=1655). През първата половина на XIX в. сборникът бива изнесен от Синодалната библиотека и неизвестно по какви пътища попада в ръцете на руския учен и колекционер И. П. Сахаров, след чиято смърт (1863 г.) бива намерен между другите негови ръкописи. Част от Сахаровата сбирка попада в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се намира. Тук е и въпросният сборник (Ф. I. 376). Вж. К. М. Куев, Судьба сборника Ивана Александра 1348 г. Труды отдела древнерусской литературы, XXIV (1969), с. 117—121.

От Хилендарския манастир са взети следните ръкописи:

1. *Шестоднев* от Йоан Екзарх, 1263 г., съдържащ 268 л. малък формат устав, пергамент, сръбска редакция. Писан е от сръбския книжовник Теодор в Хилендарския манастир. Вж. Савва, Указатель, № 345; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 1—30, № 54. Този именно ръкопис ляга в основата на изследването на Калайдович, Йоан, ексарх Болгарский, Москва, 1824. Трябва да се отбележи, че този

препис засега е най-старият от Екзарховия Шестоднев. На л. 1 имаме: Хилендарскѣя обители. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 345). Макар преписът да е направен за сръбски книжовник, в него са запазени редица особености на българския оригинал. Според П. А. Лавров „тук е запазено напълно българското правописание, срещат се четирите начертания на носовките“, т. е. йотувани и нейотувани, и др. „Всички тези букви се пишат напълно правилно.“ Вж. П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, Петроград, 1914, с. 81.

2. *Кормчая от 1295 г.*, съдържаща 398 л., 1°, устав, пергамент, сръбска редакция. Вж. архим. Амфилохий, Описание, с. 44—45, № 29. Сега ръкописът е в ГИМ (Воскр. 29). На първия празен лист четем: „Законикъ великій. Книга кормчая Хилендарскія обители“. На л. 2 отдолу четем: „Арсеній“.

3. *Пророчески книги с тълкование*, XVI в., съдържащи 352 л., 1°, руска редакция с българизми (често се срещат носовките и правилно се употребяват). Вж. Савва, Указатель, № 300; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 109—111, № 78. На последния лист има бележка, че ръкописът е подарен през 1556 г. на Хилендарския манастир от руския болярин Михаил Яковлев Морозов. На л. 1 имаме подписа на Арсений Суханов: „Арсеній“. Също на л. 1 отдолу под редовете има бележка от патриарх Никон, че той подарява ръкописа на Воскресенския манастир през 1661 г. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 300).

4. *Житие на Панкратий Тавроменийски*, XIV в. Вж. Савва, Указатель, № 82. На л. 1 четем: „Арсеній“. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 82).

5. *Поп Филипов сборник от 1345 г.*, полуустав, българска редакция. Ръкописът е писан в Търново от поп Филип по нареждане на цар Иван Александър. Тук е поместен един от преписите на среднобългарския превод на Манашиевата хроника. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 38). На л. 1 четем: „Арсеній“.

В сбирката на Михаил Погодин (1800—1875), която сега е в Публичната библиотека в Ленинград, се намира т. нар. Погодинов тълковен псалтир от XIII в., съдържащ 279 л., 4°, дребен устав, пергамент, българска редакция (Погод. 8). На л. 2 намираме подписа „Арсеній“. С много голяма вероятност може да се твърди, че и този ръкопис е изнесен от Атон и известно време е бил в Синодалната библиотека, но докога, не се знае. Знае се само това, че през 1840 г. чрез известния в Русия търговец на ръкописи и старини Т. Ф. Болшаков той попада в ръцете на Мих. Погодин. Според изследвачите в този псалтир е засвидетелствуван архаичният превод на псалтира; запазени са някои черти на старобългарския превод. В много случаи носовките са на старото си място. Текстът е издаден от В. Ягич паралелно с текста на Болонския псалтир през 1907 г. (Вж. статията за Болонския псалтир.)

Скоро след завръщането на Суханов в Москва пристигат двама монаси — Теодор от Хилендар и Йоасаф от Павловския манастир, — които донасят още ръкописи от Атон и ги предават на патриарх Никон. От Хилендарския манастир са донесени 13 ръкописа, а от Павловския 16. Това е станало с

предварителната уговорка между Суханов и съответната управа на тези манастири. Суханов взема и печатни книги.

Разбира се, с това не се изчерпва броят ръкописи, взети от атонските манастири. Следите на някои сега се губят. Но каквото и да е, днес се знае, че Суханов е взел от Атон не по-малко от 460 ръкописа, гръцки и славянски. Преобладават гръцките.

По този начин Синодалната библиотека в Москва се сдобива с редица ценни гръцки и славянски ръкописи от атонските манастири. Когато патриарх Никон напуска патриаршеския престол през 1658 г. и бива заточен във Воскресенския манастир, намиращ се западно от Москва, той взема със себе си една част от ръкописите, които после, през 1661 г., подарява на Воскресенската библиотека. Друга част остава в Печатния двор в Москва, а трета се предава на Иверския метох в Москва, намиращ се на ул. „Никольская“ (сега „25-го октябрия“). Малко по-късно—през 1674 г. и през XVIII в. — част от ръкописите на Воскресенския манастир биват предадени на Синодалната библиотека и по-нататък те споделят съдбата на последната. Между пренесените сега ръкописи в Синодалната библиотека има някои и от атонските манастири. Отделни постъпления от Воскресенския манастир в Синодалната библиотека има и през XIX в.—Светославовият сборник от 1073 г. (Симеонов) и Юриевското евангелие от XII в. Така че когато Горски и Невоструев започват по средата на XIX в. да описват ръкописите от Синодалната библиотека, те имат подръка и някои атонски ръкописи. През 1906—1907 г. Воскресенската библиотека постъпва в Синодалната и състава на последната се предава през 1920 г. в Историческия музей (ГИМ) в Москва, където и сега се намира.⁴⁻⁵ Не всичко обаче е предадено, постъпили са в Синодалната библиотека само 165 ръкописа от 213 броя по инвентарния опис.

4. Интересът към старобългарските ръкописи през XIX в.

За дислокацията на старобългарското ръкописно наследство немалка роля изиграват и редицата експедиции за събиране на материали по служебен или частен път, предприети през различни времена и по различни поводи. Вниманието сега е насочено преди всичко към манастирските библиотеки, тъй като в тях се съхраняват най-много писмени паметници. Разбира се, ръкописи се съхраняват и в някои черкви, у частни лица и т. н.

Експедициите за събиране на ръкописи са характерни особено за XIX в., когато интересът към старината е голям във връзка с развитието на историческите науки. И онова, което за нас в случая е по-важно, то е полагането

⁴⁻⁵ М. В. Щепкина и Г. Н. Протасьева, Сокровища древней письменности и старой печати, Москва, 1958, с. 23 и сл.; вж. и Н. П. Попов, Последние поступления в Патриаршую библиотеку, ЖМНП, кн. IX, 1909.

основите на славянската филология като наука през 20-те години на миналия век. Появата на тази нова наука изисква събиране на различен и по-богат материал: археологически, исторически, езиков, литературен, етнографски, фолклорен. При такава именно обстановка славистите проявяват голяма активност и постигат добри резултати. Никога по-рано не е имало толкова много посещения на манастири и други обекти с научна цел, както сега. Балканският полуостров, който е родината на най-старата славянска писменост и който се слави с богатите си манастирски библиотеки, сега става главен обект на посещения от страна на пътешествениците, на славистите. И на първо място тук стои Атон, чиито монаси особено след гръцкото въстание (1821—1831) започват да известяват на света, че поробителите са ограбили богатствата им, разорили са манастирите и братството е изпаднало в бедствено положение. Тези именно слухове за големите щети възбуждат желанието да се посетят атонските манастири и да се види останалото, да се събере нещо. Редят се пътешественици от различни специалности, политически лица, любители. Разкриват се много неща, но и много нещо се изнася; обогатяват се частни сбирки и европейски библиотеки. И тъй като руската славистика през XIX в. е водеща, то и руските слависти стоят на първо място в събирането на стари писмени паметници. Те обикалят Балканския полуостров, Палестина и Атон и намират много документи. Няма съмнение, че редица ръкописи днес нямаше да са достояние на науката, ако те не бяха взети от руските учени и запазени от разрушителния ход на времето.

По какъв начин са получавани и изнасяни от съответните книгохранилища ръкописите по онова време?

Получаването на ръкописи от едно или друго книгохранилище дори до края на XIX в. не е тежък проблем и особено когато се дават парични суми. Защото не са редки случаите, когато този или онзи манастир изпада в затруднено материално положение, когато се явява нужда от ремонт и т. н. А материалната помощ, получавана по-рано от съответните феодали, ктитори и други, сега значително е намалена, а някъде и съвсем не съществува. От друга страна, не един път манастирското братство гледа на ръкописите като на непотребна вещ, от която би се освободило при пръв удобен случай, при първа възможност. Интересен материал в това отношение ни дава английският пътешественик Робърт Кързън във връзка със своето посещение на Атон през 1837 г. Така например за манастира Каракал той пише: „И най-сетне купих на Алексия Комнин огромния ръкопис за 22 лири, или за 550 франка, а по-важният том Евангелието с тълкованията ми дадох на награда (панагон върху другия), защото изпърво се приструвах, че го презирам! Прочее излязох из стаята, като държах под мишниците си двата огромни тома и с наведен покорен врат гледах комическите движения на монасите, които не можеха да се въздържат да не се смеят сърдечно за смешната роля, която играеха с един глупав и безумен чужденец, който имаше лудостта да си дава лирите за овехтели книги! Затова ми сложиха още едно кафе . . .“¹ Друг път Кързън

¹ Читалищ е, год. II, кн. 7, декември 1871, с. 302.

пише за манастира Каракал следното; „Аз взех Откровението и като го скрих в пазвата си, попитах игумена дали не ще ми продаде някой от тия ръкописи, като толкова малко ги уважава; с благодарение да Ви продам колкото обичате, отговори игуменът, понеже не ми са полезни за нищо, пък и манастирът иска да се поправя, та имам нужда от пари, затова драговолно бих ги направил всичките на пари.“² Срещу пари получава много ръкописи по-рано (1654—1655 г.) от Атон и Арсений Суханов (вж. главата за мисията на Суханов). Днес вече са известни гръцки документи, подписани от Протата, където изрично се говори, че манастирите са изпаднали в тежко материално положение и че търсят средства за тяхната издръжка. Затова именно са продадени през 1654—1655 г. ръкописи на Русия. Думата е за Арсений Суханов. От друга страна, в тези документи се сочи, че атонските манастири чакат и милостиня от руския цар.³

На второ място, пътешествениците получават не един път един или друг ръкопис от манастирските библиотеки като подарък в знак на уважение или за спомен. Така например, след като Робърт Кързън разглежда манастира „Св. Павел“ на Атон, игуменът пожелава да му „подари нещо като възпоминание за посещението“. В резултат на това прочутото Иван Александрово (Лондонско) евангелие от 1356 г. минава в ръцете на Кързън. От същия игумен той получава и други два ръкописа (вж. статията за Кързън). М. С. Милоевич съобщава, е Гилфердинг получил от игумена на манастира „Св. Марко“ край Призрен като подарък едно много старо сръбско евангелие (вж. статията на Гилфердинг). Във връзка със своето посещение на Карпинския манастир, Кумановско, руската пътешественичка Карлова пише: „В манастира имаше някакви три славянски ръкописа на пергамент. Когато предложихме за тях пари, поп Бойко заяви, че за пари не може да продаде ръкописите, но с желание ще ги подари, защото, макар и тези стари книги да му са скъпи, то гостите, дошли от Русия, са по-скъпи.“⁴

Има и случай, когато пътешествениците вземат ръкописи под предлог за временно ползуване, а после не ги връщат и така те стават тяхна собственост. Такъв е случаят с А. Миханович. Според Сава Хилендарец Миханович е получил от Атон „три товара“ ръкописи, но след като бива преместен от Солун като консул, не е успял да ги върне (вж. статията за Миханович). Според сведенията на М. Милоевич Гилфердинг също е обещал да върне някои ръкописи, взети от него, но и той не ги е върнал (вж. статията за Гилфердинг).

Най-сетне пътешествениците стават собственици на ръкописи и по един не много етичен начин—при удобен случай вземат този или оня ръкопис без разрешението на манастирските власти. Най-често в тези случаи те откъсват отделни листа и ги прибират. Жертва на тази практика са станали извънредно много ръкописи. Добра илюстрация за подобен подход може да ни послужи

² Читалище, год. I, кн. 9 (1870), с. 310.

³ Б. Л. Фонкич, Греческо-руските културни связи в XV—XVII вв., Москва, 1977, с. 72—77.

⁴ М. Ф. Карлова, Путешествие по Македонии и Албании. В-к Европы, год. IV, СПб, 1870, с. 168.

съдбата на Слеченския апостол от XII в. (вж. статията за него). В Хилендарския манастир се е пазил сборник от XIII—XIV в. (№ 25), който по редица статии се доближава до Симеоновия сборник. Днес ръкописът е разкъсан на няколко части: няколко листа се намират в сбирката на Григорович в Москва (библ. „Ленин“), няколко листа има в сбирката на А. Дмитриевски в БАН, Ленинград (бр. 3), в сбирката на П. А. Сирку, също в БАН (Сирку № 57); редица листа са изгубени. В сбирката на Порфирий Успенски има около 15 фрагмента от ръкописи, взети от Зографския манастир на Атон.

3. Три старобългарски ръкописа в сбирката на Копитар

Йериней (Бартоломей) Копитар (1780—1844) по народност е словенец. Отначало учи философия в Любляна, а после право във Виена. По голямата част от живота си прекарва във Виена, работейки в Националната библиотека. От 1808 г. започва да се занимава със славянските езици и литератури. Той е един от първите слависти, съвременник е на Добровски, Востоков, Шафарик, Караджич и др. Копитар попада по следите на непознат по това време в науката език — българския. През 1818 г. у него вече няма съмнение, че българският език е отделен от сръбския. И в стремежа си да намери повече доказателства за своето откритие той подтиква Вук Караджич да проучи говоримия български език и да публикува резултатите в прочутия „Додатак“ (1822 г.). Оказва се, че обнародваните материали потвърждават по неоспорим начин откритието. Така че Копитар има право да каже: „Не отделих ли аз най-напред българите от сръбския хаос, където те бяха хвърлени от Добровски.“

Копитар се интересува твърде много и от славянското ръкописно наследство: той пръв издава Клоцовия сборник (подробно вж. за сборника в третия раздел на тази книга); когато през 1827 г. биват предложени 12 атонски ръкописа да бъдат откупени от Националната библиотека, той ги описва. Копитар възнамерява да издаде Асеманиевото евангелие и сам събира ръкописи — в сбирката му има 34 ръкописа.

След смъртта на Копитар сбирката му бива откупена през 1845 г. за Лицейната библиотека в Любляна, която после става университетска. Сега тази сбирка се намира в Университетската библиотека в Любляна. Тук има и три старобългарски ръкописа.¹

1. *Супрасълски сборник*, XI в. През 1838 г. Кирил Бобровски изпраща втори път части от Супрасълския сборник на Копитар, но при условие, че

¹ В. Ягич, История славянской филологии, СПб, 1910, с. 185—214; Н. М. Петровский, О занятиях Копитара болгарским языком, СПб, кн. VIII, 1914, с. 18—74; V. Mošič, Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov, Ljubljana, 1971.

след като се препишат, ще бъдат върнати. По неизвестни обаче причини Копитар не ги връща. Така именно тези 118 л. от този старобългарски паметник стават Копитарова собственост. Сега те се намират в Университетската библиотека в Люблина под сигнатура: Cod. Кор. 2. Подробности вж. статията за Супрасълския сборник в третия раздел на книгата.

2. *Копитаров постен триод*. XIII в., съдържащ 72 л., груб пергамент, красив едър устав, българска редакция (Мошин „македонска“?). Липсват листа в началото, в края и по средата. Сега ръкописът е в Университетската библиотека в Люблина под сигнатура: Cod. Кор. 9.

Кога и как паметникът попада в ръцете на Копитар, не се знае по липса на данни. Не се знае и къде е намерен. Има няколко бележки, които свидетелствуват за скитането на ръкописа.

Ръкописът не познава надредните знаци. Лавров го отнася към едноюсовите среднобългарски паметници — само ж. Употребяват се само ъ и ы.

Паметникът е проучен езиково и палеографски: Гр. Ильинский, Копитаров триод XIII в. В: Русский филологический вестник, т. 55, Варшава, 1906, с. 199—215; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, 1915, с. 125—126; вж. и Ал. Яцимирский, Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек, Петроград, 1921, с. 882 („правописание болгарское“): Vl. Mošip, цит. съч., с. 50—55.

3. *Дамаскин* от XVII в., съдържащ 108 л., 8°, хартия, полуустав, намиращ се сега в Университетската библиотека в Люблина под сигнатура: Cod. Кор. 21. Всяка тетрада съдържа по 8 листа. Липсват листа в началото, средата и края. В някои случаи има миниатюри (л. 75—св. Никола, л. 96—св. Петка); има и украсени инициали. Кога и как ръкописът е попаднал в ръцете на Копитар, не се знае.

В края на XIX в., когато Стоян Аргиров (1870—1939) е в Прага, той успява със съдействието на проф. Поливка да получи за по-дълго време ръкописа от Люблина. Аргиров го преписва, изследва и издава.

Голямата носовка се заменя с ъ и ы: съдѣе, пѣтѣе, вѣдн и др. Има един случай, когато тя минава в а: л. 97б гѣлѣнѣа, стб. гѣлѣнѣа. В глаголите окончания голямата носовка минава ту в а, ту в ъ. Има случаи, когато минава и в ү: сѣдѣ (л. 1), сѣднѣа (л. 3) и др. Обикновено малката носовка се изяснява в е, а понякога дава и ы: жѣдѣкѣнѣе (л. 2), от стб. жѣдѣтн > жѣдѣтн > жѣдѣтн. Така че тук тя е от ж. След ч и ш имаме ъ вместо а: ѡбычѣ (л. 15), наѣнчѣше (л. 33) и др. Големият ер се запазва в предлозите вѣ и сѣ, а понякога и в префиксите. Налице е и задпоставен член: двѡрьѣтъ (л. 3), вѣмѣтъ (л. 10) и др.

Литература: Ст. Аргиров, Люблинският български ръкопис от XVII в., СбНУ, кн. XII, 1895, с. 463—560 (предговор и издание на текста); кн. XVI—XVII, 1900, с. 246—313 (палеографско и езиково изследване); Ал. Яцимирский, цит. съч., с. 907—908; Vl. Mošip, цит. съч., с. 88—92.

6. Сбирката на Павел Йосиф Шафарик

П. Й. Шафарик (1795—1861) е виден словашки и чешки славист.¹ Автор е на многобройни и ценни изследвания из областта на старите славянски литератури, на езика и етнографията; основател е на славянската етнография. След завършването на висшето си образование в Йена той постъпва учител в сръбската православна гимназия в Нови Сад (1819). Това обстоятелство се оказва решаващо в много случаи за научната му дейност. Нови Сад по онова време е център на Сръбското възраждане. Тук именно се съсредоточава тогавашната сръбска интелигенция. Много близко е гр. Карловци, където е Патриаршеската библиотека с богати архиви, отнасящи се до миналото на славяните и по-специално до сърбите. Около 15—20 км от Нови Сад е и прочутата Фрушка гора — сръбският Атон — със своите манастири: Крушедол, Хопово, Раваница, Ремета и др., до които Шафарик има свободен достъп.² Всичко това му дава възможност да се запознае добре с миналото преди всичко на сърбите, с началния период от развитието на старите южнославянски литератури и т. н. В писмо от 2. II. 1826 г. Шафарик пише: „Събирам материал за своето ново съчинение за политическата и литературната история на българите и сърбите. В Карловци поръчах да ми направят копия от всички старини.“³ Така именно се явяват редица трудове из споменатите области. Сега Шафарик става и собственик на значителен брой славянски ръкописи, чието подбиране е с оглед на научните му интереси.

Шафарик завещава своята ръкописна сбирка на Националния музей в Прага. Тук тя постъпва при посредничеството на зет му Йосиф Иречек, който имал право да се ползува от нея до края на живота си. Събраните от Шафарик ръкописи са от българска и сръбска редакция; сръбските са повече. Българска редакция са следните осем ръкописа според проучванията на руския славист Михаил Несторович Сперански:

1. *Струмишки изборен апостол*, XIII в., съдържащ 88 л., 4°, въздребен устав, пергамент, българска редакция. Не се знае кога точно и как Шафарик е станал собственик на паметника. Знае се само това, че през 1833 г. ръкописът е вече в неговите ръце. Тук носовките се смесват без някакво правило. Паметникът не един път е бил обект на внимание от страна на учените

¹ П. А. Кулаковски, Павел Йосиф Шафарик, СПб, 1895; М. Н. Сперански, Рукописи Павла Йосифа Шафарика, Москва, 1894; В. Ягич, История славянской филологии, СПб, 1910, с. 267—273, 517—518; Ив. Д. Шишманов, Личните спомени на П. Й. Шафарик с българите, София, 1895; Ив. Д. Шишманов, Бележки за България в ръкописното наследство на П. И. Шафарик, София, 1896; П. А. Лавров, Жизнь и учения деятельность П. Й. Шафарика,

Москва, 1897; J. Novotný, Pavel J. Šafárik, Praha, 1971.

² П. А. Лавров, цит. съч., с. 7.

³ Пак там, с. 74.

Описан е от редица слависти: И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, № LXXII (СБОРЯС, XV, СПб, 1876), с.463—489 (бележки и текст); Г. Воскресенский, Древний славянский перевод апостола и его судьбы до XV века, Москва, 1879, 104—111; М. Н. Сперанский, Рукописи Павла Йосифа Шафарика, с. 1—2; А. И. Яцимирский, Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек (СБОРЯС, т. 97, Петроград, 1921), с. 597—598; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. ЭСл. филологии, вып. 4, 1, Петроград, 1914, с. 116—117; Б. Цонев, История на български език, I, София, 1919, с. 218—219; V. A. Francsev, Korespondence. P. J. Šafaríka, Praha 1927, с. 771, 772—775, 948; J. Polivka, Paleolgrafische grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem Makedonischen Praxapostolus, ASIPh, t. X (1887), с. 106—132, 417—483. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага в Шафариковата сбирка и се съхранява под сигнатура: IX E 25 (Š I). Вж. J. Vašíc a — J. Vajs Soupis staroslovanských rukopisů Narodního musea v Praze, Praha, 1957, с. 158—159.

2. *Четириевангелие*, XVI в., съдържащо 326 л., 1°, устав, българска редакция. Произхожда от Тимошкия край. В началото на всяко евангелие, с изключение на Матеевото, има плетеници; пред отделните глави има малки заставки. Пред всяко евангелие има предговор от Теофилакт Охридски. Листата 197, 299 и 304—326 са писани по-късно на мястото на изгубените листа. Ръкописът е описан най-подробно досега от Иржи Поливка. Вж. М. Н. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 2—3; J. Polivka, Bugarsko čtverojevangelije u biblioteci českog museu u Prahu. Starine XIX (1887), с. 193—250.

Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX D 20 (Š II). Вж. J. Vašíc a — J. Vajs, Soupis, с. 118—119.

3. *Часослов*, XVI в., съдържащ 85 л., 4°, полуустав, българска редакция. Липсват началото и краят. Заглавията са киноварни. Има смесване на нововските. Почти на всяка дума има ударение. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 3—5. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX F 26 (Š III). Вж. J. Vašíc a — J. Vajs, Soupis, с. 243—245.

4. *Златоустови слова*, XV в., състоящи се от 32 л., 1°, полуустав, българска редакция. Заглавията и инициалите са киноварни. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 5—8. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX C9 (Š IV). Вж. J. Vašíc a — J. Vajs, Soupis, с. 53—55. Вж. и J. Polivka. Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Prahu. Starine, knj. XXIV (1891), с. 76.

5. *Римски патерик*, XIV в., съдържащ 278 л., 1°, дребен кирилски полуустав, българска редакция. Заглавията са киноварни. Има много надредни букви. Отначало липсват листа. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 8—10, № 5; П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб, 1893, с. 478—485; А. И. Яцимирский, Описание южнославянских и русских руко-

писей, с. 727—741, № 45. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX F 15 (ŠV). Вж. J. Vašica — J. Vajs, Soupis, с. 224—227.

6. *Параклис*, 1661 г., съдържащ 117 л., 8°, молдавски полуустав и кирилски курсив, българска редакция. Това е богослужебен сборник, наричан „Драгомирненски“. Има румънски бележки скирилица от по-късно време. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 10—12, № 6; А. И. Яцимирский, Славянские и русские рукописи в румынских библиотеках, СБОРЯС, т. 79, СПб, 1905, с. 679. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX H 19 (Š VI). Вж. J. Vašica — J. Vajs, Soupis, с. 349—354.

7. *Служебник*, XVI., съдържащ 164 л., 4°, хубав молдавски кирилски полуустав, българска редакция. Вж. П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV в., вып. II: Литургические труды патриарха Евфимия Терновского, СПб, 1890; М. Н. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 12—13; А. И. Яцимирский, цит. съч., с. 639—645. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX E 29 (Š VII). Вж. J. Vašica — J. Vajs, Soupis, с. 160—162.

8. *Катехизис*, XVIII в., съдържащ 55 л., 8°, небрежен кирилски полуустав, българска редакция. Вж. М. Н. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 14—16, № 8; Ст. Аргиров, Един български ръкопис от XVII в. в Пражкия музей, Псп, год. IX, кн. 44 (1894), с. 169—200. Паметникът отразява чист народен език. Сега се намира в Националния музей в Прага под сигнатура: IX H 10 (Š VIII). Вж. J. Vašica — J. Vajs Soupis, с. 314—317.

От осемте български ръкописа в Шафариковата сбирка най-ценни за нас са № 1, 4 и 8, защото те именно дават възможност най-добре да се следи развитието на нашия език през съответната епоха. Трябва още да се отбележи, че Шафарик няма практиката да сочи по някакъв начин къде и кога е намерил съответния ръкопис; той обаче отбелязва века, названието и др.

7. Сбирката на Антун Миханович

Антун Миханович (1796—1861) е хърватски възрожденски деец, поет, ценител и събирач на старини. Завършва право в Загреб, а след това се отдава на дипломатическа кариера; дълго време е австрийски консул в Белград, Солун, Цариград, Смирна, Букурещ и др. В началото на 40-те години той е консул в Солун, откъдето посещава Атон и събира редица старини. Сава Хилендарец пише следното: „Около 1840 г. Миханович е австрийски консул в Солун; той посещава Света гора и иска от монасите много ръкописи да ги прегледа, обещавайки им, че ще ги върне обратно, и те му дават три товара. Той обаче скоро бива преместен и не връща ръкописите. Хилендарците търсили своето богатство, съставили протокол в Протата, с който се дава право

на манастира да търси ръкописите и ако не ги намери, да се плати за това. Всички манастири сложили печат, но всичко извършено в това отношение останало без резултат. Говори се, че същият този Миханович е взел освен това славянски ръкописи и от Ватопед.¹ Сведения за посещението на Миханович на Атон и събирането на стари славянски ръкописи намираме и у руския славист и пътешественик Виктор И. Григорович. Говорейки за пребиваването си през 1844 г. в Солун, Григорович пише: „Ще спомена само за светейшия митрополит отец Йероним и за австрийския консул г. Миханович. Последният пътувал из Македония и посетил някои атонски манастири. Той притежава забележително събрание от монети, старини и славянски ръкописи, в това число и сръбски номоканон, писан в 1262 г. Г. Миханович ми съобщи за намиращия се в Зографския манастир глаголически ръкопис.“² Думата е за Зографското евангелие (вж. главата за Зографското евангелие), глаголически паметник от XI в.

Заслугата на Миханович за нас в случая се състои в това, че той именно пръв открива Зографското евангелие и съобщава за тази си находка на Григорович, който пък пръв го описва. През следващите години паметникът започва вече да привлича все повече и повече вниманието на учените.

В резултат на всичко това Миханович става собственик на 38 ръкописа, по-голямата част от които са сръбска редакция. След 1861 г., когато Миханович умира, ръкописите минават в ръцете на негови наследници. Малко покъсно те биват откупени от Йосиф Щросмайер и предадени на съхранение в Югославската академия на науките в Загреб, където и днес се пазят. Със сигурност се знае, че през 1867 г. ръкописите вече са собственост на академията. Характерното за Миханович като събирач на стари ръкописи е това, че той гледа да събере паметници с по-голяма значимост. Досега Михановичевата сбирка е описвана няколко пъти заедно с останалите ръкописи в Югославската академия.³ Най-подробни са описите на Вл. Мошин и те са най-изгодни за ползуване, тъй като дават най-много подробности.

За нас Михановичевата сбирка представлява интерес преди всичко с оглед на нашите паметници, били те оригинални, или пък преписи. А тук има паметници и от двете групи.

1. *Търновско четириевангелие*. Ръкописът съдържа 247 л., 4°, пергамент и хартия, българска редакция. Това е един от най-старите български ръкописи, в който е употребена хартията. Писано е през 1273 г. в Търново от презвитер Драгие по времето на цар Константин Асен (1258—1277), както се вижда от една приписка: „В годината 6781 (6781—5508=1273) при царуването на благоверния цар Константина и на неговия син Михаила, владетели на всички

¹Сава Хиландарац, *Историја и опис манастира Хиландара*. Београд, 1894, с. 47—48.

²В. Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Москва, 1877, с. 10.

³Ник. Ружев и, *Стари српски рукописи у књижевници Југославенске академије у Загребу*. Споменик, XXXVII. (1900), с. 129—147; Б. Цонев, *Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб*, СББАН, кн. I, София, 1913, с. 1—54; Вл. Мошин, *Čirilski rukopisi Jygoslavenske akademije, Zagreb, 1955*; Вл. Мошин, *O podrijetlu Mihanovičeve čirilske zbirke*. Slovo, 4—5, Zagreb, 1955, с. 71—84.

българи, и при патриарха на българите Игнатия бе наченато и довършено това четириевангелие с усърдието и заплащането на йеромонаха Максима и от ръката на презвитер Драгия. Писано е в царевград Търново. До кого стигне, поправяйте, а не кълнете онзи, който е писал.⁴ По-рано приписката е била повредена и после възстановена от сърбин, който е променил и редакцията.

Кога и при какви обстоятелства евангелието е било изнесено от Търново, не се знае. Тук обаче има две възможности: или е изнесено от Търново в Атон от някой поклонник, или пък при турското нашествие е отнесено северно от Дунав в днешните румънски предели и после оттам в Атон; път, по който са минали и редица други наши ръкописи. Не е известно също така и къде го намира Миханович. На фона на споменатия по-горе протокол вероятността евангелието да е намерено в Хилендар изглежда много голяма.

Търновското четириевангелие от 1273 г. става известно на учения свят преди всичко от студията на М. Валявец от 1888 г.⁵ След това то се цитира вече в научната литература като важен писмен паметник.

В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 35, а сега в Загребската академия на науките под сигнатура: III, а. 30.⁶

2. *Михановичев октоих*. Ръкописът е от XIII в. и съдържа 112 пергаментни листа, 4°, среднобългарска редакция. Писали са три ръце. Липсват началото и краят. Всъщност това е параклитик, съдържащ осемте гласа. Използуван е от Миклошич за неговия речник. През 1878 г. Ягич описва и изследва паметника, като го сравнява със Струмишкия октоих от XI в., открит в Струмица от Ал. Гилфердинг през 1868 г.⁷

В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 7, а сега в Загребската академия на науките под сигнатура: III, в. 9.⁸

3. *Михановичев псалтир*. Ръкописът е от XIII в. и съдържа 104 л., 8°, хубав устав, сходен с Търновското евангелие, пергамент, среднобългарска редакция. Липсват началото и краят; липсват листа и по средата. През 1950 г. е реставриран. В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 37, а сега в Загребската академия на науките под сигнатура: III, а. 49.⁹

4. *Изборно евангелие (Радомирово)*, XIII в., съдържащо 182 л., 4°, пергамент, средно уставно писмо, българска редакция.¹⁰ На л. 169 има следната

⁴ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 65.

⁵ M. Valjavec, Trnovsko tetrajevanhelije XIII vjeka, Starine, XX, Zagreb, 1888, с. 157—241; XXI (1889), с. 1—68; Б. Цонев, Кирилски ръкописи, с. 6—10; Б. Цонев, История на българският език, I, София, 1919, с. 214—215 и посочената тук литература.

⁶ VI: Мошип, цит. съч., с. 120—121.

⁷ Архим. Амфилохий, О самодревнейшем октоихе XI века юго-славянского юсового письма, найденном в 1863 г. А. Ф. Гильфердингом в Струмице, Москва, 1874; V. Jagić, Bugarsko-slovenski oktoich kolekcije Mihanovičeve sada akademice u Zagrebu, Starine X (1878), с. 127—157.

⁸ VI: Мошип, цит. съч., с. 203.

⁹ Пак там, с. 185; Б. Цонев, цит. съч., с. 6, № 2.

¹⁰ Г. Воскресенский, Славянские рукописи, хранящиеся в заграничных библиотеках: Берлинской, Пражской, Венской, Люблянской, Загребской и двух белградских, СПб, 1882, с. 45—

приписка: „Помени ме, Христе, Писах аз грешният Радомир. Голяма бе мъката на сърцето ми.“ Това е оня Радомир, който пише Зографския псалтир, XIII в., среднобългарска редакция.¹¹ Носовките се смесват без особено правило. В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 6, а сега в Загребската академия на науките е под сигнатура: III, в. 24.

5. *Михановичево четириевангелие*. Ръкописът е от XIV в., но преди Евтимиевата реформа. Съдържа 145 л., 1°, пергамент, устав, българска редакция, Пълен опис на ръкописа дава Лескин.¹² В Михановичевата сбирка е под № 15, а сега в Загребската академия на науките е под сигнатура: III, в. 7. Няма ударения. В началото на отделните евангелия има заставка във формата на правоъгълник с крака, а на четирите краища цветя. Цветовете са: червено, зелено и жълто. Вж. В. Стасов, Славянски и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени, СПб, 1887, табл. VIII, № 30. Ръкописът съдържа само първите три евангелия. Двата ера се употребяват смесено. Тук ъ, є и ѿ често се заменят помежду си. Това обстоятелство според Б. Цонев (История на български език, I, София, 1919, с. 251) сочи западнобългарския произход на паметника. Носовките и двата ера понякога се смесват: голѣвь в.м. голѣвь, сѣднт сѣ в.м. сѣднтъ сѣ, бѣдѣть в.м. бѣдѣтъ жрѣтва в.м. жрѣтеа, жрѣтеа, мѣзда в.м. мѣзда, нѣдѣшн в.м. нѣдѣшн, живѣшн в.м. жнеѣшн, пѣть в.м. пѣть, сѣбота в.м. сѣбота и т. н. Голямата носовка стои понякога в края на думата вместо ер: враѣж сѣ в.м. враѣж сѣ, отпуѣж в.м. отпуѣшь, кѣ в.м. кѣ, доуѣж в.м. доуѣшь (род. мн.), събирателното чѣдъ в.м. чѣдъ и др.

6. *Бдински апостол*. Ръкописът е от 1428 г., както се вижда от приписката в края на ръкописа, и е писан във Видин от книжовника Драйко: сръбска редакция. После попада в Лесновския манастир, а след това игуменът на манастира го продава в с. Ново село, Щипско. В сбирката на Миханович е под № 19, а сега в Загребската академия на науките е под сигнатура: III в. 16.¹³

7. *Патерик*, XIV в., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Съдържа около 250 патерични разказа, агиографски, апокрифни и други произведения. През 1851 г. Миханович го подарява на Фр. Миклошич и после, заедно с другите Миклошичеви ръкописи постъпва (1891 г.) във Виенската национална библиотека, където се намира и сега (Cod. slav. 152). Има няколко бележки, от които се вижда, че действително ръкописът е подарен от Миханович Миклошич, консул в Цариград: Anno 1851 mihi dono dedit Constantinopoli amicus Anto-

46 (СБОРЯС, т. XXXI, № 1); Б. Цонев, посоч. съч., с. 10–11, № 15, VI. Моѣп, цит. съч., с. 121, № 64.

¹¹ Гр. А. Ильинскій, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. Известия русского археологического института в Константинополе, т. XIII, София, 1909, с. 262, № 47.

¹² A. Leskien, Bemerkungen über Vokalizmus der Mittelbulgarischen Denkmäler, ASPH, IV (18), с. 566–572; VI. Моѣп, цит. съч., с. 133–134.

¹³ Б. Цонев, цит. съч., с. 40, № 18.

nus Mihonović, Franciscus Miklosich. Пак на първия неписан лист четем *Donum Mihanovic. Mein Miklosich*.¹⁴

8. Франц Миклошич получава от Миханович и два глаголически листа от Мариинското евангелие, които после издава (вж. главата за Мариинското евангелие). Че действително това са фрагменти от Мариинското евангелие, се установява много по-късно.

9. В Михановичевата сбирка има един миней, XIV в., сръбска редакция, сега в Загребската академия на науките (№ III, с. 22), в който се намира прегис от вторичната редакция на Климентовата похвала за Кирил (Загребски или Михановичев прегис). Прѣв за този прегис съобщава В. Григорович.¹⁵ До-сега прегисът е издаван няколко пъти.¹⁶

8. Старобългарски ръкописи в сбирката на лорд Кързън

Лорд Робѣрт Кързън (умр. 1873 г.) е английски пътешественик и колекционер. За да може да събере повече старини, през 1833 г. той обикаля Египет и неговите манастири. На 9 ноември е в манастира „Св. Варлам“, където намира много ръкописи, без да може обаче да ги преброи и да се запознае по-добре с тях. Тук той попада и на един старобългарски ценен ръкопис. „Аз не можах да преброя ръкописите, пише той, между които намерих и един български — folis по формат, — който не можах да прочета, 'затова особено желях да го купя. Доколкото разбрах, той не беше прегис от евангелие, а трябваше да бъде някой исторически ръкопис. Калугерите обаче не се съгласяваха да го продадат.“¹⁷ На 10 ноември е в манастира „Великий Метеора“, където също имало много ръкописи.

С това се свършва първото пътуване на лорд Кързън; от него той не остава доволен, тъй като не е могъл да постигне целта си. Затова през 1837 г. предприема второ пътуване, само че този път до Атон и Левант.² Снабдил се със съответните документи в Цариград от вселенския патриарх, Кързън заминава за Атон и обикаля атонските манастири: лаврата „Св. Атанасий“, Ватопед

¹⁴ Ал. И. Яцимирский. Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек, т. I, Петроград, 1921, с. 184—187; Б. Цонев, Славянски ръкописи във Виена, ГСУ, Историко-филологически ф-тет. XXV, 1929, с. 23—26; G. Birkfellner, Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien, 1975, с. 262.

¹⁵ В. Григорович, Очерк, с. 154.

¹⁶ П. А. Лавров, Климент, епископ словенски. Труд В. М. Ундольского, Москва, 1895, с. 34—38; П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград, 1930, с. 95—99; Г. Баласчев, Климент, епископ словенски, София, 1898, с. V—VIII; Климент Охридски. Събрани съчинения, т. I. Обработили: Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, София, 1970, с. 428—442.

¹⁷ П. Т. Гудев, Български ръкописи в сбирката на лорд Zouche, СБНУ, кн. VII (1892), с. 159.

² През 18—20 в. понятието Левант почти се покрива с днешното понятие Близкият Изток; об-

Есфигмен, Хилендар, Зограф, Кутлумуш, Кастамон, Ксеноф, Пантелеймон Ксиропотам, Дохиар, „Св. Павел“, Симопетър. Преглеждайки ръкописите в „Св. Павел“, той попада на един интересен наметник с богати илюстрации. Кързън пише: „Той е основан от Константин Бранковяну, влашки воевода. Библиотеката му се помещава в една слабо осветена стаичка; книгите са чисти и наредени върху нови дъбови дъски. Тук се намира само един гръцки ръкопис: 12° по формат, препис на евангелието, от XII или XIII век. Сръбските и българските ръкописи възлизат на около 250. От тях три са за забелязване; първият е един препис на евангелието, 4°, по формат; три четвърти от буквите устав (прави и отделни), с които е написано, имат големина 25 мм. Той е непълен в края. Вторият е също един препис от евангелието, на големина фолио, с букви устав и с изящно украсени изображения в началото на всеки евангелист; един голям и любопитен портрет на някой патриарх се намира в края. Всичките препинателни знаци на този ръкопис са златни; много думи също тъй са писани със златно мастило. Той е един прелестен ръкопис. Третият е също тъй препис на евангелието на старобългарски език, подобно на другите два с букви устав. Този ръкопис е цял, от началото до края изпълнен с илюминации (картини с краски). Никъде другаде в Левант не можях да видя подобна книга. Без малко цял да падна от стълбите, гдето се бях покачил, при откриването на един тъй извънреден том. Видях, че тези книги се пазят с една извънредна грижа, затова и не попитах дали желаят да се разделят с тях; още повече, че обществото се виждаше да е в благодарствие и нямаше нужда да продава някое от своите притежания.“

Украсеният ръкопис, който прави извънредно силно впечатление на Кързън, е т. нар. Иван Александрово (Лондонско) евангелие от 1356 г., писано в Търново по искане на Ив. Александър. Както това евангелие (вж. главата за него), така и останалите два ръкописа Кързън получава като подарък от игумена на манастира. Единият от тези два ръкописа (у Кързън втори) е четвроевангелието на митрополит Яков Серски, 1354—1355 г., 302 л., пергамент, сръбска редакция, богато украсен, едър устав; в Кързъновия каталог описан под № 152.³ Другият (у Кързън първи) също е четвроевангелие, XIII—XIV в., съдържащо 198 листа, пергамент, българска редакция, средеч устав. На л. I е отбелязано № 236, но ръкописът по описание напомня отбелязания в каталога на Кързън български ръкопис № 1. Първоначално ръкописът е съдър-

хващало е страните около източните брегове на Средиземно море и южните части на Балканския полуостров. Пътешествието му е описано в книгата *Visits to Monasteries in the Levant* Немското издание гласи: *Besuche in den Klöstern der Levante; Reise durch Aegypten, Palästina, Albanien und die Halbinsel Athos. Von Robert Curzon; iun. Nach der 3 Aufl. deutsch von Meissner, 2. Ausg., Leipzig, 1854.* Преведено е на гръцки и от гръцкото издание Стефан Захариев го превежда на български: *Описание на манастирските книгохранителници в Атонската гора, преведено от английски на гръцки език и побългарено от Стефан Захариев, татар-пазарджичанин в 1870. Сп. Читалище, год. I, Цариград, 1870, кн. 10, с. 308—315; год. II (1871), кн. 7, с. 296—303; кн. 8, с. 335—341; кн. 9, с. 397—401.*

³ П. Гудев, цит. съч., т. VIII (1892), с. 156 и сл.; А. Джурова, *Славянски ръкописи в Британския музей и библиотека, София, 1977, № 3, табл. VI—IX.* В Британския музей ръкописът сега се намира под сигнатура: Add. Ms. 39 626.

жал пълния текст на евангелието и синаксарни таблици, но днес някои части липсват. До л. 8 има нотни знаци. Синаксарът и тези знаци сочат, че ръкописът е използван за богослужебни цели. Украсата е много скромна: малки плетенични заставки и инициали от геометрично-растителен тип.

В сбирката на Кързън има и друг един български ръкопис, четвроевангелие, взето от манастира Каракал, Атон. Писано е по средата на XIV в. (според Гудев през 1348 г.), съдържащо 208 пергаментни листа, 4°, среден устав, българска редакция. У Кързън е описан под № 151. От приписката на л. 2076 се вижда, че евангелието е писано във Видин по искане на тогавашния видински митрополит Даниил, по времето на цар Иван Александър, на неговия престолонаследник Иван (Йоан) Срацимир и на патриарх Теодосий. Първоначално ръкописът е съдържал целия текст на четирите евангелия и на края синаксарни таблици. Неизвестно кога са отпаднали първите четири тетради. Така че днес ръкописът започва от Матеевото евангелие, гл. XV, с. 23. Ръкописът е украсен: големи заставки в началото на отделните евангелия и инициали в неовизантийски стил с плетенични мотиви. В Кързъновия каталог имаме следното описание: „То е едно четвроевангелие, кварто на големина, облечено със синьо кадифе; ръкописът не е пълен. Заглавията на евангелията са направени с краски и с груби червени и жълти украшения. В края на книгата има 23 листа, върху които е написано съдържанието и една забележка с карминово мастило, която казва, че той е писан по заповед на Даниил, митрополит . . . във времето на патриарх Теодосий и царуването на Александра, български цар.“⁴

Днес в Британския музей ръкописът се пази под сигнатура: Add. Ms 39 625.

По време на своето пътешествие по атонските манастири Робърт Кързън е взел и редица други предмети и ръкописи. Така например за манастира Кутлумуш той пише: „Игуменът ми позволи да отбера колко и какви книги ми трябват и аз взех едно красно евангелие, написано на изряден пергамент с кръглести букви. Един много стар ръкопис, написан на книга от Демостена, един ръкопис Юстинова творба и други стари редкости, които можах да намеря в книжарницата. При това един от монасите имал един кръст, добре издълбан от кипарисово дърво и обкован със сребро, и го донесе да ми го предаде, но като беше много нова работа, аз предложих на игумена, че ако би ми дал някой кръст или ковчеже със свети мощи или друга някоя древна рядкост, ще ги купя за добра цена. Игуменът на това предложение . . . каза: „Аз ще взема тоя кръст и ще го поставя в черквата и на негово място ще ви продам един от старите манастирски кръстове.“ И така се уговорихме за цената. И сега придобитият ми по този начин кръст е един от най-добрите и ценените златарски работи от намиращите се в Англия. Според показанието на игумена тоя кръст бил подарен от някой цар Иванка, може би да е от българския владетел Иваница, или „Калаоан“, „подарен“.⁵

⁴ П. Гудев, цит. съч., т. VIII (1892), с. 166—167; А. Джурова, Славянски ръкописи в Британския музей и библиотеката, № 5, табл. XVI—XXI.

⁵ Сп. Читалище, год. II (1871), кн. 9, с. 399—400.

Че действително Кързън е взел немалко неща от Атон, личи от края на неговия очерк за пътешествието му по атонските манастири. Във връзка с раздялата си с игумена на манастира Кутлумуш той пише: „Остатъка от парите си дадох на игумена, който ми даде и един голям вехт сандък, та сложих големите томове, защото чувалите не можеха да съберат всичките ми книги . . . стигнахме в Дарданелите, дето с неописуема радост стоварих евтино спечелените книги, драгоценен плод на моите трудове и издирвания в Атонската гора.“⁶

9. Сбирката на Авраам С Норов

Авраам Сергеевич Норов (1795—1869) е руски поет и държавник. Учи известно време в Московския университет, но напуска и постъпва в армията. Участва в отечествената война и при с. Бородино е ранен. През 1823 г. минава на цивилна служба. През 1854—1856 г. е министър на народното просвещение. Сега той успява да разшири университетските преподавания и изучаването на класическите езици. Става и член на Руската академия на науките. Норов е още библиофил и пътешественик: пътува из Германия, Франция, Италия, Египет и Нубия.¹ За нас в случая важно е пътуването му по Палестина през 1834—1835 г. Сега именно той събира известно количество славянски ръкописи, между които има и български. Във връзка с посещението си на манастира „Св. Сава Освещени“ в Йерусалим Норов пише: „Моето удивление се превърна в радост, когато намерих тук няколко славянски ръкописа на пергамент, на бомбицина и на хартия. Започнах да отделям онова, което намерих за забележително. От славянските избрах всичките, колкото бяха; числото им достигна до 15 книги, от които две печатни; към тях прибавих и 9 гръцки ръкописа. Древността им за мене беше неоспорима; впоследствие моят избор се оправда. Уверявайки се в безполезността на тези книги за манастира, накрая аз ги получих с благоволенieto на йерусалимския митрополит.“² Отнесени в Русия като негова собственост, тези ръкописи биват описани най-напред от Ал. Востоков през 1836 г.³

По-късно, но не се знае точно кога, Норов продава част от своите ръкописи на граф А. С. Уваров. След продажбата той задържа за известно време някои ръкописи.⁴ Около тази продажба има някои неизяснени засега положения. Онези ръкописи, които са най-важните и са български, сега са в Уваро-

⁶ Пак там. с. 400—401.

¹ Тези пътувания са събрани в пет тома и са издавани няколко пъти.

² А. С. Норов, Путешествие по святой земле в 1835 году. Изд. 2-ое, ч. II, Спб, 1844, с. 59—60.

³ А. Востоков, Описание рукописных и печатных книг словенских, принадлежащих г-ну Норову, ЖМНП, ч. XI, ноябр., Спб, 1836, с. 529—551; има и отделна брошюрка.

⁴ Отчет по Московскому публичному музею от времени основания его до 1-го января 1864 г., Спб, 1864, с. 40.

вата сбирка постъпила през 1917 г. в ГИМ, Москва, където и сега се намира⁵ Ръкописи от Норовото събрание сега има и в библиотеката „Ленин“ в Москва.⁶ Ето кои ръкописи са българска редакция:

1. *Псалтир* от първата половина на XIV в. (в науката досега се сочи XIII в.; нарича се обикновено Норов псалтир); съдържа 267 л., 4°, източнобългарски устав, пергамент, българска редакция. Псалтирният текст започва от л. 13. В науката се сочи като ценен езиков паметник. Отнесен е от български поклонници в манастира „Св. Сава Освещени“, но не се знае кога точно. Има няколко бележки, които свидетелствуват за неговото намиране и за вниманието към него от страна на поклонници, посетили манастира.

Л. 1, сръбска бележка: приде Живко отъ Белигради с братя му, ва святи градъ Ерусалимъ поклонити ся частному и животворящему гробу господа нашего Исуса Христа и васе свети места и побие ово і потле причасти смо отаць священникъ Алипии, да и ти брате рецы богъ да ге прости тако и васъ богъ прости своимъ милости. Писа месеца вевруариа. дінъ въ годъ от Рождества Христова 1701.

Л. 2, отдолу: псалтирь, приобрѣтена въ монастырь св. Савы въ Палестинѣ 1835 г. Апрель 16 (А. С. Норов).

Л. 12 б, отдолу: въ лѣта 1705 придосмо в Іерусалимъ отъ Сръбскіе землѣ монастыра Раковице Архимандритъ Григоріе и попъ Сиварионъ: Ерофей іеромонахъ отъ монастыра Раче.

В Уваровата сбирка ръкописът е описан под № 6 (285). Вж. архим. Леонид, Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова, ч. I, Москва, 1893, с. 9—10, № 6 (285). Срв. М. В. Щепкина, Т. Н. Протасьева, Л. М. Костюхина, В. С. Голышенко, Описание пергаменных рукописей Государственного исторического музея. Археографический ежегодник за 1965 г., Москва, 1966, с. 276. От 1917 г. ръкописът заедно с другите Уварови ръкописи е в ГИМ (Увар. Q, № 285). В момента е предмет на подробни проучвания от страна на съветски учени.

2. *Четиревангелие*, XIII или началото на XIV в. с прибавки от XV в., съдържащо 240 л., 1°, устав и полуустав разни ръце, пергамент, българска редакция. Има и месецеслов със славянските наименования на месеците. Употребяват се ѣ и ѡ. Винаги имаме у в м. в: праѹда в м. прѣда, ѹрѣма в м. врѣма и т. н. Под 14 февруари е посочена паметта на Кирил Философ, а под 19 октомври на Иван Рилски. В ръкописа има две бележки: на л. 1 имаме бележка от Норов: Приобрѣтено въ Палестинѣ въ обители св. Саввы 1835 г. Апрель 16.“ На л. 240б имаме бележка на гръцки език, която показва, че ръкописът е изнесен от България още в началото на османското робство

⁵ М. В. Щепкина и Т. Н. Протасьева, Сокровища древней письменности, Москва, 1958 с. 36.

⁶ И. М. Кудрявцев, Рукописное собрание А. С. Норова. Записки отдела рукописей, вып. 18, Москва, 1956, с. 48—63. В библиотеката „Ленин“ Норовите ръкописи са под ф. 201. Тук са онези ръкописи, които Норов събира по време на пътуването си по Палестина и Синай през 1861 г. Вж. Рукописные собрания Государственной библиотеки имени В. И. Ленина, т. I, вып. I, Москва, 1983, с. 58—67.

Тук се казва, че апостолският текст (има части от апостола) е от „Георгий чтец писал апостол“ в: $\dot{\epsilon}\nu\ \dot{\epsilon}\tau\epsilon\iota + \varsigma\epsilon\theta$ (6909—5508=1401).

Ръкописът е описан от Востоков, отд. отпеч., с. 6—8, и от Леонид, Систематическое описание, I, с. 25—27, № 55 (480). Сега ръкописът е в ГИМ в Уваровата сбирка (Увар. F. № 480).

3. *Апостол*, XV в., съдържащ 280 л., 1°, хартия, полуустав, българска редакция. Описан е от Востоков, отд. отпеч., с. 15, и от архим. Леонид, Систематическое описание, I, с. 63—67, № 108 (459). Сега ръкописът е в ГИМ (Увар. F. № 459). В ръкописа има гръцки надписи, от които се вижда, че той е бил собственост на манастира „Св. Сава“, откъдето го е взел Норов. Тук има някои особености, които сочат българския произход на паметника: срещаме специфичното българско α вм. ю. Българска особеност е и това: $\epsilon\varsigma\mu\mu\tilde{\alpha}$ вм. $\epsilon\varsigma\mu\tilde{\alpha}$, $\eta\tilde{\alpha}\varsigma\mu\mu\tilde{\alpha}$ вм. $\eta\tilde{\alpha}\varsigma\mu\tilde{\alpha}$. И така е навсякъде. Това показва, че ж и з вече са се изравнили по гласеж.

4. *Празничен миней*, 1550—1552 г., съдържащ 264 л., 1°, полуустав, преминаващ към скоропис; има смесица и от сръбски правопис: употребяват се ж, а, но и в редица случаи а се заменя с є: $\tau\epsilon$ вм. $\tau\alpha$, $\varsigma\epsilon$ вм. $\varsigma\alpha$. Често се среща γ вм. и. И в края на ръкописа има следната бележка въ $\lambda\tilde{\epsilon}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}$ и. н. и.

по^тсе сѣх кны^т мѣз юу^т. и съврѣшы въ $\lambda\tilde{\epsilon}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}$. мѣз юу^т $\lambda\tilde{\epsilon}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}$ въ $\tau\alpha$ с днѣ. то^т писа $\mu\alpha\mu\alpha\mu\mu\mu$ попъ коноу, оу село $\mu\alpha\mu\mu\mu$. Или: 7058—5508=1550; 7060—5508=1552. Криптограмата: $\mu\alpha\mu\alpha\mu\mu\mu$ =Калиникъ.

Ръкописът е описан от Востоков, отд. отпеч., с. 15—16, и от архим. Леонид, Систематическое описание, III (1893), с. 140—144, № 848 (535). Сега ръкописът е, ГИМ (Увар. F. № 535).

5. *Октоих*, XVII в., съдържащ 136 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция (Норов). Ръкописът е описан от Востоков, отдел. отпеч., с. 16—17, и от архим. Леонид, Систематическое описание, II (1893), с. 110—111, № 740 (499). Сега ръкописът е в ГИМ в Уваровата сбирка (Увар. F. № 499). В края на ръкописа има приписка, писана на новобългарски език през 1681 г., от която се вижда, че ръкописът е бил собственост на поп Петър от Търново, чийто баща, поп Кою, го купил за църквата „Св. Георги“ в с. Леденик; сѣх книга

гѣмѣи $\mu\kappa\tau\omega\iota\chi$ кѣпи є блажени попъ кѣпию 8 сѣлѣмъ лѣденикѣ и постави є 8 храмъ светаго великомѣчаника и побѣдоносца $\chi\epsilon\alpha$ гѣмѣиє и сѣга є 8 сина мѣ 8 $\chi\alpha\upsilon\iota$ попъ петра 8 градъ трнѣвъ. въ лѣто ω рождество $\chi\epsilon\alpha$ $\lambda\tilde{\alpha}$. χ . п. а.

мѣца $\mu\kappa\tau\omega\iota\chi$ не днѣ $\frac{\kappa. \lambda.}{21}$. Тази година си додохъ ѿ божѣи грѣвъ. а ω адама бѣше $\epsilon\tilde{\alpha}\tilde{\alpha}$ тисѣщѣ р. п. ф. 7189. азъ грѣшникъ $\chi\alpha\upsilon\iota$ попъ петръ попъ коноуєвъ синъ. 8 трноує велики. Или: 7189—5508=1681. Село Леденик се намира на около 7—8 км западно от Търново.

10. Сбирката на В. И. Григорович

Виктор Иванович Григорович (1815—1876), професор по славянска филология в Казанския университет, предприема своето „пътешествие по Европейска Турция“ през 1844—1845 г.¹ На 20 август той напуска Одеса и заминава за Цариград, а оттам за Атон. На 24 септември вече е в Атон. Така че Григорович започва да се запознава и да събира славянски ръкописи, намиращи се в книгохранилищата на Балканския полуостров, именно от Атон. В пределите на Европейска Турция Григорович прекарва почти цяла година. През това време той посещава редица манастири, църкви, градове, села, частни лица и т. н. От неговия „Очерк путешествия по Европейской Турции“, излязъл най-напред в Казан през 1848 г.,² се вижда, че той се интересува преди всичко от старите славянски ръкописи: говори за състоянието на манастирските библиотеки, за някои много ценни ръкописи, за отношението на монашеството към книжовното наследство. И едва ли би се намерило друго подобно съчинение, което може да съперничи на този „Очерк“ в това отношение. За трудностите, които Григорович среща по време на своето пътуване, почти не говори. А знае се, че тези трудности не са били малки и лесно преодолими. Преди всичко той пътува по места, където няма елементарни условия за пътешественика и където на този пътешественик гледат с подозрително око. Руски консул по онова време в Солун е гъркът Мустаксиди, който не само че не улеснява работата на Григорович, но му се и надсмива. В Битоля го свалят от магарето и го откарват при турския управител като подозрителна личност; по пътя за манастира „Св. Наум“ едва спасява живота си и т. н. и т. н. Освен това Григорович не разполага с по-големи суми, та да може да плаща скъпо, както това правят някои други пътешественици. Веднъж той казва: „Аз не бях Гилфердинг, пред когото всичко се е откривало и прекланяло.“³ Има предвид пътуванията на Гилфердинг по Балканския полуостров.

По време на своето пътуване Григорович събира значително количество

¹ Ф. И. Успенский, Воспоминания о В. И. Григоровиче, Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете, Одесса, 189), с. 15—49; В. Ягич, История славянской филологии, СПб, 1915, с. 338—345, 479—484; Ив. Д. Шишманов, В. И. Григорович и неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговите отношения към българите. СББАН, кн. VI, София, 1916, с. 3—221; Ст. Романски, Български въпроси у Срезневски и Григорович, СпБАН, кн. 54 (1937), с. 95—176; А. Кирпичников, В. И. Григорович и его значение в истории русской науки, Исторический вестник, год XIII, декември 1892, с. 764—775; Д. Маркиш, Виктор Иванович Григорович и миналото на българския народ, Исторически преглед, год. XXXIV, 1978, кн. 1, с. 67—84; Рукописные собрания государственной библиотеки имени В. И. Ленина, Москва, 1983, с. 161—178. Тук е посочена богата библиография.

² Второто издание излиза в Москва през 1877 г., когато започва Руско-турската война. През 1978 г. „Очеркът“ излиза в София фототипно.

³ А. Кочубинский, Рукописи В. И. Григоровича (А. Викторев, Собрание рукописей В. И. Григоровича), отделен отпечатък от РФВ, № 2 (1880).

ръкописи, които отнася като своя собственост в Русия. Това е т. нар. сбирка на Григорович, станала впоследствие твърде популярна поради обстоятелството, че в нея се намират някои много ценни ръкописи: Мариинското евангелие, Охридският апостол, Боянското евангелие, Григоровичевият паримейник и др. Днес тази сбирка е разделена на две. Значителна част от нея Григорович предава в Одеската библиотека, където той е професор по славистика след откриването на Одеския университет (1864). Описана е от В. Мочулски.⁴ Другата част попада след неговата смърт (1876) в Московския и Румянцевия музей в Москва (сега библиотската „Ленин“), където и сега се намира. Описана е от А. Викторов.⁵⁻⁶ Трябва обаче да се отбележи, че тези две части — московската и одеската — не съдържат всичко, което Григорович е събрал по време на своето пътуване, тъй като предварително е подарил някои ръкописи на свои приятели и на културни институции: на Казанския университет, на Казанската духовна академия, на Московския и Румянцевия музей в Москва, на свои познати и приятели. Така например днес в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Ленинград се пази 1 лист от поучение с молитва за прощение на греховете (Григоровичев лист) от XI—XII в., 1°, глаголица, под сигнатура: 24.4.17. Най-напред листът е бил собственост на Григорович, който после го дава на И. И. Срезневски (Срез. 64). Описан и издаден е с паралелна кирилска транскрипция от И. И. Срезневский, Древние глаголические памятники. СПб, 1866, с. 235—242. През 1910 г. заедно с останалите ръкописи от сбирката на Срезневски листът постъпва в АН, където и сега се намира. Вж. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР, Ленинград, 1976, с. 10—11. От Григорович Срезневски получава и един лист от Слепенския апостол, който днес се пази в АН в Ленинград под сигнатура: 24.4.6. Вж. тук заглавието „Лист на Срезневски“ в главата за Слепенския апостол. При посещението си на манастира Трескавец над Прилеп през 1845 г. Григорович намира осем листа от славянски ръкопис, XV в., 1°, полуустав, които съдържат кратката редакция на граматическия трактат на Константин Костенечки. На л. 1, вляво, отгоре с молив Григорович пише: „М. Тръскавецъ“. В описа на Викторов тези листа не фигурират, тъй като те са подарени от Григорович на Румянцевия музей през 1871 г. Сега те са в ГБЛ (Муз. 1338).

1. *Рилски глаголически листи*, XI в. През 1845 г. Григорович намира в Рилския манастир глаголически лист, 1°, в две колони, залепен на подвързията на кирилския ръкопис „Андрианти“ от Златоуст по препис от 1473 г. Григорович намира и един отрязък. Първите сведения за тази находка Григорович дава през 1852 г. Като говори за разпространението на глаголицата сред южните славяни, той пише: „В Охрид и в манастира „Св. Иван Рилски“ аз намерих лист от евангелие и късове от някакво поучение.“⁷ Когато пък изброя-

⁴ В. Мочулский, Описание рукописей В. И. Григоровича. Летопись Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете, Одесса, 1890, с. 53—133.

⁵⁻⁶ А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879. В библиот. „Ленин“ Григоровичевата сбирка образува фонд 87.

⁷ В. Григорович, Статьи, касающиеся древняго славянскаго языка, Казань, 1852, с. 63.

ва познатите му глаголически паметници, пише под № 7 следното: „Фрагменти, съдържащи поучение, били залепени на кирилски ръкопис, намиращ се в манастира „Св. Иван Рилски“, сега у мен в Казан.“⁸ Както се вижда, първите сведения имат съвсем общ характер и не дават представа за паметника.

Неизвестно кога и при какви обстоятелства листът попада в ръцете на Измаил Иванович Срезневски, който съобщава за него и го издава.⁹ След смъртта на Срезневски следите на листа се губят. Едва през м. януари 1906 г. Илински го намира у В. И. Срезневски, син на И. Срезневски. Илински го проучва и го издава през 1909 г.¹⁰ Според него това е старобългарски паметник, който може да бъде поставен наред с други ценни старобългарски глаголически паметници. Илински, Ягич и В. Погорелов отнасят паметника към Симеоновото време.

През 1910 г. листът постъпва с другите ръкописи от сбирката на Срезневски (Срез. 62) в Академията на науките в Петроград (Ленинград), където и сега се намира под сигнатура: 24.4.15.¹¹

В Зографския манастир „в нишата на неговата болница“ Григорович намира служебен миней от края на XIII в., 8°, устав, българска редакция,¹² състоящ се от две части. 16 листа от минея Григорович после дава на Срезневски,¹³ но кога точно и при какви обстоятелства, не се знае. През 1910 г. те попадат в Ръкописния отдел на Академията в Петроград, където и сега се намират под № 24.4.12.¹⁴

Московската част на Григоровичевата сбирка съдържа не само повече наши паметници, но в някои отношения и по-ценни. Достатъчно е да се споменат например Маринското евангелие, Охридският апостол и Боянското евангелие. За тях виж отделните глави. Ето някои други паметници.

2. *Един лист от служебен миней* за м. август, XII в., пергамент, полуустав, българска редакция. Съдържа края на канона и стихирите в деня „Успение Богородично“. Отбелязано е „Балканы“. Листът е описан и издаден от И. И. Срезневский, Древние памятники юсового письма, СПб., 1868, с. 65—66, 213—214. Вж. и А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григо-

⁸ Пак там, с. 74, под № 7.

⁹ И. И. Срезневский, Известия императ. археологического общества, IV, с. 381—390; И. И. Срезневский, Древние глаголические памятники, I, вып. 1, СПб., 1866, с. 220—224; И. И. Срезневский, Сведения и заметки, I, вып. 1, СПб., 1867, с. 27—36, № 5. През 1882 г. листът издава и В. Ягич, Specimina linguae paleoslovenicae, СПб., 1882, с. 27—29.

¹⁰ Гр. Ильинский, Македонский глаголический листок. С приложением двух фототипических снимков. В: Памятники старославянского языка, т. I, вып. 6, СПб., 1909. Даден е паралелен гръцки текст.

¹¹ Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук, Ленинград, 1976, с. 10.

¹² В. И. Григорович, Древнеславянский памятник, дополняющий жития славянских апостолов святых Кирилла и Мефодия, Казань, 1862, с. 1—4.

¹³ И. И. Срезневский, Сведения и заметки, т. I, вып. 3, СПб., 1869, с. 63—78, № XXVIII; с. 65—78; И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб., 1868, с. 62—65; 211—212 (тук е обнародвана част от Методиевата служба).

¹⁴ Пергаменные рукописи, с. 40.

ровича, Москва, 1879, с. 35, № 45. Сега листът се намира в ГБЛ (Григ. 45; или: Муз. 1727).

3. *Шест листа от български пролог*, XIII в., 4°, дребен полуустав, пергамент. Съдържат кратки жития от 14 до 25 септември и от 6 до 11 ноември. Григорович отбелязва: „Балканы, Богоевъ“¹⁵. Тази бележка срещахме и в други случаи. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 16, № 23. Сега листата са в ГБЛ (Григ. 23; или: Муз. 1705).

4. *Два листа от октоих*, XIII в., 1°, пергамент, дребен полуустав, българска редакция. Съдържат няколко стихирни на 2 и 3 глас. Григорович отбелязва: „Шипка“. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 32, № 36. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 36; или: Муз. 1718).

5. *Фрагменти (4 листа) от български сборник*, XIII в., 4°, дребен полуустав, българска редакция. На л. 1 се намира края на Златоустовото слово за Благовещение. На л. 16 и на л. 2 е Златоустовото слово за Цветница: отъ чудеса на чудеса гнѣ Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 13, № 18. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 18; или: Муз. 1701).

6. *Три листа от постен триод*, XIV в., 1°, в две колони, пергамент, полуустав, българска редакция. Съдържат части от утренята и вечернята във вторник на 6-ата неделя от Великия пост и няколко паремии. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 33, № 38. Сега фрагментите са в ГБЛ, Москва (Григ. 38; Муз. 1720).

7. *Листа (всичко 36) от четириевангелие*, XIII в., 8°, пергамент, дребен устав, българска редакция. Намерени са в Хилендарския манастир. На обвивката четем: „1877 г. Вход. № 1692. Изъ собр. В. Григоровича.“ На л. 1 имаме: № 1692 изъ собр. Григоровича.“ Фрагментите съдържат части от Йоановото евангелие, гл. II, ст. 12 и нататък. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 8—9, № 10. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 10; или Муз. 1692). Два листа от същия ръкопис Григорович е подарил на В. М. Ундолски (вж. главата за Ундолски) и един лист на свещеник А. В. Карамзински в Нижни Новгород. На самия лист имаме следната бележка: „XIII ст. еванг. отъ Луки отъ В Григоровича 11 апрѣля 69 г. Казань.“ После Карамзински го продава. На 25 август листът бива купен от търговеца Силян „у Ильинских ворота“, Москва. Купен е от Общество рукописей императорского общества любителей древней письменности, III, СПб, 1899, с. 85, № LXXV (2001). След Октомврийската революция ръкописите от ОЛДП минават в Публичната библиотека в Ленинград, където и сега се съхраняват, запазвайки своята самостоятелност като сбирка. Въпросният лист тук е под сигнатура: ОЛДП, № 75. Като езиков паметник листът е изследван от С. М. Кулбакин, Материалы для характеристики среднеболгарского языка, вып. II, Отрывок четвероевангелия Григоровича, СПб, 100, с. 70—113.

8. *Два листа от избран апостол*, XIII—XIV в., пергамент, устав, българска редакция. Съдържат четива за: събота на 26-ата неделя; в понеделник

¹⁵ Думата е за Иван Богоров, който по това време се подписва Богоев.

и вторник на 27-та неделя; в сряда, четвъртък, петък, събота и неделя на 29-ата неделя. На л. 1 Григорович пише: „Балканы, Богоев“. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 12, № 15. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 15; или Муз. 1697).

9. *Два листа от миней* за м. октомври, XIII—XIV в., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция, взети от Зографския манастир. Съдържат: проложното житие на Ив. Рилски, част от канона и стихирите. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 34, № 42. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 42; или: Муз. 1725).

10. *Фрагменти (58 листа) от евангелие-апракос*, XIV в., 4°, полуустав, българска редакция. 38 листа са пергамент, а останалите 20 са бомбицина. Съдържат евангелски четива за неделните дни, започвайки от сряда на 3-та неделя след Петдесетница и нататък. Григорович бележи: „Балканы, Богоев“. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. Григоровича, с. 8, № 9. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 9; или: Муз. 1691).

11. *Три листа от български поменик*, XIV в., 4°, полуустав, хартия. На л. 1 се споменават български владетели, а на л. 26 български архиереи. На ли 36 се дават имената на някои православни господари, боляри и ктитори. Григорович бележи: „град София“. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. Григоровича, с. 25—26, № 31. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 31; или: Муз. 1711). Дълго време останалата част от поменика е в неизвестност. През 1959 г. бива откупен от Музея за история на София един ръкопис-поменик. След известни проучвания от страна на М. Станчева и Ст. Станчев оказва се, че това е действително Боянският поменик, от който са и трите листа в сборката на Григорович. Вж. М. Станчева и Ст. Станчев, Боянският поменик, София, 1963.

12. *Шест листа от постен триод*, XV в., 4°, пергамент и бомбицина, дребен полуустав, българска редакция, намерен от Григорович в Зографския манастир. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. Григоровича, с. 33, № 39. Съдържат песнопения с паремии за сряда, четвъртък и петък на 1-та неделя от Великия пост. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 39; или: Муз. 1721).

13. *Осем листа от требник*, XII—XIII в., 8°, пергамент, полуустав, българска редакция. Съдържат: л. 1 псалом 118, ст. 79—126; л. 56: стихирите и др. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. Григоровича, с. 28—29, № 33. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 33; или: Муз. 1716).

14. *Лист от „шестоднев“* от 1480 г. (ф. 87, № 1734). Листът с приписката е от „Шестоднева“ на рилския книжовник монах Мардарий. Сега ръкописът се намира в Рилския манастир под сигнатура № 4/2. Този дълго търсен паметник скоро бе открит от Боряна Христова.

15. *Съчинение ст Йосиф Хилендарец* (XVIII в.) за ползата от четенето на книги. Къде Григорович го е намерил, не се знае по липса на данни. В библиотеката „Ленин“ то се пази под № 1711. Твърде обстоятелни сведения за него изнесе Д. Петканова, Един непознат съвременник на Паисий Хилендарски, сп. Език и литература, № 6, 1962, с. 41—54. Съчинението е издадено от Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, I, София, 1963, с. 146—153

(за автора) и с. 201—206 (самото произведение). Поучението-беседа е написано на източнобългарски народен говор. То е отправено до жителите на с. Жеравна, Котленско.

Когато през 1865 г. се открива университет в Одеса, В. Григорович бива назначен за професор по славянска филология. Веднага след това той подарява част от своята ръкописна сбирка на Университетската библиотека¹⁶, където тя се пази до 1930 г. През 1930 г. ръкописите от Университетската библиотека биват предадени в Държавната библиотека (тя съществува от 1830 г.), преименувана след Октомврийската революция в Държавна научна библиотека „А. М. Горки“. Така че и днес подарените от Григорович ръкописи се съхраняват в библиотеката „А. М. Горки“, ул. „Пастера“ № 13, Одеса.¹⁷ Има няколко ръкописа българска редакция; тук има и такива, които са сръбска редакция, но са намерени и взети от наши книгохранилища:

1. *Хилендарски листове*. От 20. XI. до 12. XII. 1844 г. В. Григорович е в Хилендарския манастир.¹⁸ И тук именно той намира в мазето, в боклука на кулата „Св. Сава“ два листа, 4^о, пергамент, кирилица, в две колони, хубав едър устав, българска редакция, от първата половина на XI в. Това са фрагменти от огласителните поучения на Кирил Йерусалимски (315—386). Класифицирайки глаголическите и кирилските паметници, Григорович бележи, че тези фрагменти са едни от най-старите, и то писани на мястото на превода С оглед на старинността им Григорович ги печата още през 1852 г.,¹⁹ като дава и гръцкия текст, но с неточности.

Фрагментите биват издавани още от И. И. Срезневски, който попълва празнините по руския текст на същите поучения от; Синодалната московска библиотека;²⁰ В. Ягич издава само славянския текст;²¹ С. М. Кулбакин;²² най-новото издание е от А. Минчева.²³ Последните две издания са най-сполучливи, те носят и най-голяма информация за особеностите на паметника.

Досега Хилендарските листове са били предмет не само на издания, но

¹⁶ В. В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича. В: Летопись Историко-филологического общества при Императорском новороссийском университете, Одеса, 1890, с. 53—133.

¹⁷ Е. Г. Королькова и Ж. Н. Кравченко, Славянские рукописи нерусского происхождения Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького. В: Известия на Народната библиотека и библиотеката на Софийския държавен университет, т. III(IX), София, 1936, с. 30.

¹⁸ В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877, с. 29.

¹⁹ В. Григорович, О древнейших памятниках церковно-славянской литературы. В: Известия II отделения Императорской академии наук, т. I, СПб, 1852, с. 86:—Статьи, касающиеся древнего славянского языка, Казань, 1852, с. 71—94.

²⁰ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 37—38, 187—191.

²¹ В. Ягич, Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кириллской письменности, СПб, 1882, с. 64—66.

²² С. М. Кулбакин, Хилендарские листки, отрывок кирилловской письменности XI века. В: Памятники старославянского языка, т. I, вып. 1, СПб, 1900 (с репродукция).

²³ А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслци, София, 1978, с. 24—39 (с пълна библиография).

и на специални проучвания от В. Погорелов, В. Вондрак, А. Вайан, Г. Георгиевски.²⁴

Хилендарските листи са ценни не само като езиков паметник, но и като литературно-исторически документ. Авторът им Кирил Йерусалимски е познат преди всичко със своите 23 катехизически слова, които той произнася през 347—348 г. пред оглашените или новопокръстените в храма „Възкресение“ в Йерусалим като презвитер. В тях той в достъпна форма излага, от една страна, църковните обреди и църковното учение, а, от друга, и християнските догми. Те са лека храна за онези, които току-що са възприели новата религия и все още не могат да се похвалят с някакви по-твърди позиции в религиозно отношение. Затова именно те са подходящи и за нашата действителност от края на IX и началото на X в., т. е. за началния период от проникването на новата религия у нас. Преводачът е имал усет в това отношение.

2. *Охридски глаголически фрагменти.* В Охрид В. Григорович прекарва 6 денонощия, започвайки от 8 май 1845 г.²⁵ Тук именно той попада на глаголически фрагменти — 1½ листа, съдържащи евангелски четива за неделни дни, българска редакция. В науката обикновено те се наричат „Охридско евангелие“ (апракос). За своята находка Григорович съобщава най-напред през 1852 г. Класифицирайки глаголическите и кирилските текстове, в отдела за глаголицата на пето място той поставя именно тези фрагменти: „5 Листок Евангелия неделного ip, 4°, нахотившийся в Охриде, ныне у меня в Казани“²⁶. Най-напред фрагментите биват публикувани от И. И. Срезневски през 1861 г.,²⁷ а след това и от Н. Грунски.²⁸ Най-добро обаче издание и проучване дава Гр. Илински през 1915 г.²⁹ Ягич пък дава стегната, но много сполучлива палеографска характеристика на паметника.³⁰ Вокализацията на *Б* ≥ *Е* свидетелствува и за западен произход на паметника, и за източнобългарски. Фрагментите са от времето на Синайския псалтир и на Синайския требник. Илински ги поставя наред с най-добрите стари паметници. Не отстъпват и на Киевските листи.

У Мочулски паметникът е описан под сигнатура — 2(24);³¹ сега в библиотеката „А. М. Горки“ те са с означение ркп. 1/2.

3. *Добриядов празничен миней.* Минеят е в две части, пергамент, 8°,

²⁴ Г. Георгиевски, Хилендарските ливчина. В: Сб. Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 67—81; A. Vaillant, La traduction vieux des Catéchèses de Cyrille de Jerusalem. В: Byzantinoslavica, Praha, 1932, IV, 2, с. 253—302.

²⁵ В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1977, с. 97.

²⁶ В. Григорович, Статьи, касающиеся древнего славянского языка, Казань, 1852, с. 74.

²⁷ И. И. Срезневский, Охридское евангелие. В: Известия Императорского археологического общества, т. III, вып. 4, СПб, 1861, с. 449—457 (глаголически текст и в транскрипция с кирилица).

²⁸ Н. К. Грунский, Охридское евангелие. В: Известия ОРЯС, т. XI, кн. 4, СПб, 1906, с. 157—164 (в кирилска транскрипция).

²⁹ Г. А. Ильинский, Охридские глаголические листки, отрывок древне-церковно-славянского евангелия XI в. В: Памятники старославянского языка, т. III, вып. 2-й, Петербург, 1915. Илински поправя допуснатите от предшествениците грешки.

³⁰ В. Ягич, Графика у славян. Энциклопедия славянской филологии, вып. 3, СПб., 1911, с. 132—133.

³¹ В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича, № 2(24).

българска редакция, хубав дребен устав, XIII в. Началните 16 страници са откъснати. Паметникът е намерен от В. Григорович в една ниша в болницата на Зографския манастир. У В. Мочулски, „Описание“, е описан по № 6(32) и 7(33). В библиотеката „А. М. Горки“ сега е под сигнатура ркп. 1/4 и 1/5.

Подробно за този ценен наш паметник виж специалната статия в третия раздел на тази книга.

4. *Книги Царства*. Книгата бива преведена от гръцки на сръбски през 6924 г. (6924—5508=1416 г.) по времето на сръбския деспот Стефан Лазаревич. Две години по-късно книжовникът Доситей я преписва близо до манастира Любостини (6926—5508=1418 г.). И този именно препис е дошъл до нас. Според изследването на М. Г. Попруженко редакцията е ресавска; това е ръкопис, излязъл от школата на ресавските преписвачи.³²

Ръкописът е на хартия, 1^о, красив устав; преномерирана е с нов почерк по листата отдолу. Това е дело на В. Григорович. Има 334 л. Някои листа са доста повредени. Според номерацията на преводача ръкописът има 42 тетради от по 8 л. всяка. По описа на В. Мочулски ръкописът е описан под сигнатура 4(30), а сега в библиотеката „А. М. Горки“ е с означение ркп. 1/106.

Ръкописът е намерен и взет от Рилския манастир. Кога и по какъв начин е попаднал там, не се знае по липса на данни.

5. *Предела*. Писани са от Владислав Граматик през 1456 г. в Младо Нагоричино. В приписката на последния лист четем: „Тази книга се написа в Младо Нагоричино в дома на Никола Спанчевик. Започна да се пише през м. ноември, ден 21, на Въведение Богородично в Светая светих. И привърши се през същия месец ноември в следващата година, ден 11, в петък, в годината 6965.“ Отдолу на празното поле е добавено: „Владислав дяк от Ново бърдо писа тази книга.“ Или 6965—5508=1457. Но тъй като тогава изчисленията вървят по септемврийската година, а тук изрично се споменава м. ноември, то по януарската година това число трябва да се намали с една година—1456 г.

Ръкописът съдържа сега 77 л. голям формат, сръбска редакция, хартия на места повредена. Целият ръкопис съдържа 23 отделни статии с богословско, догматически и поучителен характер. На л. 31 има сведения за покръстването на Борис Български. Изобщо ръкописът е обърнат по съдържание към борбата между Източната и Западната църква. Ръкописът е намерен от В. Григорович в Рилския манастир през 1845 г. Подарен е на Университетската библиотека в Одеса от В. Григорович през 1864 г. У В. Мочулски е описан под сигнатура № 15(41), а днес в библиотеката „А. М. Горки“ е под № ркп. 1/110.

Статии от този ръкопис досега не са издавани.

6. *Сборник от XV в.* Ръкописът е сборен — има статии и от XVII в. Редакцията е сръбска, 16^о, хартия, 117 л. Изглежда, че всичко това е събрано после и подвързано заедно. На л. 26 имаме сведения за вселенските и поместните събори; на л. 44 е статия за опресноците; на л. 86 е поместена пасхалия; на л. 39 б са дадени въпроси и отговори; на л. 109 б започват стихирите:

³² М. Г. Попруженко, Изистория литературы и издательств в Сербии XV века. „Книги Царствъ“ в собрании рукописей библиотеки Имп. новороссийского университета, Одесса, 1894.

за Иван Рилски (л. 110), за Методий Патарски (л. 113), за Стефан Дечански (л. 116) и за Симеон и Сава (л. 117 б). У Мочулски е казано: „Приобретена в Хилендарском манастире и в селѣ Габарево близ Филиппополя.“ На л. 1 отгоре в десния ъгъл четем: „Габарево—29 юня, 1845 г.“ Писаното е от ръката на Григорович. Думата е за с. Габарево, Казанлъшко, в Розовата долина. У Мочулски ръкописът е под сигнатура 13(39), а сега в библиотеката „А. М. Горки“ под № рkp. 1/111.

7. *Шипченски дамаскин*. В науката е познат под името „Григоровичев дамаскин“. Аз обаче го наричам Шипченски, защото е намерен от В. Григорович в с. Шипка, Казанлъшко, през 1845 г. На л. 1 между винетката и текста с молив Григорович бележи: „Шипка“. Ръкописът съдържа 123 л., 4°, хартия, новобългарски език. Започва с Дамаскиновото слово за второто пришествие; съдържа и Павловото видение. Вж. В. Мочульскій, Описание, 36 (62). Сега ръкописът е в библиотеката „А. М. Горки“ под сигнатура рkp. 1/117. Според Мочулски ръкописът е от XVI в., но според Д. Петканова „езикът в него е така народен, че е невъзможно да е писан по-рано от втората половина на XVII в.“ Вж. Д. Петканова, Дамаскините в българската литература, София 1965, с. 240, № 30. Вероятно ръкописът ще да е от църквата „Константин и Елена“, в която според Григорович имало ръкописи.³³

8. *Сборник на новобългарски език*. В науката е определен и като дамаскин. Вж. Д. Петканова, Дамаскините, с. 251, № 11. Съдържа 245 л.: служби, пасхалия, поучения, месецеслов. Според В. Мочульскій, Описание, № 37 (63), сборникът е от XVI в. Според Д. Петканова, цит. съч., с. 251, № 11, ръкописът „не е по-ранен от началото на XVIII в.“. Заключението е направено въз основа на езика. Днес в библиотеката „А. М. Горки“ сборникът се пази под № рkp. 1/114, 16°, хартия. На л. 243б има следната бележка: „да се знай тази книга чи е писа илиа марковъ попъ стефановъ илиа.“ За езика на ръкописа пише V. Jagić, Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina, Starine, knj. IX, 1877, с. 137—171.

9. *Сборник* (дамаскин) от XVIII в., съдържащ 294 л., 4°, без начало и без край. Ръкописът е пострадал твърде много. В него намираме 19 слова, от които 7 са от Дамаскин Студит. На л. 82 е житието на Алексий божи човек; на л. 94б имаме огласително слово от Йоан Златоуст; на л. 285 са 10-те божи заповеди. У Мочулски ръкописът е описан под сигнатура 39(65), а сега в библиотеката „А. М. Горки“ е под № 1/123. Д. Петканова, Дамаскините в българската литература, с. 241, № 41, бележи, че „по съдържание сборникът се свързва с Берлинския и Сзичовския дамаскин“.

10. *Сборник* от XVII в., българска редакция, съдържащ 39 л., 8°; състои се от няколко тетради. На първата тетрада написано с молив: Битоля. Ясно, тази тетрада е намерена от Григорович в Битоля. От л. 27 започва друга тетрада от 6 л. — евангелско тълкование. В първите тетради имаме апокриф.

У Мочулски ръкописът е описан под сигнатура 42(68), а сега в библиотеката „А. М. Горки“ е под № рkp. 1/122.

³³ В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877, с. 143—144.

11. *Дамаскин* от втората половина на XVIII в. Съдържа 328 л., 4°, хартия, българска редакция. Състои се от три части. На л. 26 четем: „Тази книга преведе Йосиф, йеромонах рилски, общ духовник Брадати; преведе я от гръцките книги на прост български език. От неговия извод я преписах аз, недостойният монах Никифор, в светата Рилска обител в годината от Адам 7265, а от Христовото въплъщение 1757, месец август, при игумена йеромонах Серапион и наместника йеромонах Никита. И вие, отци и братя, които четете, ако нещо намерите погрешно, изправете заради господата и нас простете, защото сме невежи в писането.“ Първата част е тълковно евангелие, писано в Рила от монах Никифор. На края на първата част, л. 179б, има следната приписка: *смирени монахъ никифоръ ръкою гръцкою.*

Във втората част са поместени редица слова, започвайки от неделя на митаря и фарисея от Теодор Студит: на л. 184б е словото за блудния син, на л. 189 — за месопостна неделя и т. н. Третата част започва от л. 279. Тук са поместени редица слова и поучения против магесници, врачки, самовили и бродници. На л. 328б четем следната приписка: „Да се знае, че аз, Йосиф Брадати, постник, изведох (преведох) от гръцки език на славянски това писмо (книга) заради женски и бабини враговщини, заради самовили и бродници за прочитане в полза на жените. През годината 7264, а от Рождество Христово 1786 (бях) в Рилския манастир. И тогава писах аз григорие, син поп Илиовичъ от града свищовского, от махала чука. Годината от раждането по плът на Христа нашия бог 1789.“

Както се вижда, ръкописът е писан от извод на Йосиф Брадати. Д. Петканова бележи, че словата против бродниците и самовилите са „като тези, които влизат в Михайловия дамаскин“. Вж. Д. Петканова, *Дамаскините в българската литература*, с. 250, № 2.

У Мочулски, *Описание*, ръкописът е под сигнатура 38(64), а сега в Държавната научна библиотека „А. М. Горки“ е под № ркп. 1/154.

12. Сега под № ркп. 1/104 в сбирката на Григорович в библиотеката „А. М. Горки“ се палят 54 л. 4°, преписани в Рилския манастир по искане на Григорович. Преписът е направен от ръкопис от XV в.; съдържа: житието на сръбския светец от XIII в. Петър Коришки, житието на Кирил Философ и житието на Иларион Мъгленски от Евтимий Търновски. У Мочулски този ръкопис е под сигнатура 44(74).

11. Сбирката на Порфирий Успенски

Порфирий Успенски (светското му име е Константин Александрович, 1804—1885) е виден руски византолог, археолог и богослов.¹ След завършването на Петербургската духовна академия (1829 г.) служи около 10 години в различни

¹ Вж. *Русский библиографический словарь*, т. 14, СПб, 1905, с. 593—596; П. А. Сырку, *Опи-*

учебни заведения. От 1840 г. е настоятел на руската черква при Руското посолство във Виена. В това си качество той предприема първото си научно пътешествие из Далмация. От 1847 г. е началник на руската духовна мисия в Йерусалим. Сега отново пътува и обикаля редица забележителности. В резултат на всичко това се явяват редица трудове, като: Восток христианский. Абисиния. Киев, 1866; Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 г., СПб, 1846; Путешествие по Египту и в монастыри св. Антония Великого и преп. Павла Тивейского в 1850 г., СПб, 1856; Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 году, СПб., 1856; Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 и 1846 г., Киев, 1877; Второе путешествие по св. горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских, Москва, 1881. Автор е и на редица други трудове, които и днес не са изгубили своето значение, тъй като съдържат богат фактически материал, свързан с християнската археология, архитектура, книжнина и т. н.

В сбирката на Успенски има ръкописи на различни езици: славянски, гръцки, арабски, грузински, сирийски, етиопски, турски. Славянските, цели или фрагменти, са 61 броя; те са българска, сръбска и руска редакция. По време на своите пътувания Успенски открива за пръв път някои ценни писмени паметници. Така например той пръв открива Синайския кодекс на Библията от IV в. Пак на пл. Сичай в манастира „Св. Екатерина“ открива за пръв път Синайския псалтир и Синайския евхологиум (вж. за тях отделните глави). През 1883 г. Порфириевата сбирка постъпва в Публичната библиотека в Петербург (Ленинград), където и сега се съхранява.²

Ето някои наши паметници в тази сбирка:

1. *Лист от четириевангелие*, писано през 1322 г. в Търново по нареждане на цар Георги Тертер II (1321—1322), син на Теодор Светослав, устав, пергамент, българска редакция. На л. 1 имаме с молив следната бележка: „6830 года. Болг. царя Георгия (Хилендар)“. Или 6830—5508=1322. Писаното с молив е от ръката на Порфирий. Листът е взет от Хилендарския манастир. Обнародван е от И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсогово письма, СПб, 1866, с. 124—125 (опис и езикова характеристика), с. 350—351 (текстът). В Отчета на Публичната библиотека е описан на с. 53. Вж. Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, Ленинград, 1953, с. 82—83. Сега листът се намира в ГПБ, Ленинград (Ф. п. I. № 84), а целият ръкопис се пази в Хилендарския манастир. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 264—266.

2. *Три листа от Драгановия миней*, XIII в., 4°, устав, пергамент, българска редакция (вж. статията за Драгановия миней). Листата са откъснати от Порфирий в Зографския манастир, където се намира паметникът (№ 55). Вж. Йорд. Иванов, Български старини, 468—474. Сега те са в ГПБ (Q. п. I. № 40).

сание бумагиепископа Порфирия Успенского, пожертвованным им в Импер. акад. наук по завещанию, СПб, 1891.

² Отчет Императорской публичной библиотеки за 1883 г., СПб, 1885, с. 9—275. Отчетът излиза и отделно под заглавие: Краткий обзор собрания рукописей, принадлежавшего преосв. епископу П., а ныне хранящегося в Императорской публичной библиотеке, СПб, 1885.

3. *Синайски патерик*, XIV—XV в., съдържащ 118 л., 4°, бомбицина, българска редакция. Подарен е на Порфирий Успенски през 1845 г. от настоятеля на атонския манастир Филотей. В Отчета на ГПБ е описан на с. 34—39. Сега ръкописът е в ГПБ (Q. I. № 899).

4. *Номоканон („Зонара“)*, XIV в., съдържащ 112 л., 4°, бомбицина, българска редакция. Подарен е на Порфирий Успенски през 1845 г. от настоятеля на атонския манастир Филотей. В Отчета на ГПБ е описан на с. 39—42. Сега ръкописът е в ГПБ (Q. п. № 90).

5. *Лист от псалтир от 1669 г.*, 1°, хартия, сръбска редакция, писан от йерей Аврам Димитриевич в Карлово (старото му име е Сушица). На л. 1546 имаме следната бележка: *роука начрътавшѣ ѿ ѿалты ѿ сѣн грѣшныи н мѣншѣи аврамъ ѿерен димитріевн. ѿ + свършн се въ лѣто 7177—5508=1669), а ѿ ро га наше иѣ хѣ. а. х. 40 (1669 г.). мѣа юліа дѣ. крѣ сѣнца ф. а лѣнны дѣ. ф. 3 злато чнса, нѣ индѣкто 3 епа лѣтѣ д. въ вѣластѣ пловне-скыѣ покрѣлѣ старѣ плаиннѣ сѣл сѣшница, нменѣмо касѣва карлово. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. Известия русского археологического института в Константинополе, т. XIII. София, 1909, с. 264, № 59, Йорд. Иванов, Български старини, с. 254. Сега псалтирът се пази в Зографския манастир (№ 77), а листът е в ГПБ (F. I. № 589). В Отчета на библиотеката е описан на с. 57—58.*

6. *Лист от четиревангелие*, сръбска редакция, полуустав, писано в Драгалевския манастир край София през 1469 г., както личи от приписката: *попъ ннкола писѣ сѣцѣо 3 (6377—5508=1469). почѣ се н свършн се сѣн тетрѣ-евангѣль въ мѣствѣ царскыѣ обывѣлн храмъ прѣвѣстыѣ вѣлѣе наше вѣтошкѣ. прн нгѣмѣнн попѣ крѣ павѣл н прн того о хѣ вратѣи нкѣ пѣдѣ нѣго. тѣгда дръ-жѣщѣ прѣстѣоль стѣнѣлѣства вѣлнкыѣ сѣрдѣкѣ мѣтрополнѣ крѣ сѣлѣствѣ. Вж. Йорд. Иванов, Български старини, с. 266—267, и посочената тук литература. Кога и как ръкописът попада в Хилендарския манастир, не се знае. Порфирий Успенски взема този лист от Хилендар. Сега листът е в ГПБ (F. I. № 593). В Отчета на библиотеката е описан на с. 59—60, № 5.*

7. *Лист от апостол*, писан в Черепишкия манастир през 1630 г., 1°, полуустав, сръбска редакция, взет от Порфирий в Зографския манастир. Ръкописът и сега е собственост на Зограф. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 262, № 45. Взетият от Порфирий лист сега се намира в ГПБ (F. I. 609). В Краткия обзор е описан на с. 55, № 22.

8. *Лист от служебен миней* за м. септември, писан през 1642 г. в Етрополския манастир, 1°, сръбска редакция. На л. 1 имѣ следната бележка: *сы мнѣн нспнса н вѣснѣна софнѣнн въ мѣсто нѣтропо оу мѣнастѣрѣ рекомн трѣнѣца.*

и прѣнесе нъ въ стѣну горѣ. въ монахѣхъ зѡграфъ и приложи нъ оуцѣхъ въ даръ
стѣно мѣнка гѡурѣа зѡн (7150—5508=1642). Минеят и сега се намира в
Зограф. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 268, № 93.
Взетият от Порфирий лист сега е в ГПБ (Ф. I. № 622). В Краткия обзор е опи-
сан на с. 61, № 38.

9. *Четири листа от словата на Исак Сирин*, писани в лаврата „Св. Атанасий“ на Атон през 1389 г., 4°, българска редакция. Намерени са в мача-
стира „Св. Савва Освещени“ край Йерусалим. Сега те са в ГПБ (Ф. I. № 903).
В Отчета на ГПБ са описани на с. 74, № 48.

10. *Един лист от 1945 г.*, българска редакция, 1°, взет от Порфирий
Успенски от Зографския манастир. Сега листът е в ГПБ (Ф. I. № 595).

11. *Един лист от 1644 г.*, търновски и ресавски извод, съдържащ анти-
фони. Взет е от Порфирий в Зографския манастир. Сега листът е в ГПБ
(Ф. I. 616).

12. *Един лист от 1640 г. от миней*, българска редакция, 1°. Взет е от
Порфирий от Зографския манастир. Сега листът е в ГПБ (Ф. I. № 621).

13. *Четири листа от Яковото послание и Павловото до римляните*,
влахо-българска редакция от 1463 г. Листата са взети от Порфирий от Хи-
лендар. Сега те са в ГПБ (Ф. I. № 607).

14. *Един лист от 1367 г.*, устав, българска редакция, съдържащ част
от словото на Василий Велики за 40-те мъченици. Листът е взет от Зограф-
ския манастир. Сега се намира в ГПБ (Ф. I. № 631).

15. *Един лист от служебен миней* за октомври, XVI в., полуустав, бъл-
гарска редакция. Взет е от Зографския манастир. Вж. Г. Ильинский, Ру-
кописи Зографского монастыря, с. 267, № 89. В краткия обзор листът е опи-
сан на с. 60, № 34. Сега той е в ГПБ (Ф. I. № 618).

16. *Един лист от четириевангелие*, XV в., полуустав, среднобългарска
редакция. Взет е от Зографския манастир. В Краткия обзор е описан на с.
52—53, № 14. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с.
258, № 19. Сега листът е в ГПБ (Ф. I. № 601).

17. *Един лист от четириевангелие от 1305 г.*, устав, среднобългарска
редакция, пергамент, взет от Зографския манастир. Ръкописът сега е собстве-
ност на Зографския манастир. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского
монастыря, с. 257, № 12. Взетият от Порфирий лист сега е в ГПБ (Ф. I. № 35).
Описан е в Краткия обзор на с. 43.

18. *Два глаголически листа*, XI—XII в., пергамент, българска редакция,
8°, украсени. По форма приличат на Синайския евхологиум. На подвързията
четем: „Листи из Синайского служебника. Глаголица 2“. Сега листата са в ГПБ
(глагол. 2) в сбирката на Порфирий. Разпространено е мнението, че това са
части от Синайския евхологиум. Обаче Н. П. Карински и И. А. Бичков отри-
чат това. Те смятат, че листата са взети от подвързията на някой ръкопис и
със Синайския евхологиум нямат нищо общо. Вж. Е. Э. Гранстрем, Опи-
сание русских и славянских пергаменных рукописей, Ленинград, 1953, с. 78—79
и посочената тук литература.

12. Сбирката на Александър Феодорович Гилфердинг

Александър Ф. Гилфердинг (1831—1872) е руски историк, събирател на стари славянски ръкописи и дипломат¹. Като студент по история в Московския университет той попада под благотворното влияние на В. И. Григорович, който насочва вниманието му към Славянския юг. След завършване на висшето си образование (1852 г.) постъпва на служба в Министерството на външните работи в Петербург (Ленинград). В писмо от 2 януари 1857 г. до Найден Геров Гилфердинг пише: „Заминавам за Турция, но не за Вашата страна. Поверено ми е временно консулството в Сараево. След няколко дена заминавам през Виена за Рагуза, откъдето ще отида в Босна. От моето ново назначение Ви виждаме, че Задунавският край не престава да ме интересува. Действително реших да приема мястото в Сараево главно с надеждата, че там ще имам случай да се обогатя с полезни материали за древната история на Славянския юг. Ще ми окажете истинско благодеяние, ако се погрижите да съберете за мене в България ръкописи, надписи, предания и др. . . Не зная към кого да се обърна в България освен към Вас с молба за намиране и доставяне на ръкописи. . .“²

В качеството си на руски консул в Сараево Гилфердинг стои една година, която се оказва за него много плодотворна. Сега той обикаля Босна, Херцеговина и Сърбия и събира много ръкописи и други материали. В писмо до И. И. Срезневски от 28 август (9 септември) 1857 г. от Сараево Гилфердинг пише кои краища е обиколил по време на своето пътуване: „Аз токущо се завърнах от обиколката, по време на която посетих Банския манастир край Стари Влахи, Нови пазар с развалините на Сопочани и с манастира „Св. Петър Коришки“ на Ибър, манастира „Св. Йоаникий“—девически, Печката патриаршия, Дечани, Призрен с околните манастири, обителта Грачаница на Косово поле, а при завръщане и манастира „Св. Троица“ край Плевля (Таслидже), неотдавна запустелите обители Доволе и „Св. архангел Михаил“ на Гара и най-сетне големия манастир Пива в Дробняки. Ръкописи събрах оттам достатъчно много, в това число 21 пергаментни. Разбира се, по голямата част с богослужебно съдържание, но има и някои още неизвестни исторически паметници.“³ В писмото си от 4 април 1858 г. до Найден Геров пише: „Отдавна се канех да Ви пиша и да Ви съобща, че аз след даденото ми от министер-

¹ В. Ягич, История славянской филологии, СПб, 1910, с. 769—774; Русский библиографический словарь, V, Москва, 1915, с. 195—204; М. Г. Попруженко, А. Ф. Гильфердинг. В: Славянски календар, год. XXII, София, 1932, с. 47—54; М. Г. Булахов, Восточнославянские языковеды, т. I, Москва, 1976, с. 70—72, и посочената тук литература.

² Из архива на Найден Геров, I, София, 1911, с. 463—464.

³ Документы к истории славяноведения в России (1850—1912), Москва—Ленинград, 1948, с. 14—15.

ството обещание, след едногодишното ми пребиваване в Турция, освободен съм и се връщам в Петербург. Тази година мина за мене не даром, поне в научно отношение. Аз донесох със себе си от пътуването си по Призрен и по манастирите в Стара Сърбия и Херцеговина голям запас ръкописи, в това число и стари, разбира се, главно сръбска редакция.“⁴

За отбелязване е, че в своето „Пътешествие“ Гилфердинг много малко говори за състоянието на посетените от него библиотеки, за намирането на този или онзи ръкопис. Няма обаче съмнение, че и той се снабдява с ръкописи по същия начин, по който се снабдяват и други пътешественици и колекционери: чрез покупки, чрез подаръци и т. н. Във връзка със сбирката в Ипекската патриаршия Д. Вуксан пише следното: „През 1912 г. тогавашният патриаршески игумен Максим Павичевич ми казваше, че му е известно, че през петдесетте години на миналото столетие в Патриаршията дошъл един русин (Григорович?), който открил в северната страна на църквата гробница (собствено имитация на гробница) и намерил маса книги, главно за „заешка кожа“, които той всичките е „задигнал.“⁵ За същата патриаршия Милоевич пише: „В Сръбската патриаршия се ужасиха тримата калугери, които се случиха там, като им прочетохме разписката, защото г. Гилфердинг е отнесъл повече книги, отколкото е записал, и то да ги върне, освен пет подарени.“⁶ При посещението си на тази Патриаршия Гилфердинг пише в една книга следното: „Получих от Ипекската славянобългарска патриаршия шест книги (едно евангелие, един пролог, три сборника и една книга с гръцки стихове) за дар на царската библиотека в Петроград на 28 юли 1857 г. Царско-руски Сараевски консул Александър Фьодорович Гилфердинг.“⁷ Говорейки за ръкописите в един манастир край Призрен, Милоевич съобщава, че между тях „особено прочуто е било старо-сръбско евангелие, казват, от първата половина на X в., от 920 г., писано на кожа, което е подарено на г. Гилфердинг от достойния сърбин и патриот игумена Симон . . . , а ние сме чули, че то му е дадено за временно ползване, а после да го върне на „Св. Марко“, но той още не е сторил това.“⁸

При събирането на ръкописи Гилфердинг е срещал и откази. Интересно е сведението, което ни дава Ефрем Каранов за Кратово: „В кратовската черква, подновена в 1836 г., една цяла ниша в зидовете беше пълна с книги, но сега няма нито една; още Гилфердинг искал да вземе една книга, но не му я дали и той само се подписал на нея.“⁹

Още по време на пътуването си Гилфердинг подчертава, че събира ръкописи за Петербургската публична библиотека. И действително през 1868 г. част от събраните от него ръкописи постъпват в тази библиотека, където и сега се намират, запазвайки своята самостоятелност. Описани са в отчета на

⁴ Из архива на Найден Геров, I, с. 465.

⁵ Сборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопје, 1936, с. 134.

⁶ М. С. Милоевич, Путонис дела праве(старе) Србије, св. II, Београд, 1877, с. 211.

⁷ Пак там, с. 210.

⁸ Пак там, св. III, с. 148.

⁹ Е. Каранов, По етнографията на Македонија СБНУ, кн. IV, 1891, с. 304.

тий в Атон. На л. 509 има друга бележка, от която се вижда, че ръкописът е четен от друго лице. Миниатюрите в ръкописа са използвани от Вл. Стасов.¹³

4. *Седем листа от поученията на Ефрем Сирин*, XIV в., 4°, устав, българска редакция, подвързан със сръбски октоих от XV в. Фрагментите са описани и издадени от И. И. Срезневский, *Древние славянские памятники юсового письма*, СПб, 1868, с. 146—148 (описание и бележки), с. 398—405 (текст). Сега фрагментите са в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 20). Вж. и Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 34, №20.

5. Фрагменти от сборник с поучения от 1370—1385 г., съдържащи 68 листа, 4°, устав, българска редакция, намерен от Гилфердинг през 1857 г. в манастира Пива, Херцеговина. Сега ръкописът е в Публичната библиотека, Ленинград (Гильф. 81). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 148—149, №81.

6. Говорейки за книгите в манастира Черна река, в областта на р. Ибър, Гилфердинг съобщава, че е намерил „две книги българска редакция, но не твърде древни“¹⁴. Каква е съдбата на тези две книги, засега не ми е известно.

7. В църквата „Св. Георги“ в Призрен Гилфердинг намира няколко стари книги, между които един сборник от XV в., хартия, 4°, българска редакция, съдържащ жития за няколко жени-мъченици и множество аскетически разкази за подвижите на монахини. Вж. А. Гилфердинг, *Собрание сочинений*, т. III, с. 146. Сборникът съдържа 263 л. полуустав. Подарен е на Гилфердинг от призренския митрополит Мелетий. Липсват началните и крайните листа, а някои листа по средата са от по-късно време. На л. 266 има следната бележка:

азъ грешныхъ. попь стоянь ѿ аѣндыѣ. Тук именно са поместени редица жития за жени: за преподобна Евпраксия (л. 1 и сл.), мъчението на светата преподобна мъченица Феврония (л. 386 и сл.), мъчението на мъчениците Вяра, Надежда и Любов (л. 85 и сл.), мъчението на мъченица Пелагия (л. 1016 и сл.), за избягалата монахиня в пустинята (л. 1526 и сл.), за убитата от мъжа си жена (л. 154 и сл.) и др. Гилфердинг бележи, че тук се срещат много старинни думи и изрази. Вж. А. Гилфердинг, *Собрание сочинений*, III, с. 146. Днес този ръкопис се намира в ГПБ, Ленинград (Гильф. 57).

8. В същата черква Гилфердинг намира и друг сборник, XVI в., съдържащ 396 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция, с българизми (явно преписан е от български ръкопис). Тук е поместено краткото житие на Кирил Философ. Този препис е издаден от А. Гилфердинг в *Известия ОРЯС*, VI, СПб, 1858, с. 383—386, а след това и от В. А. Бильбасов, *Кирилл и Мефодий*, II, СПб, 1871, с. 238—241 (с вариант по един молдавски препис). Тук се намира и житието на Ромил, л. 3116—333, писано „от неговия ученик Григорий, отшелник и доброписец, в подножието на светата Атонска планина, в мястото, наречено

¹³ Вл. Стасов, *Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и новаго времени*, СПб, 1884, с. 4, табл. IX.

¹⁴ А. Л. Гилфердинг, *Собрание сочинений*, III, с. 114.

Меланка“. Вж. Гилъфердинг, Собрание сочинений, III, с. 146. По този именно препис Ромиловото житие бива издадено от П. А. Сырку, Монаха Григория житие преподобнаго Рѣмила, Памятники древней письменности, №136, СПб, 1900. Днес този сборник се намира в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 53). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., СПб, 1869, с. 138—142. Тук се намира и препис от Климентовото слово за Михаил и Гавриил (л. 296—299).

9. В църквата в Гориочи „Св. Никола“, подчинена на Дечанския манастир, Гилфердинг намира няколко сръбски ръкописа и „част от евангелие-апракос, писано на хартия, български почерк от XV в., с носовки и много древни езикови форми“. Вж. Собрание сочинений, III, с. 117. Това са пет листа от Евангелието от Лука, 4°. Тук наистина носовките са налице. Днес тези фрагменти се намират в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 95). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., СПб, 1869, с. 157—158, №95. За българския характер на ръкописа свидетелствуват и минаването на малкия ер в *е*: *шеше*. Голямата носовка не се йотува.

10. Пак в Гориочи Гилфердинг попада и на служебно четириевангелие, XVI—XVII в., съдържащо 158 л., 4°, хартия, полуустав, българска редакция. Липсват началните и последните листа; по средата също липсват листа. Ръкописът съдържа: зачало 13—15 от Матей; зачало 68—70 от Марко; зачало 9 до края от Лука; Евангелието от Йоан е пълно. Последните листа са много повредени от влагата. Двете носовки тук говорят по категоричен начин за българския характер на ръкописа. Те не се йотуват. Днес ръкописът се съхранява в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 12.) Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки, с. 19.

11. В Патриаршията в Печ Гилфердинг намира служебно четириевангелие, XVI в., хартия, 1°, устав, 317 л. Под 14 януари се отбелязва денят на Сава Сръбски, а под 13 февруари — на Симеон Сръбски. Носовките свидетелствуват по категоричен начин за българския произход на ръкописа. Те не се йотуват. Малкият ер се изяснява в *е*: днес, стб. дньсь (днь-сь), нар. днес. Има и *ж<оу. лоукавааго*, стб. лжкавн. Сега ръкописът е в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 10). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки, с. 17, №10.

12. В манастира „Доволя“ Гилфердинг намира четириевангелие, XVI—XVII в., съдържащо 300 л., 1°, хартия, устав, българска редакция. Сега ръкописът е в ГПБ, Ленинград (Гильф. 11). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки, с. 18—19, №11.

13. За манастира „Грачаница“ Гилфердинг пише: „Моето внимание привлече големият сандък с разни късчета хартия и с други боклуци, намиращ се в съкровищницата. Помолих да го изнесат и открих в него на парчета едно много старо и любопитно евангелие, българско писмо, с много езикови особености, писано на гръцки палимпсест.“ Вж. А. Гилъфердинг, Собрание сочинений, III, с. 165.

14. *Гилфердингов кирилски лист*. По време на своето първо събиране

на ръкописи Гилфердинг става собственик и на един кирилски лист, XI в., 1^о, устав, българска редакция. Кога точно, при какви обстоятелства и къде той попада на този паметник, не се знае по липса на конкретни данни. Някои го наричат „Македонски лист“. После Гилфердинг го подарява на И. И. Срезневски, който го издава няколко пъти: Известия Императорского археологического общества, V, 1863, с. 66--68; Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб, 1866, с. 276; Древние славянские памятники юсового письма. В: Сборник ОРЯС, СПб, 1868, с. 192—193. Дълго време след това паметникът се смята за изгубен. През м. април 1905 г. Гр. Илински го намира у В. И. Срезневски, син на И. И. Срезневски, фотографира го и през 1906 г. го издава под заглавие: „Македонский листок. Отрывок неизвестного памятника кирилловской письменности XI—XII вв.“; Памятники старославянского языка. т. I, вып. 5-й, СПб, 1906 (има и снимка). Илински разглежда паметника от палеографска и езикова страна. През 1910 г. паметникът бива предаден заедно със сбирката на И. И. Срезневски (Срезн. 63) в Ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Петроград, където и сега се съхранява под сигнатура: 24. 4. 16. Вж. Пергаментные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов. О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с. 11. Илински свързва листа с Пролога на Йоан Екзарх към превода на Дамаскиновото „Богословие“. Обаче френският славист А. Ваян смята, че листът е произведение на Константин-Кирил. Вж. A. V a i l l a n t, Le prefance de l'Évangélaire vieux-slave. В: Revue des Études slaves XXIV, 1948, fasc. 1—4, с. 5—20. Ваяновата теза после намира редица последователи с известни изменения. Напоследък се появиха в науката редица статии във връзка с листа: А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслечи, София, 1978, с. 76—89; А. Минчева, За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор. Сп. Старобългарска литература, кн. 9, 1981, с. 3—19; Ив. Добрев, Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин-Кирил Философ за преводаческото изкуство? Сп. Старобългарска литература, кн. 9, с. 20—32; Fr. Stawski, Początki starobułgarskiego. В: Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace historycznoliterackie, z. 17, 1970, с. 27; A. Naumow; Najstarsze słowiańskie rozważania o sztuce tłumaczenia. В: Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace historycznoliterackie, z. 33, 1975, с. 9—17.

В събраните от Гилфердинг ръкописи има и важни старобългарски съчинения, но сръбска редакция. Имам предвид Храбровото сказание „За буквите“, Учителното евангелие от Константин Преславски, Прогласа към евангелието и др. Тези преписи свидетелствуват за проникването на наши писмени паметници в сръбските земи и за интереса към тях от страна на сръбските книжовници.

1. *Храбровото сказание*. Поместено е в сборник от XV—XVI в., хартия, полуустав и скоропис, различни почерци, сръбска редакция, 273 л., 4^о, намерен от Гилфердинг в манастира „Пива“, Херцеговина, през 1857 г. Сборникът съдържа слова от Златоуст, Василий Велики, Григорий Богослов и др., молитви, извадки от граматическия трактат на Константин Костенечки (л. 245—259),

части от пасхално съчинение и др. Храбровото сказание е на л. 261 б—264 б. Преписът е открит и издаден от К. М. Куев, Черноризец Храбър, София, 1967, с. 207—210. В текстуално отношение той спада към най-старата група преписи. През 1868 г. сборникът заедно с други рекописи постъпва в Публичната библиотека в Санкт-Петербург (Ленинград), където и сега се намира (Гильф. 39). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки, с. 70—75; Труды отдела древнерусской литературы, т. XV, Москва—Ленинград, 1958, с. 413.

2. *Учително евангелие*. Ръкописът е от 1286 г., намерен е от Гилфердинг в Дечанския манастир, Сърбия, устав, сръбска редакция, 179 л., 1°, в две колони, пергамент. Тук са поместени само беседите. Това са беседите от Константин Преславски. Ръкописът постъпва в Публичната библиотека през 1868 г., където и сега се намира (Гильф. 32). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 41—48. Срв. и Starine, V, 1873, с. 28 и сл.

3. *Проглас към евангелието*. Поместен е в пергаментно четириевангелие от XIV в., л. 1—3, сръбска редакция, 263 л., 4°, полуустав. Преписът е намерен от Гилфердинг в Печ (Ипек) през 1857 г. Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 12—13. Сега ръкописът е в Публичната библиотека в Ленинград (Гильф. 2). Издания: А. Гильфердинг. В: Русская беседа, год. III, кн. 9, Москва, 1858, с. 111—114; И. И. Срезневский, Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности, т. VII, вып. 2, СПб, 1858, с. 145—148; В. Качановский, История Сербии с половины XIV до конца XV века, Киев, 1899, с. 9 (само фрагменти); А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, СПб, 1910, с. 19—21; Franko, ASPH, XXXVI (1916), с. 209—212; с. 213—214 е немски превод.

4. *В сборник от 1509 г.*, съдържащ 561 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция, намерен от Гилфердинг в манастира „Пива“, Херцеговина, се намират четири произведения от старобългарски автори: 1) л. 130, 14 окт.; Житіе н

жизнь проповныіе мѣѣ наш: Параскеві н въ нѣмже н како прѣнесена бы въ прѣславні гра Тръновъ н ѡтоу в славніи гра Бдинъ н пакы въ прѣславѣншоую земаю сръбскзю. Съписано кѣр Евѣміємъ патріархѣмъ Тръновскымъ; 2) л. 153, 19 окт.: Житіе н жизнь провѣнаго ѡца нашего іѡана Рылскаго. Съписано кѣр Евѣміємъ патріархѣмъ Тръновскымъ; 3) л. 230, 21 окт.: Житіе н жизнь проповѣнаго ѡца нашего Нладіѡна еппца Могленскаго въ нѣмже н како прѣнесенъ бы въ прѣславныи нашъ гра Тръновъ. Съписано кѣр Евѣміємъ патріархѣмъ Тръновскымъ; 4) л. 278: Слово похвалное бесплѣтнымъ Мнѣханъ н Гавріланъ сътворено Кланментѣмъ.

Днес този сборник се намира в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 56). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 123—134, №56.

Ръкописът е писан от двама души — Мардарий Рилски и монах Пахомий (л. 418—561). Подробно описание на сборника вж. Б. Ст. Ангелов. Известни ръкописи на Мардарий Рилски. В: Известия на И-та за литература, т. 21, София, 1972, с. 43—65.

5. В тържественник от XVI в., съдържащ 368 л., 1°, скоропис, хартия, сръбска редакция, намерен от Гилфердинг в Призрен, на л. 91—93 е поместено Климентовото слово за Михаил и Гавриил: Клімента еѣпа. слово ꙗвланное стѣмъ архістратнгѣмъ Мнхаїла н Гавріла н прочнѣмъ бесплѣтнѣмъ. Начало: Нача празннколюбѣн прѣсвѣтлое трѣство бесплѣтнѣмъ снѣ . . . На л. 329 б—332 има: Мѣца іюліа въ к днѣ. Похвала прѣдвѣнаго жтѣна Нліина. Начало: Ннѣ свѣтозарное снѣце нѣнаго кроуга въшѣственѣмъ ѡгнѣннѣмъ конѣ. . . . Словото е дадено анонимно, но то напълно съпада с Климентовото слово за пророк Илия. Така че то е от Климент Охридски. За сборника вж.: Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 106—118, №53. Сега ръкописът е в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 53).

6. В сборник с поучения за всяка неделя и за господските празници XVI в., съдържащ 575 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция, намерен от Гилфердинг в манастира в Колашин, на л. 541 четем: мѣца ноула к жнїе стго пррка Нліе. Начало: Ннѣ свѣтозарное снѣце нѣнаго кроуга въшѣственѣмъ ѡгнѣннѣмъ конѣмъ свѣтлостію просвѣщае . . . Словото е дадено анонимно, но то е от Климент Охридски. Сега ръкописът е в ГПБ, Ленинград (Гилоф.). Вж. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 24—33.

7. В сборник с поучения, XVI в., съдържащ 377 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция, намерен от Гилфердинг в манастира „Св. Троица“ край Плевля, Черна гора, на л. 333 четем: маѣѣ. стмоу архіереѣ Мврлікінскомъ Ннколаѣ о почтѣ н жннѣ. Начало: Се въсіа намъ възлюбленнїн свѣтозарнаа памѣ архіереѣ вжїа Ннколн. Словото е дадено анонимно, но то е от Климент Охридски. Обнародвано е в: Климент Охридски. Събрани съчинения, II, София, 1977, с. 79.88 (снимки и транскрипция). Сега ръкописът се намира в Гилфердинговата сбирка в ГПБ, Ленинград (Гильф. 33). Вж. и Отчет Императорской публичной библиотеки за 1868 г., с. 48—51.

8. Гилфердинг е откривател и на оригинала на Спиридоновата „История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ“ от 1792 г. Сега произведението се намира в ГПБ, Ленинград, под сигнатура: Q. IV. 333. Ръкописът е намерен през 1868 г. някъде „недалеко от р. Брегалница“. За своята находка Гилфердинг съобщава за пръв път на 14 февруари 1869 г. по случай 1000 години от смъртта на Кирил Философ в доклад, четен в Славянското благотворително

д-во в Петроград (Ленинград). Вж. В. Н. Златарски, Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. Псп., кн. 59, 1899, с. 729—731; В. Н. Златарски, История во кратцѣ о болгарском народѣ славенском, София, 1900, с. IX.

13. Български ръкописи в сбирката на А. И. Хлудов

Алексей Иванович Хлудов (1818—22.III.1882) е виден московски търговец, който играе голяма роля в търговския живот не само на Москва, но и изобщо на страната.¹ Той е един от най-видните търговци на своето време в Русия. Хлудов няма никакво по-специално образование, но проявява голям интерес към славянското ръкописно наследство. Благодарение на огромните материални средства, с които разполага, той успява да събере твърде богата сбирка от руски и други ръкописи. Тази сбирка е образувана главно от други три сбирки: на Алексей Иванович Лобков (умр. 19.III.1868), на А. И. Озерски (XIX в.) и на Александър Ф. Гилфердинг (1831—1872). Лобков е също търговец, който дава много пари за благотворителни цели; голям покровител е на руската археология. Част от неговата сбирка от гръцки и славянски ръкописи бива купена от А. И. Хлудов, а друга част попада в други ръце. Така например прочутият Хлудов псалтир, гръцки ръкопис, е бил известно време собственост на Лобков, който пък го получил от В. Григорович. А. И. Озерски също е събирач на ръкописи. Александър Гилфердинг продава на Хлудов онези ръкописи, които той събрал по време на пътуването си по Балканския полуостров през 1868 г. През 1872 г. Хлудовата сбирка вече брои 361 ръкописа, от които 69 на пергамент и бомбицина. През 1866 г. Хлудов подарява на Московската духовна академия част от ръкописите, които по-рано са били притежание на В. М. Ундолски. След смъртта на Хлудов съгласно неговото завещание сбирката постъпва в Николския единовърчески манастир в Москва край Преображенское кладбище. През 1917 г. тя бива пренесена в ГИМ, където и сега се намира, запазвайки своята самостоятелност. През 1923 г. бива пренесена и останалата в манастира малка част. Сбирката е описана от А. Н. Попов. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1872; А. Н. Попов, Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1875; Х. М. Лопарев, Описание хлудовских рукописей. Чтения ОИДР, 1887, кн. 3, с. 2—18. Трябва обаче да се подчертае, че описът на Попов има в редица случаи инвентарен характер.

¹ За Хлудов вж. Русский биографический словарь, т. 21, СПб, 1901, с. 341—342; М. В. Щепкина и Г. Н. Протасьева, Сокровища древней письменности и старой печати, Москва, 1958, с. 40—42; Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина, т. I, вып. 1. Москва, 1983, с. 102—107.

В случая ни интересува на първо място пътуването на Гилфердинг по Балканския полуостров през 1868 г. и какви ръкописи по време на това пътуване той е събрал и продал на Хлудов.

През 1867—1868 г. в Петербург (Ленинград) се основава Славянското благотворително дружество. За негов пръв председател е избран именно Александър Гилфердинг, който разгръща голяма дейност. Така например по негово настояване през 1869 г. по случай 1000 години от смъртта на Константин-Кирил Философ се учредява награда. От друга страна, сега Гилфердинг урежда и заминаването си за Македония пак с цел да събира ръкописи и други материали, необходими за неговите исторически изследвания. За това пътуване в науката почти не се говори (1868—1869 г.). Изглежда, че и Гилфердинг е пътувал под друго име.² Известна светлина хвърлят по въпроса една визитна картичка в архива на А. А. Куник (1814—1899) и едно писмо на Найден Геров до Гилфердинг от 4 април 1869 г. Във визитната картичка на Куник четем: „А. Ф. Г. шлет Аристу Аристовичу поклон с берега Брегалници и везет ему воды, из него почерпнутой. Штип, 18 октябрия 1868 г.“ Вж. Русский библиографический словарь, V, Москва, 1916, с. 199. В писмо от 7. XII. 1868 г. д-р Васил Караконски до Найден Геров съобщава, че Гилфердинг пътува из Македония. Вж. Из архива на Найден Геров, I, София, 1911, с. 762. Сега руският историк посещава и Рилския манастир, както се научаваме от едно писмо на Найден Геров от 11 април 1869 г. Прегледал ръкописите в Рила, Гилфердинг иска от игумена на манастира да му се препише съответен ръкопис и да му се изпрати чрез Найден Геров, руски консул по онова време в Пловдив Геров пише: „Игуменът на Рилския манастир ми изпрати пакет, съдържащ извадки от ръкопис, направени по Ваша поръка, с молба да Ви ги изпратя. В изпълнение молбата на о. Кирил аз изпратих пакета по куриер на Вицеконсулството чрез Константинопол в Азиатския департамент с писмо от 2 април, № 18 и не се съмнявам, че ще го получите, но все пак намирам за необходимо да Ви уведомя за това, та да се погрижите за получаването му. Като научих, че сте заминали през Цариград за Македония, помислих, че на връщане ще минете и през нашата страна, но, вижда се, не сте

² През 1870 г. се появява статия от М. Карлова, Турецкая провинция и ее сельская и городская жизнь. Путешествие по Македонии и Албании, В-к Европы, год. V, т. III, кн. 6, СПб. 1870, с. 721—754; т. IV, с. 150—190. Авторката, както и Гилфердинг, предприема своето изтуване през 1868 г. и достига до Рилския манастир. По дух, насоченост и стил тази статия твърде много припомня пътуването на Гилфердинг през 1857 г. по Стара Сърбия, Босна и Херцеговина. Всичко това ме накара да предположа, че зад това име се крие Гилфердинг. Въпросът стоеше дълго време в съзнанието ми. Някои неща сега ме карат да променя мнението си. В началото на статията се говори, че авторката е чакала дълго време за виза, защото по онова време било странно жена да пътува из Турция. Когато пък става дума за посещението на Карпинския манастир, поп Бойко говори за гости в множествоно число. Така че възможно е Карлова да е била член на тази експедиция. Никъде обаче в известните ми документи за Карлова не става дума. В своята останала в ръкопис автобиография К. Шапкарев споменава, че с Гилфердинг е била графиня Дългоруки (ч. I). Този факт хвърля вече друга светлина върху въпроса. В случая Карлова е псевдоним на княгиня Дългоруки. Дългоруки е стар и голям род в Русия.

счели това достойно за вниманието на историка и археолога.“ Вж. Из архива на Найдено Герова, I, с. 465—466.

От някои ръкописи в Хлудовата сбирка от южнославянски произход се вижда, че те са от македонските предели. Така например в пролог за март—август от 1370 г., пергамент, I°, сръбски правопис, от вътрешната страна на последната корица подвързия четем: „сню кнжница ѿ монастирь марковъ глаголемн тригудъ велнхн пост чнта се 1808 тръпко“. В Хлудовата сбирка ръкописът е описан под № 188, с. 377. Сега е в ГИМ (Хлуд. 188). В сборник от XIV в., съдържащ статии и из областта на старобългарската литература, на л. 342б има бележка, от която се вижда, че ръкописът е бил в Марковия манастир „Св. Димитър“ край Скопие. Вж. Йорданов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 119. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 195). В друг ръкопис, триод от XIII в., българска редакция, на л. 4 отдолу на полето с молив отбелязано „Марковъ монастирь“. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 133), и др.

Събраните ръкописи по време на второто си пътуване по Балканския полуостров Гилфердинг продава на Алексей Иванович Хлудов (1818—1882), старообреец единовец, който завещава после цялата си ръкописна сбирка на Николския единовецки манастир при Преображенское кладбище край Москва (сега вече е в града). През 1917 г. по-голямата част от Хлудовата сбирка постъпва в ГИМ, а през 1923 г. тук постъпва и останалата малка част в манастира. Така че днес цялото Хлудово събрание, което е много богато, е собственост на ГИМ³, като запазва своята самостоятелност. Описано е от А. Н. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1872. Към това има и „Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова“, Москва, 1877. Колко ръкописа Гилфердинг е продал на Хлудов, днес не може да се каже точно по липса на конкретни данни. Няма обаче съмнение, че това са ръкописите от южнославянски произход, български и сръбски, които знаем в Хлудовата сбирка — около 25 броя. За щастие Гилфердинг е имал практиката да отбелязва с молив откъде даден ръкопис е взет. По този начин може да се проследи съдбата на отделните ръкописи. Ето намерените досега:

1. *Карпинско евангелие и Карпински апостол*, 313 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Евангелието се сочи от края на XIII в., а апостолът от началото на XIV в. Евангелският текст свършва на 22 тетрада; на л. 169 е синаксарът. Така че апостолът започва на л. 169б. Текстът на първия лист е полуизтрит. Пред текста има заставка. Пред апостола също има заставка. На л. 94б—95, 97б и др. има инициали в тератологически стил. На л. 139 има заставка-плетеница, краищата на която завършват с цветя. На

³ Отчет ГИМ за 1916—1925 г., с. 1, 19, 89; срв. и М. В. Щепкина и Т. Н. Протасьева, Сокровище древней письменности и старой печати, Москва, 1958, с. 40—41; А. Н. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1872, с. 22—25.

л. 143 също има зигзагообразна плетеница, а на 145б плетеницата представлява две въжеца, осукани така, че накрая завършват с цветчета. Паметникът се нарича Карпинско евангелие и Карпински апостол, защото е намерен в Карпинския манастир, недалече от Куманово. На първата корица отвътре, отгоре, написано с молив „Карпино“. На л. 302 има следната бележка, писана

с мастило под текста: снѹ кнѣгъ апѡстѡлъ приложѣнъ е въ карпинскѣ. дмѣна ѿ канарева. за свою дшѹ бѣ да га прѡсты въ црѣво нѣнѡе. Явно е, че паметникът е намерен в Карпинския манастир, посетен от Ал. Гилфердинг през 1868 г. На л. 302б има следната приписка, написана с едри букви: Въ нма ѿца н сѣа н стѣо дхѡ азъ мнхѹ нмѣнкѣа зовомъ калѡнѡ пасарель. по нзволѣнню бнѡ. прѣста вхѣса ѿ сего свѣта. мѣа гѣр. а. дѣ. на брѣзаннѣ га ншего ѿс хѡ. н дахѣ кнѣгѹ снѣ. гнѡу сн стѣм гѣмѣргнѡ. е трѣнѡ с парѣмнамн н ктомуу придахѣ шѡ нзволн гнѣж мн стѣ гѣмѣргнѣ за помѣна радн. н за грѡба радн моего. да кто ще взатн. н гѣвасатн. нан продаатн ѿ стѣо гѣмѣргнѡ. да е проклат ѿ га бѣ н мѣѣ бнѣж. н ѡт н. нѣ ѡецъ ннхѣнскы. н ѡ. д. ре еѣлн. тѣ. н стѣ гѣмѣргнѣ да мѣднаднѣ н копнѣ егѡго да моу сѣдн въ сен вѣкъ н въ бѣшн^{6.4}

Ето и някои езикови особености на паметника: носовките се смесват и не се йотуват (чѣжшнмѣ, л. 88б; жѣщн, л. 105б; вѣпнѣщаго, л. 151б; в края на думите обикновено се пише ѣ; понякога ѣ се пише вм. а. В 3-то лице понякога се изпуска флексията: нзыдѣж вм. нзыдѣжѣ; ѣиѣ се смесват, и т. н.

Карпинският апостол е издаден от архим. Амфилохий, Древнеславянский Карпинский апостол XIII века, с греческим текстом 1072 года т. II, Москва, 1885; т. III, ч. 1, 1886; т. III, ч. 2, 1888; т. IV, ч. 1, 1887. Авторът е взел под внимание редица други стари славянски апостоли.

Към ръкописа са прибавени и фрагменти от октоих. Фрагментите започват от л. 303 (тетрада ма) и свършват на л. 313 (тетрада мѣ). Докато евангелието и апостолът са в един почерк, то октоихът е писан от друга ръка; писан е по-дребно.

Днес целият този ръкопис се намира в ГИМ, Москва, в сбирката на А. И. Хлудов (Х л у д. 28). По-подробни изследвания досега няма.

⁴ Досега приписката е печатана: архим. Амфилохий, Карпинский апостол, т. III, ч. 2, Москва, 1888, с. 28; М. В. Щепкина, Т. Н. Протасьева, Л. М. Костюхина, В. С. Голышников, Описание пергаменных рукописей Государственного исторического музея. В: Археографический ежегодник за 1965 г., Москва, 1966, с. 275.

Макар и малко духовно средище, все пак някога Карпинският манастир бил собственик на редица недвижими имоти и на значителен брой ръкописи: 11 различни стари ръкописа на кожа, 12 минея, 1 октоих, 1 триод, 1 ирмологийон, 1 кириакодромион, 2 апостола, 1 голям псалтир. Такова именно е книжовното богатство на манастира през 1846 г. Вж. Йорд. Иванов. Български старини из Македония, София, 1931, с. 139. Обаче през 1868 г., когато Гилфердинг посещава манастира, имало само три ръкописа на пергамент.

2. *Постен триод* от втората половина на XIV в., съдържащ 250 л., 1°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. Л. 237—239, 241—242, 245—246 са на бомбицина. Тетрадите са номерирани, в началото и в края на всяка тетрада с буква-число. От първата тетрада има запазени само 6 листа. Л. 95б, 108б и 175 са празни. Подвързията е от по-късно време — от XVI в. На вътрешната страна на първата корица, на дъската, написано с молив „Карпино“. На същата корица пак с молив е написано „№ 29“. Вероятно това е някакъв номер на Гилфердинг. На л. 2 и 247 има заставки. Инициалите са най-обикновени. Заставките също не се отличават с някакво майсторство. Ръкописът е описан от А. Н. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1872, с. 294, № 138. От приписката в апостола и Евангелието се вижда, че с тях е подарен и един триод — подарил ги е на Карпинския манастир монах Йоаникий, наричан Калоян Пасарел.

Говорейки за Карпинския манастир, руската пътешественичка М. Карлова пише: „Игуменът е единственият негов обитател; той е от бялото духовенство, но като овдовял, съсласил се да вземе манастира под свое покровителство. Игуменът поп Бойко, човек необикновено симпатичен, ни прие радушно. „Никога руснак не е бил в този манастир“ — казваше той, като цяла вечер ни придружаваше.“⁵ За октоиха тук не става дума, защото той не е забелязан отначало, тъй като е във фрагменти.

Ето и някои езикови особености на паметника: аористното окончание за 3 л. мн. ч. обикновено е -шж вм. -ша: оужасошж са (л. 48), вѣровашж (л. 29) оставишж (л. 29), слышашж (л. 132б) и др. Носовките се смесват: нж изгълбннн (л. 114б), атрѡба (л. 137) вм. жтрѡба, глѡбннн; понякога и възвр. мест. са дава шж: погнѣвашж шж (л. 132б), расѣшж са (л. 115) и др. Паметникът е еднороден — само ъ. Понякога липсва л-епентетично: да не прѣда на зѣма (л. 15б).

Има изравняване на голямата носовка с ъ: нж тжкмо крѣпос (л. 16), и т. н.

Днес ръкописът се намира в ГИМ, Москва, под сигнатура: Хлуд. 138.

3. *Пролог*, XIV в., започващ от 12 септември и траещ до 12 ноември. Има 140 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Краят липсва; има редица празни листа. Подвързията е нова — от Хлудово време. На л. 1 отгоре с молив написано „София, № 26“. Това показва откъде е взет ръкописът. На л. 41б имаме следната бележка: сю кннгѣ прѣло ѿ село грнѣрево ѹ мнѣрѣ

⁵ М. Карлова, Цит. съч., с. 168.

стѣн нѣкоѣ в нѣше село сеславци да сѣж за дѣш и родителн и зата нѣн-
наа памѣ въ да прѣстн. Ръкописът е описан от А. Н. Попов, Описание
рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Моск-
ва, 1872, с. 380, № 190. Днес ръкописът е в ГИМ, Москва, в сбирката на
Хлудов (Хлуд. 190).

Споменатото по-горе село Сеславци е Софийско, а Сеславският манастир
е „Св. Никола“. Вж. П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири.
В: Сборник БАН, кн. XXVI, 1931, с. 20—23. Село Григорово се намира около
25 км източно от София. Там има и едно малко манастирче.

4. *Струмишки октоих*, XI в., съдържащ 84 л., 4°, устав, немного доб-
ре обработен пергамент, който в редица случаи е повреден. Липсват много
листа. А. Гилфердинг бележи с молив „октоихъ струмницкий“. Сега този над-
пис не съществува, защото той е бил на корицата, която после бива сменена
от Хлудов. Засега това е най-старият славянски октоих. У А. Н. Попов,
Описание рукописей, с. 293, № 136, ръкописът е наречен „цветен триод“ и е
отнесен към XIV—XV в. Днес паметникът се намира в Хлудовата сбирка в
ГИМ, Москва, и се пази под сигнатура: Хлуд. 136.

Заглавията са киноварни, а инициалите не се отличават в художествено
отношение. Според ахимандрит Амфилохий това е „драгоценен паметник“,
който по своя правопис не се схожда нито с един друг паметник от XI в. в
южнославянската юсова писменост. Ето някои особености: само тук се срещат
две титли в една дума (анѣль, аѣрѣанѣлн); причастните форми в дат. п. ед. ч.
окончават на -омоу и само веднѣж на -оумоу: сѣкроушѣшомоу, но на същия
лист 72 имаме провѣдѣшомоу; аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -ша;

нспѣннша са (л. 5), спѣннша са (л. 15), вѣспѣша анѣлкыя слы (л. 77б),
прѣложнша (л. 80б), проповѣдаша, раздрѣшнша (л. 82б), ъ>е: стрѣлѣць
(л. 58б); малка носовка вместо голяма: въ ѣтроуѣ (л. 17) вм. въ жтроуѣ, трѣстоѣ

ѣднносѣцтво (л. 12) вм. трѣстоѣ ѣднносѣцтво; голямата носовка вместо малкия
ер: н въ ѣднносѣцство (л. 11б) вм. н въ ѣднносѣцство, и др.

Архим. Амфилохий заключава, че паметникът е от първата половина на
XI в.: „Особеностите на писмото и особено надредните знаци в него са такива,
каквито досега не ми се е случвало да видя нито в печатните паметници от
южнославянското писмо в труда на И. И. Срезневски, нито в ръкописните и
досега ненапечатани паметници от XI в., от които много пъти ми се е случ-
вало да правя извадки със запазване на правописанието.“ Вж. архим. А. м.
Филохий, О самодревнейшемъ октоихѣ XI века юго-славянскаго юсового
письма, найденномъ въ 1868 г. А. Ф. Гильфердингомъ въ Струмницѣ, Москва, 1874.
Амфилохий дава не само редица палеографски и текстологически справки, но
и издава ръкописа.

5. *Октоих* от XIV в., съдържащ 104 л., 1°, пергамент, полуустав, средно-българска редакция. У А. Н. Попов, Описание рукописей, с. 292—293, № 135, е даден като „цветен триод“. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 135). За миналата съдба на ръкописа нищо не се знае, защото няма никакви конкретни указания. В текста са вмъкнати някои допълнителни статии: Слово за прекрасния Йосиф (л. 75), апокрифът „Епистола на св. Неделя“ (л. 83 б), Климентовото слово за Възкресение Лазарово (л. 86—87) и др. Вж. Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I, София, 1970, с. 549, № 3. Носовките се смесват: ѡзыкъ вм. ѡзыкъ (л. 9) и др.

6. *Постен и цветен триод* от края на XIII в., съдържащ 188 л., 1°, пергамент, полуустав, българска редакция. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей. . . , с. 290—291, № 133. Подвързията е нова — от времето на Хлудов. Ръкописът е бил собственост на Марковия манастир „Св. Димитър“ край Скопие, както се вижда от написаното с молив на л. 6 отдолу на празното поле „Марковъ монастырь.“ Сега последната дума почти не се чете. На л. 2 имаме „№ 121“. Вероятно това е пореден номер в сбирката на Гилфердинг, който го намира през 1868 г. и го отнася в Русия. Началните листове са твърде повредени и затова почти не се четат. Липсват и редица листа: между л. 7 и 8 два листа отрязани; на л. 54 полуизтрита бележка: аз мнѡсла⁴ граматн⁴ наѡдо⁴ тѡтѣ⁴ та пописах. с. о. р⁴ наѡроника. Украсата на ръкописа е в тератологически и растителен стил (л. 9б, 26б, 34 б, 84, 105).

През 1899 г. проф. Л. Милетич разглежда паметника в Николския манастир и изследва неговата фонетика. Паметникът има западнобългарски произход,⁶ писмото е типично за нашите югозападни ръкописи от XIII в. Н. Туницки пък го разглежда с цел да установи първоначалната редакция на цветния триод.⁷ Монографично изследване върху склонението и употребата на падежите написа полският българист Йежи Русек от Краковския университет.⁸ Изобщо всички изследователи сочат този паметник като ценен документ за историята на българския език. Милетич изрично бележи, че в него е отразен съвременният народен български език. Ето и някои други особености на паметника, посочени от Л. Милетич: носовките се смесват, и то не само след палаталните, както е в паметниците от XIII в., но и след непалатални (кнѡшн вм. кнѡшн л. 16; кнѡза л. 66); аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -шѡ вм. -ша (начашѡ, л. 17, наѡшѡ, мнѡшѡ, л. 72); голяма носовка вм. малка имаме в редица думи: жѡтвы (л. 66) вм. жатвы, доушѡ (л. 123 б) вм. доуша — род. ед.; голяма носовка вм. малка след ц.: н ѡвѡж тѡж (им. мн., л. 66), всѡ ѡвѡж (мн. им., л. 122); малка носовка вм. голяма: прѡнѡд, на зѡма (л. 21), ѡсноватн зѡма (л. 99) и др.; големият ер се изяснява в о: Тѡн соѡъ пѡзѡшѡ

⁶ Л. Милетич, Интересен среднобългарски паметник от XIII в. В: П.п. 66, 1903, с. 95—112.

⁷ Н. Туницки, О тексте болгарской рукописи Публичной библиотеки, Ф. п. I, № 74. В: Сборник ОРЯС, т. 101, 1928, с. 394—397.

⁸ J. Rusek, Deklinacja i użycie przypadków w trzodzie Chludowa, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964.

(л. 92), *начатокъ* (л. 96); малкият ер се изяснява в *ѣ*: *стоуденець* (л. 68) *вм. стоуденьць*, *агнецъ* (л. 123) *вм. агньць*; много често се употребява дат. притежателен *вм. родителен притежателен*; *ѣ* минава в *а*: *цана цаненего* (л. 109); мест. *что тук е что*, но и *цю* (л. 127); има *а* *вм. а*: *вола* (л. 15) и т. н.

Л. Милетич намира за необходимо дори да посочи, че този ръкопис е твърде сходен с Битолския триод.

Днес ръкописът се съхранява в ГИМ, Москва, в Хлудовата сбирка под сигнатура: Хлуд 133.

7. *Трефологий*, XIV в., съдържащ 149 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Началото липсва. Отначало има 10 листа празни. Започва от 28 октомври и свършва с м. август. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей. . ., с. 347, № 165. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва, в Хлудовата сбирка под сигнатура: Хлуд. 165. И този ръкопис е от сбирката на Гилфердинг. На л. 1 с молив е написано „Трескавец“. Това значи, че ръкописът е взет от манастира „Трескавец“ („Св. Богородица“) край Прилеп. За този манастир вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 67—70. На същия лист отгоре, вдясно, на празното поле, написано „№ 80“ пак с молив. Наличието на носовките говори по категоричен начин за българския характер на паметника; те не се йотуват. Ето няколко примера: *въроѣ ѣднѣ* *снѣ* (л. 47), *чащюу сщюу* (л. 76 б), *зѣвѣще и глѣще* (л. 47), *въсн жъщн* (л. 84 б), *жъщн* (л. 84 б) и др.

8. *Трефологий*, XVI в., съдържащ 79 л., 1°, хартия, полуустав, средно-българска редакция. Началото липсва; отначало има три нови листа, поставени при подвързията, която е от времето на Хлудов. Текстът започва от 13 октомври и свършва с 29 октомври. На л. 1 отгоре вдясно срещу първите редове с молив написано: „Трескавец“, т. е. ръкописът е намерен в манастира „Трескавец“ край Прилеп, Македония. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва, в сбирката на Хлудов (Хлуд. 168). Под 18 октомври е поместена службата на Арсений Сръбски (л. 74 б), преписана от сръбски протограф, но са налице и някои български особености. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей. . ., с. 349, № 168. Ето някои езикови особености: носовките се смесват и не се йотуват: *на пѣтншествоѣще* (л. 1), *росѣѣ дѣхѣвноѣ* (л. 2), *вѣлѣѣ матѣ* (л. 1), *спѣсн въроѣ та пощѣнѣ* (л. 1) и т. н.

9. *Служебен миней* за януари, февруари и март, XIII—XIV в. Съдържа 225 л., 1°, пергамент, полуустав, българска редакция. Подвързията е стара. На вътрешната страна на първата корица отгоре с молив е написано: „№ 1“ и вдясно пак с молив „Лешок“. Лешок е село край Тетово, Македония. Край селото има манастир „Св. Атанас“, който обикновено се нарича Лешовски (Лешочки) манастир. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 91—96. Така че ръкописът е намерен и взет от Лешовския манастир. В сбирката на Хлудов той се пази под сигнатура № 152, а сега в ГИМ е: Хлуд. 152. Л. 224—225 са в две колони и почеркът е друг. Първият лист

Б. Ст. Ангелов смята, че този ръкопис е дело на книжовника Добриян. Той пише: „Понеже почеркът на двата ръкописа — Одеския № 32 и Хлудовия № 152 — е еднакъв, следва да се приеме, че Хлудовият миней е също дело на малко познатия книжовник Добриян. Бележките на проф. Й. Иванов дават възможност да се разшири представата ни за книжовното дело на Добриян, да се очертае по-пълно нашата средновековна литература... Събирането на снимката от одеския Добриянов миней № 32, както и бележките към нея, със снимките и преписания текст на Кириловата служба по Хлудовия миней № 152 определено подсказва, че проф. Йордан Иванов¹⁰ е считал тези два ръкописа за дело на Добриян. Той безспорно е щял да се изкаже по датировката им. При това положение, считайки двата минея за дело на Добриян, може да се направи предположение за времето на тяхното написване — XIII или XIV в. Според мене по-вероятно е те да са писани през XIII в.“ (с. 7).

10. *Апостол-апракос*, XIV в., съдържащ 193 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Липсва началото и краят. Подвързията е нова — от времето на Хлудов. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей... , с. 31, № 35. Сегашният текст започва от 8-та глава на Деяния. Носовките се смесват и не се йотуват. Аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -шж вм. -ша: н съвѣсншж, тако да н вшж оубнан (л. 3); нж надѣж са (л. 145 б) шж днн (л. 23 б) от шта дѣти; боушж са (л. 3) с тобоа да бждеть, и т. н. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 35).

11. *Октоих*, XIV в., съдържащ 99 л., 1°, хартия, полуустав, смесена българо-сръбска редакция. По средата много листа липсват. На вътрешната страна на първата корица написано с молив: „Карпино“ и малко по-долу, „№ 17“. Това е Гилфердингов номер. После 1 е поправено на 6, но все още личи. В сбирката на Хлудов ръкописът е под № 129. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей... , с. 289, № 129. В ГИМ, Москва, ръкописът е пак в Хлудовата сбирка (Хлуд. 129). Паметникът съдържа само 1 до 5 глас Аористното окончание за 3 л. мн. ч. е ту -ша, ту -шж: поговѣнша (л. 95),

просвѣтнша (л. 15 б), прѣндоша (л. 60), но и ѿ реверъ твои^х нстезшж крѣвен (л. 60). Носовките се смесват: роднаа еси ѿ трѣж (л. 1 б) вм. трѣа, избавленн мнѣи хвож крѣвѣа (л. 16) вм. крѣвѣж—крѣвнѣж. Имаме запазено е-епенте-тикум: славаа та (л. 13 б).

12. *Пролог*, XV в., съдържащ 218 л., 1°, отначало хартия, а от л. 191 пергамент, полуустав, българска редакция. Започва от 11 октомври и свършва с август. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей... , с. 381, № 191. Под 20 юни имаме: стрѣ стго мѣа мѣоднаа ѿппа моравѣскаго (л. 166 б). През месеци-

¹⁰ Материалите, за които става дума тук, сега се намират в архива на Йорд. Иванов в БАН, ф. 52 — Йорд. Иванов, арх. ед. 284.

те има заставки (л. 14 за ноември, л. 32 за декември, л. 52 б за януари и т. н.). Паметникът е едноеров — само ъ. Аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -шж

вм. -ша: прѣгвѣдншж (л. 169), оузрѣшж (л. 169), пожрѣшж (л. 169), крѣтншж са (л. 167), вышж (л. 191 б), оустекнѣшж глаголюго (л. 167 б), въкрѣгошж а въ ѿгнѣ (л. 153 б) и др.

Днес в ГИМ, Москва, ръкописът се пази под сигнатура: Хлуд. 191.

13. *Апостол-апракос* от края на XIV в., съдържащ 304 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Липсват листа в края на ръкописа. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей. . ., с. 34, № 38. В началото на л. 2 има заставка от преплитачи се кръгове; на л. 1 има малка заставка. На л. 287 е поместен синаксар по месеци. На л. 307 последният текст носи следното заглавие: въ сѣмъ вѣстѣмъ стѣмъ про^к. гла^т. н. Еровете се смесват. В края преобладава ъ; в предлозите и префиксите имаме ъ. Носовките се смесват и не се йотуват: ѡвѣтѣж са (л. 2), нѣ нскѣшаѣще го (л. 124) и т. н. Аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -шж вм. ша: н ѡвншж са, оумнаншж са (л. 6), слышашж (л. 131 б), раскопашж (л. 132), поклонншж са (л. 132), възыдошж на горнѣж (л. 3) и т. н. Имамѣ нѣ вм. нѣ. В ГИМ ръкописът е под сигнатура: Хлуд. 38.

14. *Трѣфологий*, XVI в., съдържащ 62 л., 1°, хартия, полуустав, българска редакция. Началото липсва. На л. 1 с молив е написано „№ 110“. Ръкописът е описан от А. Н. Попов, Описание рукописей. . ., с. 350, № 171. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 171). Носовките са налице; те се смесват и не се йотуват: прѣзнѣжѣмъ любовѣа (вм. любовѣж, любовѣнѣж) памѣа^т вѣша (л. 5), наставн на стѣжж и др.

15. *Сборник*, XIV в., съдържащ 305 л., 1°, хартия, дребен полуустав, българска редакция, без начало и без край. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей. . ., с. 462—475. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва, под сигнатура: Хлуд. 237. Сегашната подвързия е нова — от времето на Хлудов. Тук са поместени различни статии от патериците и др. Някои от статиите са без заглавия. Няма никакви бележки за някогашното му местонахождение. Срещат се някои стари езикови форми: въпадаашѣ (л. 28 б), глаахж (л. 5) и др. Носовките се запазват в корените на своите етимологически места, но се и смесват; не се йотуват: нсповѣдѣж (л. 3), вѣдошж (л. 5), ѡдѣѣж вм. ѡдѣѣа, запѣстѣшж (л. 27), нз дѣверѣн стѣж црѣве (л. 10) вм. стѣа, и др. Аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -шж вм. -ша.

16. *Служебен октоих*, XIII в., съдържащ 82 л., 4°, пергамент, устав, българска редакция. Съдържа 5—8 глас. Началото липсва. Л. 2-ри е преписан на хартия. У А. Н. Попов ръкописът е определен като Шестоднев. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей. . ., с. 296, № 140. Днес ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 140). От 22 тетрада са останали само четири листа, а от 34

и 35 има само два листа. В началото и в края има празни листа. Няма съмнение, че те са прибавени при подвързията. Носовките се смесват, но не се йотуват. Ето няколко примера: *плѣтна подѣать мѣкѣ* (л. 1) *вм. плѣтъѣ* (*плѣтнѣ*), *пѣчна* (л. 16), *пѣнать* (л. 3), *сѣкроушаа адьскаа вра* (л. 7), *вдѣщаго са* (л. 3), *оуповащнмь* (л. 72), и т. н.

17. *Служебен миней* за м. август, XVI в., съдържащ 88 л., 1°, хартия, полуустав, българска редакция, без начало и край. Започва от 8 август и свършва с 29. На л. 21—24 са вмъкнати листа от друга ръка. Ръкописът е описан от А. Н. Попов. Описание рукописей . . ., с. 315. № 161. Сега е в ГИМ, Москва (Хлуд. 161). Носовките не се йотуват: *свѣзда въса просѣщаа* *і* *вѣстннѣ* *разорнѣ* *есн* *везбожѣа* *нощѣ* *глубокѣ*, *невѣдащѣа* *ѡа* *покрѣваще*, и т. н.

18. *Служебник* (Златоустова литургия и евангелие-апракос и апостол-апракос), началото на XV в., пергамент, полуустав, съдържащ 213 л., 8°. Л. 1—57 съдържат Златоустова и Василева литургия, българска редакция. Следващите л. 58—213 са сръбска редакция. Тук апостолските и евангелските четива за цяла година са дадени паралелно. Л. 7—14 са палимпсест по зачеркната кръгла глаголица (фрагменти от триод и октоих). Л. 205—213 са палимпсест по изтрит латински текст. Подвързията е нова и може да се предполага, че е от сбирката на Гилфердинг, но преки доказателства за това няма. Днес ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 117).

19. *Псалтир с месецеслов*, XVI в., съдържащ 386 л., 8°, хартия, полуустав, българска редакция. Отначало 16 псалми са изгубени. От л. 154 започва месецесловът, но писмото е от друга ръка от по-късно време — от XVI—XVII в. — и е сръбска редакция. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 7). Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей . . ., с. 8—9, № 7. Ето няколко примера за езика: *аще въ нстннѣ* *бво* *правдѣ* *глѣтъ*, *право сѣднѣ*, *неправдѣ* *рѣкы* *ваша*, *сѣплѣтаѣтъ*, *заблѣднѣа* *ѡ* *чѣва* *гласѣа* *лѣжѣ*, и т. н.

20. *Евангелие-апракос и апостол-апракос*, от края на XIV в., пергамент, полуустав, българска редакция; съдържа 279 л., 1°. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей . . ., с. 28, № 31. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Хлуд. 31). Подвързията е нова — от Хлудово време. Евангелските четения се редуват с апостолските. Инициалите са киноварни и само някои са украсени. На л. 1 отгоре се чете: „Царски“ (?). Написаното едва се чете. Ако наистина тук е написано „Царски“, това означава, че ръкописът е получен от сбирката на Ив. Царски. Носовките се смесват и не се йотуват. Ето няколко примера: *сѣ* *собоѣ*, *ѡвѣщаашѣ* *же* *мѣдрѣѣ* (л. 126 б), *жнвъ* *вѣдѣшн* (л. 126 б) *вм. вѣдѣшн*, *аористното* *окончание* *за* *3* *л. мн. ч. е* *-шѣ* *вм. -ша*: *прѣдошѣ* (л. 297), *н* *снн* *познашѣ* (л. 64 б), *рѣшѣ*, и т. н.

21. *Трефологий*, XIV в., съдържащ 136 л., 4°, пергамент, полуустав, сръбска редакция. Вж. А. Н. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1872, с. 348. На л. 1 отгоре с

молив написано „№ 5 Осогово“. Явно е, че и този ръкопис е намерен от Гилфердинг. Думата е за Осоговския манастир, намиращ се в подножието на Осоговската планина, близо до Паланка. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 146 и сл.; Йорд. Иванов, Северна Македония, София, 1906, с. 90 и сл. Ръкописът е сръбска редакция, но той е преписан от български оригинал, както изрично бележи А. Н. Попов: „... список снят с болгарской рукописи.“

22. За известния Лобков (Хлудов) паримейник от XIII—XIV в. вж. тук специалната статия в третия раздел на книгата.

Както се вижда, за някои ръкописи днес се знае точно къде и кога са намерени, но за други няма никакви конкретни данни. Работата е там, че Хлудов е сменял понякога старата подвързия с нова, която и сега прави впечатление с по-модерната си обработка и със своята свежест. А в повечето случаи съответните бележки са писани именно на кориците. Така че с премахването на старата подвързия са унищожени редица ценни данни. Ако например архим. Амфилохий не беше отбелязал в своето издание на Струмишкия октоих, че ръкописът е намерен от Гилфердинг в Струмица (и тук бележката е била на корицата), днес също щяхме да се чудим как и по какъв начин този ценен старобългарски писмен паметник е попаднал в сбирката на Хлудов.

14. Български ръкописи в сбирката на Михаил Петрович Погодин

Михаил Петрович Погодин (1800—1875) е руски историк, славист, публицист, общественик и поет. През 1823 г. завършва история в Московския университет, където през 1826 г. започва да чете курс по обща история, а от 1835 г. — по руска история. След 1844 г., когато напуска преподавателската кариера, той се отдава повече на обществена дейност. Като председател на Славянския комитет и редактор на сп. „Москвитянин“ (1841—1856) Погодин става централна фигура на интереса в Русия по онова време към южните славяни. В тясна връзка е с редица българи: Найден Геров, Н. Палаузов, Иван Денкоглу, Райко Жинзифов и др. И не сама това, но някои българи живеят в неговата квартира.¹ По тази линия интересът му към съдбата на нашия народ се засилва още повече.

Като учен и общественик Погодин проявява извънредно голям интерес към старината, била тя материална или ръкописна. И за кратко време той става един от най-прочутите в Русия колекционери. Интересът му към старите ръкописи го съпътствава през целия му живот. Веднъж той купува отдел-

¹ Н. Ковачева-Вълева, Български автор на страниците на списание „Москвитянин“. В: Исторически преглед, год. 28, кн. 2, 1973, с. 101—104. Думата е за Георги Попилиев Босилин от Батак.

ни ръкописи, друг път цели сбирки, трети път праща специални лица да събират стари писмени паметници и т. н. Така през 1842 г. купува сбирката на руския археограф П. М. Строев, състояща се от повече от 300 единици; купува още ръкописните сбирки на Н. П. Филатов, на стария търговец Иван Лаптев, на Т. Ф. Болшаков и др. Може да се каже, че Погодин просто организира събирането на ръкописи по различните руски краища. Освен това през 1846 г. той пътува по Европа и във Виена получава от сръбския възрожденец Вук Стефанович Караджич значителна колекция от ръкописи. От монасите пък във Фрушка гора получава подарък пет ръкописа, а в Одеса Мурзавечич му подарява от своята сбирка два ръкописа.

По този именно начин за кратко време сбирката на Погодин брои над 2000 ръкописа. През 1849 г. той открива своето книгохранилище за публиката, а в сп. „Москвитянин“ започва да помества „Летопис Погодиновского древлехранилища“. Посещават го различни лица, учени, общественици и др. През 1852 г. това богато „древлехранилище“ бива предадено на Публичната библиотека в Петербург (Ленинград), където и сега се намира, запазвайки своята самостоятелност.² При предаването на ръкописите е съставен само един инвентарен списък. По-късно завеждащият Ръкописния отдел на Публичната библиотека А. Ф. Бичков замисля да опише ръкописите, но от това намерение се осъществява само част — през 1882 г. той обнародва „Описание церковно-славянских и русских рукописных сборников Императорской публичной библиотек. Вып. I, СПб“. През 1974 г. сътрудникът в Ръкописния отдел на ГПБ В. М. Загребин обнародва „Сербские рукописи из собрания М. П. Погодина“. Вж. Археографический ежегодник за 1973 г., Москва, 1974, с. 188—199. Голям принос в това отношение направи и Кл. Иванова, която през 1981 г. издаде в София своя опис под заглавие „Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин“. Така че това са засега основните описи на Погодиновата сбирка.

Както се вижда от опис на Климентина Иванова, в Погодиновата сбирка има 15 ръкописа българска редакция и появили се на българска земя, а именно:

1. *Псалтир с тълкования* от втората половина на XIII в., съдържащ 279 л., 1°, пергамент, въздребен устав, българска редакция. Това е т. нар. Погодинов псалтир. Сега ръкописът в ГПБ е под сигнатура: По г. 8. Подробно е описан от Кл. Иванова, цит. съч., с. 25—31. За съдбата на този ръкопис вж. тук статията в третия отдел на настоящата книга, озаглавена „Съдбата на Погодиновия псалтир“.

² Литературата върху Погодин е твърде богата. Тук ще спомена само някои по-основни съчинения: Н. Барсуков, *Жизнь и труды М. П. Погодина*. Кн. I—XXI, СПб, 1888—1907; В. Ягич, *История славянской филологии*, СПб, 1910; М. Г. Попруженко, *Памяти М. П. Погодина* (Из заметок по истории Болгарского возрождения). В: Сборник в чест на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност, София, 1925, с. 277—289; Б. Егоров, *Проблема, которую необходимо решить*. В: Вопросы литературы, 1966, кн. 5, с. 128—135; В. И. Кулешов, *Славянофилы и романтизм*. В: К истории русского романтизма. Москва, 1973.

2. *Четириевангелие* от XIV в., съдържащо 163 л., 4°, хартия, дребен устав с полууставни елементи, българска редакция. В началото на всяко евангелие има изящна заставка в балкански стил. Ръкописът е двуеров, а замяната на носовките не е последователна. Има ударения. В морфологично отношение произходът му води към източнобългарските говори. Писали са двама книжовници. Има по-късна част, писана в Сърбия. Тук еровете се изясняват в а. Сега ръкописът е ГПБ (Погод. 128). Подробен вж. у Кл. Иванова, цит. съч., с. 67—71.

3. *Два пергаментни листа от миней* за юли от втората половина на XIV в., българска редакция, търновски двуеров правопис. В краесловието преобладава ъ, а в средисловието ѝ. Носовките се заменят, но някъде запазват и етимологичните си места. Сега ръкописът е в ГПБ (Погод. 49). Кл. Иванова установява, че тези листа са взети от ръкопис от Хилендарския манастир под № 609. От същия ръкопис има 5 листа в сбирката на П. А. Сирку (сега в Ръкописния отдел на БАН СССР, Ленинград, сигн.: 4.5.21). За фрагментите в сбирката на Сирку вж. Пергаментные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с. 109. Вж. и Кл. Иванова, цит. съч., с. 101—103.

4. *Миней за март* от края на XIV в., съдържащ 120 л., 1°, хартия, полуустав, българска редакция. Л. 85б—96 и 1—2 са писани от друга ръка, която практикува и бързописни елементи. Има надредни знаци. При пунктуацията се употребяват точка и запетая, а за разделяне на по-големи цялости — съчетание от двоеточие „с щрихована чертица и дъга и др.“. На л. 1 има заставка балкански стил, представляваща сложна геометрична плетеница. Правописът е двуеров. Носовките се заменят. В началото на думите преобладава малката носовка. Изобщо в употребата на еровете и носовките правописът се колебае между търновските норми и етимологичното място на тези гласни. Йотацията е слаба и непоследователна. В сбирката на Погодин сега ръкописът се пази под сигнатура: Погод. 531. На листа, залепен към горната корица, има бележка, че ръкописът е бил в манастира „Гура Хоморулуи“ (Хуморолуи), Молдова. Кога и как е попаднал в ръцете на Погодин, не се знае. Вж. Кл. Иванова, цит. съч., с. 103—105.

5. *Миней със стишен пролог за януари*, XIV—XV в., съдържащ 247 л., 1°, хартия, българска редакция, двуеров търновски правопис. При употребата на носовките има големи колебания. Като цялост ръкописът отразява характерни за източнобългарските книжовни паметници правописни особености. Службите за м. януари са по Йерусалимския устав. До XVIII в. ръкописът се намира в манастира „Гура Хоморулуи“, Молдова. След това той бива пренесен в Русия, където са направени известни допълнения. Сега в сбирката на Погодин ръкописът е под сигнатура: Погод. 520. Вж. Кл. Иванова, цит. съч., с. 105—110.

6. *Жеравненски триод*, XIII в., 5 (2+3) листа, груб пергамент, устав, българска редакция. Л. 3 и 5 са служили за подвързия. Правописът е двуеров. Еровете се пишат без система, но малкият ер преобладава в краесловието и

в средата на думите. Имаме изясняване на малкия ер в *е*, по-последователно в суфиксите. Йотацията също е слаба и непоследователна. Фрагменти от същия ръкопис, от който са и тези, имаме в сбирката на П. Сирку (сега в БАН СССР, сигн. 4.5.14 а, постен триод), в сбирката на И. И. Срезневски (сега също в БАН СССР, сигн. 24.4.10, постен триод) и в БАН СССР, Ленинград (сигн. 32, 5. 22) Вж. Пергаменные рукописи, с. 44—45. Всички тези фрагменти са откъснати от един ръкопис, който някога се е намирал в с. Жеравна, Котленско. Фрагментите 2 и 3 сега са в Погодиновата сбирка в ГПБ (сигн. 50 и 53). Вж. и К л. И в а н о в а, цит. съч., с. 169—172.

За съдбата на Жеравненския триод виж тук статията в третия отдел на тази книга.

7. *Постен и цветен триод* от началото на XIV в., съдържащ 254 л. 1°, без край, в две колони, българска редакция. Има надредни знаци. Замянатата носовките е непоследователна. Йотацията е силна, но също непоследователна. Имаме вокализация на *ѣ* в *о* в суфикса-окъ. Редът на песнопенията е според Устава на Цариградската патриаршия. В четирипесниците е намерена част от акростиха на Константин Преславски. Вж. Г. П о п о в. Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на триода. В: Български език, год. XXVIII, 1978, кн. 6, с. 497—507. Сега ръкописът се намира в ГПБ, Ленинград (П о г о д. 40). Вж. и К л. И в а н о в а, цит. съч., с. 172—178.

8. *Требник* от XVI в. и други съчинения от XVII в. Тук са поместени четири различни откъса: *Требник* (л. 1—110), част от Слово за прекрасния Йосиф (л. 111—113), част от Житието на Кирил и Юлита (л. 114—123) и канони за всеки ден от седмицата (л. 124—175) без начало и край. Целият ръкопис съдържа 176 л., 4°, хартия, полуустав. Пишат няколко ръце. Правописът е двуетров, но двата ера се пишат безразборно. В първия ръкопис носовките се заменят често с *ѣ* и обратно. Носовките се срещат и в третия ръкопис. Ръкописът на последната част е едноетров (*ѣ*) и безюсов. К л. И в а н о в а бележи: „По всички данни личи, че основната част на ръкописа е възникнала в българска езикова среда.“ Вж. К л. И в а н о в а, цит. съч., с. 215. В Погодиновото книгохранилище ръкописът попада от Мурзакевич. Погодин става собственик през м. октомври 1846 г., както свидетелствува бележката от ръката на Погодин. Днес този ръкопис се намира в Погодиновата сбирка под сигнатура: П о г о д. 309. Вж. К л. И в а н о в а, цит. съч., с. 208—215.

9. *Требник* от края на XVI в., съдържащ 188 л., 4°, хартия. Най-новата част е от самото начало на XVIII в. Ръкописът представлява смесица от различни почерци. В основната част пишат четири ръце. През XVIII в. е допълван и загубените листа са писани с черковнославянско писмо. Правописът на най-старата част е юсов, но с изключение на четвъртата ръка. Малкият ер се изяснява понякога в *е*, и то главно в суфиксите. Носовките се употребяват не навсякъде редовно. Л. 72—84 и 163—166 са от XVII в. и са писани без юсов правопис (ресавски, но неиздържан). Ръкописът произхожда от Източна България, но често е сменял своите собственици. Той скита и попада в Западна Сърбия, където става собственост на фамилията Вукшичи от Котор.

На редица листа има различни бележки от български (Ловеч, Пазарджик,

Брацигово, Етрополе и др.) и сръбски селища. В сбирката на Погодин попада вероятно от сбирката на Вук Караджич. Вж. Кл. Иванова, цит. съч., с. 215—221. Сега в ГПБ е под сигнатура: Погод. 309.

10. *Часослов* от XVIII в., 79 л., 8°, полуустав от нов тип, черковнославянски правопис, вероятно преписан от печатна книга. Възникнал е в българска среда, вероятно в Западна България. На последните два листа има редица драсканици и бележки на новобългарски език. Не се знае как е попаднал в сбирката на Погодин. Сега той е в ГПБ (Погод. 353). Вж. Кл. Иванова, цит. съч., с. 228—229.

11. *Пандекти* на Никон Черногорец от последната четвърт на XIV в., съдържащи 231 л., 1°, хартия, полуустав с редица ударения (остро, тежко, комора и др.), българска редакция. На л. 1 има заставка в балкански стил, правоъгълник. Отделните статии се отделят с тъчка плетеница. Правописът е двуеров. В началото на думите стои малката носовка, а голямата носовка се пише на етимологичното си място само след твърда гласна. Голямата носовка стои и в аористното окончание -шж. Изглежда, ръкописът да е от Източна България. Вж. Кл. Иванова, цит. съч., с. 252—262. В ГПБ ръкописът е под сигнатура: Погод. 266.

12. *Пролог* за цяла година от 1339 г., съдържащ 209 л., 1°, пергамент, устав, българска редакция. Няма ударения. Има заставки почти пред всеки месец: плетеници от няколко двойни линии; на л. 2 в началото на септември има правоъгълна встъпителна заставка в неовизантийски стил: на л. 109 има цветна плетеница с тератологичен мотив.

Ръкописът представя първата редакция на простия пролог за цяла година. Правописът е двуеров, но с преобладаване на малкия ер. След *ш*, *щ* и *ж* се пише предимно голямата носовка, но във формата за 3 л. мн. ч. аорист има: *шл*.

Предисловието към Пролога е обнародвано още през 1846 г. в сп. „Москвитянин“, 2, с. 208. Обнародвани са и други части. Вж. Кл. Иванова, цит. съч., с. 273.

Сега ръкописът се намира в ГПБ под сигнатура: Погод. 58. Подробно-сти и библиография вж. у Кл. Иванова, цит. съч., с. 268—273.

13. *Лествица* и слова на авва Доротей с добавки, XIV—XV в.: съдържа 249 л., 1°, хартия, устав, българска редакция. По-старата част на ръкописа е писана от двама преписвачи. Първият пише на л. 1—190 б, а вторият на л. 191—327 пише с устав, но и с много полууставни начертания. Втората част на ръкописа е писана с много дребен полуустав с бързописни елементи. Ръкописът е оформен грижливо с хубава украса. Изглежда, предназначен е за по-представителен поръчител. Според Климентина Иванова, цит. съч., с. 309, този ръкопис в своята начална част е писан от монах Лаврентий, от чиято ръка е излязъл и Иван Александровият сборник от 1348 г. Подробно по въпроса вж. тук статията под заглавие „Съдбата на Лествица и слова на авва Доротей“ в третата част на тази книга.

Вероятно ръкописът е писан в Търново, но после попада в ръцете на русина Иван Лаптев, както свидетелствува клеймото ИЛ на л. 224 б. Сега в

ГПБ ръкописът се пази под сигнатура: П о г о д. 1054. Вж. К л и м е н т и н а И в а н о в а, цит. съч., с. 308—325. Сrv. и В. Д. Л и х а ч е в а, Болгарская миниатюра второй половины XIV века с изображением Йоанна Климaksa. В: Българско средновековие. Бълг.-сърв. сборник в чест на 70-год. на проф. Иван Дуйчев, София, 1980, с. 349—353.

14. *Житие* на Йоан Златоуст, втората половина на XIV в., 38 л., 1°, хартия, полуустав с много бързописни начертания. По тип е много близко до т. нар. поп Герасимово писмо от втората половина на XIV в. Правописът е двуеров, българска редакция. Преобладава обаче ж. При употребата на носовките няма строга система. В коренните срички те обикновено пазят етимологичните си места, но с известно колебание. Голямата носовка не се йотува. Малката носовка след гласна минава в голяма носовка. В аористното окончание за 3 л. мн. ч. се среща и -ша, но и -шж. В сбирката на Погодин ръкописът попада от сбирката на П. Строев (у Строев е под сигн. 162). Сега в Погодиновата сбирка той е под сигнатура: П о г о д. 770. По-подробно вж. К л. И в а н о в а, цит. съч., с. 350—354.

15. *Книга за трите религии*, писана от Софроний Врачански около 1805 г., ново писмо, украса скромна: заставки, църковнославянски правопис с новобългаризми, турцизми и гърцизми. На л. 353—362 б е поместено и „Житие и страдания на Софроний Врачански“, издавано досега няколко пъти. Не се знае как ръкописът е попаднал в ръцете на Погодин. Сега ръкописът в ГПБ е под сигнатура: П о г о д. 1204. Вж. К л. И в а н о в а, цит. съч., с. 411—415.

16. *Погодиновски* кирилловско-глаголически фрагменти. Фрагментите се намират сега в ГПБ „Салтыков-Щедрин“ в Ленинград под сигнатура: П о г о д. № 68. Това са два пергаментни листа от XII в., откъснати от цял кодекс. Вътрешните две страници са много повредени и не могат да се четат. Голямата носовка е заменена с оу (ю), а малката с ъ и ѧ: бѣша (л. 1), бѣхъшу, ставъшу (л. 1). Старобългарското жд само в два случая се предава съгласно руската фонетика с ж: нѡужаше и расѡужаше. Запазва се и старобългарското шт. Паметникът не познава епентетично л. Има и редица глаголически букви.

Отдавна паметникът е привлякъл вниманието на учените (Бодянский, Срезневский и др.), но най-подробно е разгледан и издаден от Г р. И л ъ и н с к и ѧ. Погодиновските кирилловско-глаголически листки. Byzantino-slavica, I. Прага, 1929, с. 86—117. Оказва се, че текстът е част от тълкованието на Иполит Римски върху книгата на пророк Даниил, която според Ив. Евсеев е преведена още по времето на Симеон. Ив. Е в с е е в. Толкования на книгу пророка Даниила в древнеславянской и старинной русской письменности. Москва 1901; Ив. Е в с е е в. Книга пророка Даниила в древне-славянском переводе. Москва, 1905.

Като разсъждава върху наличието на глаголическите букви и останалите българизми в паметника, Илински заключава: с приемането на християнството от България идват книги не само на кирилица, но и на глаголица; фрагментите са препис от български оригинал; в случая имаме борба между новото и старото, но все още новото не е победило. Заключение на руския

славист е следното: „Погодинские Листки Толкования Иполита на книгу прор. Даниила представляют собой одну из самых драгоценными реликвий Золото-го века болгарской литературы.“

15. Сбирката на Стефан И. Веркович

Стефан Веркович (1821—1893) е босненец. Познат е като археолог, етнограф и фолклорист.¹ По средата на XIX в., когато Веркович се настанява в Белград, Янко Шафарик в качеството си на директор на Белградския музей подхвърля идеята да се изпрати „способно лице в Стара Сърбия, Македония и Албания, което за сметка и със средствата на правителството“ да събира стари ръкописи.² От друга страна, съгласно програмата на Илия Гарашанин необходимо е да се изпрати лице, което да служи на националната тайна пропаганда сред южните славяни под османска власт главно с оглед срещу гърцизма. За такoва лице бива определен Ст. Веркович. Съгласието на Веркович да се включи в тайната сръбска пропаганда е израз на готовността му да работи за освободението на поробените славяни от османско иго и на голямото му желание да издирва и изучава бита и културата на славянското население в южните райони на Балканския полуостров. С други думи, той е увлечен от славянския романтизъм, който по онова време наистина се шири сред южните славяни.³

Веркович заминава всред поробените южни славяни на 6 декември 1850 г., като минава през Ниш, Пирот, Дупница (Станке Димитров), Мелник и Серес. Пътува много и се запознава непосредствено с тамошното население, с неговия бит, език. Веркович недвусмислено говори, че това население е българско. Живее главно в Серес. Освен събраните народни песни⁴ Веркович успява да събере и много ръкописи от различни времена и краища на тази част от Балканския полуостров. Събраните ръкописи той запазва като своя собственост. Когато през 1877 г. заживява в Петербург, където се занимава с културна работа, той обявява своята сбирка за продан и тя действително бива купена през 1891 г.⁵ от Публичната библиотека в Петербург (Ленинград), където и

¹ За Веркович има богата литература, посочена от М. Арнаудов, Веркович и Веда Словена. СбНУ, кн. 52, София, 1968; вж. и Документи за Българското възраждане от архива на Ст. И. Веркович. Съставили и приготвили за печат Д. Велева и Тр. Вълков, София, 1969.

² St. Novaković, Dr Janko Šafarik. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XLI, Zagreb, 1877, с. 203—204.

³ Документи за Българското възраждане, с. 6—7.

⁴ Народне песме македонски бугара. Книга прва. Женске песме, Београд, 1860; Описание быта болгар населяющих Македонию, Москва, 1868; Веда Словена, Български народни песни от пред-историческо и предхристиянско доба. Книга I, Београд, 1874; Веда Словена. Обрядни песни от язическо време. Упазени, со устно предание при македоно-родопските болгаропомаци. Книга II, С.-Пб., 1881, и др.

⁵ Отчет императорской Публичной библиотеки за 1891 год. СПб. 1894. От Верковицевата сбирка има 15 ръкописа и в Загребската академия на науките. Кога са постъпили тук тези ръкописи,

сега се намира (вж. главата за Слѣпченския апостол). В Русия Веркович прекарва 14 години (1877—1891). След това той се преселва в София, където и умира.

Веркович принадлежи към онези пътешественици и колекционери, които отбелязват къде и кога е намерен съответният ръкопис. Така например при посещението на Ипекската патриаршия той оставя следната бележка: „Аз долу подписаният приемам от Ипекската патриаршия една стара книга, наречена Псалтир, за услуга и след това ще се върне, сиреч за работа на Дружество-то за сръбска словесност в Белград. Печ 29. август 1857 г.: сръбски колекционер Стефан И. Веркович.“⁶ В сбирката на Веркович има и някои български паметници.

1. *Орбелски триод*, XIII в., съдържащ 251 л., 1°, пергамент, среден устав, в две колони, българска редакция. Има богата украса: множество тератологически заставки и инициали. Триодът е постен и цветен. Ценен е с данните си за историята на звуковите и формите на българския език. Имаме смесване на падежните форми главно при имената от ж. р. Много често се срещат форми за им. п. ед. ч. вместо вин. и обратно; имаме употреба на вин. п. ед. ч. вм. другите падежи. Паметникът е ценен и като музикален документ.⁷ Получен е от с. Орбеле, Дебърско. Затова се и нарича така.⁸ За времето, когато ръкописът попада в ръцете на Веркович, свидетелствува бележката на л. 167 б: „Стефан И. Веркович археологъ 1873 года, Серресъ — Сересъ. Македонія. 17 юния. получена изъ Орбеле.“ През 1891 г. ръкописът постъпва в ГПБ заедно с останалите Верковичеви ръкописи. Тук той се пази и сега под сигнатура: F. п. I. 102. След това вече паметникът е предмет на внимание от страна на учените, но и досега няма нито издание, нито по-пълно някакво изследване. Палеографските особености на паметника са посочени от П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*, Петроград, 1914, с. 120.

2. *Изборно евангелие*, XIII—XIV в., съдържащо 183 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция; наблюдават се няколко почерка. Имаме четирите вида графично писане на носовките: ж, љ; ѡ, ѣ. Както и в другите среднобългарски паметници, така и тук носовките се сменят. Срещат се и двата ера, които понякога се и вокализуват: цръкъвъ вм. цръкъвъ, въсь вм. въсь, начаткъъ вм. начаткъъ. Има ѣ вм. ж: мъжь, мъжьскы. Срещат се и сърбизми.

не се знае. До 1902 г. те са в мазето на академията и поради това някои са пострадали много. През 1902 г. биват прибрани и запазени. Че действително това са ръкописи от Верковичевата обирка, се вижда от саморъчни два подписа: л. 83, „Нашао Верковић, 1862. Одпре принадлежао ман. Слѣпче“ (Четириевангелие № IV. d. 3) и „Одпре принадлежао манастиру Слѣпче кодъ Крушова“ (Служебен миней, л. 120). Вж. Г. Ильинский, *Рукописи Верковича в Загребской академической библиотеке*, РФВ, год. 5 (1904), с. 154—161.

⁶ М. С. Милојевич, *Путопис дела праве* (старе) Србије, II, Београд, 1872, с. 211.

⁷ Ст. Кожухаров, *Нотни начертания в Орбелския триод — среднобългарски книжовен паметник от XIII в.* Български език, год. XXIV (1974), кн. 4, с. 324—343. Тук е посочена и литературата по въпроса, с. 342.

⁸ Отчет императорской Публичной библиотеки за 1891 г., СПб, 1894, с. 25—27, № 8; Е. Э. Гранстрем, *Описание русских и славянских пергаменных рукописей*, Ленинград, 1953, с. 80.

Две от страниците са със сръбски правопис. Според Кулбакин сърбин е преписал тези страници от среднобългарски оригинал. Паметникът е проучен от С. М. Кулбакин, Отчет, представленный Отделению русского языка и словесности императорской академии наук, стипендиантом Новороссийского университета Степаном Кульбакиным, о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга в период с 25-го сентября по 23-е декабря 1898 года, СБОРЯС, т. 69 (1901). Имайки предвид всичките особености на паметника, Кулбакин заключава: „По този начин лексикалните особености на Верковичевото евангелие наред с някои черти на морфологията говорят за дълбока древност на неговия оригинал“ (с. 20). Сега паметникът е в ГПБ (Q. п. № 43).

3. *Фрагменти от Слеченския апостол*. Между представените през 1891 г. ръкописи от Веркович в Публичната библиотека се намират фрагменти и от Слеченския апостол. Тук те се съхраняват под сигнатура: F. п. I. 101. По-подробно за тези фрагменти виж главата за Слеченския апостол.

Преди Веркович да продаде сбирката си на Публичната библиотека, той продава някои ръкописи на частни лица.⁹ Засега са ми известни два такива случая, а именно:

1. *Два листа от триод*, XIV в., в две колони, полуустав, българска редакция. На обвивката четем: 1. „Село Тресанче въ Дибри отъ пана Мартина преко Павла изъ села Баниште“. 2. „Изъ XIII века. Стефанъ Верковичъ изъ Среза в Македонии“. Фрагментите са били дадени на П. П. Вяземски, руски колекционер. Сбирката на Вяземски също постъпва по-късно в Публичната библиотека, където и сега се съхранява. Въпросните фрагменти са под сигнатура: Вяз. F. 124 (4). Вж. и Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, с. 84.

2. *Два листа от триод*, XIV в., полуустав, българска редакция. На обвивката има следната бележка: „Изъ Дибри, село Орбели отъ Верковича“. Днес тези фрагменти са в Публичната библиотека в Ленинград в сбирката на П. П. Вяземски. Пазят се под сигнатура: Вязем. F. 124 (10). Вж. Гранстрем, Описание, с. 85.

За нас, българите, най-ценни ръкописи в сбирката на Ст. Веркович са Орбелският триод, фрагментите от Слеченския апостол, изборното евангелие. Орбелският триод трябва в най-скоро време да привлече вниманието на учениците и да бъде издаден.

⁹ Преди да продаде сбирката си на ГПБ, Веркович я обявява за продан и във връзка с това се появява през 1889 г. статията „Собрание древных славянских рукописей С. Верковича“, сп. Славянские известия. Статията излиза и в отделна брошура. Вж. и рецензията в РФВ, 1889, с. 306, 307. Статията няма научна стойност.

16. Български ръкописи в сбирката на В. М. Ундолски

Вукол Михайлович Ундолски (1815—1864) е руски библиограф, изследвач на старината и събирач на ръкописи. Автор е на редица изследвания из областта на хронологията, пасхалията, палеографията и библиографията. Редица от изследванията му са останали неиздадени. Научната си дейност започва през 1840 г., когато след завършване курса на Московската духовна академия получава разрешение да работи с ръкописите в Троицко-Сергиевата лавра. И тук именно през м. ноември 1840 г. той попада на ръкопис от XII в., съдържащ 202 л., 4°, пергамент, устав средна големина, руска редакция. В този сборник са поместени три слова от Климент: Наставления за празници, Поучение за апостол или мъченик и Поучение за неделния ден.¹ Трябва да се посочи, че това е първото откритие на Климент като писател и на Климентови произведения. Ундолски обаче не бърза да обяви своите открития, а събира все повече материал. Едва през м. ноември 1845 г. той прочита своя доклад за Климент, озаглавен „Об откритии и изданиях творений Климента, епископа словенского“, в Общество истории и древностей российских.² На Ундолски бива възложено да изучи и събере съчиненията на Климент. Във връзка с това той се рови из ръкописните сбирки и през 1846 г. попада в Синодалната библиотека в Москва на нова находка — попада на Учителното евангелие на Константин Преславски. За своята нова находка той чете доклад на 31. VI. 1846 г. в Общество истории и древностей российских. Докладът обаче остава ненапечатан и сега се намира в библиотеката „Ленин“, Москва (ф. 310, № 1395). Откритието предизвиква възторг сред славистите.

Така именно Ундолски става откривател на двама наши непознати дотогава автори — Климент и Константин Преславски.

В продължение на 25 години Ундолски успява да събере и голямо количество славянски ръкописи — 1348 броя, — които през 1866 г. биват оценени от специална комисия като ценна придобивка и откупени от Московския обществен и Румянцов музей в Москва за 25 000 рубли. През 1924 г. музеят бива преименуван на библиотека „Ленин“. Тук именно се съхранява сбирката на Ундолски и сега под ф. 310. Цялата сбирка няма печатно описание.³

За нас, българите, сбирката на Ундолски е ценна преди всичко с това, че

¹ Климент Охридски. Събрани съчинения, т. I. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, София, 1970, с. 12 и сл.

² Пак там

³ Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания с № 1 по 579. С приложением очерка собрания рукописей В. М. У. в полном составе. А. Е. Виктор, Москва, 1870. Ръкописите след 579 сега имат само машинописен опис. Вж. и Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина, т. I, вып. 1. Москва 1983, с. 84—97.

в нея има ръкописи от българска редакция и преписи от съчинения на наши автори.

1. *Два листа от евангелие-апракос*, XI в., 4°, пергамент, устав, българска редакция (ф. 310, № 961). Съдържат притчата за добрия сеяч и плевелиите (Мат. XIII, 24—30, 36—43), разказа за жената, която 20 години страдала от кръвотечение (Марк. V, 24—34), и част от синаксара: указания за евангелските четива по време на службите за празниците от 11 ноември до 4 декември. Каква е съдбата на тези листа, преди те да постъпят в музея, т. е. преди 1866 г., нищо не се знае. На л. 26 намираме само следната бележка, написана отдолу в десния край:

Ундольский 18 $\frac{VI}{25}$ 45.

Вероятно тук „45“ означава годината, когато Ундолски става собственик на паметника: 1845.

Пръв, който дава сведения за фрагментите и който ги обнародва, е И. И. Срезневски.⁴ След това те привличат вниманието и на други учени. Така през 1882 г. В. Ягич ги издава, като превежда варианти по други евангелия.⁵ В. Стасов⁶ и В. Н. Щепкин се занимават с украсата им. Най-пълно обаче и най-научно издание и изследване прави Е. Карски през 1904 г.: фотоснимки, транскрибиране на текста, палеографски и езикови особености, речник.⁷ Според холандския славист Н. Ван Вейк⁸ и руския А. М. Селищев⁹ паметникът има източнобългарски произход или пък произхожда от краища, близки до източните български предели.

2. *Два листа от евангелски текст*, XIII в., 8°, пергамент, дребен устав,

⁴ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 43—44 (описание на фрагментите), с. 194—196 (текст).

⁵ В. Ягич, Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности, СПб, 1882, с. 48—49. Вж. още А. И. Яцимирский, Фотография в применении к славяно-русской палеографии, Москва, 1901, отделен отпечатък от сп. Фотографическое обозрение; Е. Карский, Очерк славянской кирилловской палеографии, Варшава, 1901, с. 385—386, и др.

⁶ В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени, СПб, 1887, табл. I, № 2 и 3; В. Н. Щепкин, Листки Ундольского. Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному ординарному профессору Филиппу Феодоровичу Фортунатову, Варшава, 1902, с. 249—269. Според Щепкин тези фрагменти са в близка зависимост от глаголическите паметници.

⁷ Е. Ф. Карский, Листки Ундольского, отрывок кирилловского евангелия XI-го века. Памятники старославянского языка, т. I, вып. 3-й, СПб., 1904. Вж. Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Записки отдела рукописей, вып. 25, Москва, 1962, с. 159—163. А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслци, София, 1978, с. 18—24.

⁸ Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, Berlin — Leipzig, 1931, с. 30.

⁹ А. М. Селищев, Старославянский язык, ч. I, Москва, 1951, с. 77. След като изброява останалите кирилски паметници, авторът казва: „Писателите им са произхождали не от Македония и не от Югозападна България, а от източна България или пък из местности, близки до Изтока.“ Вж. и Н. Б. Тихомиров, Каталог рукописей XI—XII в. Записки отдела рукописей, вып. 25, Москва, 1962, с. 148—149; 159—165.

българска редакция. Днес листата са в библиотеката „Ленин“ в Москва под сигнатура: ф. 310, № 965. На л. 1 вдясно отгоре има следната бележка от Григорович с молив: „Казань 12 янв. 1855 г. “Вероятно датата означава годината, когато Григорович е изпратил ръкописа на Ундолски. Ръкописът е намерен в Хилендар. Един лист от ръкописа Григорович подарява на свещеник А. В. Карамзински в Нижни Новгород (сега Горки). Други 36 листа, които остават в Григорович, сега са в библиотеката „Ленин“, Москва (ф. 87, № 1692; или: Муз. 1692). Пръв, който издава двата листа от сбирката на Ундолски, е И. И. Срезневски, но текстът не е цял и са допуснати грешки.¹⁰ Ново издание прави Гр. Илински през 1905 г.¹¹ Фрагментите съдържат евангелски текст: Лук. XI, ст. 28—34; XII, ст. 24—42. По състав те са близки до Маринското евангелие.

3. *Лествица*, писана през 1412 г., съдържаща 189 л., 4°, красив полуустав, българска редакция. Днес в сбирката на Ундолски е под сигнатура: Ф. 310, № 192. След гласна носовките не се йотуват. Аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -шж в м. -ша: нмашж (л. 11), възлюбншж, поговѣншж, прѣдашж (л. 21) и др.

4. *Служебен миней* за септември—февруари, XIV в., пергамент, сръбска редакция, 340 л., 1°, полуустав. Ръкописът е намерен от Норов в Палестина: „Приобрѣлъ въ Палестинѣ, въ монастырѣ св. Саввы, 1835 г., Апрѣля 16 д.“. Сега ръкописът в сбирката на Ундолски е под сигнатура: ф. 310, № 75. По ръкописа има много бележки на поклонници в Йерусалим от Балканите. На л. 1 б четем: „Зде прииде поп Калоян от града Никопол в святей град Йерусалим и кир Велчо Йоан . . . в, лето 7064“ (=1556). Спирам се на този ръкопис с оглед на тази именно бележка.

17. Български ръкописи в сбирката на П. И. Севастьянов

Петър Иванович Севастьянов (1811—1867) е виден руски археолог. След завършване на Московския университет той проявява специален интерес към християнските старини. Севастьянов е един от руските учени, които поставят на здрави основи черковната археология в Русия. Пътува много из Русия, Западна Европа и православния Изток. Посещава няколко пъти и Атон (1851 г., 1857 г. и др.). През 1859 г. руското правителство организира специална експедиция под ръководството на Севастьянов до Атон за събиране на старини. Сега биват изнесени повече от 5000 ръкописа и други материали от атонските манастири. В резултат на всичко това Севастьянов успява да събере огром-

¹⁰ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, с. 135—136 (палеографско описание), с. 381—383 (текст).

¹¹ Гр. Илинский, Средноболгарские листки Ундольского XII—XIII вв. В: Известия ОРЯС, т. X, кн. 3, СПб, 1905, с. 284—294. Илински изправя грешките на Срезневски.

но количество християнски старини: икони, черковни принадлежности, ръкописи и др. Част от тези материали после постъпват в Академията на науките, друга в Публичната библиотека в Петербург (Ленинград), в Художествената академия в Москва и т. н.¹

През 1862 г. Севастиянов предава своята ръкописна сбирка от гръцки и славянски ръкописи в Московския публичен музей с право за временно ползуване. На 5 април 1865 г. той завещава ръкописите на музея. Но тъй като завещанието нямало необходимата правна форма, то след смъртта му се появяват редица трудности. Затова събранието става собственост на музея едва през 1874 г.² Между това в същия музей постъпват редица снимки от аточските ръкописи и старини. Ръкописите от Севастияновата сбирка, която сега се намира в библиотеката „Ленин“ в Москва, са описани от А. Викторов³. Най-напред са дадени гръцките ръкописи и след това славянските. В Севастияновата сбирка има следните ръкописи българска редакция:

1. *Псалтир*, XV—XVI в., съдържащ 172 л., 4°, полуустав, българска редакция. Листата 1—10 и 15—22 са преписани по-късно, но не по-късно от XVI в. Поместените на първите три листа пасхални таблици започват от 1590 година. Вж. А. В и к т о р о в, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 41 № 8 (1438). Сега ръкописът е в ГБЛ, ф. 270, № 1438.

2. *Четириевангелие*, XV в., съдържащо 233 л., 4°, полуустав, пергамент, българска редакция. Юсовите се употребяват неправилно. Писали са няколко ръце. Вж. А. В и к т о р о в, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 41, № 10 (1440). Сега ръкописът е в ГБЛ, ф. 270, № 1440.

3. *Четириевангелие*, XV—XVI в., съдържащо 222 л., 4°, полуустав, българска редакция. В началото на всяко евангелие има заставки; има украсени инициали. Вж. А. В и к т о р о в, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 42, № 11 (1441). Сега е в ГБЛ, ф. 270, № 1441.

4. *Сборник с жития и похвални слова*, XIII в., съдържащ 110 л., 4° пергамент, устав, българска редакция. Липсват началото и краят. Вж. А. В и к т о р о в, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 63—66. № 41 (1467). Сега ръкописът е в ГБЛ, ф. 270, № 1467. Тук на л. 37—40 е похвалата за Кирил Философ. Вж. К л и м е н т О х р и д с к и, Събрани съчинения, т. I. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, София, 1970. с. 417 и сл.

5. *Един лист от постен триод*, XII—XIII в., пергамент, устав, българска редакция. Съдържа първия ирмос от канона в понеделник от втората неделя на поста. Вж. А. В и к т о р о в, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 72 № 47 (1477). Сега листът е в ГБЛ, ф. 270, № 1477.

¹ За Севастиянов вж.: Т. Ф л о р и н с к и й, Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова, СПб, 1880; Снимки с икон и других древностей св. горы Афонской из собрания П. И. Севастьянова, СПб, 1859. Статията е от Духовна беседа, 1859, № 12.

² Отчет Московского публичного музея, представленном основателем и 1-м директором оного Н. В. Исаковым, за 1862—1863 г., СПб; 1864, с. 51—57, 97—104. Отчет Московского публично-го и Румянцовского музеев за 1873—1875 г., Москва, 1877, с. 1—14. 97—107.

³ А. В и к т о р о в, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, Москва, 1881. Сега в ГБЛ Севастияновата сбирка е под фонд 270.

6. *Два листа от цветен триод*, XIII в., устав, българска редакция, пергамент: съдържат служби на Пасха и на Томина неделя. Вж. А. В и к т о р о в, *Собрание рукописей П. И. Севастьянова*, с. 72, № 47 (1477). Сега листата са в ГБЛ, ф. 270, № 1477.

В сбирката на Севастьянов има и много снимки на български ръкописи, намиращи се на Атон. Зографското евангелие, пергаментно евангелие от Иверския манастир, XII—XIII в., пергаментен апостол от Зографския манастир, писан по повеля на Младен през 1359 г., Радомиров псалтир, XIII—XIV в., от Зограф, пергаментен свитък, съдържащ литургията на Златоуст, XIV в., и др.

18. Сбирката на Полихроний Агапиевич Сирку

Полихроний А. Сирку (1855—1905) е руски славист. Средното си образование получава в Кишиневската духовна семинария, а висшето в Петербургския университет, където после става доцент. През 1878 г. пътува с научна цел из България и Румъния, през 1884 г. — в Цариград, Атон, Македония и Сърбия,¹ а през 1893—1894 г. — в Сърбия, Черна гора, Далмация, Трансилвания, Галиция и Буковина.² Интересите му са насочени главно към старата българска литература и по-специално към епохата на Евтимий Търновски, доказателство за което са неговите трудове из тази епоха.³

По време на своите пътувания Сирку събира редица стари ръкописи български, сръбски и румънски, произхождащи от различни краища на Балканския полуостров. Между тях над 30 са български, и то намерени и взети от днешните български предели. След смъртта му ръкописите биват откупени през 1906 г. от Академията на науките в Петербург (Ленинград), където и сега се съхраняват.⁴ Тук се намират 84 единици от XII—XIX в.; някои са на

¹ И. Лавров, *Научная деятельность П. А. Сырку*, ЖМНП, новая серия, ч. I, февраль, 1906, с. 62—83. Ал. Матковски, *Полихроний Сырку* Кишинэу, 1967; В. Ягич, *История Славянской филологии*, СПб, 1910, с. 805—808; *Биографический словарь профессорам и преподавателей имп. С. Петербургского университета (1869—1894)*, т. II, СПб, 1898, с. 263—267; Е. Карский, П. А. Сырку, *Русский филологический вестник*, т. 54, 1905, с. 187—188.

² П. А. Сырку, *Краткий отчет о занятиях за границей в летние месяцы 1893 и 1894 г.* Отделен отпечатък, СПб, 1895.

³ П. А. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии*, т. I, Вып. I: *Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского*, СПб, 1898. Вып. II: *Литургические труды патриарха Евфимия Терновского*, СПб, 1890. *Евфимия патриарха Терновского служба преподобной царице Теофане*, СПб, 1900. *Монаха Григория житие преподобного Ромила. Памятники древней письменности и искусства*, СХХХVI, СПб, 1900. *Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках*, СПб, 1901.

⁴ *Исторический очерк и обзор фондов рукописного отделения библиотеки Академии наук*, вып. II, Москва — Ленинград, 1958, с. 114—117; Б. Ст. Ангелов, *Из ръкописната сбирка на П. А. Сирку*, *Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“*, т. III (IX), София, 1963, с. 61—72. Тук Ангелов описва 25 ръкописа.

пергамент, описани от Гр. Ильинский⁵. Има обаче и редица ръкописи неописани.

Сирку е имал практиката да отбелязва на кориците или на някой друг лист къде е намерил или откъде е взел съответния ръкопис. Тези бележки ни дават възможност да следим движението на ръкописите. В това отношение той може би е най-акуратният събирач.

Сбирката на Сирку е ценна и с това, че някои ръкописи имат редица бележки от по-ново време, отнасящи се до нашата история, до нашата действителност.⁶

1. *Фрагмент от постен триод*, XIII—XIV в., 1 лист, 1°, в две колони, полуустав, пергамент, среднобългарска редакция със сърбизми; славянски палимпсест. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 120; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 356. Сирку отбелязва: „Боянск. Рыльск“ (последното после зачеркнато). Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.15.

2. *Фрагмент от постен триод*, XIII в., 1 лист, 1°, в две колони, пергамент, устав, среднобългарска редакция със сърбизми. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 119; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 355. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.16.

3. *Фрагмент от цветен триод*, XIII в., 1 лист, 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 127; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 357. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.17.

4. *Фрагменти от октоих*, XIV в., 10 листа, 1°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 97; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 353. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.19. На л. 1 Сирку пише: „Софийск“, т. е. от София.

5. *Требник* (чин за встъпване в монашество), XIII в., 2 листа, 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 219; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 358. Сега ръкописът носи сигнатура: 4.5.20. На л. 1 Сирку отбелязва: „Рыльск. II“.

6. *Фрагмент от постен триод*, XIV в., 1 лист, 1°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 120; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 357. Сега ръкописът е в БАН, Ленинград (4.5.9.).

7. *Фрагмент от псалтир*, XV в., 1 лист, 4°, устав, пергамент, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 58; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 352. Сега ръкописът носи сигнатурата: 4.5.11.

8. *Фрагменти от постен триод*, XIV в., 7 л., 1°, в две колони, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция със следи от сърбизми. Преписан е от сърбин от среднобългарски оригинал. Вж. Срезневский и Покров-

⁵ Гр. Ильинский, *Пергаменные рукописи* П. А. Сырку, РФВ, т. 59, № 2, Варшава, 1908, с. 350—361; вж. и В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, *Описание рукописного отделения библиотеки императорской Академии наук*, I, Рукописи, СПб, 1910; II, 1915. Влезли в състава на общия фонд на академията, ръкописите получават нови номера, а сбирката на Сирку е собр. 55.

⁶ В сбирката на Сирку има и други ръкописи, изнесени от България, напр. изборно евангелие, XII в., 1 л., 1°, типичен руски устав. Взето е „Отъ Края Вълкова изъ Тичи“ и др.

ский, цит. съч., с. 120; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 355. С молив Сирку пише: 26. Боянск“, т. е. ръкописът е намерен с. Бояна.

9. *Фрагменти от цветен триод*, XIII в., 6 л., 1°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. От носовките преобладава Ж. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 127—128; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 357—358. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.13.

10. *Фрагменти от постоянен триод*, XIII в., 2 л., 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 119; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 354. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.14. Сирку отбелязва „Жеравна“, т. е. ръкописът е взет от с. Жеравна, Котленско.

11. *Фрагмент от служебен миней* за м. юли, XIV в., съдържащ 5 листа, 1°, полуустав, пергамент, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 148; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 360. На първия лист Сирку отбелязва: „Хилендарского монастыря 5 листов изъ Служебн. миней за июль, XIV в.“ Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.21. Вж. Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР, Ленинград, 1976, с. 109. Според Кл. Иванова тези листа са от ръкопис № 609 от Хилендар. Вж. Кл. Иванова, Български, сръбски и молдо-влахийски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин, София, 1981, с. 103.

12. *Изборен апостол*, XIII—XIV в., 1 л., 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 30—31; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 351. На лицевата страна на полето Сирку бележи: „Изъ Полвидской училищной библ.“ Съдържа части от Деян., гл. X, ст. 40—48; гл. XI, ст. 1—10, 19—22, гл. XII, ст. 1—11. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.23.

13. *Месецеслов при апостол*, XIII в., 1 лист, 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 30. Гр. Ильинский, цит. съч., с. 361. Сега ръкописът носи сигнатура: 4.5.24. Сирку отбелязва: „Пловдив“.

14. *Четириевангелие* от втората половина на XVI в. с предговор от Теофилакт Охридски, съдържащо 324 л., 1°, полуустав, българска редакция. Заставките са киноварни (л. 1, 8, 99, 154, 243). Заглавките също са киноварни. На л. 8—12 отдолу приписка на румънски език (1673 г.); на предната дъска отвътре румънска приписка от 1728 г. На първия празен лист Сирку пише: „Из Тичи“. Срезневски и Покровски погрешно го четат „Тиги“. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 18—19. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.1. Миниатюрите са използвани от В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. СПб, 1884, с. 5, табл. XII.

15. *Постен триод* от края на XIV в., съдържащ 186 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Началото и краят липсват; липсват листа и от други части на ръкописа. Ръкописът е повреден от влагата. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 122. Сирку не е отбелязъл къде е намерил ръкописа. Сега той е реставриран. Сегашната му сигнатура е: 13.1.4.

Помени гди раба твоего брата мвегw люцканъ ѱереи ѱспшїи пена през-
витера и чади ихъ тѡрь великw и прочїи.

И мои хакъ ѱ пари неплатено.

Стойко ѱерей в първата приписка е Софроний Врачански.

21. *Празничен миней*, XVI в., съдържащ 291 л., 1°, полуустав, средно-българска редакция със сърбизми. Хартията някъде е повредена от влага. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 166—167. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.20. Сега ръкописът е реставриран. Писан е в гр. Ловеч. На л. 254б имаме следната приписка: грѣшнїи по^и радомиръ исписа сїи миней лѣви-
момъ братѣ и сїенникѣ пойдѣ. въ градъ ловчи въ лѣтъ 73мг (7043—5508=1535). На л. 256 има приписка, че ръкописът е писан в храма „Св. Неделя“ и че по-
сле, през 1536 г., е даден в същия храм. На л. 154б имаме: писах азъ поп
Пенчѡ. На л. 170 четем: писахъ азъ попъ Пенчѡ ѡ градъ селвїюѣ снѣ димо-
вичѣ 1815 лѣта.

22. *Цветен триод*, XV в., съдържащ 318 л., 1°, полуустав, среднобългар-ска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 128. Сега ръкописът е в БАН, Ленинград (13.1.21). На л. 162б четем; да се знае кога е писана сия книга събска зѣмлю по па ѡване.

23. *Празничен миней*, 1593 г., съдържащ 267 л., 1°, полуустав, българ-ска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 168. На л. 266б имаме: кондра дїа ѡ сорѡка в лѣто 73рл. Или: 7101—5508=1593. На л. 267 четем: минеа подписа ѡ попъ ѡваннѣ ѡ пазарѣикъ ѡу сѣлѡ дебръщица ѡу храмъ ста д, неделя да се некой не покѣси изнестїа изъ храмъ да естѣ ѡсѣжденъ ѡ тїи ѡцы стїи летѡ 74фѣ (1595 г.). Сега ръкописът е под сиг-
натура: 13.1.20.

24. *Служебник*, XVI в., съдържащ 109 л., 4°, полуустав, среднобългар-ска редакция. Краят липсва. На л. 2 и 6 има заставки. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 85—86. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.3.2.

25. *Октоих от първата половина XV в.*, съдържащ 79 л., 4°, пергамент полуустав, среднобългарска редакция. Няма начало и край. Вж. Срезнев-ский и Покровский, цит. съч., с. 98—98; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 353. Сега ръкописът е под сигнатура: 17.3.6. Намерен е в София.

26. *Служебник*, XIV в., съдържащ 137 л. 4°, полуустав, среднобългарска редакция, без начало и край. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 80. Между л. 66 и 67 има изгубени листа. Златоустовата и Василевата ли-тургия са без началото. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.3.7.

27. *Четириевангелие*, XVI в., съдържащо 176 л., 1°, полуустав, българ-ска и сръбска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с.

1—16 е приложено житие на Иван Рилски. Ръкописът е реставриран през 1936 г. Сега носи сигнатурата: 13.7.13.

35. *Служебен шестоднев* от началото на XVI в., съдържащ 124 л., 1°, полуустав, среднобългарска и сръбска редакция. Няма начало и край. Състои се от два ръкописа; вторият ръкопис започва от л. 31. Съдържа неделни служби на 8-те гласа, неделни евангелия, светилни и др. Ръкописът е пострадал много. Реставриран е през 1964 г. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 111. На вътрешната страна на задната дъска корица има написани редица имена: Вита, Велко, Станчо и др. Сега ръкописът се пази под сигнатура: 13.7.3.

36. *Служебен миней* за м. септември—ноември, 2 л., 1°, полуустав от XIV в., среднобългарска редакция. Много от листата са пострадали. В БАН постъпва през 1909 г. Сега се намира под сигнатура: 13.7.20.

37. *Слово за антихриста* и за второто пришествие от Дамаскин Студит, фрагменти от XVIII в., 1 л., 4°, полуустав, новобългарски език. Левият долен ъгъл на листа откъснат. Пред заглавието има заставка. Сега ръкописът се пази под сигнатура: 13.7.36.

38. *Пролог* за септември—февруари, XVI в., съдържащ 295 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Началото и края липсват. Има много повредени и изпаднали листа. Сега е реставриран и се пази под сигнатура: 13.8.2. На вътрешната страна на задната дъска-корица има бележка за даването на ръкописа в църквата „Св. Никола“ в с. Златарица: 8 село златарица да знае какъ кѣпи сѣю канигѣ глѣми дамаскинѣ новакѣ недю за свою дѣшѣ и за бащи-на и ѣ прѣложи на црѣква 8 стѣго николѣе. да работи кой покѣси и ѣкрадни да е проклетѣ и афоресанѣ ѿ тѣи ѿци и ѿ вѣ апостоли.

39. *Дамаскин* и притурка от 1765 г., съдържащ 181 л., 4°, полуустав новобългарски език. Писан е от Софроний Врачански (йерей Стойко) Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч II, с. 426—429; П. Иванов, Котленски дамаскин, преписан от Стойко йерей на 1765 г. Известия на Семинара по славянска филология, кн. IV, София, 1921, с. 49—85. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.5.18. На л. 16 Сирку пише с молив; „Изъ с. Тичи на с. отъ Котла (тур. Казань), рук. XVIII в.“. На л. 2 с молив пише: „Принадлежи на Милка Иванов отъ Тича, с. Тича, 1879, 11 августъ.“ На л. 26 имаме следната приписка: исписа се азъ ѿкаѣнїи въ члѣхъ стоико 'йереи, ѿ село котиль, сѣю полезнѣю книгѣ глѣмїи дамаскинѣ. въ лѣто ѿ битїѣ всѣго мира. 3. с. 6. г въ лѣта ѿ по выпльщенїе гѣ нашъ їисъ хс ѿ стїи бци и прѣно дѣви мрїи ѿ ѿѣе. въ време епѣпа гедевна прѣславскаго. да ѿцїи и братїа, четци и попове и дїакони и стари и млади, да аще zde что ѿбрецете погрѣшно, а вїе исправете и благословите писавшаго сѣю книгѣ, а не кльнете, понеже не писа ангель нъ рѣка

грѣшна и брѣнна ѿ каль сътворенна, и оумъ человеческѣи метет се и не стоить на единомъ мѣсте да и ми влѣчимъ царство небесное съ всѣми светими, аминь

Ключъ слова ѿ Индиктѣи І.

Въ рѣцѣ лѣто є.

На вътрешната страна на първата дъска-корица на залепения лист четем: азъ маркъ даскалъ писахъ сию писмо.

За украсата на сборника виж В. Стасов, Славянский и восточный орнамент, с. 5, табл. XIII.

40. *Сборникъ жития и поучения от 1796 г.*, съдържащ 214 л., 8°, полуустав, български и новобългарски език. Съдържа житието на Алексий божий човек, чудо на Иван Милостиви, житието на Георги Победоносец и др., писано от известния книжовник Стоян Кованлъшки. Не е отбелязано къде е намерен ръкописът. Сега той е под сигнатура: 13.6.16. На вътрешната страна на задната дъска-корица имаме следната приписка: писахъ сѣа книжица и повеза

азъ грѣшнѣи поплъ стоѣнь ѿ село квална, во время при митрополи гдна матеѣа, лѣта ѿ хл афсѣ (=1796), април день 31. На л. 214 има бележка за падането на Цариград и бележка от 1802 г. за падането на Търново. Срв. П. Иванов, цит. съч., с. 50—51; Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, I, София, 1963, с. 123—124.

41. *Сборник* от XIX в., съдържащ 32 л., 4°, полуустав минаващ в скоропис, новобългарски език, без край. Съдържа: слово за чудото на св. Георги, слово от Златоуст, апокриф за Христа и др. Не е отбелязано къде е намерен. Сега ръкописът се пази под сигнатура: 13.5.13.

42. *Требникъ с притурки* от XIX в., 51 л., 4°, полуустав, новобългарски език. На л. 446 груба черна заставка. На л. 486 има църковни песни със славянски букви на гръцки език: идомень то фось то алитинонь (=видѣхомъ свѣтъ истинный); и соссонъ, Кирие, тонъ лаон су. . . (спаси господи люди твоя. . .). Има и някои слова, преведени на „прости языкъ болгарский“ за полза на простия и некнижен човек. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.5.14.

43. *Повестъ за Варлаамъ и Йоасафъ и Стефанитъ и Ихнилъ*, XVI в., съдържащ 225 л., 4°, полуустав, два почерка, български и сръбски. Липсват началото и края; влагата е повредила много листа. През 1937 г. ръкописът е реставриран. Сега е под сигнатура: 13.5.15.

44. *Лествица от Йоанъ Синайски*, XVIII в., съдържаща 229 л., 4°, полуустав, руски език. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., II (1915), с. 33—34. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.5.16. На л. 1 с молив Сирку пише: „Изъ Троянск. манастирь“. Тук има и следната приписка: Сия книга и ѿа лествичка ктитръ петаръ власювъ да сѣже на ста бѣа. на троянски манастирь і за телесно здраве и дѣшвно спасение. На л. 229б имаме: 1829. какъ прѣиде руская воиска до село габровъ. . . и паки возвраті ся. . . ноѣврѣя 4 дня.

19. Из сбирката на Антонин Капустин

Антонин Капустин (светското му име е Андрей Иванович Капустин) (1817—1894) е руски богослов, археолог и историк. Учи в духовната семинария в гр. Перм и Екатеринослав, а висшето си образование получава в Киевската духовна академия през 1843 г. През 1850 г. е свещеник в Руското посолство в Атина, а през 1856 г. — в Цариград. От 1865 г. е настоятел на руската църква в Йерусалим, където и почива. Погребан е на Елеонската планина. Антонин посещава Света гора, Румелия, Витиния и др. области и събира редица ценни материали и ръкописи: „Поездка в Румелию“ (1879), „Из Румелии“ (1886) и др. Съгласно завещанието на Антонин сбирката му бива продадена на ГПБ за 5,000 рубли. Тук именно тя се съхранява и сега. Вж. Отчет Импер. публичной библиотеки за 1899 г., СПб, 1903, с. 6—105. Сбирката съдържа гръцки, славянски, арабски и други ръкописи и документи. Ето българските ръкописи:

1. *Сборник* с поучения за Петдесетница, XIV—XV в., 329 л., 1°, хартия, полуустав, българска редакция. Почти целият сборник е пострадал много от влагата. Сега е реставриран и подвързан. Вж. Отчет, с. 47—56. В ГПБ ръкописът е под сигнатура: Собр. Антонина Ф. I. 829. Няма никакви бележки, от които би могло да се разбере къде и при какви обстоятелства е намерен. Ръкописът не е украсен. Заглавията на отделните слова са киноварни. Най-много слова има в Йоан Златоуст.

Носовките се смесват, но не винаги: въ съботѣ молншѣ вм. -шѣ (л. 193), жзыкѣ (л. 26), но и азыкѣ (л. 26), азыка (л. 3), сѣща (л. 1), да бѣдетѣ (л. 2), на сѣѣ пасѣж (л. 1086) и т. н. Употребява нѣ вм. нѣ. Има и двата ера, но само ѱ. Тук-там се срещат и надредни знаци.

2. *Псалтир*, XV в., 236 л., 8°, хартия, няколко почерка, полуустав, българска редакция. Първите няколко страници са безюсови. Вж. Отчет, с. 34—35. Сега в ГПБ ръкописът е под сигнатура: Собр. Антонина О. I. 467. На вътрешната страна на първата корица е отбелязано, че ръкописът е от сбирката на Антонин. Текстът прекъсва с песен към Богородица: Ннзложн снлнѣж съ прѣстолю (л. 2366). На вътрешната страна на лицевата корица написано:

сн да знае како пнса* азъ тѣка въ леѣѣ зсг, а ѡ рѣдѣсѣо хѣо ахче мѣа по-
ѣвѣа 8 пѣтѣ на чнса) .ѣ.

Носовките се смесват, но не се йотуват: азыка (л. 556), горѣ свѣтѣж (л. 1106), глѣвѣ моѣ (л. 3). Употребява се нѣ вм. нѣ. Употребяват се и двата ера. Мяркят се рядко и надредни знаци.

3. Неизвестно кога и къде Антонин става собственик и на Евангелие-апракос (неделно от началото на XIV в., съдържащо 137 л., 4°, устав, възгуб

пергамент, българска редакция. Като се има обаче предвид, че първите 10 листа биват намерени от Порфирий Успенски в Атон, то вероятно е и тази част на паметника да е намерена някъде в Света гора. Днес паметникът се пази в ГПБ в сбирката на Антонин под сигнатура: Q. п. I. 59. Вж. Отчет, с. 29—30. Освен началните 10 листа, които са в сбирката на П. Успенски (ГПБ, Q. п. I. 36), липсват още листа от края. Текстът започва така: . . . родн ѿко ѿа не бы. . . тоу ни гчѣннѣи єго вѣлѣ. . . самн въ корабѣ. Това е евангелски текст, който се чете в събота на Томина неделя. От л. 98^б има вече евангелски четива по реда на месецослова. От славянските светци има отбелязани двама: л. 104б, под 19 октомври, Стѣо оца ѿа ѿ сръчьскаго (евангелие от Лука), а на л. 122, под 14 февруари имаме: Кѹрнѣа фнлософа гчнтѣлѣ словєнська.

На л. 22^б има малка заставка-плетеница с разперени краища: червено, черно, бяло и тъмнозелено. Заглавките и указанията са киноварни. В повечето случаи заглавките са украсени. Но всичко това не е дело на по-изискано изкуство. Шрифтът много припомня търновските ръкописи. Подвързията е нова. В началото и в края има празни листа. Няма надредни знаци.

Носовките се смесват. В 3. л. мн. ч. аорист има -шѣ, -ша: вндѣшѣ, коу-пншѣ (л. 16), прнстѣпншѣ (л. 30, 31б), ѿкрншѣ (л. 61), ошѣдншѣ (л. 89б), вндѣшѣ (л. 89б), вѣдошѣ (л. 89б) и др. Когато обаче глаголът е възвратен, тогава -ша се запазва: смѣтоша (л. 30) и др. Имаме ѿ галнлѣш (л. 91) вм. ѿ галнлѣа. Носовките не се йотуват. Когато носовката следва след гласна, над нея обикновено се пише точка: братнѣ (л. 19б), прѣдааѣтъ н та (л. 19б) и др. Паметникът е едноеров — само ѣ и ѣ. Няма епентично л: на зѣмѣ (л. 40). Начертанието на буквите в редица случаи припомня начертанието на същите букви в Иван-Александровия сборник от 1348 г. Малкият ер се изяснява в ѣ. Имаме ѣ вм. ѣа: гчнтѣлѣ, род. ед. — гчнтѣлѣа.

4. През м. май 1865 г. Антонин посещава Слѣпченския манастир, намиращ се северно от гр. Битоля. Тук именно той става собственик на два листа от т. нар. Слѣпченски апостол от XII в., които после подарява на Киевската духовна академия. Сега тези фрагменти се намират в ЦНБ при УАН под сигнатура: ДА/П. 25. Подробности вж. в третия раздел статията за Слѣпченския апостол, т. 4.

20. Из сбирката на Измаил Ив. Срезневски

Измаил Иванович Срезневски (1812—1880) е виден руски славист и палеограф. Той е един от първите слависти в Русия. След завършването на висшето си образование в Харьков пътува три години (1839—1842) главно из западните сла-

вянски земи (Чехия, Сърбия, Хърватско, Галиция, Австрия, Унгария) с цел да се подготви за преподавател по славистика в Харковския университет. Професор е по славянска филология в Харков (1842—1846) и в С.-Петербург (1847 до края на живота си). Главните интереси на Срезневски са насочени към славянската палеография. Автор е и на редица изследвания и издания на стари паметници: „Древние глаголические памятники“, СПб, 1866; „Древние славянские памятники юсового письма“, СПб, 1868 и др. Събрал е и редица ръкописи, между които има и старобългарски. През 1910 г. сбирката на Срезневски бива предадена в Академията на науките в С.-Петербург, където и сега се намира. (С о б р а н и е 27). Включена е обаче и в общия фонд. Тук именно отделните ръкописи получават нови номера.

1. Около 1857 г. Срезневски получава от Сп. Палаузов 13 листа от служебен миней за февруари и август, XIII в., 4°, устав, българска редакция. Къде и кога Палаузов се е снабдил с тези фрагменти, не се знае, защото няма никакви конкретни данни. През 1910 г. фрагментите заедно с останалите ръкописи от сбирката на Срезневски биват предадени в Ръкописния отдел на Академията на науките в С.-Петербург (Ленинград), където и сега се намират под № 24.4.11. Това са две непълни тетради от различни места на кодекса.

На л. 3—6 имаме: Въ тѣ же днь пама прѣбнаго ѿца ѿшего Константина Философа прѣтворенаго именемъ Курнаа вчнтель словенскому жзык. Срезневски издава службата на Кирил с разнотечения именно по този препис. Вж. Сведения и заметки, т. I, вып. 3. № XXVIII, с. 65, 66 и т. н. Двете носовки се смесват и в редица случаи се пишат напълно еднакво. Началните букви на песнопенията са киноварни. Вж. Пергаменные рукописи, с. 30—31.

2. *Изборно евангелие* от XIII в., пълен апракос по гръцки текст от VII—VIII в., пергамент, устав, българска редакция. Сега ръкописът съдържа 207 листа — 4 фрагмента, 1°. Паметникът е постъпил в Ръкописния отдел на библиотеката на Академията на науките в С.-Петербург (Ленинград) през 1910 г. Сега е под сигнатура: № 24.4.25. Времето е повредило редица листа. Л. 1—186 са българска редакция, а л. 186^б—207—сръбска. Отначало на л. 1 има плетенична заставка. Инициалите са киноварни. Украсата е съвсем скромна: геометрични фигури, плетенични инициали, изпълнени в тератологически стил. Най-напред ръкописът е описан от Срезневски. Вж. И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, ч. I, СПб, 1868, с. 45—47 (описание), ч. II, с. 197—198 издание на л. 1 и част от л. 2. (Вж. и Пергаменные рукописи, с. 21—23.)

Носовките се смесват. Аористната форма в 3 л. мн. ч. е. -шѣ вместо -ша:

прѣдошѣ глѣще, вѣдѣшѣ, рѣшѣ, бышѣ, прѣбѣнѣшѣ са (л. 26), оужасашѣ са (л. 86), възгласѣшѣ (л. 216), съхранѣшѣ (л. 256), прѣдошѣ на гробѣ (л. 96), събѣдѣшѣ (л. 116), оумрѣшѣ (л. 126), аминѣ глѣ вамѣ вѣ. глѣ; но ѿца вѣшѣ наша (л. 126), а дѣца вѣ. ж дѣца и т. н. Носовките не се йотуват. Обикновено над носовката, която трябва да бъде йотувава, има точка или придихание.

Има само **ь** и **ы**. Малкият ер се изяснява в **є**: **прншьль** (л. 41б, 42б) **вм.** **прншьль**, **нъшьѣдшѣ** (л. 112б), **оучнтель** (л. 80б) и др. Няма надредни знаци. Тук-там се срещат някои придихания.

3. *Евангелие апракос*, XIV в., 5 л., 1°, пергамент, едър устав, българска редакция. Между 3 и 4 лист има изгубени листа. Съдържа четения от четвъртък на Сирната неделя до 4-та неделя на поста. В сбирката на Срезневски ръкописът е под № 52, а в общия фонд на Ръкописния отдел при библиотеката на Академията на науките в Ленинград е под № 24.4.5. На първия и последния лист има номер на тетрадата I. Буквите имат различна височина с различен наклон и с удължени отделни елементи. Заглавията и инициалите са киноварни. Вж. Пергаменные рукописи, с. 92.

Носовките се смесват, но не винаги. В 3. л. **мн. ч.** аорист имаме **ту -шъ**, **ту -шѣ**: **н въслѣд**, **же шѣшѣ** (л. 1), **начашѣ** (л. 2б), **вндѣшѣ** (л. 3б), **н въсѣботѣ** **оубо ѡмлъчашѣ** **по заповѣдн** (л. 1), **н невъзмогшѣ** (л. 5б), **пнвъдошѣ** **его к нему** (л. 5б), **но вндѣша гробѣ** (л. 1), **оуготовашѣ ароматы н мнѣ** (л. 1) и т. н. Употребява само **нѣ**. Тук-там се мяркат надредни знаци: **кендема** (**мѣ**, **сн**, **бѣ**), **оксия** и **вария**.

4. *Фрагменти* от XV в. Под № 24.4.13 в Ръкописния отдел на Академията на науките в Ленинград се пазят два листа, 1°, пергамент, полуустав, българска редакция. Ъглите са отрязани. Фрагментите са намерени по средата на XIX в. от Срезневски в западните руски предели. На л. 2. отдолу Срезневски бележи с мастило: „С переплета Молитвеника“. Така че те са били употребени за подвързия на друг ръкопис. Запазеното съдържание е минейно по Йерусалимския устав. Запазените части са част от служба за 1 и 2 август.

Носовките се смесват и не се йотуват: **водѣ** (л. 1), **сѣѣ** (л. 1), **моленіемъ** **прѣчтыѣ** **влнцнѣ** **нашѣ** **вцѣ** (л. 1) **вм. род. ед. — нашѣа** и т. н., **стоѣшѣа** **лю** (л. 1б), **главоѣ** (л. 2б), **мѣдростныѣ** **жнлнцѣ** (л. 2б), **оутѣждаѣшн** **са** (л. 1). Употребява само **нѣ**. Срещат се и двата ера. Малкият ер се изяснява в **є**: **чюдотворецѣ** (л. 1). От надредните знаци се среща **кендемата**: **бѣ**, **ѣзыкн**. Тук обаче не могат да се правят никакви по-съществени езикови заключения и изводи, понеже се разчитат само отделни думи. Вж. Пергаменные рукописи, с. 206—207. Тук е посочена и литература. Не е изключена вероятността ръкописът да има молдо-влахийски произход.

5. Под № 24.4.12 се намират 16 л., 8°, дребен устав, българска редакция. В Ръкописния отдел на Академията на науките в Ленинград тези листа са постъпили през 1910 г. от сбирката на И. И. Срезневски, който от своя страна ги е получил от В. Григорович. Фрагментите са откъснати от служебен празничен миней от XIII в., намерен от Григорович в Зографския манастир. Останалата част от минея сега се намира в Държавната научна библиотека в Одеса. Подробности виж в третия раздел на тази книга — в статията „Добричанов празничен миней“.

6. Пак в сбирката на Срезневски, която сега е в Ръкописния отдел на Академията на науките в Ленинград, под 24.4.6 се намира един лист от Слепенския апостол от XII в. Подробности виж в третия раздел на настоящата книга — за „Слепенския апостол“.

7. По средата на XIX в. Срезневски става собственик на четири листа от т. нар. Мануилов избран апостол. Тези листа сега се пазят в Ръкописния отдел при библиотеката на Академията на науките в Ленинград под № 24.4.7. Подробности виж в третия раздел на тази книга — в „Мануилов избран апостол“.

8. В сбирката на Срезневски (Срезн. 69), която през 1910 г. постъпва в Ръкописния отдел при Академията на науките в Петербург (Ленинград) се намира един лист от XIII в., 4°, пергамент, устав, българска редакция. Сега този лист, който е повреден твърде много, е под сигнатура: № 24.4.22*. Текстът е служебен миней за декември. Вж. Пергаментные рукописи, с. 28. Някакви по-съществени изводи не могат да се правят, тъй като текстът е повреден и тук се четат само отделни думи.

9. Пак в Ръкописния отдел на Академията на науките в Ленинград се пази един лист, постъпил тук от сбирката на Срезневски, от т. нар. Жеравненски триод. Листът сега е под № 24.4.10. Подробности виж в третия раздел на тази книга, статията „Съдбата на Жеравненския триод“.

10. В сбирката на Срезневски, която сега е в АН Ленинград, под № 24.4.15 се намира един лист глаголица от XI в. Намерен е от В. Григорович в Рилския манастир. Транскрибиран с кирилица и паралелен гръцки текст с речник и разяснени лингвистически особености паметникът е изследван и издаден най-добре от Гр. Илински. Подробности виж в: „Сбирката на В. И. Григорович“ № 1. Рилски глаголически листи.

21. Сбирката на Сима Новакович Томич

Сима Новакович Томич (1867—1903) е сръбски славист. Първоначалното си образование получава в Крагуевац, а висшето в Белградския университет. Специализира в Петроград, Прага и Лайпциг, званимавайки се главно със сравнителна граматика на славянските езици. От 1897 г. е доцент в Белградския университет. През 1901 г. е командирован от Сръбската академия на науките в Македония с цел да проучи местните говори. Бидейки в Македония, Томич събира редица народни песни и други езикови материали, които остават неиздадени, защото не са намерили издател. А не се е намерил издател, защото македонските говори не са представени от Томич като сръбски. В едно писмо до А. А. Шахматов от 17(30) март 1902 г. Вячеслав Николаевич Шчепкин пише: „Выводы Томича таковы, что он не нашел издателя в Сербии, даже в лице тамошней Академий: Томич считает всю массу македонских говоров — болгарскими по происхождению.“¹

¹ Документы к истории славяноведения в России (1850—1912), Москва — Ленинград, 1948 г. 213—214.

Вячеслав Щепкин с помощта на А. А. Шахматов урежда въпроса за издаване събраните от Томич материали от Руската академия на науките. Но тъй като Томич умира през 1903 г., то и работата се спира. Къде се намират сега тези материали, не ми е известно.

Освен езиковите материали Томич отнася от Македония и три ръкописа, пергамент и хартия, българска редакция.

1. *Томичов псалтир*. В писмо от 24. IX (7. X.) 1902 г. до А. А. Шахматов Вячеслав Щепкин пише: „Скажу Вам за тайну, что Музей приобретает на днях одну рукопись вывезенную Томичем из Македонии: это среднеболгарская псалтырь (XIII—XIV в., македонское наречие) со многими миниатюрами и заставками, которые работаны греком (судя по подписом) в прекрасной византийской манере цветущей эпохи. Рукопись еще в пути, но мы судим по описанию Томича. Псалтырь может оказаться интересной и по языку, а для целей Музея — это чистый вклад — нам недоставало образцов византийской миниатюры.“² По предложение на Щепкин псалтирът бива наречен по името на неговия откривател — Томичов псалтир. И днес в науката това название е запазено. Сега ръкописът се пази в ГИМ под сигнатура № 2836.

Пръв обръща внимание и пише кратка статия за псалтира през 1904 г. Вячеслав Николаевич Щепкин,³ който замисля и да го издаде, но до това не се идва. След това научната мисъл мълчи около половин век за този паметник. Едва през 1956 г. проф. Никола Мавродинов подхваща отново въпроса за издаването, но преждевременната му смърт попречва да осъществи намерението си. При това положение със задачата се заема Марта Вячеславовна Щепкина, дъщеря на заслужилия голям славист-българист В. Н. Щепкин. В резултат на всичко това днес имаме ценния труд на Щепкина, излязъл през 1963 г. в Москва.⁴ Миниатюрите изследва и Аксиния Джурова в кандидатската си дисертация и в някои други статии.⁵ Така че днес знаем вече добре какво представлява паметникът.

Томичовият псалтир е среднобългарски паметник, писан в Търново около 1360 г. Съдържа 301 л., 1^о, хартия, литургически красив устав, двуеров правопис. Паметникът е ценен преди всичко със своите 109 миниатюри, които илюстрират сцени от Стария и Новия завет. Украсен е със заставки и инициали в типичен нововизантийски стил и с плетенични инициали с елементи на отмираща тератология. Томичовият псалтир е един от трите дошли до нас лицеви ръкописи, и то отлично запазени, от епохата на Иван Александър (1331—1371): Манасиевата хроника от около 1335 г., Иван-Александровото (Лондонско) евангелие от 1356 г. и Томичовият псалтир. Тези паметници свидетелствуват за високо равнище на нашето средновековно миниатюрно изкуство.

² Документи, с. 218.

³ В. Н. Щепкин, Болгарский орнамент эпохи Иоанна Александра. Сборник статей по славяноведению, посвященных М. С. Дринову, Харьков, 1904, с. 153—158.

⁴ М. В. Щепкина, Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. Под редакцией и со вступительной статьей проф. И. С. Дуйчева, Москва, 1963.

⁵ А. Джурова, Миниатюрите на Томичовия псалтир, София, 1974. (Машинопис): Мястото на Томичовия псалтир сред украсените в миниатюри български ръкописи от XIV в. — Сп. Изкуство, год. XXIII (1973), кн. 9—10, с. 21—27; 24 миниатюри от Томичовия псалтир, София, 1982 и др.

Няма основание да се смята, че паметникът е напуснал своята родина порано от края на XIV в. Тогава именно във връзка с чуждото нашествие той бива изнесен от Търново северно от р. Дунав, във влахо-молдовските краища, където бива подложен и на известна реставрация. Но както редица други паметници, така и Томичовият псалтир не остава тук, а бива отнесен в Атон — в манастира „Св. Павел“. В същия манастир попадат и други писмени паметници от Търново: Иван Александровото (Лондонско) евангелие и Иван Александровият (Лаврентиев) сборник от 1348 г. Попадането на тези паметници в този манастир става лесно разбираемо на фона на тогавашните влахо-молдовско-атонски отношения. Известно е, че през XVI—XVIII в. Влахия и Молдова са в оживени връзки с Атон и по-специално с манастира „Св. Павел“. Възниква дори легенда, че манастирът е основан от влашкия воевода Константин Бранковяну (1688—1714). Кога обаче паметникът точно е донесен в този манастир, не се знае, защото няма никакви конкретни данни. С положителност само се знае, че в началото на XIX в. псалтирът вече е в манастира. За това свидетелствува бележката на л. 304 на румънски, но със славянски букви: „Да се знае, че тази книга подписах аз, монах Павру, през 1802 г., 15 декември, със знанието на отец архимандрит кир на този „Св. Павел“, касиер, със знанието на всичките отци на този манастир.“ На л. 304 има небрежно написана българска бележка, отнасяща се до броя на листата.⁶

По-нататък следите на псалтира се губят, и то за цял век. Едва в началото на XX в. ръкописът попада в ръцете на Сима Томич, но къде точно и при какви обстоятелства, не се знае.

2. *Томичов апостол*. Ръкописът е от XIII—XIV в. и съдържа 97 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Подвързията е на XVI в. На л. 25 б има календарни бележки с указание на черковни празници за годините 1354, 1355; 1356. На л. 1 има съвсем проста заставка-плетеница от две шнурчета. Инициалите са украсени. На вътрешната страна на първата корица, написано с мастило: 317 р. Това значи, че ръкописът е купен от ГИМ за 317 рубли. На л. 1 отгоре, вдясно, написано: 41660(1903). Първата цифра означава инвентарния номер, под който е записан в Историческия музей ръкописът, а втората цифра сочи годината, когато той става вече собственост на музея. Днешната сигнатура на ръкописа е: Муз. 2838.

Ето и някои езикови особености на паметника. На първо място трябва да отбележа, че носовките се смесват: сж жзнцн (л. 10), да не бадет неже жнвет (л. 36), днвжше сж (л. 15 б) и др. Аористната форма в 3 л. мн. ч. -ша минава в -шж: н лже^ поучншж сж (л. 10), събрашж бо сж въ истннж (л. 10), вндъшж н оужасошж сж (ц. 24 б), повъдншж црѣво, оулоучншж ѿбѣтованне (л. 46 б) и т. н. Възвратното местоимение сж в много случаи минава в сж: н оутъшн сж вълмн (л. 34), н възвратн сж въ крслнмь (л. 26), прнблнжнтн сж въ дамскъ (л. 15 б) и др. Употребяват се и двата ера.

⁶ М. В. Щепкина, Болгарская миниатюра XIV века, с. 30.

Снимка от ръкописа има у В. Н. Щепкин, Болонская псалтырь, СПб, 1906, табл. V, текст, с. 251—267.

3. *Томицов октоих*. Ръкописът е от XIII—XIV в. и съдържа 244 л.; 4°, пергамент, въздребен устав, българска редакция. Подвързията е от XV в. — дъски и кожа. На вътрешната страна на първата корица написано: № ^{41 662} _{—1903}, 250 р. Същото нещо намираме и на пергамент. Значи ръкописът е постъпил в Историческия музей през 1903 г. и е откупен за 250 рубли. Числото 41 662 е инвентарният номер, под който е записан отначало ръкописът. Днешната му сигнатура е: Муз. 2881.

Отначало има 13 хартиени листа от друга книга. Началото на текста липсва. Тетрадите не са номерирани, за да може да се види колко листа са откъснати. На л. 1 има плетенична заставка. Инициалите са в тератологически стил (л. 62 б, 92 б, 106 б, 127 б), но са изработени твърде примитивно. Носовките имат различно начертание.

Откъси от паметника печата В. Н. Щепкин, Болонская псалтырь, СПб, 1906, с. 243—245.

22. Из сбирката на Александър Иванович Яцимирски

Александър Иванович Яцимирски (1873—1925) е виден руски славист. Роден е в с. Байрамче, Акерманска област, Бесарабия, в семейство на селски учител. Завършва Московския университет, а през 1905 г. получава научната степен „доктор по славянска филология“ въз основа на успешно защитената дисертация „Григорий Цамблак, очерк его жизни, административной и книжной деятельности“. Яцимирски пътува из Румъния, Австрия, Германия и др. с цел да се запознае с ръкописното богатство в библиотеките на споменатите страни. В резултат на тези пътувания се появяват обемистите описания: „Славянские и русские рукописи румынских библиотек, СПб, 1905; Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек, т. I, Петроград, 1921; Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности, Петроград, 1921 и др.

Началото на неговата сбирка е положено от баща му. После Александър продължава да събира ръкописи главно от антиквари, монаси и старообрядци. През 1900—1901 г. той подарява сбирката си на Академията на науките в Санкт-Петербург, където и сега се намира в Ръкописния отдел. Вж. Исторический очерк и обзор фондов Рукописного отдела библиотеки Академии наук, вып. II, Москва—Ленинград, 1958, с. 101—105.

По-голямата част ръкописи от сбирката на Ал. И. Яцимирски са руска редакция, има обаче и няколко български.

1. *Фрагменти от октоих*, XIII в., 2 л., 4°, устав, пергамент, неравном-

рен почерк и малко наклонен надясно. В сбирката на Яцимирски фрагментите са под № 13. Те съдържат части от канона на Ив. Предтеча и стихирите на втори глас. Намерени са в скалния скит Городище на р. Днестър. „в Бесарабия“ в 1892 г. Използувани са за подвързия. Инициалите, които са киноварни, почти са унищожени. Сега в Ръкописния отдел на Академията те са под № 13.7.10. Вж. В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, Описание Рукописного отдела библиотеки Императорской Академии наук, I, С.-Петербург, 1910, с. 95; Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с. 41.

2. *Фрагменти от Паренесиса на Ефрем Сирин*, XV в., 5 л., 4°, полуустав, хартия, българска редакция. В сбирката на Яцимирски фрагментите са под № 98, а сега в Ръкописния отдел на академията са под сигнатура: 13.7.12. Ал. Яцимирски намира ръкописа през м. декември 1897 г. у московския антиквар И. Л. Силин и го купува. Листата са от две съседни тетради, като л. 1 и 2 са от една, а л. 3—5 са от другата тетрада. На л. 46 има инициал, нарисован с киноварна боя; има и зелена. На л. 1—16 четем: *правѣднъ приносѣши ни неждѣжъ же ежъ можеть видѣти*. Това е част от Ефремовото слово за покаянието. На л. 2—46 имаме части от Ефремовото слово за любовта и покаянието: *свѣте непостыжнѣи, просвѣщенъ блгодѣтнѣи вса вселенжѣи*. На л. 46—56 намираме части от Ефремовото слово за причастието: *Слово блаженнаго Ефрема просварѣ, рекше ѿ комъкані. Глхж ѿ братѣ етеуѣ . . .* Вж. Пергаменные рукописи, с. 203.

3. *Псалтир от XV в.*, 175 л., 4°, хартия, българска редакция. В сбирката на Яцимирски ръкописът е под № 14, а сега в Академията е под сигнатура: 13.3.14. Ръкописът не е пълен — без начало и без край. Началото започва от пс. 15,2, а края свършва с пс. 131,10. Изгубени са и редица листа след 6, 104, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173. Украсата е графична — киноварни инициали. Вж. В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, Описание рукописного отдела, I, с. 58.

4. *Сборник отпреди 1331 г.*, писан в гр. Ловеч, когато Иван Александър там е деспот. В края на XIV в. ръкописът бива изнесен от България и до края на XIX в. е в днешните румънски предели. В края на XIX в. Ал. Ив. Яцимирски го намира у руски старообреец на устието на р. Дунав. През 1901 г. Яцимирски го подарява на библиотеката на Академията на науките в Петербург (Ленинград), където и сега се намира под сигнатура: 13.3.17. По-подробно вж. специалната статия в третия раздел на тази книга — „Ловчански сборчик отпреди 1331 г.“

5. В края на миналия век Ал. Ив. Яцимирски намира в Ново-Нямецкия манастир, Бесарабия, Сборник (№ 3 по манастирския опис, а у него № 19), съдържащ 188 л. голям формат, в две колони. Сега Яцимирски не прави опит да посочи автора на сборника. През 1921 г. обаче, когато има наблюдения и от ръкописите на Владислав Граматик, той вече го свързва с името на този голям книжовник от XV в. Яцимирски пише: „Со стороны внешней и отчасти по

тексту венская рукопись похожа на сборник второй половины Ново-Нямецкого монастыря, № 3 (по нашему описанию № 19), переписанный известным грамматиком Владиславом.“ Вж. А. И. Яцимирский, Рукописи, хранящиеся в Ново-Нямецком монастыре в Бесарабии. В: Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, т. II, Москва, 1898, с. 95; А. И. Яцимирский, Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек, т. I, СБОРЯС, т. ХСVIII, Петроград, 1921, с. 121; Б. Ст. Ангелов, Три неизвестни ръкописа на Владислав Граматиков, Сп. Език и литература, год. XVIII, 1973, кн. 3, с. 93.

За тоX сборник на Вл. Граматик се знае само това, което ни дава Яцимирскизи.

23. Старобългарски ръкописи в Ягелонската библиотека в гр. Краков

В Ягелонската библиотека в гр. Краков, Полша, се намират кирилски ръкописи — българска, руска и сръбска редакция.¹ Българските ръкописи са следните:

1. *Фрагменти от постен триод*. Запазени са два листа от втората половина на XIII в., 1° (30 X 21.5), в две колони, пергамент, дребен полуустав. Фрагментите са от един и същ ръкопис, но не следват един след друг. Съдържат четения за 6-ата неделя от Великия пост: на л. 1 са четения на утрината в сряда, а на л. 2 — четения на вечернята в петък. На л. 1 отгоре с мастило е написано: w lipcu 1889, dar X. Wporowskiego, т. е. фрагментите са подарени през м. юли 1889 г. от свещеник (кшъондз) Вноровски, който е работил дълго време в България. Отначало са регистрирани в библиотеката под сигнатура: В 277. Днес се пазят под № 6588.² През 1936 г. са реставрирани. По време на Втората световна война Ягелонската библиотека се обръща към проф. К. Нич с молба да проучи ръкописа и да даде съответното мнение. На 18. II. 1941 г. Нич праща писмо, с което съобщава, че ръкописът е среднобългарски. Нич изрично подчертава, че тук няма сръбските заместници на двете носовки и че двата ера се изясняват в „e“ и „o“, т. е. по български. Писмото на проф. Нич, писано на ръка, сега е поставено пред ръкописа като документ.

По-късно българистът от Краковския университет Йежи Русек изследва

¹ E. Kafużniański, Deskryptio codicum slovenicorum qui in bibliotheca universitatis Jagellonicae inveniuntur, Leopoli, 1871; К. М. Куев, Из старобългарските ръкописи в Ягелонската библиотека в гр. Краков, Полша, в-к Зора, бр. 5749, София, 1938, 21 август, с. 8; Я. Н. Шапов, Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики, Москва, 1976, с. 72—154.

² A. Jałbrzykowska — J. Zath e y, Inwentarz rękopisów BJ. II. Kraków, 1963, с. 91, № 6588.

паметника подробно и го определя от втората половина на XIII в.³ Освен това той подчертава неговия среднобългарски характер. Отличителните черти на ръкописа са следните:

Има смесване на носовките, характерно за среднобългарските паметници: въ каппнѣ вместо кппнѣ, гора вместо горѣ, сѣщество вместо сѣщѣство, без ма-жа вместо безъ мажа, рака вместо рѣкѣ, въ ꙗзыкѣ вместо въ ꙗзыкы, помощыѣ вместо помощина, съ горы ꙗлеоньскыѣ вместо съ горы ꙗлеоньскына и т. н.

З ≥ 0 в силна позиция: кротокъ вместо кротѣкъ, крѣпохъ вместо крѣпѣкъ, на посѣдокъ вместо посѣдѣкъ.

Б ≥ 6 в силна позиция: цвѣтець вместо цвѣтъць, жнвотѣмъ вместо жнвотымъ.

Запазва се I-епентетикум: земаѣ, земаа, оставаа, прѣстапленнѣмъ и др. Има сигматичен аорист: пндаа, сндаа, рѣшаа и др.

ѣ — а: саао вместо сѣао, рцатѣ вместо рцѣтѣ, цана вместо цѣна. Паметникът спада към едноеровите паметници — има само малък ер. Изследването на Йежи Русек е прецизно и не буди възражения.

2. *Фрагменти от Требник.* Съдържат четения от постния и цветния триод, четения от служебен миней и от октоих. Част от ръкописа е палимпсест от гръцки паметник, а листовете 26 и 27 са писани върху древен уставен български текст, напоящ шрифта на Супрасълския сборник. На някои места гръцкият текст, личи добре. Паметникът е от XIII—XIV в. и съдържа 122 л., 8°, пергамент (л. 1—90, 95—96, 101—122) и хартия (л. 47, 91—94, 97—100), полуустав, среднобългарска редакция. Ръкописът е предаден в Ягелонската библиотека през 1863 г. от д-р Рудолф Гутовски, който го е намерил в манастира „Св. Димитър“, Скопско. Гръцкият текст е отчасти от XI в., а други части са от XIII в. Д-р Гутовски е лекар на турска служба и зет на Михаил Чайковски (Садък паша), в чийто полк служи. През 1934 г. ръкописът е подвързан. При подвързията листата са номерирани отново с химически молив. Днес някои листа са вече съвсем нечетливи. Днес ръкописът се пази в Ягелонската библиотека под сигнатура: Rps. BJ. 932. На л. 95 б имаме следната бележка: Помѣ-нѣте Мелетѣа грѣшнаго, а вас бѣ н зде н на онѣм. На долното поле на л. 86 б имаме: Бже прости попа Мнѣхана грѣшнаго. На л. 25 б имаме: Покѣснхъ перо мѣлу.

Езиковите особености на паметника са следните, забелязани още от Емил Калужняцки, а след това и от други изследователи:

Носовките са запазени, но в много случаи се смесват; те не се йотуват рѣкамѣн (л. 8), вѣдн мнѣ (л. 7), неѣжгоуѣще (л. 79), роднх та (л. 79 б), ѡ неа рожьшаго са вѣроѣ славаще (л. 8), клаа са гѣн (л. 47 б), вѣроѣ (л. 9), слоужѣж

³ J. Rusek, Krakowskie fragmenty średnio-bułgarskiego tryodu z XIII w. — Sprawozdania z posiedzen Komisji filologicznej oddziału PAN w Krakowie, Lipiec-grudzień, 1962, с. 440—442.

(л. 7 б), *wsънѣжшн* (л. 9), *ѡвѣжшн* (л. 9 б), *сѡпротнѣвѣж сѡ* (л. 7 б), *тѣжбы* (л. 79 б) и др.

ѡ — *ѡ*: *днѣвѣшнм сѡ* (л. 67 б), *бѣзначальнын* (л. 67 б), *бѣзначално* (л. 78 б, 82 б), *гѡѡ* (л. 7 б), *вѣсѡ* (л. 79), *тѡ* (л. 7 б), *молѡще сѡ* *всѣгда помнѡвати дѡшѡ нѡшѡ* (л. 79 б) и др.

Имаме и смесване на носовките: *ѡ нѣж* (вместо *нѣѡ*), *бѡмѡдѣрно* вместо *бѡмѡдѣрно*, *жышн* вместо *ѡзышн* (л. 66 б), *нзѣвѣшнѡ* вместо *нзѣвѣшнѡ* (л. 84 б) и др.

Има случаи, когато голямата носовка минава в „у“, а малката в „е“: *рѡкѡ твою* (л. 28 б), *бѣхѡ* (л. 28 б) и др.; *нзѣвѣтѡе* (л. 28) вместо *нзѣвѣстоуѡѡ*, *мѣ*, *тѣ*, *сѣ* (*мѡѡ*, *тѡѡ*, *сѡѡ*).

Голямата носовка стои на мястото на малкия ер: *ѡ мѡгы* вместо *мѡгѡ* (л. 83 б), *мѡгѡж* вместо *мѡгѡж* (л. 84).

Малкият ер стои на мястото на голямата носовка: *нзѡ гѡвѣнны* вместо *нзѡ гѡвѣнны* (л. 29 б), *гѡвѣннѡ* вместо *гѡвѣннѡ* и др. (Калужняцки, с. 12.)

ѡу вместо *ѡ*: *вѡзѡушн* (л. 27 б), *вѡзѡпѡ* (л. 28 б) и др. вместо *вѡзѡпѡтн* (Калужняцки, с. 13.)

Малкият ер се изяснява в „е“: *вѣсѡ* (л. 90 б) вместо *вѣсѡ*, *бѡнзѡеѡѡ* вместо *бѡнзѡеѡѡ* (л. 30 б), *нѣвѣждѣствѣгѡ* (л. 84) вместо *нѣвѣждѣствѣгѡ*.

Има случаи, когато имаме „ѡ“ вместо „ѡ“ след „ѡ“: *нѡцѡлн сѡ* (л. 35) вместо *нѡцѡлн сѡ*, *рѡцѡтѡ* вместо *рѡцѡтѡ* (л. 35, 55 б) и др. Това явление срещае и във фрагментите от постния триот от XIII в. (тук № 1).

Отдавна ръкописът е привлякъл вниманието на учените и около него се натрупала вече значителна литература. Обаче все още няма едно по-подробно изследване.⁴

3. Пак от „Трескавец“, Прилепско, се намира в Ягелонската библиотека и служебен миней за м. ноември⁵ от втората половина на XIV в., съдържащ 152 л., полуустав. И този ръкопис е даден на библиотеката от Рудолф Гutowски. Паметникът е безюсов, но с редица български особености. Ето някои езикови особености:

ѡ вместо *ѡ*: *гѡвѣнны мѡрскыѡ* (л. 12), *стѡ*. *гѡвѣнна*; *вѡ* *гѡвѣннѡу вѡдѣнѡѡ* (л. 77); *ѡѡ* *вѡ* *гѡвѣннѡу мѡнѡгыѡ* (л. 145) и др.

⁴ Е. Kałnżniacki, *Deskryptio*, с. 9—17; W. Wisłocki, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Orakoviensis*. 1—2, Kraków, 1877—1881, cz. I, с. 261—262; К. Aland, *Die Handschriftenstande der polonischen Bibliotheken*, Berlin, 1956, с. 29—30. Аланд го нарича „изключително интересен ръкопис.“ Вж. и Цапов, цит. съч. I, с. 115—117.

⁵ Е. Kałnżniacki, *Deskryptio*, с. 25—29; Я. Н. Цапов, *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*, I, Москва, 1976, с. 118.

о вместо ъ: врьтопѣ (л. 93, стб. врьтѣпѣ, врьтѣпѣ); црковѣ (л. 94, 103, 135) и др.

о вместо є: црѣвоуѣшомоу (л. 38 б) оумрътвѣшомоу се (л. 55 б), роднѣшом оу се воу (104 б), прославѣшомоу те хрѣ (л. 135 б) и др.

От двата ера употребява се само малкият ер, който в суфиксите се изяснява в є: обрътѣтель (л. 143 б).

Има случаи, когато стои оу вместо стб. ъ: възоупн (л. 103; стб. възѣпнтн), възоупнѣнѣ ꙗко агглы (л. 106 б) и др.

4. *Четириевангелие* от XV в. Съдържа 278 л., 1°, груба хартия, полуустав българска редакция. Днес ръкописът се пази в библиотеката под сигнатура № 6237. Старата сигнатура е: RJ.F1.64. През 1963 г. ръкописът е реставриран. На л. 6, 193 и 255 б има следния кръгъл печат: Фнлї ꙗ просвѣты въ Станиславовѣ. Става дума за гр. Станиславов, намиращ се южно от гр. Львов. По късно ръкописът попада в ръцете на краковския професор по славянска филология Луциан Малиновски (1839—1898).⁶ След неговата смърт става собственост на сина му Бронислав Малиновски (1884—1942), етнолог и социолог, професор в Лондон.⁷ В началото на отделните евангелия има киноварни заставки балкански тип. Инициалите също са киноварни. Пред евангелието от Матей има предговор от Теофилакт Охридски. В края на ръкописа има четения за 12-те месеца (л. 256—263) и пасхални четения (л. 263—278). Ръкописът е добре запазен.

Ето някои езикови особености:

Запазват се носовките на своето етимологично място: просвѣщахъ сѧ нѧ чнст' нмѧше сѧмнслѧ (л. 2 б), мѧдростн же (л. 3), ѡ оубнѧжцнхъ тѧло, дшѧ же оубнѧ могѧщнхъ (л. 3) сѧ чѧтырн бѧгѡвѣстїѧ, бѧджцнмн прѣтѧше мѧкамн (л. 3), ѡ бѡсловѧ начѧхъ, глѧхъ, ѧков же родн ѧоудѧ н брѧтѧ ѧго (л. 6), чѧтырн на десѧте (л. 6 б), обрѧченѣ, обрѣте сѧ нмѧщн въ чрѣве прнжѣть же женѧ своѧ (л. 7), н нарѧжѣть є нмѧ емоу еманоуѧлѧ (л. 7), рѣшѧ же емоу (л. 208), ѧдошѧ мѧннѧ... н оумръшѧ (л. 209 б), ѡвѣщѧшѧ (л. 197) и т. н. Има обаче и смесване на носовките: прнжѣть (от прѧжѧтн) же женѧ своѧ (л. 7), рѣшѧ же ѧоудѧн (вместо рѣшѧ, л. 197), прнжѧшѧ елен (л. 55), десѧхъ дѣвѣ жже (вместо ѧже) прнжѧшѧ, нѧ въскрѣшѧ є (л. 208), ндѧже распѧтѧшѧ їсѧ (от распѧтн вместо распѧтшѧ).

Както се вижда, носовките не се йотуват.

В илюстрациите давам две снимки от ръкописа със заставки, тъй като този тип не намирам у В. Стасов.⁸

^{6,7} Polski słownik biograficzny, XIX, 1974, с. 348—350, 332—336.

⁸ В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени, СПб 1884.

5. *Служебен миней за септември*. Съдейки по филиграните, ръкописът трябва да се отнесе към средата на XV в. — филиграните са ножици и кула.⁹ Съдържа 166 л. 1°, полуустав, в две колони. Подвързията е подновена през м. ноември 1904 г. Ръкописът е донесен и подарен на Ягелонската библиотека от д-р Рудолф Гутовски, който служи като лекар в полка на Михаил Чайковски (Садък паша). От една бележка на л. 166 се вижда, че по-рано ръкописът е бил собственост на манастира Трескавец край Прилеп.

Носовките се срещат често в ръкописа, като в едни случаи са на своето етимологическо място, а в други се смесват: паматѣ (л. 4, паматѣ), та (л. 8 б, та вин. п. от ты), мѣдростѣж (л. 4 б, 12, 72 б от мѣдрость), исповѣдахъж (л. 8 б). нашѣ наѣжж (л. 8 б), пѣтѣ (л. 72, пѣтъ), мншѣж, високож (л. 7 б) и др. Няколко примера за смесването на носовките: мѣдростѣж (л. 47, вм. ѣж), глѣщн (л. 73, вм. глѣщн), прѣвѣж кѣтѣж (л. 12, вм. прѣвѣж кѣтѣж) и др. Има случаи, когато голямата носовка минава в „оу“ — „ю“, а малката в „ѣ“: мѣдрѣ, бѣомѣдрѣ (л. 4 б), застѣпннкы (л. 39), нѣдѣгъ (л. 34 б вм. нѣдѣгъ); мѣ, тѣ (л. 39 вм. ма, та), ѡ землѣ вм. ѡ землѣ и т. н. Имаме и смесване на голямата носовка с малкия ер: глѣбннн (л. 7 б), глѣбѣкѣ тмѣ (л. 108 б), глѣбннѣ (л. 15) от глѣбнѣ и т. н. Малкият ер ту се запазва, ту минава в е: конѣць (л. 2 б), шѣстѣѣ (л. 2 б), вѣнѣць (л. 3, ѣць), оугодѣнѣ (л. 4, ѣнѣ), мнрѣнѣ (л. 12, ѣнѣ) и др. Имаме случаи, когато големият ер минава в „оу“: вѣзѣпнѣ (л. 38 б, вѣзѣпнтн) и др.¹⁰

Както наличието на носовките и тяхното смесване, така и изяснението на малкия ер в „ѣ“ и изравняването му с голямата носовка са явления, свойствени на български език в неговия среднобългарски период. Затова паметникът без съмнение е среднобългарска редакция. Минаването на голямата носовка в „оу“ е явление, което се среща в редица други български паметници, появили се в западната българска говорна област.

24. Старобългарски ръкописи в Националната библиотека в Париж

В Националната библиотека в Париж, Департамент за ръкописи, се намират редица славянски кирилски писмени паметници, между които има и старобългарски. Доколкото ми е известно, най-напред за тези ръкописи съобщава рус-

⁹ С. М. В r i g u e t, Les filigranes, II, 1907, с. 237; т. IV, 1907, с. 801/№3689, 15 908, 15 910. Производството е от Неапол и Палермо.

¹⁰ Е. Каѣи ѣни аски, Descriptio codicum, с. 18—25.

кият учен Сергей Строев през 1841 г.,¹ а след това и други². Сведенията тук давам въз основа на описите на Строев, Черепнин и Станчев, тъй като не съм имал възможност да работя в Парижката библиотека.

1. В папка под № 65 със славянски и други фрагменти се намира един лист, л. 5. от т. нар. Ягичев Златоуст, български кирилски паметник от края на XIII и началото на XIV в., пергамент, устав, 250 л., 4°. Основната част на този паметник сега се съхранява в Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград (Q. п. I. 56).⁴ За палеографските особености на паметника най-добре говори П. А. Лавров.⁵ Употребяват се и двете носовки, но обикновено не се йотуват. Надредните знаци се срещат рядко.

Листът, за който тук става дума, съдържа част от житието на Катерина. Откритието е от Кр. Станчев, цит. съч., с. 92.

2. *Служебен миней* за м. август от XIV в. Ръкописът съдържа 140 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция. Има 18 тетради от по 8 листа. В първата тетрада липсва един лист, а в последната един лист е в повече. Подвързията е нова и е на библиотеката. Някога паметникът е бил собственост на френския канцлер Сеге (Pierre Seguler, род. 1588, умр. 1672 г.), познат като любител на гръцки, латински, източни и славянски ръкописи. Монфокон говори в предговора към *Bibliotheca Coisliniana*, че половината ръкописи от Сегеровата библиотека били донесени от Атон. По-късно херцог Хенрих Дюкамб получава тази библиотека в наследство и през 1732 г. я подарява на Сенжерменския манастир (Saint Germain des Près). През 1794 г. пожар унищожавя значителна част от библиотеката, но ръкописите остават. После те биват пренесени в Кралската библиотека в Париж (сега Националната библиотека), където са и понастоящем. Тук ръкописът се пази в Департамент за ръкописи, слав. 23. Вж. С. Строев, цит. съч., с. 5—6, 49—50; Кр. Станчев, цит. съч., с. 92—93; Черепнин, цит. съч., с. 218.

Писмото е среден устав, търновски тип. Има надредни знаци. Употребяват се и двете носовки. Има и украса: правоъгълна заставка с палмети, неовизантийски геометрическо-растителни инициали, средна величина, в киноар. Цялостното оформление на ръкописа дава основание да бъде отнесен към втората половина на XIV в. На последния лист има бележка от П. Дубровски, служител в Руското посолство в Париж в края на XVIII в.: „Сия книга церковного устава месяц август. Писан во 12-м или в начале XIII века без акцентов. Петр Дубровский 1789-го года.“ Вж. Черепнин, с. 218.

¹ С. Строев, Описание памятников славяно-русской литературы, Москва, 1841.

² Л. В. Черепнин, Славянские и русские рукописи Парижской национальной библиотеки. В: Археографический ежегодник за 1961 г., Москва, 1962, с. 215—235; Кр. Станчев, Незвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже, сп. Старобългаристика, год. V, кн. 3, 1981, с. 85—97.

³ V. Jagic, Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust des 13—14 Jahrhunderts. B: Sitzungsberichte der Phil.-hist. Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien, t. 139, 1898, IV, с. 1—72.

⁴ Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, Ленинград, 1953, с. 81.

⁵ П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, 1914, с. 106—107.

На л. 83—90б е поместена службата на Иван Рилски (18. VIII) в нейния софийски вариант. Текстът се отличава от текста на същата служба в Скопския и Драгановия мичей. Началото на службата съвпада с началото на краткото песнопение за Иван Рилски, поместено в общак № 109 от Зографския манастир от времето на Иван Шишман. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 368. Службата запазва стария си състав, т. е. преди възприемането на Йерусалимския устав.

3. *Четириевангелие с апостол* от средата на XIV в. Този ръкопис се пази в Департамента за ръкописи под № 27. Основната част на ръкописа има 298 л., 4°, хартия, полуустав, в две колони, българска редакция. Евангелският текст заема първите 154 листа, а апостолът започва от л. 155. Липсват няколко листа. Лист 299 е прибавен, пергамент, полуустав, търновско писмо от XIII—XIV в. Носовките са налице, но не се йотуват: не сѣдѣте да не сѣдѣмъ бѣдѣте. нмъ же бо сѣдомъ сѣдѣте, сѣдѣтъ вамъ и т. н. Паметникът е двуеров. Вж. Кр. Станчев, цит. съч., с. 33—34, № 4: Черепнин, цит. съч., с. 217.

4. *Сборник „Пчела“* от началото на XV в. Сега ръкописът се пази в библиотеката в Департамент за ръкописи, слав. № 26. Ръкописът съдържа 154 л., 1°, полуустав, търновско атонски тип, българска редакция. Има надредни знаци. Носовките и еровете са налице — от Търновската школа. На л. 1 има заставка с палметов мотив в червено. Няма приписки и бележки. Краят липсва. Вж. Кр. Станчев, цит. съч., с. 94: Черепнин, цит. съч., с. 222.

5. *Четириевангелие* от XVI в. Ръкописът съдържа 185 л., 1°, дребен полуустав с елементи на скоропис, българска редакция. Тетрадите са по 8 листа, означени с кирилски букви-числа в началото и в края. От първата тетрада се е запазил само един лист — последният. Подвързията е оригинална — дъска с кожа. Пред евангелието от Марко има тропари. Носовките са налице, но не се йотуват. В началото има следната бележка: *Ce manuscrit provient des ruines d'une église de Zagorani, region Prilep (Macédoine), Octobre, 1918.*

6. *Четириевангелие* от XVI—XVII в. През 1730 г. йерусалимският патриарх Хрисант (1707—1732) подарява на Парижката библиотека ръкопис, съдържащ 360 л., 1°, хартия, устав, 45 тетради по 8 листа, българска редакция. На първия лист е написано: „*Ce livre a été donné à la Bibliothèque du Roy par sa Beatitude Chrysante, Patriarche de Jerusalem, le 4 de mars 1730.*“ В началото има предисловие от Теофилакт Охридски. След това следват последователно четирите евангелия. Накрая има указател за празничните четения. Пред всяко евангелие има заставки във формата на арабески. Заглавните букви са със злато, киновар и синьо. Изобщо ръкописът е добре запазен. Как и кога ръкописът е попаднал в Йерусалим, не се знае по липса на конкретни данни. Вж. С. Строев, цит. съч., с. 36, № 6; Черепнин, цит. съч., с. 217.

7. *Старобългарски стихирар* в Париж. В гръцки ръкопис от XIII в. съдържащ 360 л., бомбицина, сега в Департамент за ръкописи, гръцки 1808, на л. 25—34б по полетата (горно, долно и външно) се намира старобългар-

ски текст — стихирар. Старобългарският текст започва на л. 25 с големи букви в червено. Писмото е устав. Налице са носовките. Но освен **ѡ** употребява се и **а**. Няма йотация. Редовно се среща **ы**, **з** и **л**-епентетично. Езикът е среднобългарски с някои архаизми. Вж. Кр. Станчев, цит. съч., с. 96—97.

25 Други случаи на изнасяне на ръкописи

Изнасянето на ръкописи от нашата страна е ставало и от поклонници по светите места. Преди всичко привличат вниманието онези места, които се славят със своята история и с монашеския си живот, със своите манастири. На първо място тук трябва да се споменат Йерусалим и Агон, а след това и Синайската планина с манастира „Св. Екатерина“. По онова време на тези християнски средища се гледа като на огнища за благочестие, като пазители на православие. По време на тези посещения поклонниците носят редица подаръци, дават суми за възстановяване на една или друга манастирска сграда, за изографисването на черквите и т. н. Помощта на някои е твърде чувствителна и вече минават за ктитори. И при тези посещения не един път се отнасят и ценности от различно естество; между тях има и книги. Така например, като говори за изгарянето на стари книги в с. Тича, Котленско, от времето на варненския митрополит Порфирий по средата на XIX в. (вж. „Отношението на фанаристите към старославянските книги през XVIII—XIX в.“), Г. Раковски добавя: „При това известиха ми някои старци, че там имало твърде много ръкописи и че някой си богобоязлив българин на име Данкоолу отнесъл един цял товар стари български ръкописи в Йерусалим за да ги съхраняват тамошните калугери гърци.“¹ Според Селимински българите правят големи дарения в Йерусалим: „Божигроб се поддържа най-много от самата България; защото от поклонниците не е забелязано още нито от един грък да е дал няколко стотни гроша, а пък българите дават всички без изключение.“²

Редица старобългарски ръкописи са пренесени от поклонници и в Синайския манастир. Така напр. тълковно евангелие от 1770 г., собственост отначало на рилския монах Теоктис, през 1818 г. бива отнесено в Синайския манастир и там оставено от монах Методий.³ В същия манастир се намира и Октоих от XIV в., среднобългарска редакция, писан от монах Методий, ученик на светогорския книжовник старец Йоан в атонската лавра „Св. Атанасий“. Оттук ръкописът бива занесен в манастира „Св. Екатерина“ на Синайската планина.⁴ На л. 2—26 четем следната бележка: сню кннгѣ даде гюргѣ ло-

¹ Г. Раковски, Горски пътник, Нови Сад, 1857, с. 166.

² Библиотека „Ив. Селимински“, I, 1904, с. 50.

³ Вл. Розов, Болгарские рукописи Йерусалима и Синая, сп. Минало, кн. 9, София, 1914, с. 16—17.

⁴ Пак там, с. 17—19.

го-етъ гжъ цѣе прѣстѣнъ бѣнъ горы сѣнанскыѣ. бѣ да го прѣстѣнъ.⁵ В руско печатно евангелие има бележка от 1785 г., която гласи: сѣе светое евангѣлие прило-
: н кур хубан въ село Габрово да славятъ за спасеніе его и родителен его за
вечни споменъ оу манастир хилендар.⁶ И сега евангелието е собственост на
Хилендарския манастир.⁷ В руска печатна Лествица, сега собственост на Хи-
лендарския манастир, има бележка от 1796 г., от която се вижда, че книгата
е пренесена от Жеравна, Котленско: Вѣстно вѣднъ какво е таа книга на светаго
Николаа въ богохранное село Жеравна.⁸

Неизвестно кога точно и при какви обстоятелства Спиридон Н. Палау-
зов⁹ става собственик на български ръкописи. На първо място имам предвид
един лист, 1°, XIII в., устав, пергамент, българска редакция, от постен триод.
Листът е откъснат от ръкопис, намиращ се по-рано в с. Жеравна, Котленско.
На л. 16 отдолу по празното поле има следната бележка: „Тоя лист е от
Жеравинският огромный сендукъ.“ На л. 1 четем следната бележка: „Тоя лист
отдавам на г-на Срезневского. С. Палаузов, чорбаджи от Габрово.“ В сбир-
ката на Срезневски листът получава № 57. През 1868 г. Срезневски го опис-
ва и издава.¹⁰ През 1910 г. листът постъпва заедно с останалите ръкописи от
сбирката на Срезневски в ръкописния отдел при библиотеката на Академията
на науките в Петроград, където и сега се намира под сигнатура: 24.4.10.¹¹

Вторият ръкопис се състои от 13 листа, 4°, XIII в., устав, пергамент,
българска редакция, фрагменти от служебен миней за февруари и август.
Фрагментите са две непълни тетради от различни места на кодекса. Доставе-
ни са около 1857 г. от Сп. Н. Палаузов, който ги дава после на И. И. Срез-
невски. През XIX в. л. 13 е подложен на химическа реакция за разчитане на
текста. След това Срезневски издава част от тях през 1867 г.¹² През 1910 г.

⁵ Пак там, с. 17—19

⁶ Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 270, № 122.

⁷⁻⁸ Пак там, с. 271, № 127.

⁹ Спиридон Н. Палаузов (1818—1872) е син на нашия възрожденец от Габрово Николай Палаузов. Роден е в Олеса и учи висши науки в Хайделберг, Мюнхен, Москва и Петербург. Автор е на ре-
дица научни трудове из областта на средновековната българска история, по византология и др.
Палаузов събира стари писмени паметници. Така например той е във връзка с Раковски и иска
от него стари писмени паметници, необходими за неговите исторически изследвания. Вж. Архив
на Г. С. Раковски, I, София, 1952, с. 162, 170; т. II (1957), с. 281, 309 и др. Сп. Палаузов би-
ва два пъти в България: през 1844 г. го праща в Габрово да провери работите в Габровското-
училище Одеското настоятелство, а по време на Кримската война той е в щаба на ген. Паске-
вич, участва на бойното поле край Силистрия и т. н. Възможно е по време на тези си посе-
щения Палаузов да се е сдобил с тези ръкописи. И в Пергаменныя рукописи, с. 30, за № 24.4.11
се пише, че ги е донесъл от България около 1857 г. Възможно е обаче да се е снабдил с тях
и посредством някои българи, тъй като той е бил в контакт с много наши възрожденци. Вж.
Спиридон Палаузов, Избрани трудове, I. Под редакцията на В. Гюзелев и Хр. Коларов,
София, 1974; т. II (1977) под ред. на М. Велева.

¹⁰ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 70—71,
219—220

¹¹ Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи
библиотеки Академии наук СССР, Ленинград, 1976, с. 45.

¹² И. И. Срезневский, Сведения и заметки, т. I, вып. III, № XXVIII, СПб, 1867, с. 65—

заедно с останалите ръкописи от сбирката на Срезневски биват предадени в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Петроград, където и сега се намират под сигнатура: 24.4.11.¹³

В края на XIX в. в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в С.-Петербург постъпват два пергаментни листа, 1°, XIII в., устав, българска редакция. Листата са придружени с лист, на който има палеографски и лингвистически бележки от П. Билярски, направени през 1856 г.; тук датировката на фрагментите е XIV в. На л. 1 отгоре има бележка: „От Н. Н. Мурзакевича“. Фрагментите съдържат песнопения от постния триод. Днес ръкописът се пази в БАН под сигнатура: 32.5.22.¹⁴

През 1892 г. руският славист Ал. И. Яцимирски намира в скита „Городище“ на р. Днестър „в Бессарабия“ два пергаментни отделни листа, изрязани от ръкописна книга и използвани за подвързията. Листата са изрязани по краищата и в резултат на това много от текста е повреден. Целият текст е силно повреден и киноварните инициали почти са унищожени. Ръкописът се определя като фрагменти от октоих, XIII в., 4°, устав, българска редакция. През 1901 г. Яцимирски подарява листата заедно с други ръкописи на БАН, С.-Петербург, където и сега се намират под сигнатура: 13.7.10.¹⁵ За миналата история на тези фрагменти не се знае нищо.

През 1910 г. заедно с други ръкописи от сбирката на И. И. Срезневски постъпва в БАН в Санкт-Петербург един лист, 4°, XIII в., устав, пергамент, българска редакция. В сбирката на Срезневски фрагментите са под № 69. Сега се палят под сигнатура: 24.4.22.*¹⁶ Доколкото може да се разбере, листът е от служебен миней за м. декември.

В ръкописния отдел при БАН в Ленинград се намират два листа от апостол, XV в., 4°, полуустав, българска редакция. Тук фрагментите постъпват през 1928—1929 г. в състава на сбирката на А. А. Дмитриевски¹⁷. В горния край на л. 1 се чете следната бележка: „Из Апостола Св. Павлов. мон“¹⁸. Оттук се вижда, че Дмитриевски е взел тези листа от Павловския манастир на Атон. Днес те се намират под сигнатура: Дмитр. 43.

В Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград под сигнатура F. n. I. 74 се намират фрагменти от цветен триод, XII в., съдържащи 157 л., 1°, пергамент, българска редакция. Носовките се сменят и се йотуват. Някога ръкописът е бил собственост на Янко Шафарик, а после попада в

66 (описание на ръкописа) и с. 67—78 (издание на Кириловата служба с разночетения по този ръкопис).

¹³ Пергаментные рукописи, с. 30—31. Вж. и статията за Жеравненския триод в третия раздел на книгата.

¹⁴ Пак там, с. 44.

¹⁵ Пак там, с. 41.

¹⁶ Пак там, с. 28.

¹⁷ Алексей Атанасиев Дмитриевски (1855—1929) е професор по литургия и черковна археология в Киевската духовна академия. След Октомврийската революция работи в Ленинград. По време на своите пътувания по православния Изток и Русия той събира около 50 ръкописа, които след смъртта му постъпват в Академията в Ленинград, където и сега се намират.

¹⁸ Пергаментные рукописи библиотеки Академии наук СССР, с. 177.

Публичната библиотека. Според Н. Туницки ръкописът е от първичната редакция на триода.¹⁹

Има документи, които сочат, че нашият Г. С. Раковски е в преговори с руския учен и колекционер граф Алексей Сергеевич Уваров (1828—1884) за доставяне на стари ръкописи.²⁰ В началото на м. октомври 1858 г. Христо Даскалов²¹ получава от Раковски пергаментен ръкопис, предназначен за Уваров. Ръкописът бива оценен за 20 сребърни рубли, но не се сочи какъв е бил той. Знае се обаче, че Уваров е приел предложението на Раковски за доставяне на стари ръкописи и че Раковски прави усилие да събира стари писмени паметници. Има изгледи изпращането на ръкописи да е продължило и по-нататък. Основанията за подобно предположение са следните: след като Уваров купува първия изпратен от Раковски ръкопис за 20 рубли, Раковски организира голяма акция за събиране на стари ръкописи; в писмо от 29 октомври 1858 г. Хр. Даскалов съобщава на Раковски, че е получил от Уваров сумата 200 сребърни рубли и че му изпраща 175, като останалите са за разноски и други неща; на 25 октомври 1858 г. Даскалов съобщава на Раковски в Одеса, че Уваров ще му изпрати „необходимите писма и няколко пари“; в Уваровата сбирка има ръкописи от българска редакция (някои са от сбирката на Норов). Така че предстоят проучвания в това направление.

През лятото на 1854 г. Раковски скита с чета из Котленския балкан. Между другото той обикаля сега някои манастири, черкви и развалини. В писмото си до Ив. С. Иванов съобщава за този момент от своя живот следното: „Във него връмя по планиж ходихъ по разни места, а най паче по Българскія наши мѣнастири.“²² В Дневника си изрично отбелязва, че в началото на м. август четата се придвижва към Плаково и Тича.²³ И тук именно той

¹⁹ Н. Каринский. Образцы глаголицы, СПб, 1908, табл. 13; И. Карабинов, Постная триод, СПб, 1910, с. VI и сл.; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, Петроград 1914, с. 103; Н. А. Туницкий, О тексте болгарской рукописи Публичной библиотеки, Ф. п. I, № 74. Сборник ОРЯС, т. 101 (1928), с. 394—397.

²⁰ А. С. Уваров е руски археолог и колекционер. Основател е на Археологическото д-во и един от основоположниците на Историческия музей в Москва (сега ГИМ). Разполагайки с огромни суми, той успява да събере голямо количество ръкописи. Така напр. през 1853 г. купува цялата сбирка на Н. И. Царски, състояща се от 800 номера; купува и 80 ръкописа от И. П. Сахаров, 18 броя от А. С. Норов и т. н. Уваровата сбирка е описана в четири огромни тома от архим Леонид, Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова, т. I—IV, Москва, 1893—1894. Тя е една от най-големите частни сбирки в Русия. През 1917 г. постъпва в ГИМ, където и сега се намира, запазвайки своята самостоятелност. В Архив на Г. С. Раковски, т. II, с. 390, погрешно е посочено, че сбирката е в библиотеката „Ленин“.

²¹ Христо Даскалов е наш възрожденец от гр. Трявна, който учи в Русия. Той е един от онези наши младежи, които Уваров издържа със свои средства. Заема различни служби. През Кримската война е доброволец в руската армия. През 1858 г. посещава Търново и открива в черквата „Св. 40 мъченици“ надписа за Клокотническата битка. Автор е на редица статии за България. Вж. Т. Н. Шишков, Д-р Хр. Даскалов, СбНУ, кн. VIII (1892), с. 347—388; Архив на Г. С. Раковски, т. II, София, 1957, с. 387—391.

²² Г. С. Раковски, Съчинения. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов, София, 1922, с. 17.

²³ Архив на Г. С. Раковски, I, с. 483.

намира едно евангелие, за което споменава и в други свои писма. Така в писмото си до Кръстьо Търпанов от 3 май 1858 г. пише: „Аз наидох в Тича, укръжие Преславско, едно тетраевангелие напечатано. Правописание му е старобългарское“²⁴ В писмото си пък до Сп. Н. Палаузов от 5 май 1858 г. Раковски пише: „Аз видях в село Тича близо при Котел такова евангелие, напечатано, нъ де, не е известно. Видя ся в Влахобогданско да е печатано и вишеречений ръкопис да му е слугувал за оригинал. Там, в Тича, съм найшал и две на кожа еванг. на едно от коих ся съхранили и 12 месеци на български.“²⁵ За същото евангелие той споменава и в „Показалец“ (1859), когато дава сведения за българските названия на месеците: „Приписани от едно уставно евангелие ръкописъ на кожѣ наиденѣ въ село Тичѣ.“²⁶

Каква е съдбата на намерените от Раковски ръкописи, не се знае. Знае се само това, че печатното евангелие бива изнесено от България и попада в Русия. Дали Раковски го е отнесъл, или пък други българи, също не се знае. Доколкото можах да установя, единствените сведения в печата за този книжовен паметник са дадени през 1883 г. от И. Каратаев²⁷. Сведенията са кратки и се отнасят до съдържанието и езика на паметника. Освен това описателят отбелязва, че в „библиографията това издание е неизвестно и че през 1883 г. паметникът е в СПб, в частни ръце“²⁸. От това става ясно, че в Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, където го намерих през м. юли 1961 г., то е постъпило след 1883 г., но кога точно, също не се знае. В ръкописния каталог на отдела Редкой книги е казано: „Без выхода (напечатано вероятно в Угровлахии, в XVI в. л. 205).“ Тук паметникът е регистриран под сигнатура: IV.7.10. Когато разгледах паметника, открих в него две бележки, за които Каратаев нищо не съобщава. Бележките са поместени на последния лист и са свързани с нашата действителност; произхождат от Котленско и отразяват североизточното ни наречие. Първата бележка, която изпълва почти цялата първа страница на листа, е от 1760 г. Писана е от поп Жеко в с. Тича, Котленско, който намира евангелието, подвързва го и го подарява на черквата в селото. В бележката се дават сведения за въпросното евангелие и за грижите на някои българи за неговото запазване.

Втората бележка, поместена на гърба на белия лист, по своето съдържание и значение за нас е по-важна. Тя се състои от кратко съобщение за намирането на евангелието от Раковски през 1854 г., който и преписва част от него. След това следва едно стихотворение от Раковски, състоящо се от 10 стиха. Това е първият стихотворен опит на нашия автор. Написан най-напред на въпросното евангелие, после той бива поместен в първата редакция на поемата „Горски пътник“ (1854 г.) и обнародван за пръв път от проф

²⁴ Пак там, с. 151.

²⁵ Пак там, с. 159.

²⁶ Съчинения, с. 196.

²⁷ И. Каратаев, Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, I, СПб, 1883, с. 125—126, № 46.

²⁸ Пак там, с. 125—126.

М. Арнаудов през 1918 г.²⁹ Намереният текст е оригиналът на въпросното стихотворение (ахъ ты време, люто и всеизтѣбително!).³⁰

Както се вижда, нашите стари писмени паметници подсилват, от една страна, патриотичните чувства на Раковски, а, от друга, те подхранват и поетическата му душа. Те са, както излиза от посочените факти, и първият стимул, който кара поета да пристъпи към стихотворство.

В Националната библиотека във Виена (Cod. slav. 149) се намира сборник от XVI в., 192 л., 4°, българо-сръбска редакция, отразяващ източните български говори.³¹ Съдържа: физиолог, слова, въпроси и отговори и др. На предната корица четем: Mein. Miklosich. Така че в Националната библиотека сборникът е постъпил след 1891 г. от Миклошичевата сбирка. На задната корица има следната бележка: „Прочелъ я единожды Ѳеодоръ Ѳеодоровичъ, меншій Свищовскій учитель“ (=Тодор Хрулев). На л. 94б и на л. 130 б има други две бележки, които свидетелствуват, че преди това ръкописът е бил в Ловеч: „Сия книга естъ Константина попъ Павлова Ловчанянина одъ Болгария. Кириакъ Цанковъ. Ноемврия 8-го 1846 г. Ловичъ.“ Пренасянето на ръкописа от Ловеч в Свищов е станало някъде по средата на XIX в., когато връзките между тези два града са оживени; ловчалии постоянно ходят в Свищов за стока. В Свищов ръкописът попада в ръцете на Кириак Цанков (1847—1903), роден в Свищов, където получава и началното си образование. След това той следва във Виена и Париж. И по време на своето пребиваване във Виена ще да е предал ръкописа на Миклошич. Така че пътят на въпросния ръкопис е: Ловеч — Свищов — Виена (Миклошич) — Виенската национална библиотека.

В сбирката на Е. И. Калужняcki под № 18 се намират 4 листа от XV в., 4°, пергамент, полуустав, от псалтир с последование, българска редакция. Кога и при какви обстоятелства са попаднали тези фрагменти в ръцете на Калужняcki, не се знае по липса на конкретни данни. Като се има обаче предвид, че той работи в Черновиц, може да се предполага, че става собственик на тези фрагменти някъде из Буковина.³² През 1927 г. сбирката на Калужняcki постъпва в ръкописния отдел при БАН, Ленинград, където и сега се намира. Въпросните фрагменти са тук под сигнатура: 12.7.21. Вж. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи, с. 184—185.

²⁹ СбБАН, кн. 9, София, 1918, с. 152.

³⁰ Подробности вж. у К. М. Кувев, Към историята на първото стихотворение на Г. С. Раковски, Сборник „Георги Стойков Раковски“, София, 1963, с. 433—437.

³¹ А. И. Якимирский, Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек, I. СБОРЯС, т. ХCVIII, Петроград, 1921, с. 236—239, № 151; Б. Цонев, Славянски ръкописи в Виена, ГСУ, Историко-филологически фак., т. XXV (1929), с. 8—23, № 149; G. Birkfellner, Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich, Wien, 1975, с. 214—220, № II/80.

³² Е. Калужняcki (1845—1914) учи в Лвов и Виена история, класическа и славянска филология. Ученик е на Миклошич. От 1875 г. е професор по славянска филология в Черновиц. Пътува с научна цел: Киев, Москва, Петроград, Вилно, Берлин, Прага, Белград, Рилски манастир; обикаля и молдовските манастири. Интересуват го преди всичко ръкописите. При това положение може да се предполага, че въпросният ръкопис може да е намерен някъде в България.

В същата сбирка се намират и 4 л., XV в., 4°, устав, пергамент, българска редакция. Писмото е красиво, тържествено. Фрагментите постъпват тук от II отделение на Академията на науките. Кога и как са попаднали в Академията, не се знае. Сега те са под сигнатура: 4.5.4. Вж. В. И. Срезневский, Сведения о рукописях, печатных изданиях и других предметах, поступивших в Рукописное отделение Библиотеки импер. Академии наук в 1900 и 1901 годах. СПб, 1902, с. 2. Пергаменные рукописи, с 185.

През 6977 г. (6977—5508=1469) в Драгалевския манастир „Св. Богородица“ край София поп Никола пише четириевангелие, което сега е в Хилендарския манастир на Атон. Кога приблизително е донесено тук евангелието и от кого, не се знае. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София, 1931, с. 266—267; М. Ковачев, Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“ и неговите старини. София, 1940, с. 188. Пак в Драгалевския манастир се довършва (започва да се пише в софийската черква „Св. Никола“) псалтир от XVI в. от монах Даниил, Стоян Граматик и дяк Владко, който сега се намира в Иверския манастир на Атон. Вж. Йорд. Иванов, Български старини, с. 278, № 148; М. Ковачев, Драгалевският манастир, с. 193. Науката не разполага с никакви данни относно попадането на ръкописа в Иверския манастир.

При черквата „Св. Николай“ в Брашов, Румъния, днес се намира (№ 21) черковен устав (типик) с евангелие от 1558 г., съдържащо 102 л., 1°, среден устав, българска редакция. Ръкописът е излязъл от ръката на Петър Граматик

в гр. Ловеч. На л. 101 четем следната бележка; съписа сѣа лѹгѣа въ лѣто 758.

писа многорѣшни грамѣти петръ въ гра ^ лѹвечъ и купѣ ю радѹхна неаковъ снъ.

за 8 л. и подрѣжѣ его дѣва. ѿ приложише ю въ црѣв бѣлишкѣ да сѣжитъ. . Или: 7066—5508=1558. Кога и как ръкописът е попаднал в Брашов, не се знае по липса на конкретни данни. Вж. Ст. Маслев, Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. ИИИ, т. 19 (1967), с. 155—216.

В своята книга за с. Бобошево Ив. Кепов съобщава следното: „По-стари селяни твърдят, че през 1878 г. свещеник Григори и някои селски първенци продали на одного от руските офицери в селото манастирски книги от „заячка кожа“. Вж. Ив. П. Кепов, Минало и сегашно на с. Бобошево, София, 1933, с. 174. Каква е по-нататъшната съдба на тези ръкописи, не се знае. В Бобошево е имало кавалерийски части от отряда на ген. Гурко, под командата на ген. Веляминов.

В писмо от 1. V. 1860 г. до Н. Мирончов Г. С. Раковски съобщава, че е открил „книга отпреди християнството“, 8 листа, пергамент, намиращи се някога в Ямбол. После те биват пренесени от българин във Влашко през 1844 г. Вж. Архив на Г. С. Раковски, т. I, София, 1952, с. 190. Каква е по-нататъшната съдба на тези фрагменти, нищо не се знае по липса на каквито и да са данни.

В Историческия музей (ГИМ) в Москва се намира изборно евангелие

(Муз. 3178) от XIII в. 139 л., 4°, едър устав, пергамент, българска редакция; липсват началото и краят. Това е основната част на ръкописа. Паметникът постъпва в ГИМ през 1912 г., където бива записан под инвентарен номер 4822. Вж. Отчет Российского исторического музея за 1912 г., Москва, 1913, с. 22—23 (има снимки на л. 136—14). Има четири заставки в балкански стил — плетеници.

През 1917 г. пак в ГИМ постъпва сбирката на Алексей Сергеевич Уваров (1828—1884), в която под № 289 се намират 16 л., 4°, XIII в., едър устав, пергамент, българска редакция.³³ По-рано фрагментите са били купени от библиотеката на А. Норов. За това свидетелствува етикетът със следния надпис: „Ex biblioth abrach. Ngoroff“. А знае се много добре, че Уваров купува редица ръкописи от Норов. На л. 16 има плетенична заставка. След това започва Йоановото евангелие. Изобщо това е началото на паметника. Оказва се, че тези две части принадлежат към един и същ писмен паметник, неизвестно кога и при какви обстоятелства разделени. Между Уваровата и музейната част липсва една тетрада и два листа

Среднобългарската замяна на носовките тук е прокарача твърде систематически: ПАМАТЬ СТЫЖ МЦЖ ВАРВАРЫ вместо ПАМАТЬ СТЫЖ МЦА ВАРВАРЫ (л. 130). В аористните форми за 3 л. мн. ч. има -шж вместо -ша: ѡвѣща^тшж (л. 16), вѣрова^тшж (л. 6), днвнш^тж са (л. 31) и др. След съгласни вместо на обикновено се пише ъ. Вместо ѡ се употребява ѡ. Имаме вокализация на малкия ер в є, а на големия в о. Ето и някои морфологични особености на паметника. Миналото действително причастие е на -лє: сътвор^ллє, былє вѣм. сътвор^ллн, былн и др. В 3 л. мн. ч. сег. вр. понякога отсъствува: -тъ: хотѣ вѣм. хотѣтъ. Има сигматични аористни форми: нѣсъ-нѣсж вместо нѣса. На л. 6 има глаголическа буква.

Така че днес тези две части отново се събират в Историческия музей в Москва (Муз. 3178; Увар. 289 а, по описа на Леонид № 38).

В Националната библиотека „Сечени“ в Будапеща се намират няколко ръкописа българска редакция.³⁴ Обаче всичките с изключение само на № 7 са от молдо-влахийски произход. Днешната сигнатура на № 7 е следната: Eccl. slav. 7. Ръкописът е служебно евангелие от края на XIII и началото на XIV в., съдържащо 146 л., 4°, груб пергамент, устав, българска редакция. Паметникът е постъпил в Националната библиотека в Будапеща през 1925 г., както личи от бележката на л. 1. Реставриран е през 1959 г. Липсват началото и краят. По средата също липсват редица листа. Писмото е старателно, търнов-

³³ Архим. Леонид, Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова. Ч. I, Москва, 1893, с. 19 (№ 38); Археографический ежегодник за 1965 г., Москва, 1966, с. 274—275.

³⁴ През 1924 г. проф. Б. Цонев преглежда ръкописите в библиотеката „Сечени“ и констатира, че от тях само седем са българска редакция. Изглежда, че Цонев ги е описал, но това описание досега не е печатано. Вж. Б. Цонев, Из една научна обиколка в чужбина. В: Юбилеен Годишник на Народната библиотека в Пловдив, София, 1927, с. 343—347.

„Св. Никола“ в гр. Караншебек, Южна Унгария, старобългарски октоих, който той отнася към втората половина на XIII в. В инвентарната книга на църквата той е под № 5. Б. Цонев е склонен да го отнесе към първата половина на XIV в. Паметникът съдържа 162 л., 1°, пергамент, средна големина полуустав, българска редакция. Няма начало и край. Има редица хартиени листа, вмъкнати по-късно и писани от различни лица. Паметникът е кирилски и носи особеностите на търновските писмени паметници от преди Теодосий. Употребяват се и двата ера; няма ударения. Писмото припомня грамотите на Иван Асен II и втората ръка от Песнивеца от 1337 г.

Сирку не успява да довърши своето изследване и издание на паметника, но започнатото от него довършва А. И. Яцимирский, Караншебешкий октоих второй половины XIII века. Тексты, описание рукописей и снимки. Посмертный труд П. А. Сырку с предисловием А. И. Яцимирского. В: Известия ОРЯС, т. 82, 1906; излиза и отделно. Вж. и Б. Цонев, История на българският език, т. I, София, 1919, с. 222—223.

Кога паметникът напуска родните си предели, не може да се каже нищо положително поради липса на конкретни данни. Най-вероятно е и той да е споделил съдбата на останалите паметници от Търновското царство във връзка с турското нашествие, т. е. и той да е изнесен северно от р. Дунав в молдо-влахийските краища, където попада в Ботушани, както личи от една влахобългарска бележка от 1641 г. Оттук вече започва да скита в западна посока, докато попада в Караншебек. Друг път, по който да се е движил този наш паметник, засега не виждам.

В сбирката на А. А. Титов, която сега е в ГПБ „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, се намира цветен триод от XIV в., съдържащ 279 л., 1°, пергамент, устав, българска редакция. Вж. Описание славяно-русских рукописей, хранящихся в собрании А. А. Титова, I, ч. 2, 1901, с. 234, № 439 (1983). В началото, средата и края липсват листа. Ръкописът е купен през 1881 г. в Ростов Ярославски у книгопродавеца Иван Никитич Биков за 500 рубли. Паметникът няма украса, но заглавията и инициалите са киноварни. Има инициали украсени (л. 126°, 127, 179° и др.). На л. 139 четем: „1883 априля 14. Ростов Яросл. А. А. Титов“. Носовките се смесват, но не се йотуват: *пнѣтъ* вм. *пнѣтъ*; *азъ ржкож* (л. 227), *разгънжшѣ* (л. 1°) и др. Употребяват се и двата ера; употребява нж.

По ръкописа има някои късни бележки, които хвърлят известна светлина върху съдбата на паметника: *стана, вѣровѣ, цола, нгнатѣ, стѣфанѣ, мана, цвѣта, тмнтрл, пѣша* (л. 139°). Някои от имената са нечетливи. На л. 160 отгоре с черно мастило написано: „да се знае коги беше мана ѿ село смрданѣ 8 стго юана богослова. тогаѣ беше попъ яникия тогаѣ покри црквѣ беше въ лѣто ѿ хрта 1821 аминь.“

И тъй през първата четвърт на XIX в. паметникът е в Смирдан, село край гр. Видин. Кога обаче е изнесен от нашите предели, може само да се правят

предположения, а именно: ръкописът е изнесен или след Одринския мир (1829), когато руските войски напускат вече България, или след Руско-турската освободителна война (1877—1878). Изнесен е от някой войник, който после в Русия го продава. А Ив. Н. Биков е търговец на стари книги и ръкописи.

В сбирката на руския библиограф, литературен историк и колекционер Павел Петрович Вяземски (1820—1888) се намира сборник от XV в., съдържащ 194 л., 8°, хубаво писмо, в който са поместени редица слова за Димитър Солунски. Според палеографските проучвания на Б. Ст. Ангелов сборникът е излязъл от ръката на Владислав Граматик. Както Г. Данчев, така и Б. Ангелов смятат, че Вяземски е станал собственик на сборника по онова време, когато той е на дипломатическа служба в Цариград.³⁵ Без да отричам тази възможност, все пак по-правдоподобно ми изглежда друга една възможност. Преди Ст. Веркович да продаде своята сбирка на ГПБ, той я обявява в печата за продан (вж. сп. Славянские известия, 1889 г.). От Веркович Вяземски купува някои ръкописи, които сега се намират в неговата сбирка. (Вж. тук статията за сбирката на Веркович) Така че вероятността и този сборник да е получен от Веркович е голяма. До 1932 г. сбирката на Вяземски се съхранява в зда-нието на „Общество любителей древней письменности“ в Ленинград, основа-но по предложение и проект именно на Вяземски. През 1932 г. обаче в зда-нието избухва голям пожар. След това ръкописната сбирка на Вяземски се пренася в ГПБ „Салтиков-Шчедрин“. Въпросният ръкопис е под сигнатура: Вяз. О. 279.

В своите спомени Кузман Шапкарев пише: „На 1853 г. друг славянин, по-турченин хорватин Френк — Юмер паша (християнското му име беше Михаил, а презимето му забравил съм), вървеещ низ гр. Охрид с войска против Цър-на гора, избрал бе някои от находящите се още дотога български пергамент-ни ръкописи и ги оставил в правителствения дом с цел, когато се върне от похода, да ги вземе. Но когато кроежът му не се сбъдна, защото той на иду-щата година от Църна гора направо по море тръгна против Русия, която то-гава беше обявила война на Турция, ръкописите останаха у турците, именно у охридски Шериф бега, братанец на известния Джелядин бега, тогавашния ох-ридски муселимин или както по-сетне се нарекоха управителите, мутесарифин; а понеже той, Шериф бей, наскоро умря от апаплексия, наследникът му Ха-лил паша битолски, негов зет за дщерка, като го наследи, пренесе се в Би-толя, заедно с всичкото му наследство и ръкописите, за които ни е речта. Поч-д-р К. Робев много се постарал, казват, да ги вземе оттам, но всичките му старания останали всуетни. Оттогава що станаха тие рѣкописи, никой не знае.“³⁶

³⁵ Г. Данчев, Неизвестен препис на „Похвално слово за Димитър Солунски“ от Димитър Кан-такузин. В: Известия на Института за литература, кн. XXI, 1972, с. 67—78; Б. Ст. Ангелов, Три неизвестни ръкописа на Владислав Граматик. Сп. Език и литература, год. XXVIII, 1973, кн. 3, с. 89—93.

³⁶ Кузман Шапкарев за възраждането на българщината в Македония. Съставителство и редакция Илия Тодоров и Николай Жечев. София, 1984, с. 39.

26. Изнасяне на ръкописи по линия на даренията

Не са редки случаите, когато се изнасят от нашите краища ръкописи и по линията на дарения. Ето няколко случая:

1. През 1642 г. етрополският книжовник Василий Софианин (Софиянец) пише миней за септември-януари и за юни-август в манастира „Св. Троица“, наречен „Варовитец“, край Етрополе. Ръкописът, който съдържа 139 л., 1°, сръбска редакция, ресавски правопис, полуустав, хартия, той подарява после на Зографския манастир, където и сега се намира. В приписката на последния лист четем: „Тези миней ги изписа Василий Софианин в гр. Етрополе в манастира, наречен „Троица“, и ги занесе в Света Гора в манастира Зограф и ги остави в църквата в дар на светия великомъченик Георги, в годината 7150.“¹ Или: 7150—5508=1642. Един лист от този ръкопис има в сбирката на Порфирий Успенски, която сега е в Публичната библиотека в Ленинград (F. I. № 622)².

2. През 1653 г. в Рилския манастир се пише служебен миней за м. ноември, съдържащ 172 л., 1°, хартия, сръбска редакция, полуустав, сега в Зограф. На л. 172 има следната приписка: „С благоволенieto на св. Троица изписа се тази божествена книга в Рилската обител по настояването и труда на йеромонах хаджи Атанасия, а подвързах я аз поп Мелентий, за да служи на св. Георги в манастира, наречен Зограф, в годината 7161, слънчев кръг 20, а лунен 16.“³ Или: 7161—5508=1653. Един лист от този ръкопис сега се намира в сбирката на П. Успенски, която е в Публичната библиотека (F. I. № 623).⁴

3. От същата 1653 г. е и миней за февруари, писан от същите лица. На л. 156 б четем в приписката: „С благоволенieto на света Троица написа се тази божествена книга в Рилската обител, храм на преподобния отец, с настояването и труда на йеромонаха игумен хаджи Атанасия, написа със своята ръка, а подвързах я аз поп Мелентий, за да служи на св. Георги в манастира, наречен Зограф, в годината 7161, слънчев кръг 20, а лунен 16. И ако нещо, братя, бъде погрешно, вие поправете, а не кълнете, защото не писа дух светий или ангели, а грешна и недостойна ръка. Амин.“⁵ Или: 7161—5508=1653.

4. През 1622 (или 1620) архимандрит Леонтий пише тълковен псалтир от Атанасий Александрийски, който дава на Зографския манастир, 228 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция. На л. 112 б четем: „От Рождество Христово, година 1620, а текущата година от сътворението на света, сиреч от Ада-

¹ Лб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд, 1902, с. 346, № 1357; Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. В: Известия Русского археологического института в Константинополе, т. III, София, 1909, с. 268, № 93; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 251, № 51.

² К. Кувев, Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете, София, 1979, с. 69, № 8.

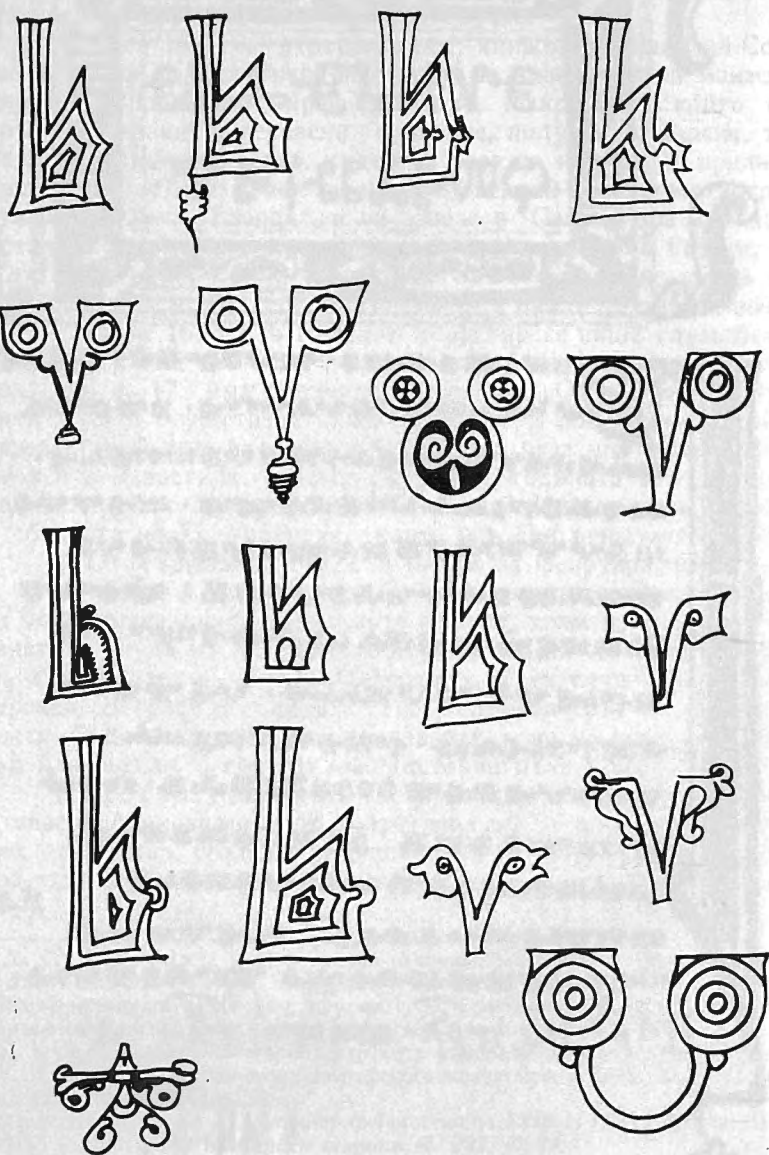
³ Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 263, № 94; Йорд. Иванов, Български старини, с. 252, № 55.

⁴ Отчет Императорской публичной библиотеки за 1883 г. СПб, 1885, с. 71—72.

⁵ Йорд. Иванов, Български старини, с. 252, № 54.

под сигнатура:
Глагол. 1

Инициали
в Асемановото
евангелие
от X—XI в.,
сега собственост
на Ватиканската
библиотека в Рим

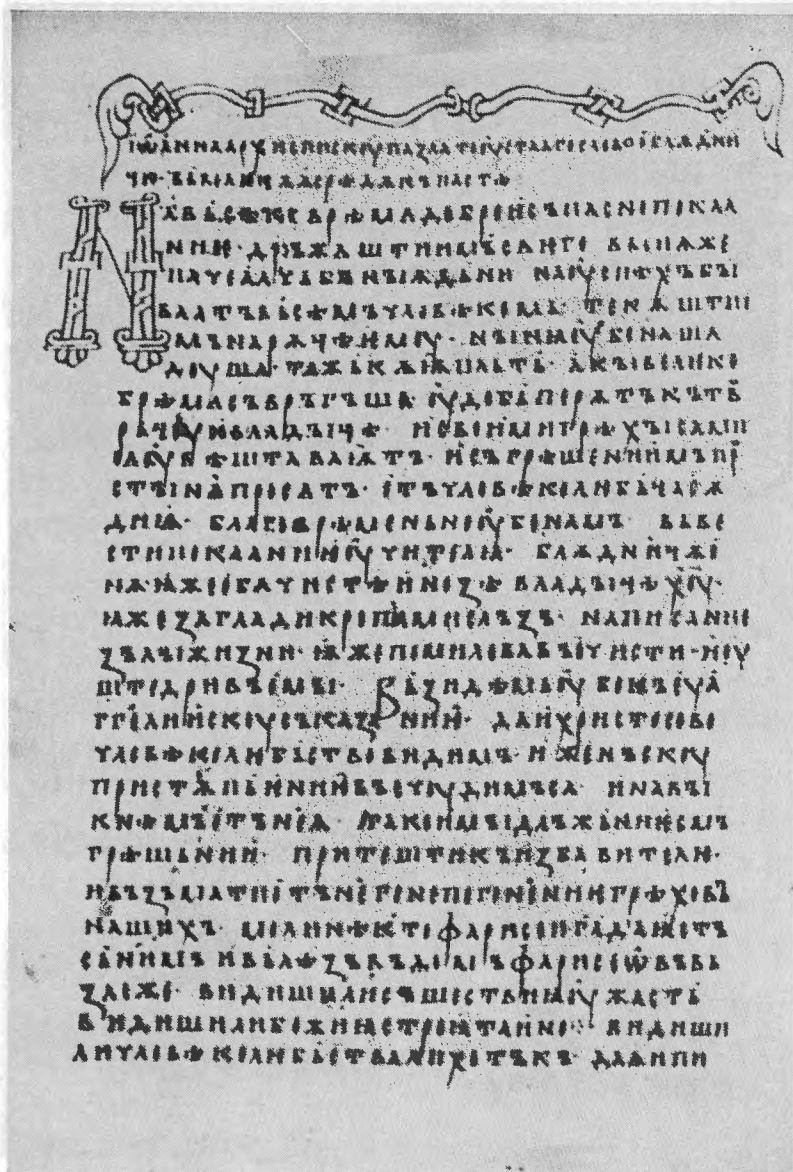
Струмишки
октоих, XI в.,
л. 33; сега
е собственост
на ГИМ, Москва
(Хлуд. 136)

В С Х В Е О Т Р И В К Р Н И Е С Т И
 Р Е Р Н А Ж Г Е Н С О К С Н Ж Ж С О У Ж Е Ж Т Е С Е
 В Х Е П Р И Н С И М Л З А Н И З В О Л Н С Т Е С Т О А Н
 Л О В А Т Н М Ы В З О С С Н И Е С Е Н
 Р И Г И М Ш К Р У Н Н А Ш Т В О С Т О Л И Ц А Н Ж Н У
 Л И С Т П О Л И Л О Б И Т Н Ы В С Е Р С Е Н Н Е М Е Н
 Р А С С Т А Е Н О Н О Ч И Т И Ц Р К В А М Л О Т У С Е
 Л О С Л А В Н О Е Т Ы Б О П Р И Х Т Ы П Р Е Ж Е Ш Т И
 К Л А С Т И К Р Е У О Л А З В С Е С Р И Н И Е А С Н
 Д И К Е Н З Е С Н К Ы П Р О Ц Б У Х Н Е З А Г Л Б Х А Д Е
 Н И С О Л Т Ы Н А У А Л О Л О Х Н Е Р Е С О М Ы К Р С О Т А
 П О С Т Ы Н К О М Ы К Е Н Е Ц Ы С И М И Н Ж Е П Р И Е Ж Ы О У Н Н Е К А Л А
 Н О П О М О Л Н С А З А Н Ы В С Т Ы С Ы А С Т О Т Н Ш Г Н А Т И
 433 11 С А Н А Х Ш Р Е В Е : - Г Л Н В Е : Ш Т Г Л Ы
 П О Ж И В Е : Н А : - А Н Г Л Ы А Р Х Г Г А Н А Н Г Л К А Н
 Ш И Е М Ы Ш Б Е Н Т Е Л Ы К Л И П О К А Я Н Н И Ш Ф О М Е
 З Е Л О П Р Е Н Ы М И П Р И Я Т И Ш М И Я С О Н Ы М И Л И
 З А Б В В Г Г Д Е Ж З З Н * Х
 З К Л М * М М Н О П Р * Ю
 З Г Т У * Х Ч Ц Ю Я * З З З
 З Л * П Ф * К
 З А Б В Г Д Е Ж З З З Н К Л М Н О П Р С Т В Е
 З Ф * Х * Ф * Х * Ш * Ч * Ы * Ь * Ю * Я *
 З Г * Д * А * О * А * Я * И * Т * З * Ф * Ю * Ш * Ж * Е * Н * И *
 З Е

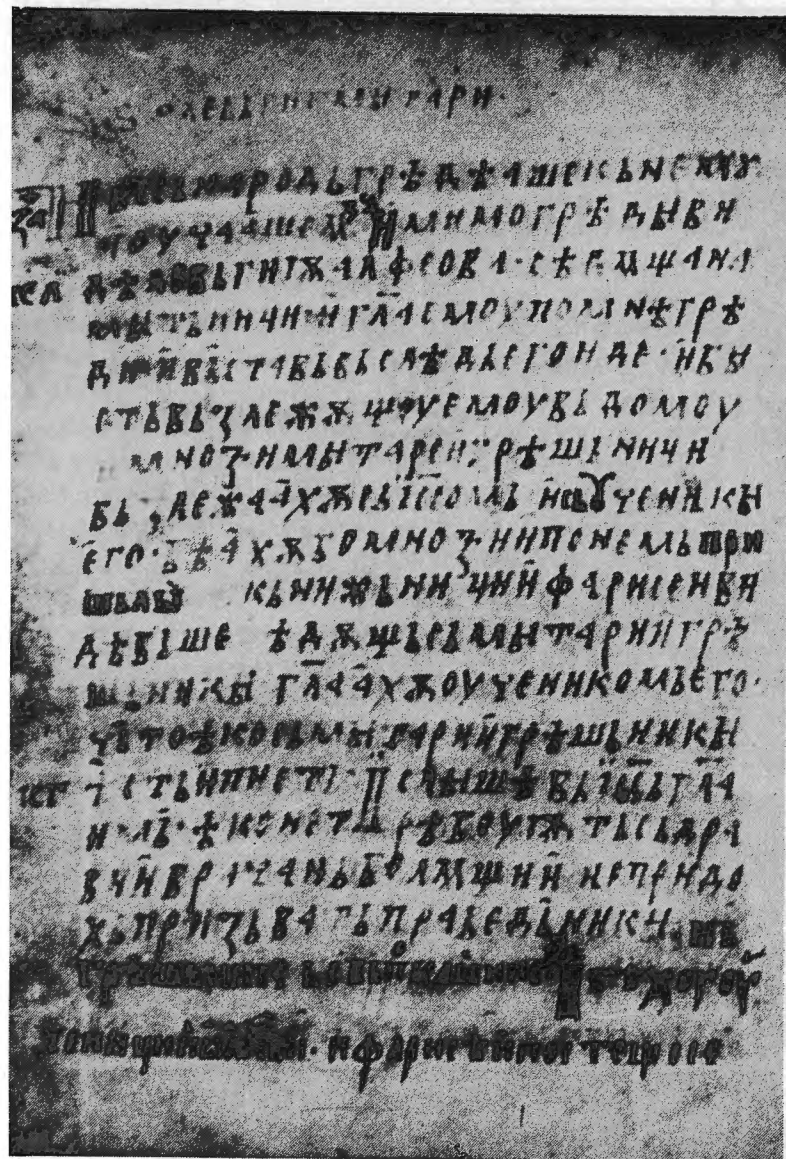

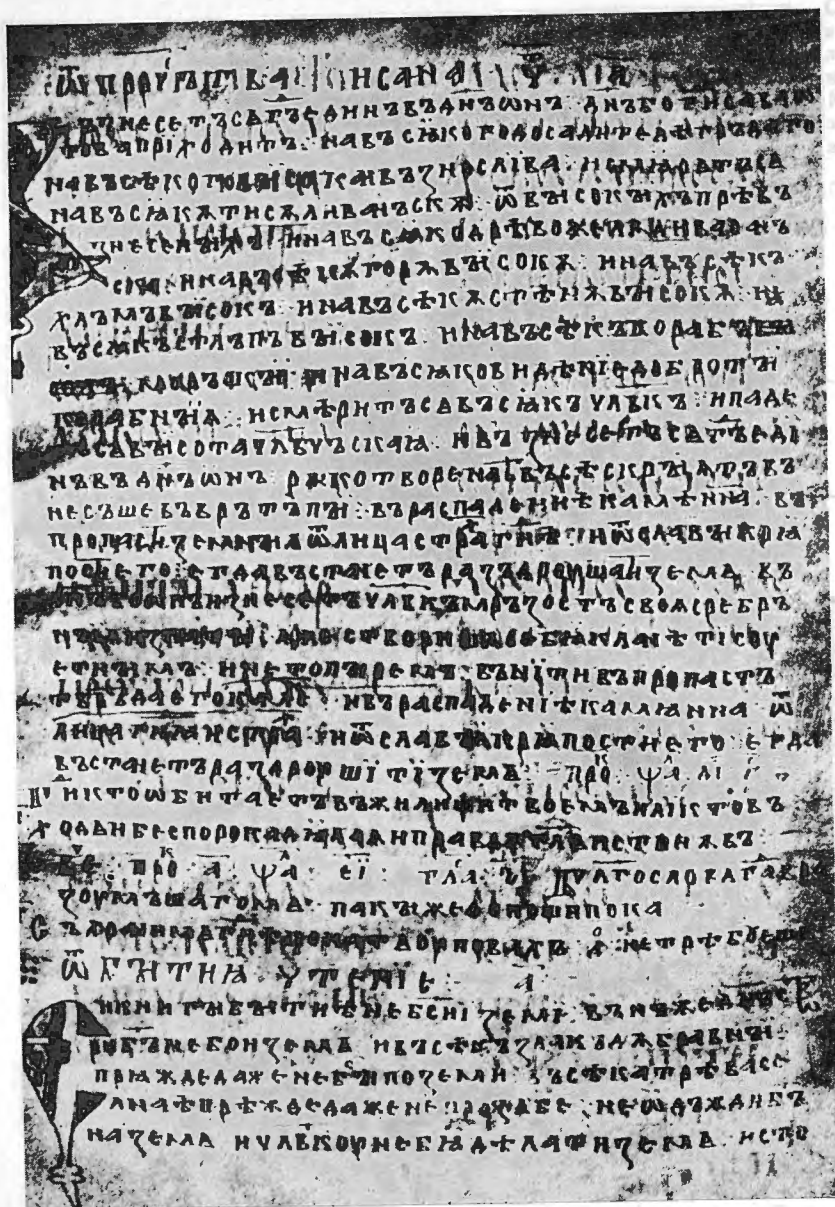
Хилендарски
листоуе, л. 1; сега
са в библиотеката
„А. М. Горки“,
Одеса, рѣк. 1/1,
в сбирката на
В. И. Григорович

Супрасълски
сборник от XI в.,
л. 389б (тетрада
XXVI, л. 61б
от Варшавската
част). Сега
сборникът
е разкъсан на три
части, които
се намират
на различни
места: Любляна,
Варшава
и Ленинград

Новонамерен лист
от Добромировото
евангелие, л. -246,
XII в.; намерен
е през 1980 г. от
проф. М. Алтбауер
в Синайския
манастир
(Slav. 43).
По-подробно
вж. статията за
Добромировото
евангелие

Григоровичев
паримейник, XII в.,
л. 95. Сега е в
библиотеката
„Ленин“ в Москва
под сигнатура:
Муз. 1985.

Заставки
и инициалы
от старобългарски
ръкописи, XII в.
Вж. Вл. Стасов.
Славянский
и восточный
орнамент
по рукописям
древнего и нового
времени. СПб.,
1884, табл. III

[illegible]

Постен триод
от XIII в., л. 2,
намиращ се сега
в Ягелонската
библиотека
в Краков
(№ 6588)

БОГА БЛАМЬ АГУТЪ ЕКАДЕСОДМТИГОСПОДЪ. ВЪ ДН
САДНИ. НЕ ЖЕ ГРАДОМЪ. НЪ ЗЪШЕДШЕ ПРОПОКЪ
АХЪ. А СЪ ПОКАИТЪ. НЪ ЕСТЬ МНОГО И НЪ ГОТЪ ЕАХЪ.
И МАХЪ МА СЛОМЪ ДРЪВЪНЫМЪ МНОГО И ЕАХЪ
И МА И ЦЪРЬ ХЪ. 11 И СЛЫША ЦРЬ И РОДЪ
СЛОХЪ И СЪ. ЕСТЬ БО БЫ И МА И ГО. И ГЛЪШЕ И КОНЪ АНЪ
КРТА БЫ ТА МРЪВЪ ХЪ И СГО РАД И СЛЪ БЪ АТЪ С
О И МЪ. И НИ ЖЕ ГЛЪ Е КОН И А СЪ. И НИ ЖЕ ГЛЪ Е И
ПРРЪ БЪ СЪ. ЕСТЬ КО ДИ НЪ ПРРЪ. СЛЫША ВЪ ЖЕ И РОДЪ
Е КО И ГО ЖЕ А ЗЪ СЪ ПНА ХЪ И А НА СЕ ЕСТЬ. ТО И БО
ВЪ ТА СЪ МРЪВЪ. ТО И КО И РОДЪ ПО СЛА И А И А ПНА И
ВЪ ЗАНЪ ВЪ ТЕМНИЦЪ. И РОДЪ БЫ РАД И ЖЕ ВЪ ФНА И
НА БРАТА СВОЕГО. ЕСТЬ КО И ЖЕ И А СЪ. ГЛЪШЕ БО И А П
И РОДЪ. ЕСТЬ КО И НЕ ДО СТО И ТЪ И МЪ ТИ ЖЕ И СЕ РАТА СЪ
ЕГО. И РОДЪ ЖЕ ГИ ЕВА ШЕ СЛАНЪ. И ХЪ ТЪ ШЕ И БИ
ТИ. И И ГЛЪ О ЖА ШЕ. И РОДЪ БО А ШЕ СЪ И А ПНА. ВЪ ДЪ Б
СЛА ЖЕ МА ЖА РА БЪ ДИ И ТЪ. И ХЪ РА И ТЪ ШЕ И. ПО СЛО
ША ВЪ ЕГО МНОГО ТЪ БОРЪШЕ. И СЛА ДЪ СЪ ЕГО ПО СЛО ША
ШЕ. И ЕСТЬ БИ НА И ДО БРО ГО ДИ. ЕСТЬ А И РОДЪ РО СТВЪ
СВО А ВЪ СЕ РАТА БОРЪШЕ. И ПНА ВЪ МЪ СВО И МА И ТИ СЛА Ц
И И КО МЪ. И ТА РЪ И ШИ ПНА ЛЪ. ГЛА И КИ СЪ КИ МЪ. ВЪ
ЗЪШИ ДЪ ЦИ ПТО А И РОДЪ БЫ. ПА А СЛА ВЪШЕ. И БО ГЛЪ
ШИ И РОДЪ. И БЪ ЗЪ СЛА ЦЪ И МЪ СЪ И НИ МЪ. РЪ ЦРЬ О ТРО
КОВИЦЪ. ПРО СИ О И НИ И ЕГО ЖЕ А ШЕ ХЪ О ПЕ ШЕ И ДА МТИ.
А О ЖЕ И ДО ПО А О ЦРЬ СЪ ВЪ И МО И ГО. О ПНА ЖЕ И СЕ А Ш И И
А МЪ ТРИ СВО И РЪ СЪ О ПРО И А. О ПНА ЖЕ РЪ ГЛА БЫ И О А
ПНА СТИ И КО КИ НИ И О А ПНА ПРЪ ТЪ А. И ПНА ТЪ РЪ ГИ А. И П
А СЪ И НИ О РЪ А А СЛЫША ВЪ ЦРЬ И РОДЪ.

Четириевангелие
от XIII в., л. 15,
българска
редакция,
намиращо се
в манастира
Пантелеймон
на Атон. Писано
е от поп Драгия
Братолинов.
Снимката
е по Тахиаос № 7

Драганов миней
от XIII в., л. 1,
намиращ се
в сбирката
на Порфирий
Успенски в ГПБ,
Ленинград
(Q. п. 1. 40)

[illegible]

ЧРВКА РИПРИМНОГО МАПАУЕ
 НЕКЪ ВЪ АВЪ ПОЖЕ СТАННЪ
 ВАФЕАЖЪ ЛАЗАЖАЖ ПОДЛС
 ТЪ СЛАМЪ ПОСТЪ СЪВРШНЛА
 НЕОПАВАЖИНАЦИ ПЛЖА
 СЕРОВИЩЕДШНШНХЪ ЛЛА
 ШЕСАБЕ СПРЪПАПНА ВЪ ПН
 СЛІВЪ УЕННІБЕ МЪЕСИПАПЕ
 ВЕСЕХЪ НЕВЪВЕДННАСЪВН
 ПАСЪ ПАНЪБАВННЛСЪВН
 ЕПРИМАЖН СЛ П П Н
 АРІВНАТВАРННІ СЛАВЪ П
 КРТЪ ПРНСВАЖАЕТСА НАРЕ
 КРАПРОВАЛАЕТСА МАЛУО
 УТАКНШАЕТСА СЛАДОЦНІВЪ
 ПЛА ТРИКНЫВЪ ПЩА
 ПАНЕМАЕТСА ПОПРЫЖАЖ
 ПЕШЕМАНЫ ВАБЛАГРЕН
 НІЖАЖАУНІСА ПРНЖИНА
 ЗАШАЕТСА РЕПОЖАЖАЕТСА
 ЗАБЪУАНЪ ПОПЛЕШЪАЖ
 НЕПЪБЫЛАЕТСА СЪВЪШЪАЖ
 ЖПЕШЕМАНЫ СЛАВЪАЖ
 ПРАПЫ ПРНЕМЛЕТСА ПАПАШЕ
 ПНЕПАПОСТЫНІЖАДЕПНЕ
 АЕТ ПРНТРІВЪАЖАДЕНЕРА
 ДН НУБАВНТЕАДОНЕЪ ДА
 ПСЕТАВНРАШАЕТСА ПНАБЪ
 МАРАДЪ ПНОЖИНАЖАЖА
 ТРАСТОЕ НЕРЕННАДНІВЪ ВА
 ЗАТАН ПРНПОСАЧЕПЫПРНЪ
 ПАЛАБАДЛАМН НІСТАМНІ
 ПНЦЛАДН МНОДКН ПОНІ
 АЖЕПАДА ПНОКОПУАНІ
 ТРАСТГО ТРО СПЕГНАДІКОЖ
 ППОПАНАЩОІАМНОГЛАДН
 ДНЕРАТНІСЕН ПОЕ КРТОБЪ
 РАПОПАНАЩОІАМНОГЛАДН
 ТА СТР ПРНТЕАВНТРІНІ
 ДА ПОНІТЕАГАНІСЕСО ТА ПО

НІТХ ВЪАТНІМЕПН
 МАКОТОНАПЪПРАПОП
 УАКОМЪ УТЕННІА ПЕТЪ
 ІСГОРАДНІВННОДЛАЛА
 ПРНЧАСТНІА СЪА УА
 КРТОБЪТВОЕА ПОНАНАЩЕ
 НІТВОЕА ПРНСЕННАТВОЕ
 ПРН П П П П П П П П П П
 САНЪБЪВЕЛАЕТСА ВЕНХЪ
 БЛАВІТВОІНХЪ ПРННАП
 СЪАСТВОАЕТСА
 ПРНТЪПНБЪСКОМ Н
 ЖИЖАНАЗЕДН ПРНЕТІ
 ЗАКОПНА ПРНЖИНА
 ПАПНХЪ ПРНТЕАЖ
 ПРНВЪСВЖ ПРНН
 ПОНРІТЪВЕЛАДІ
 ПАПН ПТОАВАДІ
 ПАБЛАЕТСА ПРНЖАЖ
 АНКОЕ ПРНПВЕС ПАЖЕ
 ПАБПНБЪСЖАЖА П
 ПНАСА ПНАЖАВІАХЪ П
 ЗАМНІВНАДІВН ПРНЖАЖ
 МАРН ВІННО ПРНЛАВРІ
 ДЛА ПННАУННАТН
 АЗГРАДІ ПРНПОНЪ ГРА
 СТОПНА СЪБІПАЖ П
 БЖАЕТСА ПОННХЪ ВЪДН
 ППАДЕТСА ТЪ ПН ПНО
 ПРННАДЕТСА ПТОАЖА
 ХРАПННІ ПНТЕАВН ПНО
 БРАПННА СЪГО СЪБ
 ГО СЕГОРАДН ПРНПН
 СЪБАНКО ПРННА ПРН
 БЖАПНАЖА ПРНЖИНА
 СЪБ ПРНДЛА ПРНТЕА
 ПРНЖАЖ ПРНУАДНА П
 ПРНЖА ПРНЖА ПРН
 ПРН ПРН ПРН ПРН ПРН
 ПРН ПРН ПРН ПРН ПРН

Орбелски триод
 от XIII в., л. 926,
 от сбирката
 на Ст. Веркович,
 която сега е
 в ГПБ, Ленинград,
 под сигнатура:
 F. p. 1. 102

от XIII в., л. 101,
намерено от
Ал. Гилфердинг
в Карпинския
манастир; сега е
в ГИМ, Москва,
в сибирската
на Хлудов
(Х л у д. 28)

[illegible]

Карпинско
евангелие XIII в., л.
886 и л. 1056,
намиращо се сега
в ГИМ, Москва
(X луд. 28)

Б С А : А Т . М Е : Ш Л О У
Ѣ Г А . Н Е У К О Н С А М А Л О Е С Т А Д О . Я К О Б Л А Г О Н З К О
Л И О Ц Ъ Б А Ш Ъ Д А Т И В А М Ы Ц Р Ъ С Т К И Е . П Р О Д А Д И
Т Е И М Ъ Н И Е К А Ш Е П А Д А Д И Т Е М Н О С Т Ъ М А С Т Ъ
Р И Т Е С Е Б Ъ В А Л А Г А Л И Ц Ъ И Н Е Ш Т А А Ц Ъ . С К Р О В И
Щ Е Н А Н Е Б Ъ Х Ъ Н Е С К А Д Е М О Е И Д Е Ж И Т А Т Ъ Н Е
П Р И Б Л И Ж А Е Т С Я . Н И И У Р Ъ В И Н Т А Т Ъ Н Т Ъ . И Д Е Ж Е
Е С Т Ъ С К Р О В И Щ Е Б А Ш Е . Т О У Н Е Р Ц Ъ В А Ш Е Б Ж Д Е Т Ъ Б А
Д А Т Ъ У Р Ъ С Л А В А Ш А П Р Ъ П О Л О С А Н А . И С К Ъ Щ И Н Ц И
Г О Р Ъ Щ Е Н Б Ъ П О Б Е Н И У Л О В Ъ К О М Ъ У Ф А Ц И М Ъ Г А Б О
Е Г О . К Ъ Г Д А В Ъ З В Р А Т И Т С Я Ш Ъ Б Р А К Ъ Д А П Р И Ш Е А Ш Ъ
И С Л Ъ Ш А В Ш И А Б Н Е Ш Ъ В Р Ъ З Ъ Т С Я М Е Л О У . Б Л А Ж Е
Н И Р А Н И Т И . А Ж Е П Р И Ш Е А Г Ъ Ш Ъ Б Р А Щ Е Т Ъ Б Е Д А
Щ А . А М И Н Г Л А В А М Ъ Я К О П Р Ъ П О Л О Ш Е Т С Я Н И О

л. 105 об.

Н Е : И Н : М Ж : Ш М А
Ѣ Г Е Г Д А П Р И Е Т Ъ С Я Н Ъ У Д О В Ч Ъ С К И Н Ъ В С Л А В Ъ
С В О Е И . И В Ъ И С Т И Н А Г Л А Н С И М Ъ . Т О Г Д А С Я
Д Е Т Ъ М А П Р Ъ С Т О Л Ъ С Л А В Ъ С В О Е Ж . Н С Ъ Б Е Р Ж Ъ
С В Ъ С И Ж З Ъ Ц И . П Р А З Л Ж У А Т Ъ Ж Д Р Ъ Г Ъ Д Р О У
Г А . Я К О Ж Е П А С Т Ъ Р Ъ Р А З Л Ж У Е Т Ъ Ш Ъ Ц И Ш Ъ К О
З А Н Ц Ъ . И П О С Т А В И Т Ъ Ш Ъ Ц Ъ Ш Ъ Д Е С Н Ъ Ж С Е Б Е .
А К О З А Н Ц Ъ Ш Ъ Д Ъ . Т О Г Д А Р Е Ч Е Т Ъ Ц Р Ъ С К Ъ Ш И
М Ъ Ш Ъ Д Е С Н Ъ Ж Е Г О . П Р И Д Ъ Т Е Б Л Б Е Н И Ш Ъ Ц А М Е Г О .
Н А С Л Ъ Д О У П Т Е Б О У Г О Т О В А Н О Е В А М Ъ Ц Р Ъ Т В Е Н Е Ш

Приписка
към Карпинския
апостол, л. 302б;
сега е в ГИМ,
Москва (Х луд. 28)

И 3 7
302 б
ѸБѸЛМАЩАНСѸАНСТГОАХА
АЗЪМННХЪНШАННІКНЕ·АЗО
ВОШКАЛОМАНЬПАСАРЕЛЬ·ПОН
ЗВОЛЕННЮБНЮ·ПРСТАВНХА
ШЕГОСОДЕТНАГОСВѸТА·МЦА
ГЕР·А·Д·Е·НАШВРЗАННЕТАНШЕ
ГОІСХА·НААХЪКНИГЖСЯ·ГНОУ
СИСТОМГЕШГНЮ·НТРИШ·
СПАРЕМНАМИ·НИСТОМПРНААХЪ
ШОИЗВОЛНГНЬМИСТЫГЕШГН
ЗАПАМѸНАРАДИ·ИЗАГРОБАРА
АНМОЕГО·ДАКТОЦЕВЗЪТИ·Н
ГЕВАСАТИ·НАПРОДАМТИШ
ЕТГОРЕШГНА·ДАПРОКЛАШГА
БАНШМТРЕБНЖ·НШТН·НИ
ШЕЦЬНИСЕНСКЫ·НШ·ДУЕИЛИ
СТЫ·НИСТЫГЕШГНЕ·ДА·ШБНА
АНКЫНОПНЕЕГОВОДАМСЖАН
В·СЕН·В·Т·КЪ·НВ·ББ·Ж·Ц·Н·
301 сн·К·С·Н·Г·Х·А·ПОТЛ·П·Р·И·Л·О·Ж·Н·Е·Т·Е
302 Б·Ц·Е·КАРПА·Н·С·І·Е·Д·М·І·А·Ш·КА·НА·РЕ·ВА
ЗА·С·В·О·Ю·Д·Ш·Д·Б·Д·А·Г·Л·П·Р·О·С·И·Т·И·
В·Ц·Р·І·Т·В·О·Н·Е·Н·О·Е·+

1000

1 Joh. 4, 12-19.

ПРАБА НИКТО ЖЕ НЕ ПНАБ: АЩЕ ЛЮБИ МЯ БѢ
ПАНА ПРѢБОВАЕТЕ. И ЛЮБОВЬ ГОДНА: ТКО
АХА И БОГОДАСТЕ НАМЪ. И МЫ ПНАБ: ХОМЕСИ БѢ
ТЕ АЗИ ТДО ГМЪ. ТКО ТДИ ПОСЛА И ПЕНТЕЛѢ МНРБ
И ЖЕ АЩЕ НЕ ПОДѢТЕ: ТКО СЕ НЕ СЪДІН БѢ ГИ. И
БѢ ПОЛНЕ МЯЖИ ПОТЕ. И ШЕЛ БѢЗЪ: И МЫ РАЗД
МѢ ХОМЪ. ЛЮБОВЬ АЖЕ НИМѢ ВЪНІА БѢ. ЛЮБОВЬ
СТА: И ЖЕ ПРѢБОВАЕТЕ СЪ ЛЮБОВИ: ПРѢБЫВАЕ
ТЕ ПО БѢЗЪ. И СЪ МЯ НАМН: А АЗЪ ЗНОСЕННИМЪ
МЫ СЛАМЪ СЪ АНЪ. ЗА НЕ ТКО ШЕ СЪ ТКО. И МЫ
СЪ МЯ СЪ МНРБ: БО ТЪЗНИИ ТЪ ВЪ ЛЮБОВИ. И АЗЪ
ПРШЕ НА ЛЮБОВЬ ВЪЛАГАЕТЕ БО ТЪЗНИ: ТКО БО
ТЪЗНИ МАКАНМАТЕ: А БО АЗЪ СЪ ВЪРШЕ СЪ ТКО
ЛЮБОВИ: И МЯ ЛЮБИМЪ ЗА НЕ ШЕ ПРѢЖЕ СЪЗЪ
ЛЮБИМЫ: ТКО ЖЕ: А: СЪ ТКО ГАНТОРНѢ:
И ПЛЪ: КЕ ТАМЪ: БРЪШЕЛѢ ЦАТЕ: И ПЪ: СЕГО ЖЕ

ИЩА: ШКТА БРѢ: И МЯ: АНІ: АА: И МЯ
УА: АА: АНОШН: ГГ:

І: СЪ ТКО ДОМНА: ПЕТРА АЗЪ НЕ ПЕНЕЛА:

ПРОМАНА: И СЪ ТКО АНАННА: А ПЛА: ИЩІ: А: СЪ
ТКО ЖЕ: Г: СЪ ТКО ШЦАДНШННЕНБ: НАРѢ
ПАГНТА: ШДѢ НИИ ТЪ АПА:

ПОНТЪ ХЕЛАНЪХЪ: БЫВЪЛ ПТННѢХЪ: ЖНО АЩЕ
ПАПА: И ПАЛНТИ МОТЕЮ: РАЗДѢЖЕШЕ АХІ

Струмишки
(Шафариков)
изборен апостол,
XIII в., л. 69,
пергамент, устав,
българска
редакция,
от сбирката
на Шафарик.
Намира се
в Националния
музей в Прага
под сигнатура:
IX. E. 25 (S1)

Жеравненски
триод, XIII в., л. 1
от сборката на
И. И. Срезневски
под № 24.4.10,
сега в БАН,
Ленинград.
Отдолу се чете
името
на С. Палаузов,
който подарява
листа
на Срезневски

НИУНИКЪСНИАША ЖЕЛАСНА НАМА СЪЗНА
 НЕКОУСОЛЖНА НЕБОУТРОКОВНИЖАМОНЕ НЕНЕ
 АЖЕПРОНАСНЪТЪХЕ ПРОБЕЖЕВЪСТАЛНАНЪ
 НМЕНТАДЕМАПНИХ НПСЕННЕДШЛЫНШЛА
 НАСНО ВЪО ТЪ СЕ РАА Б САМОГА
 УАЛТЪВЪСНИАНТИННАА ПРОСЪБРАЖЕНІАДОВЕ
 СЕМЪБОРАУНО ННТЪВЪСЪВЪШНШЖСА СЕНО
 ЦАІСКН ПЛАСКЫ СЪБРАЗЕХЪ ТАКОВЫПАТОВИКА
 ШЕНАХТВАРСЪАТЪАТЪАМА СЪАДЕННАА
 БРАЗЪПРОПІСАЖІН НПРАВОНЪАМЖЕВЪАДЖА
 ШЕДАГОЖЕУТЕА ТОНОСЪАТЪАДЖАШЕМА
 СТИАА ДАДЖАТЪАВЪТОУАТ НЕВЪРОУЖІН
 НТАКО САМОСЛОАВЪІАЦЫШААГОСА СЪАТЪА БЛО
 УАСТНОПОКААНЪЕАМЫ НЕВЪТОУОНМЫ ТОГОУ
 АОНУШЕВЪОМНН ВЪУПНЕА БЕСІСЛАОНСВОІН
 БАВНОДОСТОАМНЕСВОЕ СЛАДНН ПЛА
 АЗЪБЕУСТНАКУУСТЪПАШЕШЕ ННЕТЪРАТОУ
 АМЫВЪСПНЕМЫШЕ ПЛА СЪАХСАТЪАТЪА
 ШІАА СЪАДОСІААЕДИМОЛОУТОУПНОСАШЕ
 ЕЖЕНАТЕНАХЪПІСАМЫХЪ ВЪНЕРЕНІСЪБЕАТЪА
 ННЪСЪАТЪАХЪТЪАХЪ НКОУПЪАТЪАХЪ НВЪАМЪ
 ХЕСТНОПОСЛОМНАА СЪАТЪАШЕБЕУСТНІЕ УЛО
 СЛАКНЪІАТЪАНА НКОУЕСТЪТВОІЖІНКОУ
 ГЛЪТЪАНАНЕ КЛІАДНЕМОУПРІХОДМААШЕА
 МАТЪАНАПЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪА
 СЪА ДАРОВАТННАМЪВЪАНАМАТЪА
 РНІА ШОСТА НА БЪІТЪАТЪА НІСМЪА ШТАА
 СЪАБРАЗОУ ПЛА ВЪАТЪАТОУАТЪАБРАЗОПОКА
 МЪАТЪАСЪАБЛЪІА ПРІОСАШЕНЪАЕІННІСЪАТЪА
 АМНАШІАМЪАХЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪА
 ІАКЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪА
 ТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪАТЪА

Тоя листъ подаренъ на С. Палаузовъ
 Срезневскаго С. Палаузовъ
 Ереванъ 1880

[illegible]

Жеравненски
триод,
XIII в., л. 16,
от сборката на
И. И. Срезневски
под № 24.4.10, сега
в БАН, Ленинград.
Отдолу
е отбелязано,
че листът е
от Жеравна

Стоя листа въ 3 жерновикѣ
огромный сендукъ

Езикови
и палеографски
бележки
от П. Билярски
към
Ленинградските
фрагменти под
№ 32.5.22, част
от Жеравненския
триод

Могутъ лиъ божественная книга, содержащая
всѣхъ странныхъ законовъ, вѣстарашии и до
решенъ о посылъ и похвалѣ. Ириски и до
и вѣстарашии, ^{по вѣ} ~~то~~ рашенъ въ вѣстарашии въ
книжѣ, какъ какъ. Въ вѣстарашии ^{по вѣ} ~~то~~ рашенъ въ вѣстарашии въ
въ пенъ и дѣти и до. Но протѣ въ вѣстарашии
мѣска въ вѣстарашии? Мѣска въ вѣстарашии? Мѣска въ вѣстарашии?

[illegible]

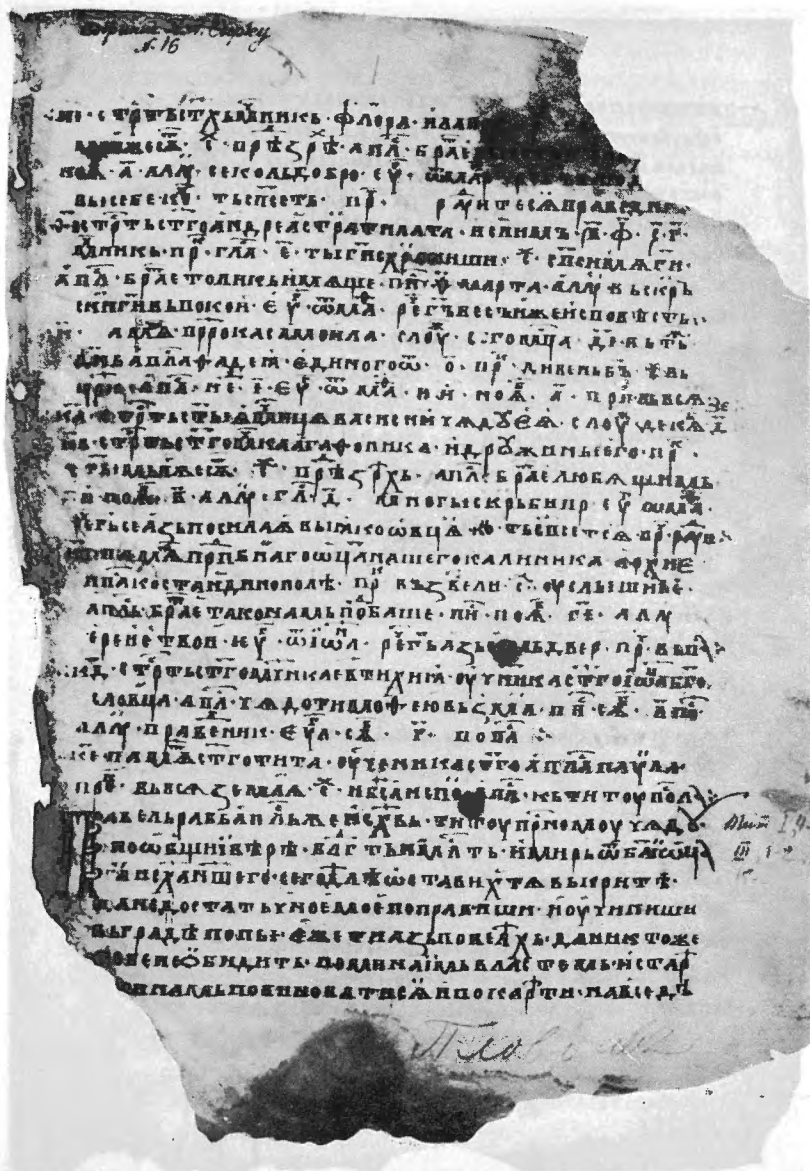
искусство.
• Ю по эстетическим требованиям анто. и пропав
лестит горюго даже роман в. Дурново; краиня пале
ако ценитсясь своею истинно бытиею оу иудеев. Дре
гачинам ладосить и востановить, востановить.

[illegible]

1. **У**АДОШЕ ДОШЕ ДОШЕ КРАТЯДАЛЕ АННТЕШНДАЛЕ КРА
 2. **Т**АНОШАН ПЕВЫГО КОДЕ ДАТЪ СТОКАТИ ИНОШ
 3. **К**АТИ ПЕВЫ ТЫТКОШЕ СЛАШЕ ПАЛАКАЖНА
 4. **Д**АЛАШАГО КРАПАДА СЕНАГО ПАЛАКАЖНА
 5. **К**АГАЛАТИ КРАТИТИ СЛАШЕ ПАКАТИ ИНОШ
 6. **У**АКАТИТИ КРАТИТИ КОДЕ СЛАШЕ ПАЛАКАЖНА

Мануилов апостол
от XIII в., л. 1
от сбирката
на Сирку, а сега
в БАН, Ленинград,
под № 4.5.23.
Намерен е от
Сирку в Пловдив

[illegible]

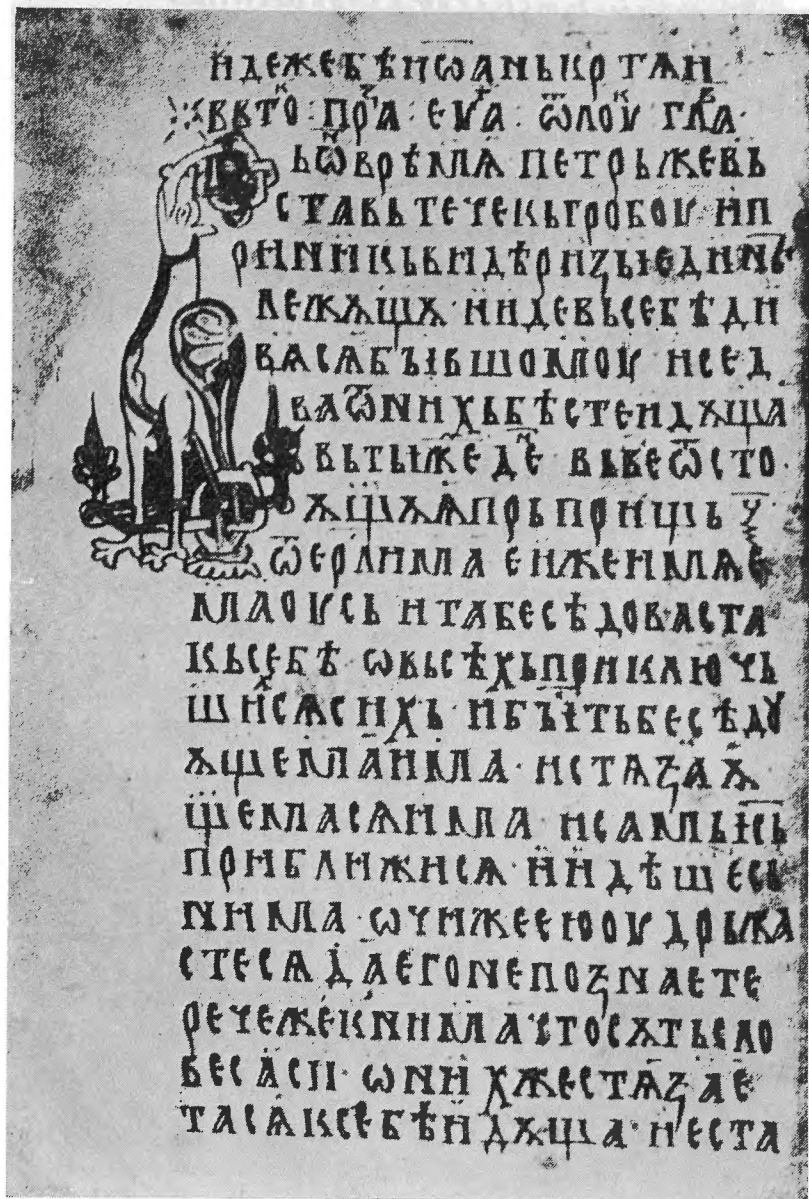

Мануилов апостол
от XIII в., фрагмент
намерен от Сирку
в Пловдив; сега е
в сбирката
на Сирку в БАН,
Ленинград,
под № 4.5.24

Добрейшово
евангелие
от XIII в., л. 726:
поп Добрейшо
се моли на
Йоан Богослов.
Намира се
в Народната
библиотека
в София: № 17

Норовата част
от изборно
евангелие, XIII в.,
българска
редакция, която
сега се намира
в Уваровата
сбирка в ГИМ,
Москва,
под сигнатура:
Увар. Q. 289

НС: ѿ темъ крѣпкоу крѣпощенію:
 НѢ: ѿ ѿка злѣни фариїи кнѣжнѣ:
 НЗ: ѿ кону нѣ: НН: ѿ аинну чѣ:
 НТ: ѿ асетнѣ дѣ: ѿ: ѿ прикмауші
 хѣта аянти: ѿ: ѿ шесткнѣ дѣ:
 ѿ: ѿ пмѣзакши гѣм уромѣ:
 ѿ: ѿ пасѣ: ѿ: ѿ окразѣ тайнѣмѣ:
 ѿ: ѿ прѣааннѣи сѣ: ѿ: ѿ ѿмѣта
 ннѣи строкѣ: ѿ: ѿ нѣуаннѣ
 раскѣааннѣ:

ѿН: ѿ нспрошеннѣ тѣсегнѣ:

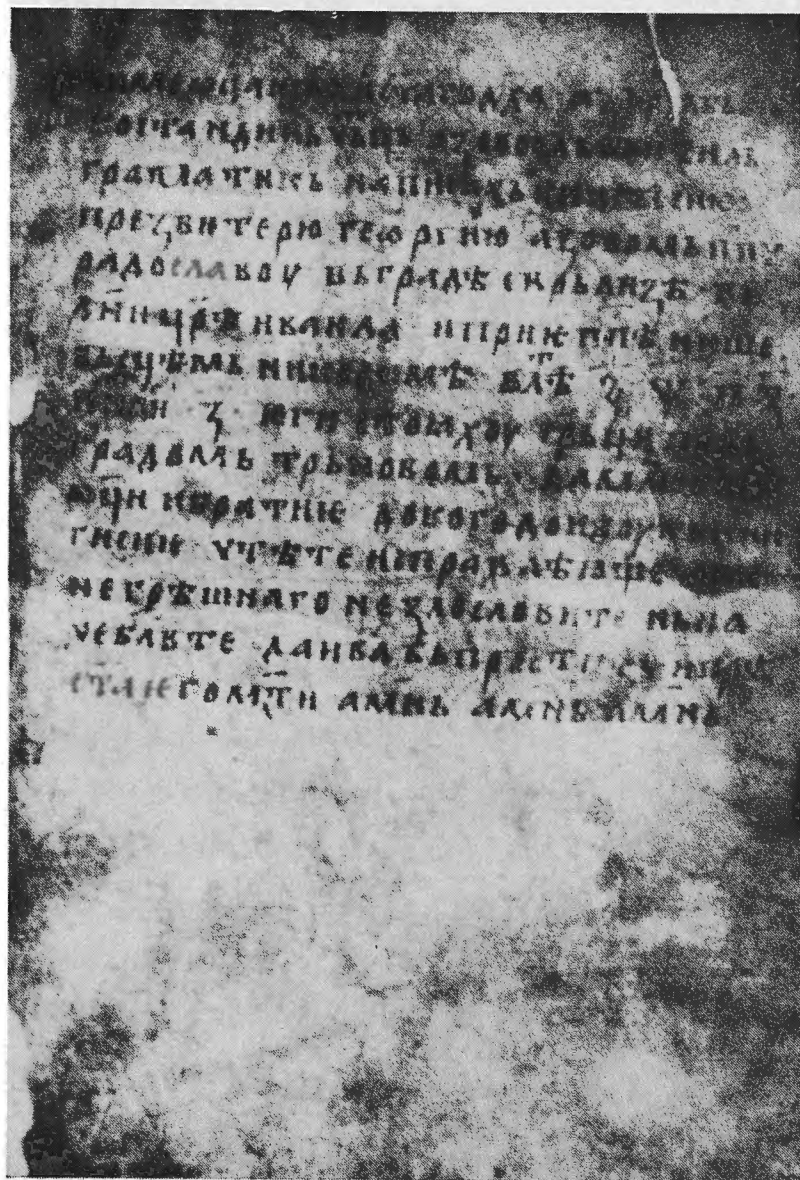
ТЕТРОВЪ СЪГМЪ

НОУНІА ІЕМЪ: ѿмѣтѣ сѣ:

ннѣи прожѣствѣи крѣ: снѣ
 аѣдѣ: снѣ аѣвѣ аѣмѣ: а
 крѣаѣмѣ рѣа ннѣи сѣ: нѣ
 аѣмѣ сѣ рѣа ннѣи сѣ: ннѣ
 крѣаѣмѣ сѣ рѣа ннѣи сѣ: ннѣ
 брѣаѣмѣ сѣ рѣа ннѣи сѣ: ннѣ

Свѣрлижко
 евангеліе
 от 1279 г.; сега е
 в Сръбската
 академия
 на науките
 в Белград
 под № 63

Приписката
към Свѣрлижкото
евангелие
от 1279 г., л. 11,
сега собственост
на Сръбската
академия
на науките
в Белград, № 63

Страница
от Берлинския
сборник, XIII в.,
сега в Западен
Берлин

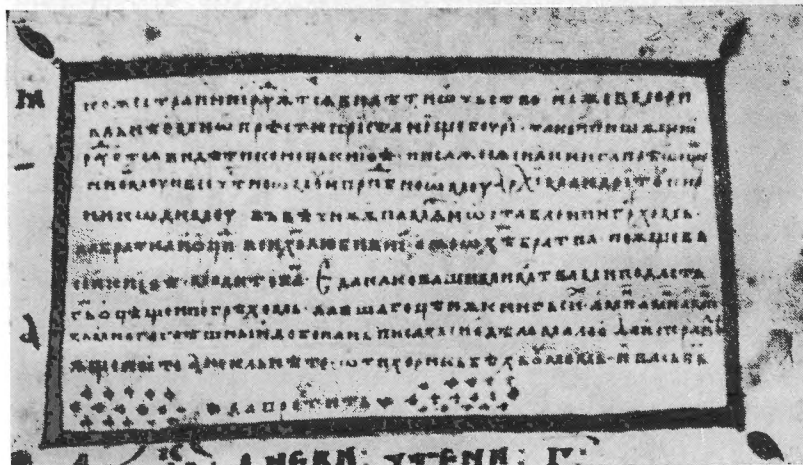
Евангелие Кохно,
XIII в., л. 2, сега
собственост
на Държавната
научна библиотека
в Одеса, № 1/3

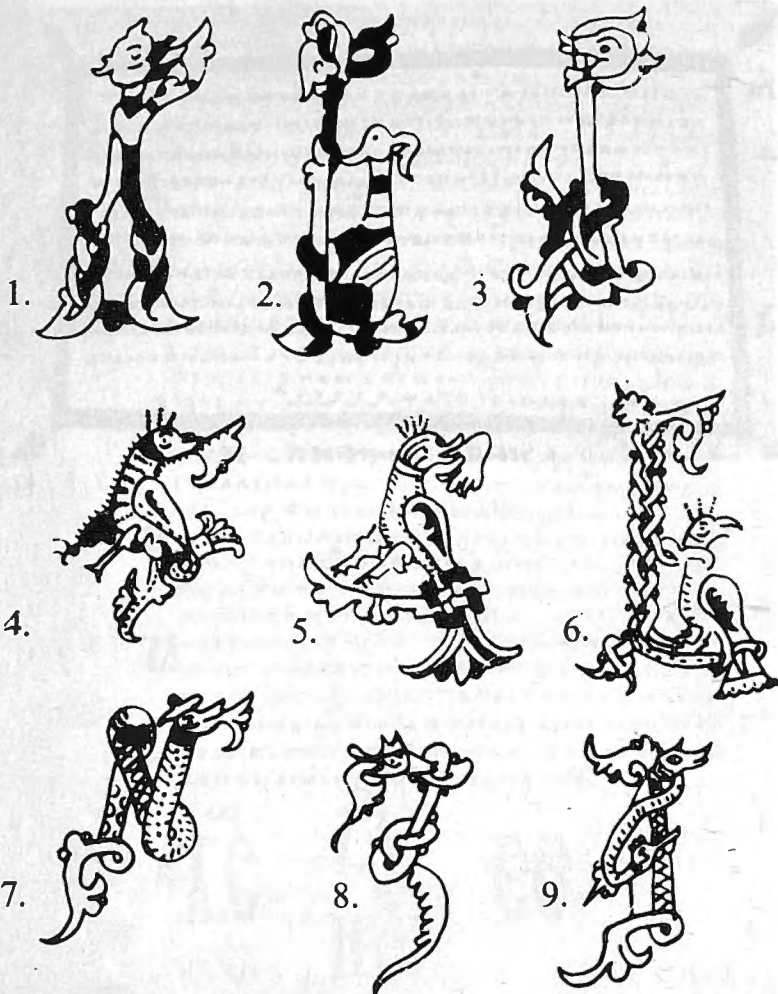
ГЛАХЪ ЯКОУ ЖЕ
СТАХЪ ТРОУМЪ СЛАВНЪ
ЯХОМЪ НВТМЫ ИСО СТЬВН
НА СПЪМ РАХЪ
В ПН БН ЕУ ѠИ Г
ЕГЪ ПРИШЕДШИ МАКН РАУ
НЮ ДЪМЪ АЩЕ БЪЩЕ ВЪШЕ
БЫА АЮБНА МАКНТЕ АЗЪ
ѠБАНЗЫДОХЪ ПРНДОХЪ НР
БЕ ПРНДОХЪ НЖТНА МА ПОСА
УТО ГЛА МОА НРАЗУМЪТЕ
ИСО НЕ МОЖЕТЕ СЛЪШАТИ СЛОВО
МОЕГО ВЪЩАДНИ ВОЛАЕТЕ П
ХОТИ ѠЦА ВЪШЕГО ТВОРИТЕ ѠН
УЛЪ КОУ БНИЦЪ БЪН ИСО Н ПОЗ
АН ВЪН СТННЪ Н СТОНТЪ ИСО
НЪ СТННЪ НЫВЪН РАЪ ЕГЛА ГЛА
ТЪА БЖ ѠВОНХЪ ГЛАТЪ ИСО
ЖЕ СТННЪ ЦЪГО АЗЪ ЖЕ ЗА НЕ
СТНН ЖЛА ННЕ РАСТЪ РЫА
НЪ КТЪ ЖЕ ѠВАСЪ ѠБАНУАТМА
ОГРЕТЪ АЩЕ СТНН ЖЛА ПУТО

XC LA EG
IK

Страница
от Добрияновия
миней, XIII в., сега
в Държавната
научна
библиотека
в Одеса
под сигнатура:
Ркп. 1/4 и 1/5

Приписката
 към Добрия новия
 миней, XIII в.,
 л. 92. Сега
 ръкописът е
 в Държавната
 научна
 библиотека
 в Одеса
 под сигнатура:
 Ркп. 1/4

Радомирово
евангелие, ср.
на XIII в. ЮАЗУ
Загреб III 24.
Радомиров
псалтир, XIII в.
Зографски
манастир № 17

Постен и цветен
триод от началото
на XIII в., сега
в Загребската
академия
на науките
под сигнатура:
IV.d.107

Мироносица же на убого боу придоше. у то
 щѣ живаго смрътѣи. яко крѣгдари убо
 мироносица мѣ въспикѣтъ. а
 вънѣ кѣ нагнѣва. по. стн глѣ. а самота
Мироносица же на убого боу придоша. кѣ грѣ
 оу твою смѣи. и боу ращомѣ. и боу тоша
 ала на каменѣ даща. и то протѣка. въ
 ани щѣ глѣше. у то щѣ живаго смрътѣи. у то
 плачѣи. ани та. мѣ наго въу. и шѣ пропок
Страхомъ прише. шѣ же. мѣ кѣ грѣ боу. аромати
 помазати. убо твою щѣахъ. и не боу. тѣи
 глѣахъ. кѣ се. не даща. въ крѣни. нѣ прѣ
 ста. ала. ила. нѣ. въ крѣни. да роу. ала. мѣ
Прише. шѣ на грѣ. ала. мѣ. и да. ала. мѣ
 и ка. щѣи. ала. мѣ. и ка. щѣи. ала. мѣ. и ка. щѣи.
 ала. мѣ. и ка. щѣи. ала. мѣ. и ка. щѣи. ала. мѣ.
 глѣ. у то щѣ живаго смрътѣи. въ крѣни.
 ала. мѣ. и ка. щѣи. ала. мѣ. и ка. щѣи. ала. мѣ.
 нѣ. въ крѣни. да роу. ала. мѣ. и ка. щѣи. ала. мѣ.

БСА. ВЕ СТУХО БЛАГЫМЪ НАГНЕТУ. О. Ф.
 ПОЕ ВКРМО. Г. ДРУ. ДБОУКОВНИКАНОТ. СЛА
 ИМНЕ. А. СЕ. НАСТУХИ. РАМБЕНО. ГА. А.
 ИКДНОСТИГРАДШУ БДМНПРПОВЛЕНТ.
 ВЪНЖЕПРИШЕУХ. ПЕШНОБЖВНООСЛО.
 РАМБЕНАГОСЛОМЫКОИ. НОДРАВЫТАКМ

НЗЕАКНТНІАШКРАГА НКІУЕРЖПРНХТНІПДБНЫ
ІМІРОМЪУОВШЕПРОКІТТНІАМНАШІАТІЕТ
ГААІГОДИА КЕТАННТДІЕРДТФАЛІУВАРТА
ШІАХОВІНІХЪВЪЗДЪЖАНІШЖІДАШЕНЕП
ІРІПХТІПРОНОТДАЖШІННАВІНХТРЬВІШ
ПРННОІАШЕПАУЕВАННАХШЕІАКОЖІКЪТАННТ
ІАКАТІМАМАХУДЪЛАНИИПОДНАМЪІПДА
ІВІРІШНМІНІОУНІКАХШЕАНЦІНАХКІІСКОИ
ЦІНДШНАШНХЪМАХШЕІАХУЗІНОТІТАННІА
ВЪЗДПНЕМЪШУЕНАШІЖІЕННАНІКІМЕХІНЕКІ
ВІДНАКІНАПАТІМІМІАНАХІНЗЕАКНІА
ШІПРНІЗНІІАІННІТІАІН
АНІВЛАКАТВАРНІКІАЛЕТНАКІУТІПРНІА
ЖАЕТІАНАВІІТАПРОКІЕТІАЖАУЕВАНЦІ
КІКОШАІТІАІАДОЦІКЕНААВТНІЦІОТІНІ
ІАІАЛГАЕТІАНОКРНІКАХНІЕВОВАКІКІ
КІГРІТНІЦІАШЕЛАУНІТІАХАГАННІАЗАДІА
ТІАХЕРНОХАХКОХІВЪВІТАВКАПОПЛЕЦІМІ
БЫНІКІКАЕТІАПЛАВАННІЕНРАНИНІІАЛЕТ
НОНОШЕННІНІАКІУТІВІПІТІРІПІАЛЕНІА
ДНАІАІАНАГІАНАВІНТІАВІМОНЕСДАТІА
ШІАМІРАШЛІТНІАКОМАЛОІАНАІТІАІОРА
НАКІБЕНАОДІНІІТНІПНІАНАІОМІПОІА
КІТІУТІАІАМОПОКААНТІАМІАХІКОІАЦІА
УЕСТІНІКІУТІАІОРАІАХУТНІНІАІОІАІА
МАЛОІАВІКІОІАМІАВІНАПОІАУАШІІАІТІА
КІТІАІАІАІАНАГІАКІЗЕАІАІАІАІАІА
ІАІАІАІАІАІАІАІАІАІАІАІАІАІА

Копитаров триод,
XIII в., л. 13;
сега е в
Университетската
библиотека
в Любляна
под сигнатура:
Cod. Кор. 9

Томичов апостол
от XIII—XIV в.,
намиращ се
в ГИМ, Москва
(Муз. 2823)

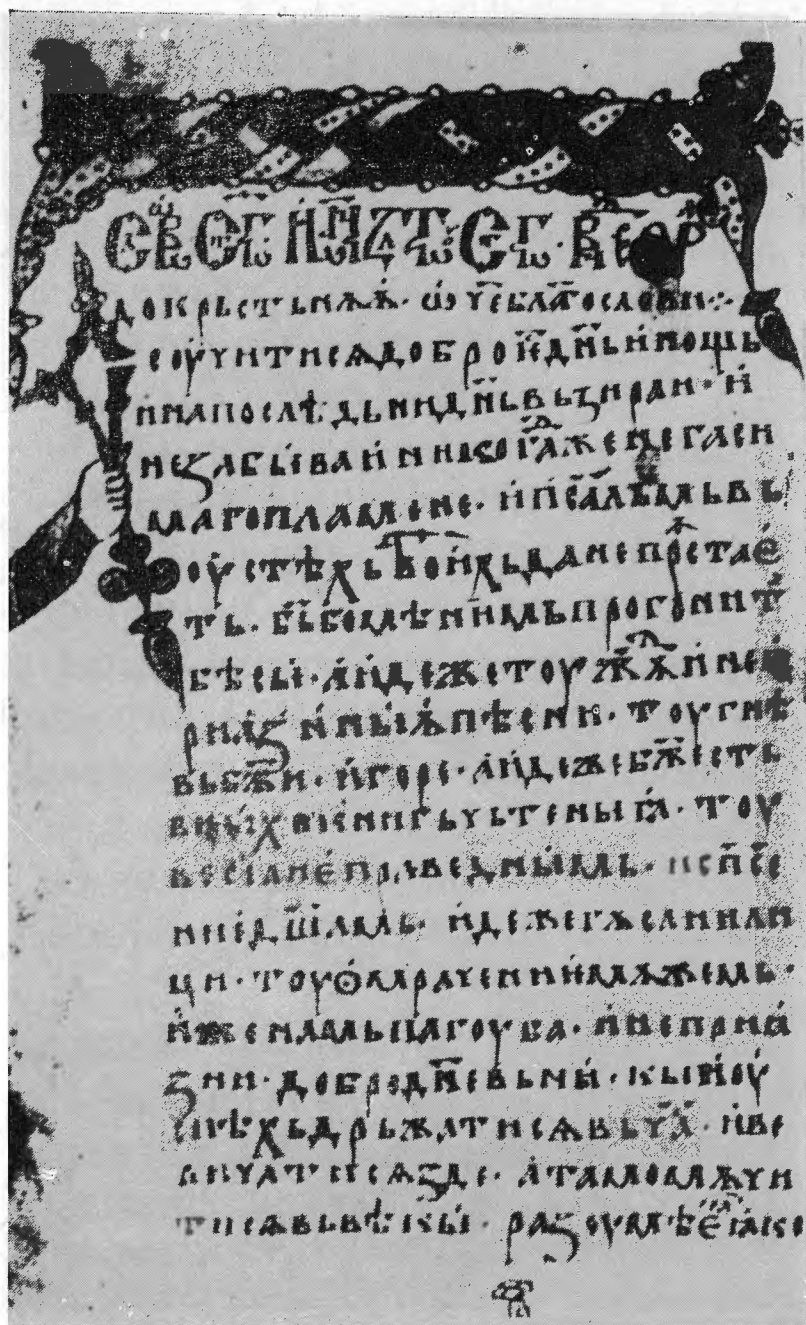

РАГА · ПЛАДОСТЬ ГЛАЕ ПЛА · ДА МЕСЬ ВЕРЕ
ШЕННХЪ · ПРѢ ПЛАДОЖЕ КЪ СЕГО ·
НИКНЪ ЗЕЛЪ ЖЕ ВЪ СЕГО · ПРѢСТА
ЦИНЪ · НА ГЛА МЕСЬ ЖЕ ПЛАДОЖЕ
СТНЪ · ВЪ ТАИНЪ КЪ РЪ БЕНА · НА ЖЕ
ПРѢСТАРЕ · БЪ ПРѢ ЖЕ ВЪ СЕ · ВЪ СЛАВНА
ШЪ · НЕ ТЕННЕСТО ЖЕ СЪ МЪ ЗЪ ПЛАДОЖЕ
РАЗУМЪ · АЩЕ БО ВИШЪ РАЗУМЪ ЕЛИ ·
НЕ БНХЪ БАСЛАВЪ РАСПЛА · НА МЕСЬ ПИ
САНО · НХЪ ЖЕ МЕСЬ КОНЕ БНДЪ · ПОУХОКЕ
САИША · НИ СРЦНУ БИСОУ · НЕ БЪ ЗНА · НЕ
МЕ БО ГОТОВА КЪ ЛЮБЯЩИМЪ КЪ · НАТЪ

НАМА АТЪ ПОСТЫДЕ ИСА ЛЮДНЕРМОНВЫ.
ПРО: ГА: Г: ПОНТЕ БОУМШЕАМОУПОНТЕ
В: ВЕНХЪЦНВЪ СПАЕРАНТЕРЖКАМН:
В: ПРО: ГА: Г: Б: ВЪ МАТВОЕСПНМА:
ШЪ ПРРЪВА: И ШНАСВА: УТЪ: А:
АКО ГЛЪГЪ: ДА ВЪХОДЪ ИВЪ ТА
АТЪ ВЕНХЪЦН: ВЪ ХДОЛНША
САФАТОВЪ: АКОТОУСЕДЖРАСХДН
В: АХЪЦЫКЪ СЪПРЪТЪ: ПОСЛАТЕ СЪРЪПЫ
АКО ПРНСПЪЖАТЪВА: ВЛАХЪТЪ ПЕРЪ
ТЕ ЗАЧЕН СПАВНТОУМАА: ИРЪАН
ВАХЪТЪ ПОДЪТОУМАА: АКО БЛАГО
ЖИШХА ЗАЛАМНЪ: ШОМНВЪШОУМА
ИХЪ ВЪ ХДОЛН ПЕРНЪН: АКО БАНЪДН
ГНЪ ВЪ ХДОЛН ПЕРНЪН: СЛЫЦЕ ИЛОУ
МА СЫРЪКНЕТАСА: НЪ ВЪДЫШМАРА
УОШЪ СЪТЪСКОН: ГЪЖЕ СЪНШНАВЪ
ЗЪНЪ: ИШЕРЛНМАДА ГЛЪСКОН: И
ПОУРЪНЪТЪА НЪОНЪЗЕМА: ГЪЖЕНО
ЦХА НЪТЪА: ИРЪАН: ИОУКРЪПНЪТЪ
ГЪСНЪНЪЗЕЛН: ИРЪАН: ИНЪТЕАКО
АЗЪ СЪМА ГЪБЪВАНЪ: ВЪ СЕЛЕНСАВЪ
СНШНЪ ВЪГОРЪСТХАМОЕА: НЕБЪ
ИРЪАНМАШЪ: ИРЪАНМАШЪ

Лобков (Хлудов)
паримейник,
XIII—XIV в., л. 16,
намираш се сега
в ГИМ, Москва,
в Хлудовската
сбирка (Х л уд. 142)

Ягичев Златоуст
от XIII—XIV в.,
л. 136, сега в ГПБ
„Салтиков-
Щедрин“
в Ленинград
под сигнатура:
Q. п. I. 56.

а съаде тсаре мое прр кола и са не
 глаше мь ты не джгыниша въспра
 ты не гола не носе ъзръже и с народ
 мнотъ шкѣтъ се със. повелѣти и нѣ
 нь поль. прнстѣла едннъ книжн
 кѣр емоу ътн телю н дж по те вѣ
 мможе кола н до н деши. а с моу кс
 лн сн азвн нн мжѣ н нѣтн цанѣ нн
 хрнѣзда а тнѣ тѣтскы н не ма
 ты де главы подь кло нн тн. другы
 же ътн нн кѣр емоу. гн повелн
 лн прѣждѣ нн по грѣстн ѡцѣ ммо
 го. іс же гла емоу гра дн по а нѣ. а ш
 ставн а рѣтѣ вѣж по грѣстн ско мѣрѣ
 тѣвца. въ лѣзшѣ
 емоу. въ лѣзшѣ оу іс кн въ кѣ
 ра бѣ. по не ма н доша ътѣ нн цн не ро.

сѣтрѣ съ великѣ ѡмѣлори. а ко по
 крѣватѣ сѣмѣ корѣ кола въ ма н. а
 ѡн спѣше. прнстѣла едннъ ътн нн цн
 еро. въ зсѣуднша де ро глаше. гн пн мн
 погыне ма. глау. а кѣтѣ ко стѣра.

Изборно
 евангелие
 от XIII—XIV в.,
 л. 3, българска
 редакция,
 сега собственост
 на Националната
 библиотека
 „Сечени“
 в Будапеща
 (Esl. slav. 7)

РОБАВШЕ ДА ПОГАЖЕ И НАЗНАМЕННАИЪ
 ТЪ И НИ ПРѢДЪ ОУЕННИКЫ БОИМИ . И ЖЕ
 И ТѢ ДѢТІ ПИСАНА ВЪ КНИГАХЪ СЮХЪ . И ЖЕ
 ПИСАНА БЫША ДА ВЪ ТРЪХЪ ЛѢТѢ И КОЮ И
 СРЪХЪ ТИ НЪ БЖИИ . И ДА ВЪ РОУЖШІ КЛѢЖІ
 БОТА НА ДА ТѢ ВЪ ИМАГО .
 ВО СЛАЖЕ И ВЕНСА . А КЫ Ю ОУЕННИКОМЪ ВО
 ИМА ТѢ ВЪ ТА ВЪ ША ДРЪ ТѢ ВЪ ХЪ . НА МОРНТІ
 БЕРНАДЪ ЦѢ ТАЛЪ . И ВНИЖЕ СЛІНЦЕ . БѢ ХЪ БО
 ВЪ КОУ ПѢ И НА ЛОНЪ ПЕТРЪ И ФОМА НА РИЦА
 СЛАВЫ БЛАНЦЕ . И НА ТА НА ЛОНЪ ЖЕ БѢ
 КА НА ГА ЛІЛІЕНШЫ ІЖИ НА ГЕ ВЕДѢ ШЕА . И ИИ
 ДА ВЪ ОУЕННИКЪ ИГО . ГЛА СЛАВОНЪ ПЕТРЪ И
 ДА ЖЫ БЫЛОВИТИ . ГЛА ШЖЕ СЛОУНДЕ СЛЪ И
 СЛЫ ИТО БОА . ИИ ГЫ ДА ШЖЕ БѢ ДОШЖ ВЪ КО
 РАБѢЛЪ . И КЪ ТЪ НОШЪ НЕ ШЖИ ИТО ЖЕ .
 ОУЕРОУЖЕ БЫ ІВШУ . ТА И ПОНЕ РѢЗѢ . НЕ ПО
 ЗНАШЖЕ ОУЕННИЦЫ КОИ ИТЪ . ГЛА ЖЕ И
 МЪ ЮІ . ДѢТНЕ ДА УТО И ТѢ ДНО ИМА ТѢ
 ДѢ . О ВѢ ИЩАШЖЕ СЛОУИИ . О ИЖЕ РЕ ТЕ НА ТЪ .
 ВРЪ БѢ ТѢ О ДІНА ЖА . И ТРАНА ЖЕ КОРА БѢ ТМРѢ
 ЖА . И О КРАЩІТЕ . БѢ ВРЪ ГШЖИ КТО СЛОУ
 НЕ СЛОЖА АХЪ ПРНѢ ВѢ ШИИ ЖО ТЪ СЛОЖЪ
 И ТВА РЫЕЪ . ГЛА ЖЕ ОУЕННИКЪ ЕГЪ ЖІ А НЕА ТЪ ШЕ
 И ПЕТРОУ ГЫ ИТЪ . И НА ДОНЪ ИТО РЪ СЛЫШАВ
 И КОНИИЪ . СЕ ПРНѢ ИТО СЛЪ ПРНѢ ПІСА ДѢ Т

Доброхотъ. Сидѣвъ. Къ. Ошѣ. Сидѣвъ.
Дондеже пришедши въ градъ и доиде
отроу. Видѣвъ же. Иже въ. Въ. Родо
виша. Радости. Иже. Не. Желаша. И. Прише
ше. Въ. Храма. И. Видѣ. Шло. Отроу. И. За. Ма
ри. И. Матрѣ. И. Его. И. Падше. По. Кло. Ни. Ша. Е. А
балоу. И. Въ. Врѣ. Шес. Крѣ. Въ. Ни. Ша. Е. А. При. Не
и. Ша. Жел. Оуд. Ары. С. Лато. И. И. В. А. Н. А. И. И
С. М. У. Р. И. И. И. Въ. Тѣ. При. Е. М. Ше. Въ. З. А. Н. Т. Не
въ. Врат. Ни. Е. М. К. З. Р. О. У. И. И. Е. М. П. А. Т. Е
М. О. Т. И. Д. О. Ш. А. В. Ъ. Т. Р. И. А. И. В. О. А. К. О. Л. И. Т. О. У. Г. И. Н
Ш. Е. Ш. Е. М. А. Т. И. А. М. А. И. Г. Л. Г. Н. Ъ. В. Ъ. З. А. Н. Т. Ъ. В. И
С. А. Ш. Е. Н. Ф. О. У. Г. И. А. В. Ъ. Т. А. В. Ъ. П. О. П. А. Д. И. О. Т. Р. О. У. А
И. А. Т. Р. Ъ. Е. Г. О. Н. Е. Т. И. И. Ъ. Е. Г. У. П. Е. Т. Ъ. И. Б. А. Д. И
Т. О. У. Д. О. Н. Д. Е. М. Е. Р. Е. К. А. Т. И. Д. О. Ш. Е. Т. Ъ. Б. О. И. Р. О. Д. Ъ
И. Е. К. А. Т. И. О. Т. Р. О. У. А. Т. Е. Д. А. П. О. Г. О. У. Е. Н. Т. Ъ. О. Н. М. Е
В. Ъ. Т. А. В. Ъ. П. О. Ж. Т. Ъ. О. Т. Р. О. У. А. И. А. Т. Р. Ъ. Е. Г. О. П. О. Ш. И. А.
И. Ш. Т. И. Д. Е. В. Ъ. Е. Г. У. П. Е. Т. Ъ. Н. Е. Т. Т. О. У. Д. О. О. У. М. Р. Ъ
Т. И. И. Р. О. Д. О. В. А. Д. А. С. Ъ. Б. А. Д. Е. Т. С. А. Р. Е. Н. Н. О. Е. Ш. Г. А
П. Р. И. С. О. Л. Ъ. Г. Л. Ш. Е. Ш. Е. Г. У. П. Т. А. В. Ъ. З. А. Х. О. С. И. А. М. О. П. О.
Р. О. Г. Д. А. И. Р. О. Д. Ъ. И. Д. Т. Ъ. В. Ъ. И. К. О. П. О. Р. А. Г. А. Н. Ъ. Е. Н. И. Т. Ъ. Ш
В. А. Х. Ъ. В. Ъ. Р. А. С. Г. Н. Т. Ъ. В. А. И. Ж. Е. Т. А. Ш. И. П. О. С. А. Л. Ъ. В. Ъ.
И. Д. Е. Н. Ъ. С. А. Д. Т. И. К. Ш. И. А. В. Ъ. В. И. Ф. Л. Е. С. А. Т. Ъ. Н. А. В.

Доброхотово
евангелие
от началото
на XIV в., л. 5,
сега в БАН,
Ленинград,
№ 11.9.7

Норов псалтир
от началото
на XIV в., л. 1,
намиращ се сега
в ГИМ, Москва
(Увар. Q. № 285)

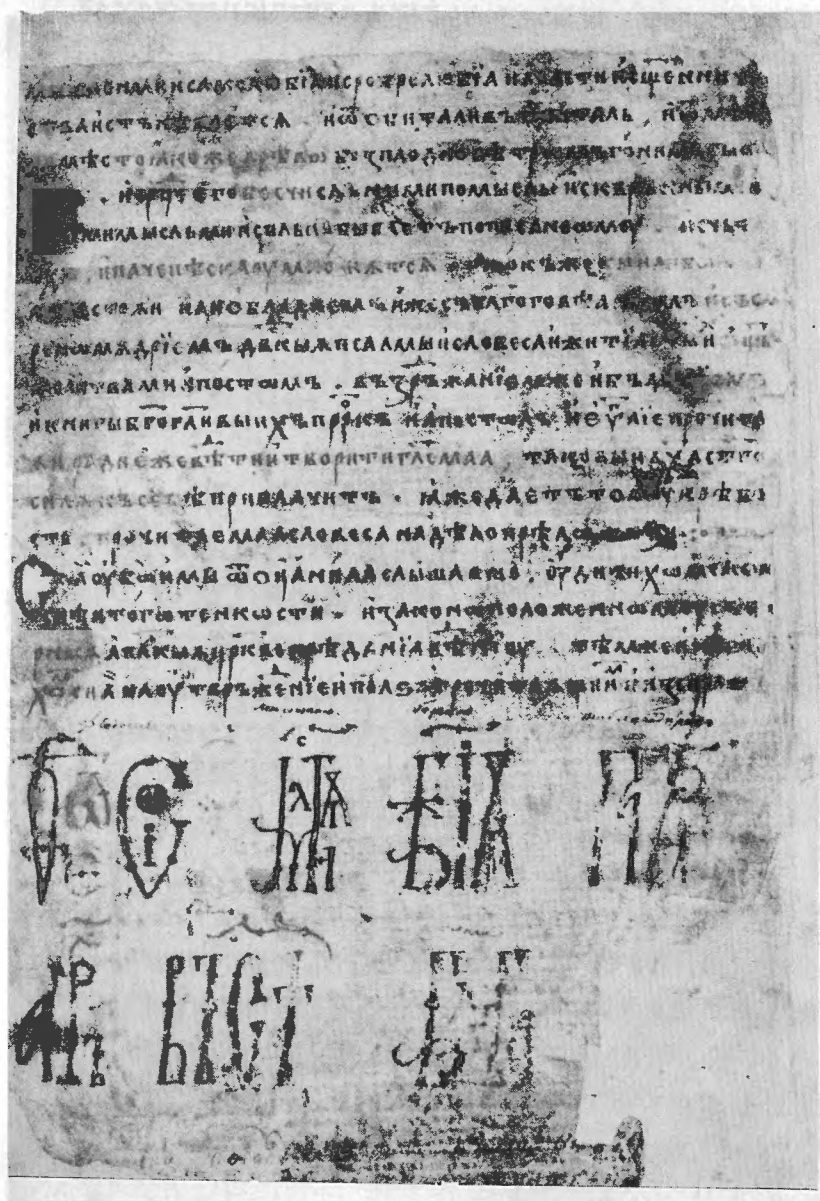

1908
Jean Franco de ditte

Сборник
от 1345 г., писан
от поп Филип
по поръка на
Ив. Александър;
сега е
в Синодалната
библиотека
в ГИМ, Москва,
под сигнатура:
Синод. 38

Иван Александров
(Лаврентьев)
сборник от 1348 г.,
л. 1, сега в ГПБ,
Ленинград
(F. I. 367)

Подпис
на патриарх
Теодосий
Търновски
в Никоновите
пандекти, л. 2256,
писани в Търново
през 1348 г. Сега
се намират
в Ленинград
(ЛОИИ,
колл. Лихачов
от I. № 502)

Подпис
на патриарх
Теодосий
Търновски
в тълковно
евангелие, писано
в Търново
от Т. Псимица
през 1348 г. Сега
е в Барсовата
сбирка в ГИМ,
Москва (Бар с.115)

[illegible]

+ СЛАВЯТЕСЯ БОЖЕНАШЕ. И ПАЧЕ РЕНЖЕ СЛАВЯТИ. МО
 ЖЕ СЕБЕ ПИДЕЛЕНІ СЛОВА СВЕРШАЕТЕ. ПОКАЗНІЕ
 МНЮ ДОЛЖЕНЫ ИМА ПОДНІЕ. И ТЮ СВАЩЕН
 НАМ ГЕ ПАТРИХЪ ТА БОГО СПАСАЮЩАГО ЦАРЬ ГРАДЪ ТРИНОВА. И
 ВОСНУ АГАРНИ СРЪДЪ СЕШУ. И СПАСАЮЩАГО СЛАВ
 ЯЕТЕ. И ОДНА БГО СЛАВЯ. И ТЮ СКАЖИТЕ СЛАВНІ
 ПАВЛА РЕНЖЕ И АГАРНИ. ТАКО И ТЮ СКАЖИТЕ СЛАВ
 НЮ ПОПА ТЮ ТЮ КІА РЕНЖЕ СЛАВЯ. И ТЮ. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791.

Handwritten text in a cursive script, likely a signature or a name, possibly reading "H. C. ...".

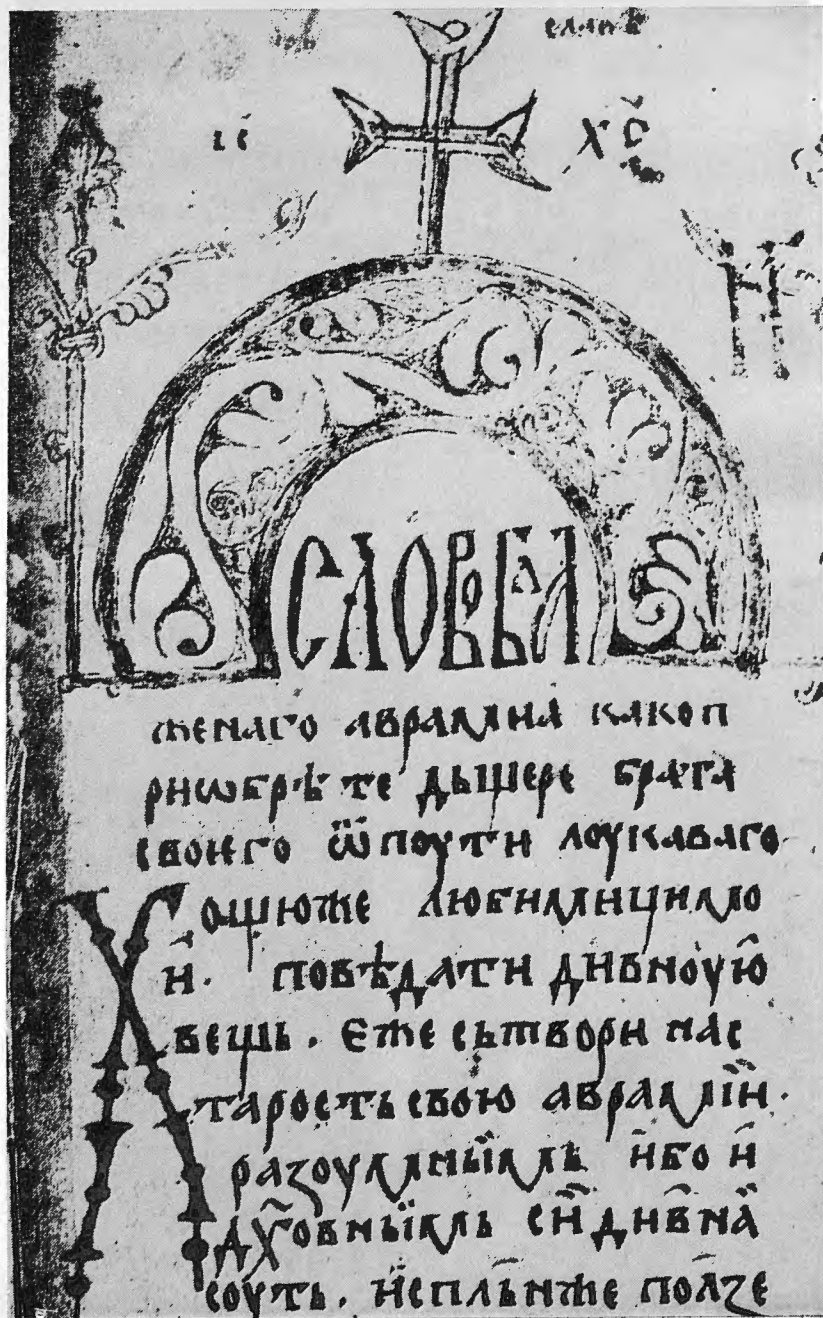

Погодинов
псалтир от XIV в.,
л. 2, намираш се
в ГПБ, Ленинград,
под сигнатура:
Погод. 8

архив

Иван
 Александрово
 (Лондонско)
 евангелие, л. 3:
 цар Ив.
 Александър,
 жена му Теодора
 и синовете му
 Иван Шишман
 и Иван Асен. Сега
 е в Британския
 музей в Лондон:
 Add. 39627

Бдински сборник
от 1360 г., л. 1,
намира се в
Университетската
библиотека
в Гент, Белгия

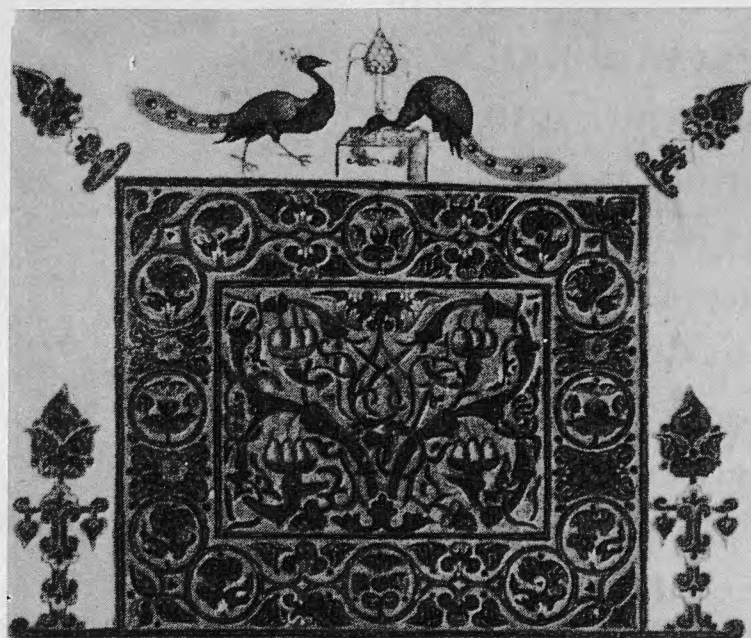
Приписката
към Бдинския
сборник от 1360 г.,
л. 242

Изволенихъ ѿца . неврѣ
шенныхъ сѣа . неспоспѣше
ниихъ стго дѣа .

Види бѣговѣрнаго . и прѣвы
сокаго . неамодрѣва наго .
цѣа нашего іѡанна срацимн
ра бѣгароохъ и грѣкоохъ .

Постыщасѣ бѣговѣрнаа несто
роднаа цѣа анна . неспосе
лѣниихъ цѣтвасѣ . напнеа
сѣю кснѣю . рекохъ еѣборни .
стѣи мѣ прѣпобѣдѣ не тра
сто трѣпниихъ жемалѣ .

Дасоутѣ сѣоу цѣю и цѣу ни чѣ
дѣахъ . вѣоу тѣвѣреніе цѣ
сѣвоу . тѣлоу вѣравни . а
дѣи вѣспеніе . и напнеасѣ вѣ
бдѣи градѣ . бѣлѣто . ѡ . ѡ . хн .
боу жемшемѣ слѣ вѣтѣи ахъ .

Томичов псалтир
от средата на
XIV в., л. 1296.
Сега се намира
в ГИМ, Москва,
под сигнатура
№ 2752

КА АІ РАЗУАСАФӨУ.
 ъ не мѣтелю дїемон
 законь мон. прїкло ни
 те оухова ше къ глїюу
 сть монїхъ. ѿкръж

Люблянски
дамаскин, XVII в.,
л. 23; сега
се намира
в Люблянската
университетска
библиотека
под сигнатура:
Cod. Kor. 21

на Византизма
в Югоизточна Рум

Ватикански
препис
на Манасиевата
летопис, XIV в.,
л.163б. Миниатюра
„Покръстването
на българите“
през 865 г. Сега
ръкописът
е собственост
на Ватиканската
библиотека в Рим

Томичов псалтир
от около 1360 г.,
л. 290, сега
собственост
на ГИМ, Москва,
под сигнатура:
Муз. 2752

Странно рождество видѣхъ, ꙗко
оустрои мѣсяцъ рабѣмъ
нѣбо прѣложивъше. се гдѣ о радн
высоки на земли яви сѣмѣ
ренъ тѣмъ. хотоу при вѣщанихъ
высохъ тѣмъ оувъ пнжѣнъ, а лѣнъ:

Аджарски
дамаскин
от 1686 г., л. 173,
сега собственост
на БАН,
Ленинград,
сигнатура: 24.4.32.
Миниатюра
„Христос
изцелява
разслабения“

*

**

* Граф Николай Петрович Румянцев (1754—1826), руски държавник и покровител на просвещението. Събира около себе си млади учени (Востоков, Калайдович, Строев и др.), финансира ги и ги праща да събират документи за старата руска история. Създава богата библиотека, в която има и много ръкописи. Всичко това ляга после в основата на т. нар. Румянцевски музей, който през 1861 г. се пренася от Петербург в Москва и става едно от крупните културни учреждения в Русия. С течение на времето тук постъпват редица други сбирки. През 1925 г. този музей се преименува в библиотека „В. И. Ленин“. Днес Ленинската библиотека е извънредно богата със славянски ръкописи, между които има и много старобългарски.

** Константин Фьодорович Калайдович (1792—1832) е първият българист в Русия, който открива съчиненията на Йоан Екзарх и пръв ги издава: „Йоан, Экзарх Болгарский“. Москва, 1824 г. През 1817 г. Калайдович открива във Воскресенския манастир и Светославовия (Симеонов) сборник по препис от 1073 г. Той е и фактическият откривател на Иван Александровия (Лаврентиев) сборник от 1348 г.

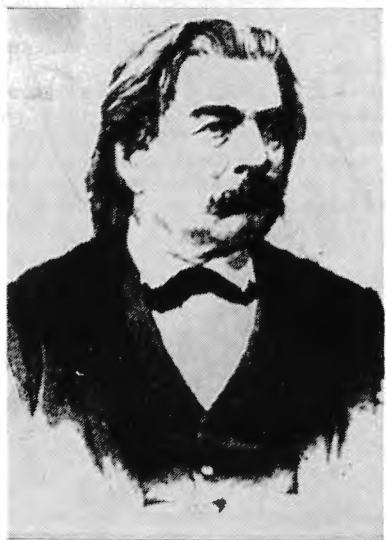
*

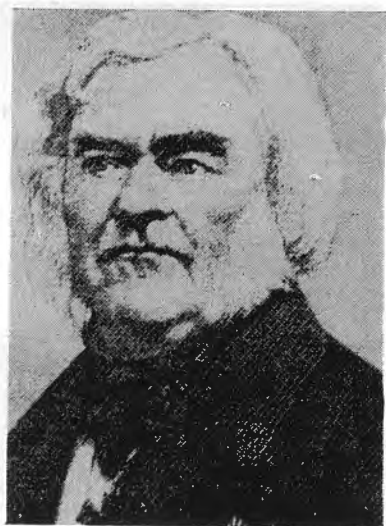
**

* Павел Йосиф Шафарик (1795—1861)

** Авраам Сергеевич Норов (1795—1869)

*** Франц Миклошич (1817—1891), виден словенски славист, дългогодишен професор по славянска филология във Виенския университет. Автор е на редица славистични изследвания

*

* Александър Христофорович Востоков (1781—1864), виден руски филолог, изследвал и описал редица стари писмени паметници. Востоков открива старобългарските носовки и защитава българската теза за Кирило-Методиевия език

** Аитун Миханович (1796—1861)

*** Лорд Робърт Кързън (неизв.—1873)

**

*

**

- * Виктор Иванович Григорович (1815—1876)
- ** Вукол Михайлович Ундо́лски (1815—1864)
- *** Пётр Иванович Сева́стьянов (1811—1867)

*

* Порфирий Успенски (1804—1885)

**

** Архимандрит Леонид-Кавелин (1822—1891), руски библиограф, археолог и археограф. Автор е на редица описи на славянски ръкописи, между които най-обемистото е описанието на Уваровата сбирка под заглавие: „Систематическое описание славяно-русских рукописей собрания графа А. С. Уварова“, ч. I, Москва, 1893; ч. II, Москва, 1893; ч. III, Москва, 1894; ч. IV, Москва, 1894. В Уваровата сбирка има редица български ръкописи. През 1917 г. Уваровата сбирка постъпва в ГИМ, Москва, където се намира и днес, запазвайки своята самостоятелност. През 1865 г. Леонид е настоятел на руската църква при посолството в Цариград, посещава Атон и описва ръкописите в Зограф, Хилендар, Пантелеймон и др.

*** Архимандрит Амфилохий (1818—1893), руски учен, автор на изследвания из областта на гръцката и славянската палеография и на описи на ръкописи. Издава и изследва и старобългарски писмени паметници: „О самодревнейшем откоихе XI века юго-славянского юсового письма, найденном в 1868 г., А. Ф. Гильфердингом в Струмице“. Москва, 1874; „Древле-славянский Карпинский апостол XIII века“. Москва, 1885; „Исследование о Пандекте Антиоха XI века, находящемся в Воскресенской Новойерусалимской библиотеке“. Москва, 1880. В основата на този руски ръкопис лежи старобългарски превод.

*

**

* Стефан И. Веркович (1821—1893)

** Антонин Капустин (1817—1894)

*** Полихроний Агапиевич Сирку (1855—1905)

*

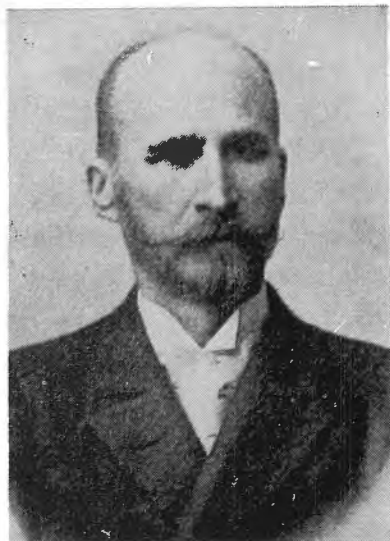
**

* Владимир Василиевич Стасов (1824—1906), руски художник и изкуствовед, който полага основите на сравнителното изучаване на орнамента в славянските ръкописи: „Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени“. СПб, 1887; „Миниатюры некоторых рукописей византийских, болгарских, джагатайских и персидских. СПб, 1902

** Антон Семьокозич Будилович (1846—1908), руски филолог-славист, който пише за „13 слова от Григорий Богослов“ (сега в ГПБ, Ленинград), че „основният звуков фонд на този ръкопис е старобългарски“

*** Константин Радченко (1872—1908), украински славист, който насочва вниманието си главно към старобългарската литература през XIV в.: „Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием“. Киев, 1898.

*

**

* Емил Калужняцки (1845—1914), професор по славянска филология в Черновиц, Буковина; събрал и издал през 1901 г. съчиненията на Евтимий Търновски

** Йон Богдан (1862—1919), румънски учен-славист, първият професор по славянска филология в Букурещкия университет. Занимава се със среднобългарския превод на Манасиевата хроника по Московския препис. Трудът излиза след смъртта му

*** Август Лескин (1840—1916), професор по славянска филология в Лайпциг, автор е на „Ръководство по старобългарски език“ и на „Граматика на старобългарския език“

*

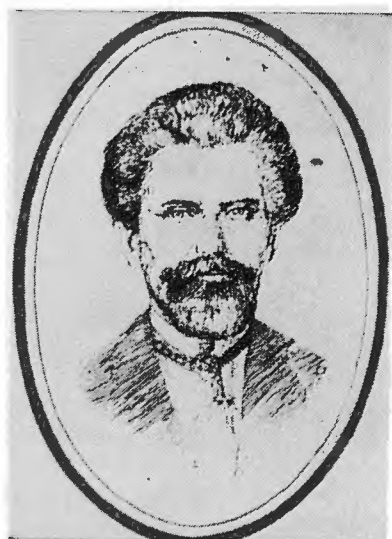
* Константин Иречек (1854—1918), чешки историк, който в своите „Пътувания по България“ често говори за унищожение на старобългарски ръкописи

**

** Вячеслав Николаевич Шчепкин (1863—1920), професор по славянска филология в Москва; автор е на монографични изследвания върху езика на Болонския псалтир и Савината книга. Той е един от най-видните българисти в Русия

*** Ватрослав Ягич (1838—1923), професор по славянска филология в Одеса, Петроград, Берлин и Виена. Издава важни старобългарски паметници и изследва редица въпроси, свързани с тях

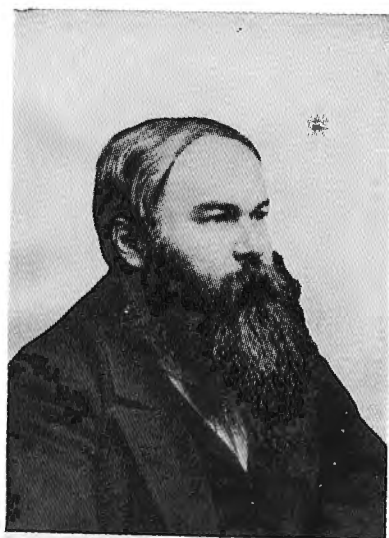
*

**

* Александър Иванович Яцимирски (1873—1925)

** Люба Стоянович (1860—1927), сръбски учен-медиевист, издал редица стари сръбски писмени паметници. Занимавал се и с литературното наследство на Климент Охридски

*** Пётр Алексеевич Лавров (1856—1929), професор по славянска филология в Одеса и Ленинград. Издал е някои старобългарски писмени паметници и е изследвал редица ръкописи с оглед на техните палеографски особености

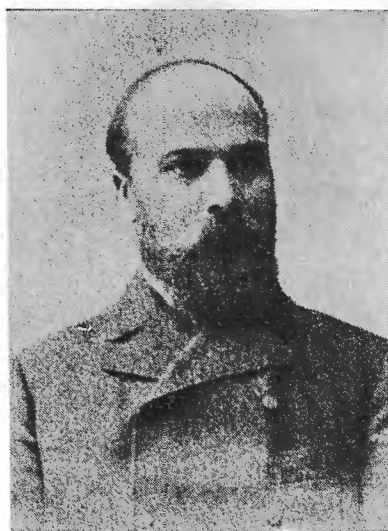

*

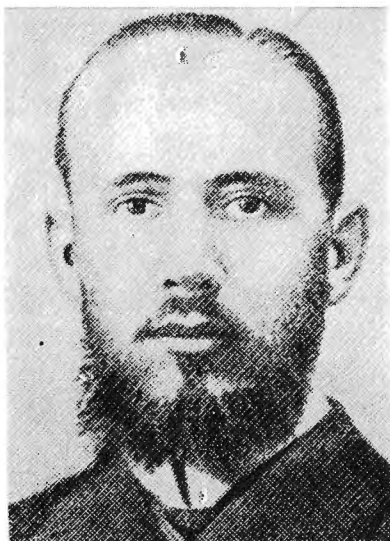
* Алексей Иванович Соболевски (1856—1929), професор в Киев и Ленинград, виден езиковед-славист, палеограф, насочва вниманието си и към началото на нашата писменост

** Михаил Несторович Сперански (1864—1938), руски и съветски славист, автор на редица литературноисторически изследвания

*** Николай Николаевич Дурново (1876—1937), руски съветски филолог-славист, който разглежда редица руски ръкописи от XI и XII в. като паметници, в основата на които лежат старобългарски оригинали

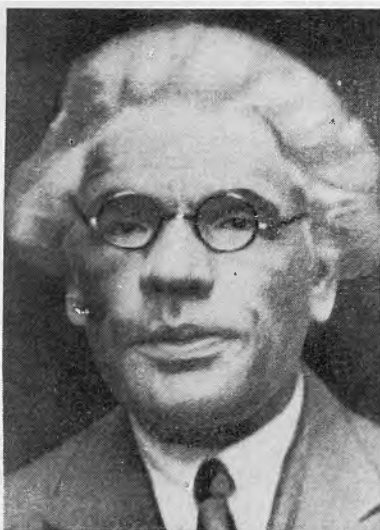

**

*

**

* Евтимий Фьодорович Карски (1860—1931), основоположник на белоруското езикознание и бележит съветски кирилски палеограф. Автор е на известната „Славянская кирилловская палеография“.

** Афанасий Матвеевич Селищев (1886—1942), руски съветски езиковед-славист, който пише, че след приемането на християнството през 988 г., Русия получава от България не само богослужебни книги, но и учители, че под ръководството на българските книжовници и преводачи се подготвят първите грамотни люде у източните славяни

*** Григорий Андреевич Илински (1867—1937), професор по славянска филология в редица руски университети, автор е на изследвания върху старобългарския език и издава Слѣпченскій апостол.

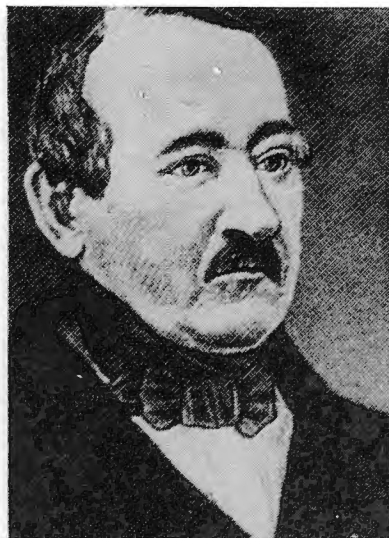

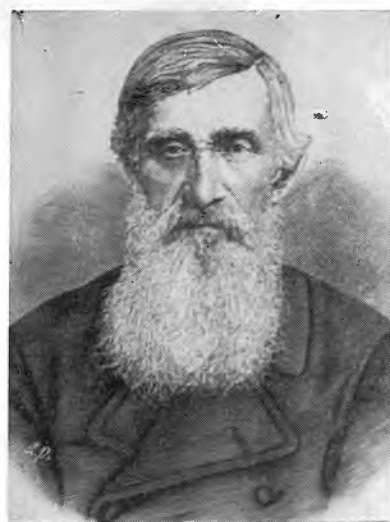
*

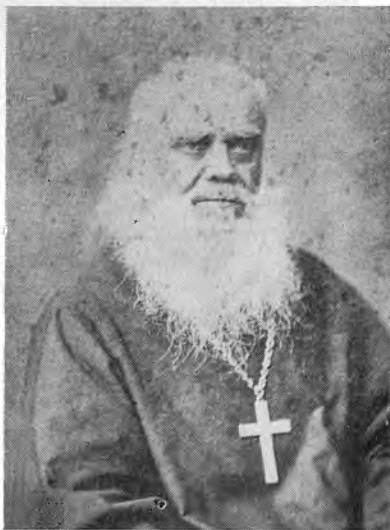
**

* Александър Фьодорович Гилфердинг (1831—1875)
 ** Михаил Петрович Погодин (1800—1875)
 *** Осип Максимович Бодянский (1808—1877), един от първите слависти в Русия, професор в Московския университет. Въпросът за началото на славянската писменост го занимава твърде много

*

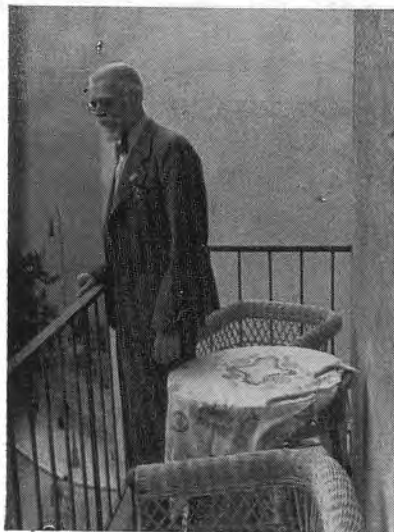
**

* Исмаил Иванович Срезневски (1812—1880)

** Александър Василевич Горски (1812—1875), който открива за пръв път пространните жития на Кирил и Методий в библиотеката на Московската духовна академия (1843) и прави прочутото описание на славянските ръкописи в Московската синодална библиотека

*** Алексей Иванович Хлудов (1818—1882)

★

* Валерий Александрович Погорелов (1872—1955), руски филолог-славист и палеограф. Занимава се със старобългарския превод на Псалтира: „Толкование Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе“, „Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе“, „Чудовская псалтырь XI в.“

** Николай Кузмич Грунски (1872—1951), руски и украински съветски езиковед, който насочва вниманието си не един път и към старобългарските писмени паметници

*** Беньо Цонев (1863 — 1926), първият професор по история на българския език и славянска палеография в Софийския университет „Климент Охридски“. Издал е някои старобългарски писмени паметници и редица описи на ръкописни сбирки у нас и в чужбина

★★

★★★

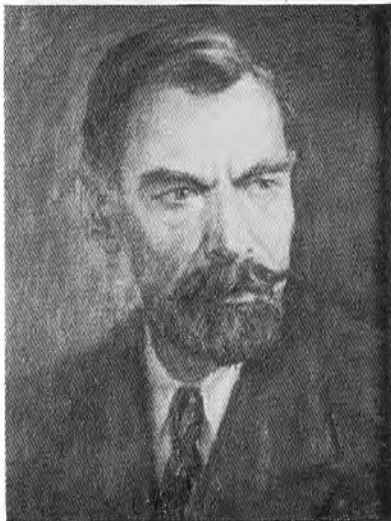

*

* Любомир Милетич (1863—1937), първият професор по старобългарски език и сравнителна граматика на славянските езици в Софийския университет „Климент Охридски“

**

** Йордан Иванов (1872—1947), дългогодишен професор по старобългарска литература в Софийския университет „Климент Охридски“. Вниманието му е насочено главно към атонските и македонските книгохранилища. В резултат на това е ценната книга: „Български старини из Македония“. София, 1931

ма до днес — годината 7130, месец юни, ден 9, аз, раб божий Леонтий, архимандрит Прилепски, дадох и подарих тази книга, наречена Тълковен псалтир, от св. Атанасий Александрийски, на светия манастир Зограф в Атонската планина, където е храмът на славния великомъченик и победоносец Христов Георги.⁶ Или: 7130—5508=1622.

5. През 1536 г. в Рилския манастир се пише сборник с жития, където в приписката четем: „Написа се това житие на светия и чудотворящия отец Йоан, пустинослужителя в пречестния Рилски манастир, по нареждането на честнейшия между иноците отец игумен йеромонах Иларион, на цялото братство, през годината 7044, индиктион 10, основание 26, слънчев кръг 15, а лунен 13. И даде се в манастира, който е в Света гора, наречен Ксеноф, а храмът е свети великомъченик Георги, за благословението и за полза на читателите, а повече и за желателите на добрите и подвижниците Христови.“⁷ Или: 7044—5508=1536.

6. Една бележка в края на четириевангелие, български извод, сега собственост на Хилендарския манастир, гласи: „Това евангелие даде духовникът Теодосий от град Дръстър на Хилендарския манастир и рече да стои в клисарницата. И поменете грешния поп Исаия, който донесе това евангелие.“⁸

7. По средата на XIV в. в Търново се появяват Пандектите от Никон Черногорец (XI в.) и едно евангелие, преведено от Теотокий Псилица през 1348 г. Когато Теодосий Търновски става български патриарх, той подарява тези ръкописи на Зографския манастир, където по-рано бил монах. Подробно вж. специалната статия за това в третия раздел под заглавие „Съдбата на два търновски ръкописа от средата на XIV в.“.

8. Бележка от 1785 г. в печатно руско евангелие гласи: „Това свето евангелие даде кир Хубан от село Габрово да служи за неговото и на родителите му спасение и за вечен спомен в манастира „Хилендар“.“⁹

9. Александрийна от XVII в., сръбска редакция, ресавски правопис. До края на XVII в. е в Габрово. После тя бива подарена на Зографския манастир от Нено; въ лѣтъ 3. Р. П. Ө (=1681) сѣд книгѣ прѣложн нено. ѿ сѣ габрово за свою дѣшѣ помѣн родителѣ. настоянїе азъ внсрѣну ѣрмона. прѣложн ю оу ста гора оу манасти зографъ.¹⁰

По-късно ръкописът попада в ръцете на В. И. Григорович, който от своя страна го подарява на проф. Марин Дринов през 1870 г. Днес този ръкопис се намира в Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София под № 434.¹⁰

⁶ Г. А. Ильинский, Рукописи Зоографского монастыря, с. 264, № 60; Йорд. Иванов Български старини, с. 249, № 45.

⁷ Йорд. Иванов, Български старини, с. 267, № 104.

⁸ Пак там, с. 267, № 106.

⁹ Пак там, с. 270, № 122.

¹⁰ Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, I, София, 1910, с. 449—450.

В пролог от 1656 г., намиращ се в Зографския манастир, № 4, на л. 250 б четем: „Да се знае тази книга, наречена пролог, донесох аз, грешният хаджи Савва; купих я от поп Петър във Враца за 620 и я донесох в манастир „Зограф“, храм „Св. мъченик Георги.“ Ако някой се изкуси и да я изнесе от споменатия по-горе храм, да бъде проклет от св. Георги.“¹¹

¹¹ Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 275; Йордъ Иванов, Български старини, с. 253, № 57.

Втори раздел

**Унищожение
на
ръкописите**

1. Появата на т. нар. палимпсести

Освен че са изнасяни вън от родните предели, старобългарските ръкописи са подлагани през вековете и на още по-печална съдба — на унищожение. Причините за това унищожение са много и от различно естество. Те се появяват още през първите векове от историята на нашата писменост. Началото на явлениято „унищожение“ на ръкописите у нас трябва да се отнесе към IX—X в., когато става замяната на глаголицата с кирилицата.

При тогавашните условия голям проблем е въпросът за набавянето на материал, на който да се пише. А по онова време, както се знае, у нас се употребява пергамент, т. е. обработена животинска кожа. Обаче този материал струва много скъпо. Скъп е, от една страна, поради това, че отначало е вносен артикул, а, от друга, че самата му обработка изисква много време и голямо умение. У южните славяни изработването на собствен пергамент започва около XIII—XIV в. Затова както отначало във Византия, така и у нас през първите векове от съществуването на нашата писменост се прибягва до следното: изтрива се старият текст и на негово място се пише нов. Изтрива се такъв текст, който вече е излязъл от употреба, или пък глаголически, който не се разбира, който се смята за остарял, към който няма интерес. Изтриването обаче на стария текст не е доведено до края, т. е. от него са останали известни следи. И такъв именно писмен паметник, писан след изтриването, след изстъргването на стария текст, се нарича *палимпсест*.

Във Византия този процес взема твърде големи размери. Затова Трулският събор от 691 г. с правило 68 забранява изтриването на текст от Св. писание и от творенията на светите отци и на черковните учители. Разбира се, апокрифните текстове не се ползват от покровителството на това правило. Доколкото може да се съди въз основа на досегашните данни, трябва да се заключи, че у нас този процес е заел по-скромни размери. Но макар и да не разполагаме с многобройни факти за подобно унищожение, все пак на нашата писменост е нанесен голям удар. Изчезнали са по този начин едни от най-старите ни писмени паметници.

1. *Архангелско евангелие* от 1092 г. Староруският текст на л. 177 и 178 е написан след изтриването на старобългарски текст. Сега евангелието се намира в библиотеката „Ленин“, Москва (ф. 178, №1666). Паметникът е издаден фототипно през 1912 г. от Румянцовия музей в Москва. Вж. още тук в раздела Съдбата на нашите ръкописи през IX—XII в.

2. *Боянско евангелие*, XII—XIII в., българска редакция, сега собственост на ГБЛ, Москва (Г р и г. 1960). Изтрит е глаголически текст от XI в. и на негово

място е написан кирилски. Вж. Ив. Добрев, Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI в., София, 1972. По-подробно за историята на паметника вж. тук „Сбирката на Григорович“.

3. *Краковски глаголически фрагменти*. В Ягелонската библиотека в Краков, Полша, се намират три пергаментни листа глаголическо писмо, хърватски тип. Сегашият глаголически текст е написан на мястото на стар глаголически текст, който е изтрят. Вж. J. Vašica, Krakovské zlomky hlalolskie. Slavia, гош, XVIII, Praha, 1947, с. 111—137.

4. *Изборен апостол*, XIII в., българска редакция, 159 пергаментни листа, собственост на Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София. Вж. М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. III, София, 1964, с. 52—53 (№880). Във втората половина има много палимпсестни листа, по които личи добре старо гръцко и славянско писмо. От л. 95 нататък и сега личи на много места кирилски текст. Някога този ръкопис е бил в ръцете на Н. Геров. Вж. Византийский временник, IV, СПб, 1897, с. 28.

5. *Фрагменти от пролог*, XIII—XIV в., среднобългарска редакция. Изтрият кирилски текст е от XII в. Сега ръкописът е собственост на Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград. Пази се под сигнатура: Q. п. I. 63.

6. *Фрагменти* (=8 л., 4^о) *от сборник*, XIV в., среднобългарска редакция. Изтрият текст е глаголически от XI—XII в. Фрагментите са от сбирката на Тишендорф, който ги намерил в Синайския манастир „Св. Екатерина“. Сега са в ГПБ, Ленинград, под сигнатура: Q. п. I. 64. Вж. П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, Энциклопедия славянской филологии, вып. 4, I. Петроград, 1914, с. 135; Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, Ленинград, 1953, с. 84.

7. *Апостол*, XIV в., среднобългарска редакция, от сбирката на Хлудов. Сегашият текст е писан след изтриването на кирилски текст. Ръкописът е в ГИМ, Москва, в Хлудовата сбирка (Хлуд. 35).

8. *Часослов и месецеслов с тропари и кондаци*, XV в., от сбирката на П. Севастиянов, сръбско-български правопис. Изтрият текст е славянски. Вж. А. Е. Виктор, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, Москва, 1881, с. 56. Сега ръкописът е в ГБЛ (ф. 270, №1464).

9. *Номоканон*, XV в., полуустав, писан след изтриването на уставно писмо, юсово правописание. Сега е в Румянцовата сбирка, която се съхранява в библиотеката „Ленин“ в Москва (ф. 256, №3169).

10. *Барберински палимпсест*; гръцко писмо върху български юсов паметник откъм XII в., намиращ се сега във Ватиканската библиотека в Рим. Вж. П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. ЭСФ, вып. 4.1. Петроград, 1914, с. 173—174¹.

11. *Палимпсестови части* в Зографското евангелие. През 1971 г. Иван Добрев обнародва своите резултати от работата със Зографското еван-

¹Тр. Кръстанов е направил нови открития във връзка с този паметник, които обаче още не са публикувани. Вж. В-к „За буквите“, №8 от м. май 1983 г., с. 6; Повече примери вж. у Е. Э. Гранстрем, Славяно-русские палимпсесты. Археографический ежегодник за 1963 год., Москва, 1964, с. 218—222; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, с. 170—174.

гелие. Онова, което някога В. Ягич само подозираше, на Добрев се удаде възможност да го проучи и установи. В новата част на Зографския кодекс Добрев намира редица страници със заличен глаголически евангелски текст, чийто пергамент е използван за повторен запис. Заличеното глаголическо писмо е от края на XI в. Заличеният текст е текст от славянски богослужебни книги. Вж. Ив. Добрев, Палимпсестовите части на Зографското евангелие. В: Сборник Константин-Кирил Философ, София, 1971, с. 157-164.

Общо взето, славянските палимпсести, били те с глаголически или с кирилски текст, не са много. Но, разбира се, не всичко е запазено до наше време.

Друг начин на унищожение на старите писмени паметници е използването на пергамент за подвързия. Засега такива случаи са ми известни малко:

1. *Рилски глаголически листи*. Намират се в подвързията на Златоустовия сборник „Андрианти“, писан през 1473 г. от Владислав Граматик: три цели пергаментни листа, два негативни отпечатъка от по една страница върху подвързийните дъски и още няколко малки изрезки от листа. Открити са в Рилския манастир от различни лица и през различно време: от руския славист и пътешественик В. Григорович през 1845 г., от проф. К. Иречек през 1880 г. и от проф. Йорд. Иванов през 1936 г. Йорд. Иванов открива два нови листа и няколко изрезки между външната кожена обвивка и подвързийните дъски на сборника. Всички листа и изрезки са писани от една ръка с кръгла глаголица. Рилските глаголически листи са разчетени, проучени и издадени от академик Иван Гошев, Рилски глаголически листове, София, 1956. Тук е посочена и литературата върху паметника и цялата история на неговото откриване. Гошев пише: „Те безспорно произхождат от един изчезнал вече глаголически сборник, за цялостното съдържание на който днес могат да се правят само предположения. Може обаче да се приеме, че в него наред с някои от словата на Ефрем Сирин, заети от неговия обемист Паренесис, са били дадени и някои великопостни изповедни молитви.“ Според езиковите и палеографските си особености паметникът трябва да се отнесе към X—XI в.

2. *Варшавски лист*. Според А. Будилович този лист е от руски паметник от XI—XII в. Съдържа част от Йоановото евангелие. През XVII в. е употребен за подвързване на една полска книга. Вж. А. Будилович, Варшавский листок из церковнославянского евангелия русского письма XI—XII века. Русский филологический вестник, год. I, кн. 7, Варшава, 1882, с. 177—189.

3. Антон Стоилов съобщава, че в редица случаи в подвързията на някои славянски ръкописи в Зографския манастир се срещат писани листа от по-стари паметници: „Кориците на старите подвързии срещат се често да са изпълвани с писани листове, пергаментни или хартийни, непотребни на подвързача от по-стари паметници. Няма съмнение, че такива късчета често пъти са по-важни от самия подвързан ръкопис. Гръцките ръкописи в това отношение, ако и занемарени, са завардени. Покрай дъсчените корици на последните срещат се и с кожена подвързия, извътре попълнени с писани пергаменти и хартийни листове.“²

² А. Стоилов, Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир, София, 1903, с. 4.

жат по един или друг начин. Примерите и в това отношение не са малко. Интересни сведения намираме за това у английския пътешественик Кързън, който обикаля атонските манастири през 30-те години на миналия век. За атонския манастир „Каракал“ той пише: „Аз се наведох та зимях отдолу направено едно листче от Матеевото евангелие, написано с полупрастни четвероуголни слова, но томът, от който беше паднало листчето, никак не се намери. И понеже във Великата лавра несполучих да зема от ръкописите, страхувах се да не станува същото и по другите манастири и дерзнах да поискам само това листо да ми дадат като не вреди за тях нищо. Но игуменът ме попита: „Та що ще го правиш?“ И слугата ми отговори: „Трябва ни, че като са ни дали гърнета със сладко от другите манастири, да ги покроем, понеже са коженни листовите им.“ И игуменът каза „Благословение! Че не зимаш ли повече, я?“ И като изрече това, без много церемонии изтръгна ножът из пояса си и преди да сваря да го възпра, грабна един том и отрязва една част от листето колко един пръст дебела с Откровението, което беше в края на ръкописа. И рядко съм видял в гръцките ръкописи да има Откровението при Апостолските деяния. Тоя ръкопис беше от деветото столетие. И това ужасно светостатство достойно беше за смъртно наказание...“¹ И по-нататък: „Да ви продам колкото обичате, понеже не ми са полезни за нищо. Пък и манастирът иска да се поправи, та имам нужда от пари. Затова драговолно бих ги направил всичките на пари. Като гледах игумена толкова снизходителен и готов да продаде съкровището на тъмната стая, съгласихме се понастоящем да не взема.“²

В дадения случай става дума за гръцки ръкопис, но щом игуменът-грък има такова отношение към гръцките ръкописи, то лесно можем да си представим какво ще бъде отношението му към славянските.

За унищожение на ръкописи в Атон поради невежество говори и К. Петкович. „Много от ръкописите, пише той за ман. „Каракал“, са повредени от червеите, влагата и ръцете на невежите.“³ Ценни сведения в това отношение намираме и у П. Р. Славейков, който като малък често посещава Присовския манастир, намиращ се около 10 км южно от Търново: „В детинството си аз често ходех на този манастир, но де да зная каква антика е бил той за нашата народност; аз зная само, че като лек и малък можех да се кача на тавана на черквата да снемам стари ръкописи и да ги давам на калугерите да ги дерат, за да завиват в листовите им сланина на ратаите. Боже, прости ме! Колко листове съм съдрал за образи, които съм попилял начас. Е, това е то сега „простота хуже юродства“. Десет-дванайси години подир това аз бях забравил за манастира и за дрането на ръкописите, когато се срещнах с И. Андреева, който ме запита не зная ли нейде стари кожени книги; тогаз се чак сетих пак за книгите, тичам на манастира, качвам се на тавана, но що да на-

¹Сп. Читалище, год. I (1871), кн. 10, с. 309—310.

² Пак там, с. 310.

³ К. Петкович, Обзор Афонских древностей, СПб. 1865, с. 23.

меря само два листа на пергамен от пролог и две-три ръкописи Апостол и Евангелие на книга, и печатани във Венеция два Общака. Аз прибрах само двата листа от пергамена и ги дадох Андрееву, а онези ги оставих пак тамо. Пусто! И тогази бях нещо даскалестина, ама дотам бях можил да разбера, че само на кожа писаните книги биле потребни, бе хей човек! Пребири ги тогис, ами ги оставих, та ги опоскаха молците и лалугерите. На 1850, когато отидох на манастира да се поклоня на бациния си гроб, който беше тука по холерата, на 184... починал, аз обиколих дано намеря каква-годе книжица вет ръкопис, но нито едно листче не сварих...⁴

През 1831 г. Венелин се запознава в Бесарабия със сина на един свещеник от с. Жеравна, Котленско. У него вижда обвита в ръкописен пергаментен лист книга, гръцка аритметика. Съдържанието на листа е богослужечно от XIV в. Той поисква обвивката и я получава. Получава и друг подобен лист и една половина от лист. Всичко това е взето от един сандък със стари книги. Оттук този младеж късал със сестра си листа не един път.⁵

В своята автобиография-спомени Кузмач Шапкарев пише за Охрид: „Във време на детинството ми учениците, за да увиват тетрадките и учебниците си, късаха листа кожени от небрежно разхвърлените по църковните долапи и прозорци огромни съчинения славянски и гръцки.“ Вж. Кузман Шапкарев за възраждането на българщината и Македония. Съставителство и редакция Илия Тодоров и Николай Жечев. София, 1984, с. 38.

Когато руският пътешественик Антонин посещава през 1865 г. манастира „Св. Наум“ на Охридското езеро, той се интересува от манастирската библиотека. Обаче игуменът му отговаря, че и да е имало някога стари ръкописи, то рибите са ги изяли. Игуменът „слушал, че с пергамента действително ловят риба“⁶. И пътешественикът иронично добавя, че от рибата освен храна има и доход, а от ръкописите, и още повече от българските, каква полза; те само заемат място.⁷

Ефрем Каранов дава следния случай за унищожение на ръкописи поради невежество: „Като питах в една къща, дето знаех, че е имало стари книги, жената ми каза, че тя ги вече изгорила, като туряла по няколко листа под връшника на всеки зелник, за да не изгори зелникът.“⁸ Когато през 1908 г. Бенешевич посещава Синайския манастир, вижда как монасите използват пергаментни, листа от ръкописи за гасене на свещите. Освен това той слуша от тогавашния скевофилак Поликарп, че Синайската библиотека лежала дълго време в стаята на някогашния скевофилак на лавицата над вратата и на нея гостите слагали празните чаши от кафе. Освен това неотдавна решили да се

⁴П. Р. Славейков, Присовският манастир. Български книжици, ч. II, кн. I, май 1858, с. 193–197.

⁵Ю. Венелин, Заради възрождение новой болгарской словесности, Букурещ, 1842, с. 17–29.

⁶Антонин, Из Румелии, СПб, 1886, с. 92.

⁷Пак там.

⁸Е. Каранов По етнографията на Македония, СбНУ, кн. IV (1891), с. 304.

освободят от тези непотребни неща („хлам“) и затова напълнили пещите за хляб със стари книги и ги изгорили.⁹

През 1908 г. в Плевен работи Атанас Иванов от с. Безово, Дебърско. Той носел със себе си един пергаментен ръкопис. Когато стопанинът на къщата, където Иванов работел, поискал ръкописа, той му откъснал 6 листа, от които 2 после се изгубили. Запазените 4 листа по-късно постъпват в читалището в Плевен, където и сега се намират, а съдбата на останалата част от ръкописа остава неизвестна. За притежателя на този паметник неговото разкъсване няма значение. През 1929 г. проф. Стефан Младенов изследва и издава плевенските листи и установява, че това е западнобългарски апостол от XIV в., западнобългарска безюсова редакция.¹⁰ Освен това проф. Ст. Младенов още установява, че описаният от проф. Б. Цонев ръкопис от Народната библиотека в София под №89 (488) е онази част,¹¹ която е останала у Атанас Иванов. Студията на Младенов има още и тази стойност, че в нея се установява въз основа на редица факти съществуването на български ръкописи без носовки, т. нар. безюсова редакция.

По средата на XIX в. в с. Брестовица, Пловдивско, имало много стари ръкописи, някои от които били на пергамент. Част от тези ръкописи отвлякла при наводнение близката рекичка. После някои лица намирали из пясъка части от отнесените ръкописи. Останалите били оставени в старата черква. Когато започнал строежът на новата черква „Св. Тодор Тирон“, съответните власти решили, че по-добре е тези оцелели ръкописи да се заровят в черквата, за да не се тъпчат и да не ги ядат мишките; те били вече непотребни. Така именно се дошло до заравянето на два чувала с ръкописи. През 1898 г. по нареждане на съответните по-горни инстанции започнали разкопки. Действително намират само следи от някогашното богатство — „едно черно вещество като тор“. Трета част от оцелелите ръкописи останали в камбанарията, където момчетата от селото често се качвали, късали листа и си правели кесийки. Такава една кесийка бива дадена и на проф. Л. Милетич от Тодор Ст. Ташев, който съобщил, че знае и други притежатели на такива кесийки. След като разказва за всичко това подробно, проф. Милетич пише: „Не само гърци и турци са унищожавали нашите стари ръкописи, които ние сега толкова високо ценим и грижливо събираме в нашите народни книгохранилища, но че са ги унищожавали и нашите собствени предци.“¹²

Ето и друг подобен случай. Говорейки в своята автобиография за даскал Симеон Лазаров Подбалкански, етрополецът Тодор Пеев казва: „На свършване с даскал Симеона трябва да спомена за още един възмутителен факт. В долната черква „Св. Архангел“ в Етрополе се намирали скътани старовремски ръкописи, църковни и други книги на пергамент и хартия. Даскал Симеон зачул

⁹ Порфирий Успенский, Описание греческих рукописей монастыря святой Екатерины на Синае. Под ред. и с дополнения от В. Н. Бенешевич, СПб, 1911, с. XVI.

¹⁰ Ст. Младенов, Из един западнобългарски апостол от XIV в., Сп БАН, кн. XXXVIII (1929), с. 124—144.

¹¹ Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, I, София, 1910, с. 69, № 89 (488).

¹² Л. Милетич, Кесийки от пергаментови ръкописи, Псп, год. XVI, 1905, кн. 5—6, с. 336—344

за съществуването на тези книги и неизвестно с каква цел бе извадил из сквора на черквата тези книги, около 60—70 екземпляра и ги бе пренесъл в училището. По-голямата част от тях бе турил на полицата в стаята на калфите, а останалата в своята стая. Нито едните, нито другите не съставляваха за даскала някакъв интерес, защото ги беше оставил на произвола на учениците, които късаха от тях листове, за да подпалят печките, а каквото бе останало, от него се лепяха картони за корици на разни тефтерчета и книги, които си подвързваха. В тези книги имаше разни образи и шарки, на които учениците, след като се налюбуваха, унищожаваша всички, без да подозират, че унищожават драгоценности. Такъв вандализъм с народните ни древности надали би направил и един фанатик грък учител!¹³

В Етрополе се случва и още нещо. През 1922 г. Иван Д. Даскалов съобщава на П. Павлов, че „в горната черква“ в града имало стари книги „на кожа“, т. е. на пергамент. Когато обаче дошел владиката Иларион, запитали го какво да правят с тях, а той наредил да ги закопаят. Така и станало.¹⁴ Думата е за Иларион Ловчански (1800—1884), българин от Елена, който отначало държи твърде много за Цариградската патриаршия, но после се отказва от нея и се присъединява към борците за църковна свобода. Става и кюстендилски митрополит (1872—1884). Засега се знае, че през 1869 г. Иларион обикаля своята епархия, за да покаже своето отношение към българските въпроси. През тази година той е в Тетевен, където остава по-продължително време в къщата на свещеника. По всяка вероятност по това време е посетил и Етрополе. На нареждането на Иларион да се закопаят тези ръкописи трябва да се гледа по-скоро като на невежество, а не като на фанариотска политика.¹⁵

3. Унищожение на ръкописите поради лошо съхранение

Невежеството на манастирските обители се проявява и по отношение към ръкописите. А трябва да се отбележи, че източното монашество обикновено не може да се похвали с по-голяма култура и грамотност. Така напр. френският пътешественик Пиер Белон, посетил Атон през 1553 г., пише: „Светогорските калугери са съвсем неграмотни; в цялата Света гора има до шест хиляди калугери, а във всеки манастир ще се намерят само двама или трима,

¹³ Цитирам по П. Павлов, Книжовното ни наследство от миналото, Сп. Етрополски преглед, год. II, кн. 4, София, 1927, с. 8.

¹⁴ Сп. Етрополски преглед, год. II, кн. 4, с. 8.

¹⁵ Т. Васильов, Иларион Ловчански и църковният въпрос. Сп. Духовна култура, год. I, кн. 1—2, София, 1920, с. 109—114; Йорд. Иванов, Северна Македония, София, 1906, с. 339—347; Ст. Станимиров, Из църковната история на гр. Ловеч, Сборник Ловеч и Ловчанско, кн. II, 1930, с. 5—87 (за Иларион, с. 28—58); Ив. Снегаров, Старият търновски църковен кодекс, ГСУ, Богословски фак., XIII, 1936, с. 3—4.

които знаят да пишат. Владиците и патриархът на гръцката черква са заплашили всички свещеници и калугери с отлъчване от черквата, ако посмеят да прочетат или да напишат някаква книга освен черковна и служебна.¹ По-късно, през 1698 г., английският пътешественик Рикоут също посещава Атон и пише следното: „На сто калугери се среща един, който да знае книга. Само по-способните между поповете и дяконите могат да обяснят богослужебните изречения; четат обаче тъй бързо, че който не слуша внимателно и не знае добре гръцки език, не може да схване какво се чете.“² Говорейки за библиотеката на ман. „Филотей“, К. П. Дмитриев-Петкович пише: „Тукашните монаси малко знаят да ценят подобни съкровища; те не умеят да четат гръцките ръкописи и безжалостно ги разкъсват за различни нужди, а за славянските нищо и не говорят.“³

Ако такова е положението в Атон, където монашеският живот е все пак на по-високо културно равнище, то можем да си представим какво е положението в по-малките и провинциални манастири.

Естествено при такава атмосфера не може да се очаква някакво положително отношение и към ръкописното наследство. Не са редки случаите, когато на това наследство се гледа като на нещо никому вече ненужно, като на вещ, която само заема място и пречи като на боклук, който трябва да се изхвърли. Гледайки така на ръкописите, за тях се отделят обикновено най-лошите помещения в манастирите, най-неподходящите стаи, където влагата и мишките са най-честите посетители. Английският пътешественик Рикоут казва: „На Света гора има библиотеки, ала ръкописите и книгите са покрити с прах и служат за храна на червеите.“⁴ И това именно лошо съхранение е станало причина да се унищожат не десетки и стотици, а хиляди стари ценни писмени паметници, които, ако днес съществуваша, биха разкрили много страни от нашето минало, от нашата история и култура. Редица въпроси днес щяха да ни бъдат много по-ясни. Жалко, че понякога и ръководителите на манастирите, игумените, принадлежат към тези, за които ръкописите нямат стойност. Така например, когато английският пътешественик Кързън през 30-те години на миналия век купува в манастира „Ксенофон“ на Атон един ръкопис за 22 лири, монасите не само му се чудят, но му се и смеят, че си дава парите за овехтели книги.⁵ За библиотеката пък в манастира „Пантократор“ пише: „Тук ми отвориха в стечата една желязна врата, откъдето видях в долния строп на кулата насип от горните стропове и помежду насипания материал до 15 стари кожени ръкописа; някои от тях бяха много големи и украсени, но непокътнати от монасите, които (монаси) ми казваха, че е невъзмож-

¹ Сава Хилендарец, Обществени отношения на атонските манастири. Псп., 64, кн. 7—8 (1903), с. 548—549.

² Пак там, с. 549—550.

³ К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор афонских древностей, СПб, 1865. с. 19. Р. Кързън за отношението на гръцките калугери към ръкописите: „Продават ги срещу суми, необходими за ремонт на манастирите“, СбНУ, кн. VII (1392), с. 160.

⁴ Сава Хилендарец, Обществени отношения на атонските манастири, с. 550.

⁵ Описание, сп. Читалище, год. II (1871), кн. 6, с. 302.

но да се приближа до дървената постеля, да се стъпи отгоре . . . погледнах още веднъж на ръкописите, от които два големи тома ме дразнеха, дето не можех да се стърпя, дръзнах да престъпя край стената, като слушах да скърцат дъските под нозете ми, които опитвах една по една дали не ще се скрият с мене заедно и като не смеех да отида по-нататък, поисках един прът и с него улових и дотиках до вратата два-три тома, които после разгледах и видях, че бяха се развалили съвсем, писмата им бяха се изтрили и много листа слепени заедно от дъждовете като керпич и се ронеха в ръцете ми като мухлясан пексимет. Ето следствието на доста осъдителното немарение калугерско! Най-много оплаках един много стар ръкопис, красно написан на два стълпа и не зная още колко такива ръкописи можеше да има в ония развалини, може би някои и да се прочетат, но не можех да извадя из ония гробища нито един отломък здрав.⁶ В. Григорович пък съобщава, че в същия манастир и поради същите причини (като непотребни вече неща) монасите хвърляли книгите в морето.⁷

При това положение няма нищо чудно, че на ръкописите ще се гледа не само с пренебрежение и за тях ще се отделят за съхранение тъмни и влажни помещения, но те ще се трупат безразборно на купчини, ще се разкъсват, ще се продават, ще се пропиляват по различни начини. Много ценни в това отношение сведения ни дава пак Григорович в своя „Очерк“. Обикаляйки целия Атонски полуостров и запознавайки се непосредствено с положението на атонските библиотеки, Григорович дава следната картина: „Състоянието на книгите и ръкописите е крайно печално, особено поради забравата и нехайството на жителите. Как да не забележиш противоречията, като слушаш разказите за разните похищения на книги тогава, когато те са оставени на произвола на случая, стават плячка на гниенето, на насекомите и мишките, на затварянето във влажни места . . . Въобще сбирките са се разграбвали в различни места и по различни случаи . . . Особено печално е положението на славянските ръкописи. Някога те са били многочислени. Монах Василий видял голямо количество в такива манастири, в които сега са останали само следи. Тези ръкописи са изтлели в забравата или пък били съзнателно предадени на огъня . . . Невниманието към ръкописите в някои манастири е толкова голямо, че много от тях се крият в разните тъмни килери и за тях никой нищо не знае.“⁸

Освен тези общи констатации В. Григорович дава по-нататък и редица конкретни примери за отделните манастири, от които още по-ясно и категорично личи небрежното отношение на монасите към ръкописното наследство. Тези сведения стават още по-ценни, като се има предвид, че излизат от перото на очевидец; това е „видено“, а не „чуто“. Така за библиотеката на Хилендарския манастир, която той разглежда от 20. XI. до 12. XII. 1844 г., дава следните сведения: „Отците ме допуснаха да разгледам тяхната сюгестница.

⁶ Читалище, год. I (1870), с. 314—315.

⁷ В. Григорович, Очерк, с. 83.

⁸ В. Григорович, Очерк, с. 81—84. Думата е за Василий Барски, който посещава два пъти Атон през XVIII в.

Съседна с трапезарията стая, намираща се в западната стена на манастира, наричана сюгестница. Тъмна и влажна, тя съхранява в своите ниши 150 стари и нови ръкописи, пострадали много от неудобното помещение . . .⁹ По моя молба монасите ми посочиха върха на тази сюгестница и източния пирг (кула). На върха се намират, казваха ми, някакви книги; в кулата по свидетелството на монах очевидец преди 40 години там били захвърлени стари ръкописи. На върха на сюгестницата в пясъка намерих полуизгнили 20 ръкописа, които са по-стари от всички видени от мене в манастира. Вдигнах ги и отделих 12 от съвсем изгнилите. Това бяха евангелия, паримейники, стихирари със стари ноти, ръкописи в по-голямата си част с ж. В кулата ръкописите изгнили. Доколкото са стари и важни, мога да заключа по смачкания лист, взет от гърдите на вехториите. Езикът му не отстъпва на Остромировото евангелие . . .¹⁰ Мога следователно да заключа, че по-голямата част от писмените паметници на този манастир отчасти е изгнила, а отчасти е минала в разни библиотеки.¹¹ За същата библиотека К. Петкович казва: „Към книгите и ръкописите те проявяват непростимо равнодушие, не разбирайки цената и значението им. В последно време започнали да държат книгите и ръкописите под ключ, и то само затова, че се надяват да получат за тях от европейците пари.“¹²

Не по-добро е положението и в Зографския манастир, разгледан от Григорович от 20 дек. 1844 г. до 1 януари 1845 г.: „Книгите са скрити в т. нар. скевофилакия, която е близко до събора, в западната стена, в неимоверно мръсна и влажна стая. Те са разположени на купчина при прозореца със счупени стъкла и порядъчно гният; няма нито една цяла. Затова странно беше да се слушат оплакванията на хранителя на тези съкровища, че пътешествениците непрестанно ги ограбват, отнасяйки със себе си неоценими ръкописи, които манастирът смята за своя свещена собственост. Неотдавна един руски пътешественик го лишил от няколко ръкописа, твърде редки (но какви, вече забравили), за което вина има невежеството; разбира се, на пътешествениците. А сегашните пазители на остатъците от съкровищата ни най-малко не се грижат даже за помещение . . .¹³ В друга стая на същата скевофилакия се намират на лавицата печатни книги и ръкописи, които можех само бегло да прегледам. Грижливият епитроп, проявил вече внимание, стоеше на стража при преглеждането на тези гниещи съкровища и с равнодушие каза, че тук няма нищо; същото повториха и други познавачи на тези книги, небутнати може би от 50 години. — Старателно пазейки своите книги, зографците не се стараят поне да ги подсушат . . .¹⁴ Според събраните от мене сведения намират се още ръкописи в разните места във и вън от манастира, но много са и заковани, изгорени или пък са употребени за разни приправки във винарството

⁹ Пак там, с. 31.

¹⁰ Пак там, с. 33. Значи ръкописите са българска редакция.

¹¹ Очерк, с. 33—34.

¹² К. Петкович, Обзор, с. 59.

¹³ Пак там, с. 55.

¹⁴ Пак там, с. 57—58.

риболова и проч. и проч. . . . ¹⁵ За Зографската библиотека К. Петкович пише: „Ръкописите и печатните книги много са пострадали поради небрежност; една част е изгнिला, а друга е изядена от червеите.“¹⁶

От 16 до 18 октомври 1844 г. Григорович разглежда манастира „Пантократор“. За библиотеката на този манастир той пише: „На повторната ми молба да ми покажат книгохранилището отговориха, че манастирската библиотека се е намирала в старата кула, но по време на гръцката война албанска стража я напълила с вода и книгите изгнили. Увлечен от голямо любопитство, възкачих се по старата стълба и на третия етаж действително намерих множество изгниващи ръкописи и печатни книги; между тях намерих и такива, които биха могли да се съберат.“¹⁷ За библиотеката пък на Иверския манастир, разгледан от Григорович от 20 до 24 октомври 1844 г., се казва: „Тя се помещава в средния етаж на часовйната кула, намираща се до самата черква. Помещението е влажно, книгите и ръкописите са в безпорядък.“¹⁸ За същата библиотека К. Петкович пише: „Книгите са поставени без всякакъв ред в четири шкафа, по масите и по пода, захвърлени на купчина.“¹⁹ Разглеждайки Карея, и по точно килията на Сава Сръбски (11—16 ноември 1844 г.), Григорович пише: „Помолих монаха да ме пусне да видя килията; в достатъчно просторна ниша, но извънредно прашна аз намерих 45 ръкописа и 12 старопечатни славянски книги, които, разпадайки се от времето и небрежността, са по думите на монаха собственост на килията.“²⁰ За църквата „Св. Богородица“ (наричана още „Св. Климент“) в Охрид В. Кънчов пише: „Тук в преправената част се намира библиотеката на старата църква в един полуразрушен вехт сандък. Охридската община заслужава пълен укор за своето непростително нехайство спрямо тия книги. Не са се погрижили хората да спасят поне това, що е останало от злодейската ръка на невежите фанариоти! Книгите стоят в отворения долап на пълния произвол на мишките, които една голяма част от тях са преобърнали на прах, а за другата работят с голямо старание! Този е същият долап, в който книгите са били, когато е посетил църквата Григорович. Той е намерил там като по-важна книга само едно житие на св. Климента на пергамент.“²¹

Ценни сведения за начина на съхранението на ръкописите намираме още у руския историк Ал. Гилфердинг и у някои сръбски учени. Тези сведения се отнасят главно до книгохранилища, намиращи се в днешна Югославия. Така например за Призрен Гилфердинг пише: „В църквата „Св. Георги“ се търкалят около 20 стари ръкописа, захвърлени в един тъмен ъгъл в горната част, в женското отделение на църквата, и покрити със слой прах. Те страдат не са-

¹⁵ Пак там, с. 61.

¹⁶ К. Петкович, Обзор, с. 6.

¹⁷ Очерк, с. 15.

¹⁸ Пак там, с. 16.

¹⁹ К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор, с. 14.

²⁰ Пак там, с. 27.

²¹ В. Кънчов, Пътуване по долините на Струма, Места, Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско. Избрани произведения, I, София, 1970, с. 443.

мо от праха; те гният от влагата и отдавна служат, по нямане на по-добра храна, за храна на мишките. Пергаментите, вижда се, оказали се по-вкусни от книжните за тези животни; затова те се трудили главно над пергаментния препис на Евангелието, писано с прекрасен сръбски устав, видимо от XIII в.²² За Дечанския манастир пак Гилфердинг съобщава: „В западната част на Дечанската църква има огромен сандък, приличащ по височина и ширина на голям шкаф. Това е хранилището на старите книги и ръкописи. За нещастие този сандък не ги предпазва от мишките.“²³ За ръкописите в Ипекската патриаршия той пише: „Ръкописите в Сръбската патриаршия са много; те се съхраняват в долапи в западната част на църквата; много са разхвърляни на разни места из църквата.“²⁴ За гориочката църква „Св. Никола“ в областта на Дечанския манастир Гилфердинг пише: „На един шкаф, вътре в самата черква, намерих купчина от печатни и ръкописни листа и разпадащи се книги. От този боклук, покрит с многовековен прах, аз извадих пергаментна, доста дебела тетрада (104 л.), 4°, писана със сръбски почерк през XIV в.“²⁵ Такова е положението според Гилфердинг и в редица други манастири в Западна Турция. Единственият манастир, където съхранението е добро, е манастирът „Св. Троица“ край гр. Плевля, Черна гора: „Този е единственият манастир от разгледаните от мене в Западна Турция, където книгите се съхраняват в порядък и старателно, в добро и безопасно помещение.“²⁶ На 13 май 1966 г. аз посетих този манастир и прегледах някои ръкописи. Вижда се, че тук е пипала ръка с ясно съзнание за стопанисване на ръкописното богатство. За състоянието на ръкописите в Ипекската патриаршия говори и М. Милоевич, който пише: „Патриаршията има още 123 книги — едни цели, други разсипани и наполовина изгнили. Те са стояли предимно, до нашето идване, в костницата; и поради това са много осакатени. Между тях — малко, някои от кожа, така са изгнили от влагата, че приличаха на пихтия и миришеха на човешка мърша.“^{26а} През 1926 г. Д. Вуксан дава следните сведения за книгохранилището в Ипекската патриаршия: „Както преди, така и след войната ръкописите от Ипекската патриаршия са били разхвърляни вред из черквата, а най-много са били в женското отделение в шкафове, които не са имали нито стъкла, нито ключове; разбира се, при това положение много са били разнесени и унищожени. Едва измолих от тогавашния игумен да отдели една стая за тези книги, където после ги и сместих, и мисля, че и днес те са там.“²⁷ Съвсем печално е положението на ръкописите според М. Милоевич и в манастира Девич: разхвърляни са на много места из черквата, някои са на влажно и се разпадат, други са покрити с прах и т. н. Някои от тези ръкописи са на пергамент.²⁸ Интересно

²² А. Г и л ь ф е р д и н г, Поездка по Герциговине, Босни и Старой Сербии. Собрание сочинений А. Гильфердинга, т. III, СПб. 1873, с. 145.

²³ Пак там, с. 136.

²⁴ Пак там, с. 122.

²⁵ Пак там, с. 117.

²⁶ Пак там, с. 229.

^{26а} М. С. М и л о ј е в и ћ, Путопис дела праве-старе Србије, св. II, Београд, 1872, с. 210.

²⁷ Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопије, 1936, с. 190.

²⁸ М. С. М и л о ј е в и ћ, Путопис дела, с. 152—153.

е, че положението в този манастир не се е променило и след Първата световна война. Така например през 1936 г. Джорович пише следното: „Със Ст. Станоевич и с още няколко млади колеги от различни специалности посетих Девич през 1933 г. и отнесох от него, това трябва искрено да призная, най-лошо впечатление. Онова, което са писали преди толкова години Гилфердинг и Милоевич за положението и чистотата на манастира, важи, уви, и то в същите размери и за нашите дни. В манастира Девич, доколкото досега по време на моите пътувания можах да видя и да констатирам, най-зле са пазени ръкописите. От отделни книги са изтръгнати или изпаднали не само отделни листове, но и цели тетради и са разпръснати на разни страни, из стаята за съхранение. Може би имаше 300—400 такива разхвърляни листа, които никой не се грижеше да прибере и да ги групира по съдържание или поне по общ формат и да ги свържи временно . . . Очевидно те са обречени на гибел . . . По разпръснатите листа се вижда, че в манастира е имало повече ръкописи, отколкото досега са запазени.“²⁹

По време на своето пътуване по Румелия през 1865 г. руският пътешественик Антонин Капустин посещава и манастира „Трескавец“, северно от Марковите кули край Прилеп. Още в Битоля той слуша, че в „Трескавец“ имало голям железен сандък със стари ръкописи. От игумена обаче Антонин узнава, че всичко е изпратено в Битоля и в сандъка е останала сега само купчина разкъсани и изгнили листа. Когато намират този сандък, пред погледа се разкрива наистина цяла купчина изгнили и мухлясали книги, смачкани и нагънати листа, разкъсани тетради и няколко оцелели, но съвсем изпомачкани книги в кожена подвързия. Влагата и задухът тук господствуват.³⁰ Когато същият пътешественик посещава Буковския манастир край с. Буково, Битолско, той пита игумена за стари книги и пише: „ . . . почитаемият началник на ексславянската обител, известен със своето неразположение към всичко, което не е елинско, не можеше, ако и да искаше, да се отърве от нас. Той си припомни, че действително има „там на лавицата“ три-четири български стари книги (речено по български, целия разговор водихме по гръцки), в това число може би и Евангелието, но поради изгниването им просто страшно е да се вземат в ръка.“³¹

В своите спомени Кузман Шапкарев пише: „Доскоро време български църковни книги намираха се по всичките почти охридски църкви и манастири, захвърлени по църковните и манастирски тъмни ъгли и долапи, повечето пергаментни, но днес едва ли би се намерила по някоя, и то от по-ново време, печатана на хартия и без някоя важност.“³²

Такова е положението на някои места и в наше време. Така например, когато Народният музей в Белград изпраща през 1920 г. специална комисия да проучи някои неща в Грачаница, констатира се, че в ризницата (съкровищницата) е намерен голям брой ръкописи, разхвърляни и плесенявали от влага-

²⁹ Сборник за историју Јужне Србије, с. 101.

³⁰ Антонин, Поездка в Румелию, СПб, 1879, с. 339—341.

³¹ Пак там, с. 358.

³² Кузман Шапкарев за възраждането на българщината в Македония, София, 1984, с. 39.

та. През 1927 г., когато участниците във Втория международен византоложки конгрес посещават Грачаница, виждат разпадането на отделни ръкописи при опита да се извадят из шкафа в манастирския зид.³³

4. Унищожение на ръкописи чрез зазидване или закопаване

В случай на нападения, войни, някакви бедствия или поради невежество се е прибегвало до зазидване на ръкописното наследство в някоя стена или до закопаване в земята. Намерението е да се спаси съответното богатство, но обективно се е получило така, че не един път то става жертва. Ето няколко примера.

След като турците завземат през 1382 г. София, монасите от Рилския манастир се почувствуват и те застрашени. Затова игуменът на манастира Дометиан преписва Завета на Иван Рилски и скрива оригинала заедно с редица други манастирски вещи и книги. От този Дометианов препис после монах Саватий прави друг препис и към него поставя следната бележка¹ от 1385 г.: „Този Завет, който светият наш отец Иван Рилски, пустиннослужител и чудотворец, предаде на своите ученици преди смъртта си, преписа от кожената хартия с голяма точност всечестният и преподобен между свещеноиноците господин Дометиан, мъж начетен и изпълнен с всякаква духовна мъдрост и разум — който беше ученик на преподобния пустинник Варлаама, който живя девет години на Черна планина, която сега се назовава Църней, и на старата постница — двадесет и осем години. А след като почина неговият старец, той [стана] игумен и наставник на великата общежителна Рилска лавра. Преписа го за по-лесно прочитане и възпомяване от всички иноци в тази обител, понеже кожената хартия, на която беше написан първообразно този Завет, биде скрита грижливо заедно с другите манастирски вещи и книги поради големия страх, който владееше тогава от нечистивите агарянски чеда. В годината от създаването на света 6893, а от Рождество Христово 1385, 12-й ден от месец февруари, на паметта на свети Мелетий Антиохийски. И от него направих препис аз, смиреният свеленоинок и еклисиарх Саватий, всегашен (ученик) на всечестния игумен и наставник Дометиан.“

В. Григорович съобщава следното за Рилския манастир: „Не само с готовност почитаемите отци ми показаха своето ръкописно събрание, но освен това и с добродушна откровеност и искрено съжаление ми обясниха причина-

³³ В. Л. Мошин, *Рукописи манастира Грачаница. Старине Косова и Метохије, Приштина*, 1961 г. с. 19.

¹ Йорд. Иванов, *Св. Иван Рилски и неговият манастир*, София, 1917, с. 131; В. С. Л. Киселков, *Рилският манастир*, София, 1937, с. 105—106; Ив. Дуйчев, *Рилският светец и неговата обител*, София, 1947, с. 256—257; Ив. Гошев, *Заветът на св. Иван Рилски. Годишник на Духовната академия*, т. IV, 1954—1955, с. 9—10.

та за неговото оскъдяване. Една част от ръкописите е изгоряла, друга един непросветен монах, бивш игумен, смятайки го за полезно и нежелайки да се разграбят, занесъл я в близката пустиня, където тогава се строяла църквата „Св. Иван Рилски“, и хвърляйки книгите в гората, заповядал да ги затрупат с камъни.“² За такъв случай говори и Неофит Рилски: „За голямо мое съжаление чул съм от един монах, че на едно отдалечено място (т. е. в един скит към един български манастир) имало колкото една кола много стари книги (но славянски ли са били, или български, не е известно; без съмнение трябва между тях да е имало някоя писана и на прост български език), от които монахът искал да се избави, за да не му досаждат; изкопал в този скит един дълъг ров и там ги закопал защото поради голямото благоговение, което имал към тях, каквото той сам изповядваше, не смеял да ги изгори или пък да ги хвърли на полето). О, загуба за нашия народ! О невинна простота на този монах! Ако наистина този монах е знаел какв те струват, не би ги закопал, но невежеството какво не прави. Такива старини други народи с голямо старание и труд ги търсят в най-тъмните и скрити места, а нашите сънародници ги закопават като непотребни.“³ Не е изключена възможността тук да става дума за същото събитие, за което говори и Григорович.

По кърджалийско време зазидали „четире хрисовула в манастира „Св. Троица“ при Търново.“⁴ Тези хрисовули били от влашки воеводи, които помагали материално на манастира. Най-старият хрисовул бил от 1715 г. от воеводата Йоан Стефан Кантакузин, а най-новият от 1803 г. от Константин Александър Ипсиланти. По време на кърджалиите, когато манастирът бил ограбен, игуменът зазидал въпросните хрисовули, турени в тенекиена кутия, в манастирската църква, гдето били намерени чак в 1847 г., когато последната била развалена.“ В една бележка към статията на П. Р. Славейков „Два български ръкописа“ четем следното: „В Килифарево е имало три черкви, но една само е останала здрава, при подновяването на която в 1830 г. (според казанieto на покойния Генча Парцалски) до една кола ръкописни книги заровили ги в женската църква. А в Беляковец, както казват и досега живите попове, като подновявали черковния храм „Св Петка“, изсипали в темела до два то-вара ръкописи.“⁵ Каква е причината за унищожението на тези толкова много ръкописи, от бележката не личи.

За закопаване на ръкописи говори и Ефрем Каранов. Той пише следното: „В основите на някои си нови черкви, наприм. Паланечката, са закопани стари книги; при разкопаването, за да се направи нова черква, в село Довезенци, Кумановско, в земята се намерил един стар пентикостар“, т. е. цветен триод.⁶

По време на реставрирането през 1930 г. на черквата „Св. Парашкева“ в с. Етина, Казанлъшко, и по-специално по време на почистването на боклука

² В. Григорович, Очерк, с. 131.

³ Н. Рилски, Болгарска граматика, Крагуевац, 1835, с. 47.

⁴ Ст. Чилингиров, Български читалища преди Освобождението, София, 1930, с. 20.

⁵ Български книжици, ч. II, кн. I, май 1859, с. 259—260.

⁶ Е. Каранов, Материали по етнографията на Македония, СбНУ, V (1891), с. 307.

се намират фрагменти от стар ръкопис — апостолски четива. След почитването и проучването се оказва, че това е старобългарски кирилски паметник от XI в. Паметникът бил зазидан някъде в черквата и при подновяването на някои части излиза наяве. Паметникът е проучен и издаден от К. Мирчев и Хр. Кодов.⁷

Румънският учен Бияну говори, че закопаването на ръкописи по манастирите ставало често. „Преди 20 години, казва той, когато манастирите се управлявали от гръцки монаси, заровили в земята голямо количество стари черковни книги, негодни за употреба.“⁸

Когато избухва гръцкото въстание през 1821 г., помаците около Карлуковския манастир нападат манастира и избиват някои калугери; някои успяват да избягат. Един от избягалите успял да вземе „потира, Евангелието и някои златни и сребърни неща и ги занесъл в Плевен, та ги предал на чорбаджи Цвятко Цонов, който ги закопал в двора си и ги върнал чак когато манастирът бил наново отворен“, т. е. след май 1834 г.⁹

В писмо от 1 септември 1858 г. Кръстьо Тарпански от Котел пише до Раковски следното: „Доказа ми даскал Димитар защо някой чифчия намерил 4 книги в едно дарво и ги зел негува словеснос, ама ни са на кожа, но на книга . . . “¹⁰ Споменатият тук даскал Димитър е Димитър Русков, също от Котел. В едно писмо до Раковски от 8 септември 1858 г. той пише: „При това намерих и някоя старобългарска книга, църковни, кои намерил един прост човек в едно дърво близ Ракова, писани някои в Койнари, българско село близ Искър река, някои в Раково, не можах обаче да издира нищо историческо в них.“¹¹ Дали става дума за едни и същи ръкописи, или за различни, не може да се разбере.

Около 1905 г. бива намерен, скрит в покрива на черквата в манастира „Св. Врач“ край с. Куклен, Пловдивско, гръцки препис от типика на Бачковския манастир. Като се имат предвид силното гръцко влияние по тези краища и щетите, нанесени от гърците на този манастир, скриването ще да е станало с оглед запазването на типика от унищожение.¹²

В началото на 1977 г. бива намерен псалтир откъм XIII в., зазидан в стената на Боянската черква. Сега ръкописът е в реставрацията в Народната библиотека в София. Предстои проучването му.

През 1954 г. при поправката на черковния покрив в Килифаревския манастир биват намерени скрити десет книги, пет от които са старопечатни, а останалите пет са ръкописи. Те имат богослужебен характер. Старопечатните са от румънски произход, а ръкописите са вероятно от българските краища.

⁷ Енински апостол от XI в., София, 1965.

⁸ П. Сырку, Остатки славянской литургии в Молдавии, ЖМНП, ССХХ (1882), с. 302—305.

⁹ Юр. Д. Трифонов, История на град Плевен, София, 1933, с. 97.

¹⁰ Архив на Г. С. Раковски, II, София, 1957, 365.

¹¹ Пак там, с. 371.

¹² Тези сведения получих през м. май 1977 г. от архим. Евтимий, библиотекар в Бачковския манастир. Тук са били открити и други стари ръкописи, пренесени после в Народната библиотека в Пловдив. Вж. С т. Н. Ш и ш к о в, Пловдив в своето минало и настояще, Пловдив, 1926, с. 406

Вж. Т. Д. П. Новооткрити старобългарски ръкописи в Килифаревския манастир. В: Известия на И-та за българска литература, т. VI, 1958, с. 277—279. Тук Т. Д. П. = Тодор Плочев.

Преди Втората световна война Михаил х. Неделчев от гр. Ловеч притежаваше сборник от XVI в., в който се намираше „Пътуване по Палестина“ от Константин Костенечки и сведения за пребиваване на Костенечки в Бачковския манастир. Притежателят пазеше този ръкопис наистина „като зеницата на очите си“. Обаче след смъртта му сборникът изчезва и днес не може да се намери. Така че всичко това е резултат на немарливост и на лошо отношение към старината.

5. Унищожение на ръкописите чрез изгаряне

Твърде много ръкописи са станали жертва и на огъня. Изгарянето е ставало при различни обстоятелства и различни случаи: съзнателно, при пожари, въстания, войни и др. Огънят е започнал своя унищожителен поход много отдавна. Примерите в това отношение са много. Така, когато през 1274 г. византийският император Михаил Палеолог по политически съображения се обявява за унията между Източната и Западната черква под върховенството на папата, в Света гора има остри протести. Обаче поради суровите мерки от страна на императора някои атонски манастири прекланят глава и приемат унията. Българският манастир „Зограф“ не се подчинява и запазва православието. В резултат на това латински банди нападат манастира през 1275 г. и нанасят големи щети: западват съградената от Иван Асен II манастирска кула, в която изгарят 22 монаси и 4 души светски лица, унищожават църковни принадлежности, останали от българските царе Симеон, Петър и Иван Асен II, и т. н. Сега именно биват унищожени в кулата и 193 ръкописа. Какви са били ръкописите, не се знае.

Събитието е описано на гръцки и български.¹ Българският текст е от XVI в., намерен от В. Григорович. Сега се намира в Григоровичовата сбирка в библиотеката „Ленин“ в Москва (Г р и г. 1706). Обнародван е от К. Радченко² и Йорд. Иванов³. Тук четем следното: „Латините водеха война, както се рече, и против други и сетне дойдоха и в манастира на светия и славен великомъченик и добропобедник Георгия, наричан Зографски. И понеже латините не бидоха пуснати в манастира от неговите монаси, те влязоха насила, завладяха го и запалиха кулата на цар Ясеня на 10-и октомври, в годината 6784 от съз-

¹ Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 437—440, и посочената тук литература.

² Киевские Унив. известия, 1898, № 9, с. 116—117.

³ Йорд. Иванов, цит. съч., с. 438—440; Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, с. 49—52 (новобългарски превод).

данието на мира (или 1275 г. от Христа). Кулата и църквата изгоряха съвсем заедно със 193 книги с църковните съдове и златни епитрахили, с многоценните завеси и с всички други църковни утвари, които бяха останали от благочестивите и приснопамятни царе, именно от св. цар Петър, от великия Ивана Асеня и от Симеона. Едни от предметите бидоха задигнати от нечестивците, други погинуха в пламъците, а заедно с това изгоряха и двадесет и един инок и четири мирски лица. Имената на изгорелите иноци са следните: Тома, Варсонофий, Кирил, Михай, Симон, Иларион, Яков. Мартимиан, Козма, Йов, Киприан, Сава, втори Яков, Сергей, Мина, Йосиф, Йонакий, Павел, Антоний, Евтимий, Доментиан и Партений. Последният от тях, еклитиархът Партений, като гледаше насилническата и жестока смърт на своите събратя, както и своята, която щеше да последва наскоро, хвърли се от кулата долу, но н умря веднага, а поживя още тридесет дни и се помина и той в господа, не 8-и ноември, като премина в незагиващия и безконечен живот.“⁴ а

Споменът за нахлуването на латините в Атон и за нанесените от тях щети се запазва цели векове в съзнанието на светогорското монашество. Така например, когато през 1852 г. К. Петкович посещава Атон, той слуша в няколко манастира за това събитие: „След превземането на Цариград от латините по време на кръстовосните походи Света гора претърпяла също много от западните — от папата, както простодушно се изразяват тукашните монаси Тогава и съборната черква на Протата останала дълго време в запустение без покрив, така че дъждът много повредил стените заедно с живописиста.“⁵ За манастира „Каракал“ К. Петкович пише: „И тук монасите разказват за многото разорения, които направил папата по време на кръстовосните походи, когато на Цариградския престол седнал император Балдуин.“⁶

По средата на XVII в. в Атон изгарят редица руски книги, обявени от събора на атонските монаси (1650 г.) за неправославни. Това са книгите от Никоновата редакция в Русия. За това събитие говори един надпис в Хилендарския манастир: „Годината 7158, когато имаше спор за кръщението в Света гора и гърците изгориха в Карея (?) московските книги и духовника Дамаскина и попа Романа и техния ученик Захария затвориша в тъмница и ги глобиха 7 гроша. Оле, страшна беда от лукавия гръцки род! Месец май, 28 ден Голямо безчестие сториха на всички сърби и българи.“⁷ Или 7158—5508=1650 За същото събитие Порфирий Успенски пише: „В 1650 г. съборът на атонските монаси признал за неправославни черковните книги от московския печат и ги изгорил.“⁸ Пак във връзка с това събитие В. Григорович пише: „Много е

⁴ Идентичен случай имаме и с черквата в с. Грачаница, край Прищина. В приписка от 1388 г. се съобщава, че там изгарят пазените в пирга (кулата) книги и редица лица: „... понеже светата черква беше разорена от триклетите иноплеменици и книгите изгорени в пирга (кулата) и с тях множество хора“. Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд, 1902, с. 52, № 62.

⁵ К. Петкович, Обзор Афонских древностей, с. 10.

⁶ Пак там, с. 22.

⁷ Правословное обозрение, № 9 от 1867, г., с. 48.

⁸ Порфирий Успенский, История Афона, III, СПб, 1892, 567.

вероятно да не са щадяли и други книги. Въобще неуважението към славянските книги дало повод за тяхното унищожение.⁹

Случаят с изгарянето на руските книги в Атон нашумява много в момента и вестта за него се разнася далеч от атонските предели. Когато Арсений Суханов се намирал в манастира „Васлуй“ край Яш, чул, че в Атон изгорили московски печатни книги, защото в тях се казвало да се кръстят с два пръста. Когато монасите се научили, събрали се „всички от всичките манастири“ и с „голяма ярост“ изгорили всичките книги, искайки да изгорят и монаха-сърбин, който ги бил донесъл.¹⁰ Освен това игуменът на Васлуйския манастир разказва на Суханов изобщо за враждебното отношение на гърците към българите и сърбитите.¹¹ Ведно племично съчинение против разкола четем следното за това събитие: „Когато една от московските печатни книги била пренесена от сръбския монах Дамаскин в Атонската планина, светогорските отци известили за това на константинополския патриарх Партений и по негова заповед изтезавали монаха Дамаскина и книгата на руски език, учеща да се кръстят с два пръста, изгорили през 7157 г.“¹² Монасите Пахомий и Феодорит от Чудовия манастир в Москва също говорят в молбата си до цар Алексей Михайлович за изгарянето на московските книги в Атон.¹³

За положението в светогорските манастири по онова време много ценни сведения намираме у В. Григорович. „В Зограф, пише той¹⁴, малко преди моето пристигане, изгорили купчина ръкописи. От очевидци слушах, че във Ватопед, Ксеноф, Симопетър и Филотей безпощадно ги горели. Причините за това изстребление ми са известни само отчасти. Всичките събрани от мене сведения се отнасят до недавнашни времена. Струва ми се, че обичаят да се изгарят книгите е много по-стар... Количеството ръкописи било голямо, защото, както ме уверяваха, в изпълнената от тях пещ изпекли манастирския хляб.“ За библиотеката пък на манастира Пантократор Григорович пише: „На молбата ми да прегледам хрисовулите и библиотеката ми отговорила: хрисовулите са изгорени, а книгите повредили турците.“¹⁵

Не са малко щетите, които нанасят турците в Атон и по време на гръцкото въстание (1821 г.) и Руско-турската война през 1828—1829 г. Г. Димитров пише: „Според нас във време на Руско-турската война (1828—1829) и веднага след нея (1830) турците по причина на известните български движения за свобода подозирали и покровителката им гръцка духовна и църковна власт. Всички тогавашни видни българи заедно с видните гърци били по-отрано членове на Филики етерия (заверата). Турците навред дирили книги, тефтери

⁹ В. Григорович, Очерк, с. 82—83.

¹⁰ С. Белокуров, Арсений Суханов, I—II, Москва, 1891, с. 201—203.

¹¹ Пак там, с. 206. Английският пътешественик Рикоут, посетил Атон през 1698 г., пише за светогорските монаси: „Тяхното убеждение е, че най-доброто средство против каквото и да е безверие е да се изгорят противочерковните книги.“ Вж. Псп. LXIV (1903), кн. 7—8, с. 550.

¹² Пак там, с. 203.

¹³ Н. И. Суботин, Материалъ для истории раскола, VI, Москва, 1881, с. 30.

¹⁴ В. Григорович, Очерк, с. 82—83.

¹⁵ Пак там, с. 14.

и писма, укорни за християните. Тая постъпка и политика на турците почнала от 1821 г. и траяла до 1830 и после. Църковната православна власт, отговорна за християнското население пред турската власт, събирала всичко писано и напечатано, което можело да се счита за укорно пред турците, и принудително и грижливо го изгаряла, за да не падне в ръцете на турците, за спасение и откупление от смърт под турски ятаган на християнин, бог знае колко стотини хиляди струва.¹⁶

Имаме и редица други документи, които свидетелствуват за големите щети, нанесени от турците във връзка със заверата в Света гора. В една бележка от монах Спиридон, поместена в ръкопис, собственост на Хилендарския манастир, се говори дори за опустошаването на Атон от турците през 1821 г.: „Тогава претеглихме много заради нашите грехове от Лобут паша и от арнаутите, които седяха в Света гора, и от разбойници, за малко не запусте Света гора. И всичките началници, които имахме, всичките избягаха и мнозина от нашите хилендарски братя се обръснаха и побягнаха. И ние останахме 12 души монаси в „Хилендар“. Голямо зло изпитахме от ерисовските арнаути, както и от сираскеровите човечи, които бяха караул. Тогава свалиха куршума от параклисите и от кръщелницата. И без началника много изпатихме. Тогава изгориха каламарийските метоси. В 1821 година. Убогият между монасите Спиридон, последен подстриган в „Хилендар“. Ох, ох, ох, горко на мене грешния.“¹⁷

За същото събитие през 1821 г. и за същия паша английският пътешественик Робърт Кързън пише за Великата лавра: „Но другите им редкости много се смалили в числото и в стойността от Абдилебуд паша, който обрал и манастирите, и монасите в Атонската планина.“¹⁸ Когато К. П. Дмитриев-Петкович посещава по средата на XIX в. манастира „Каракал“, слуша от епитропа, българин по народност, следното за библиотеката: „Няма нищо — по време на гръцкото въстание всичко загинало. Турските зверове изгорили всичко, от ръкописите правила патрони, а монасите, бидейки в голяма нужда, продавали го като стока и за нищожна цена.“¹⁹ За библиотеката на манастира „Св. Павел“ Петкович пише: „Що се отнася до славянските ръкописи, то те били тук по-рано несъмнено повече, но когато гърците си присвоили манастира, унищожили много от тях, неразбирайки цената им и считайки ги за *αχρηστα πράγματα*. Освен това според разказите им по време на гръцкото въстание турците правила от ръкописите патрони, а гръцките монаси ги хвърляли с чували в морето.“²⁰

¹⁶ Известия на Варненското археологическо дружество, кн. V (1912), с. 30—31; Юрд. Трифонов, Преданието, с. 4. За унищожение на ръкописи от страна на турския гарнизон на Атон (1821—1831 г.) говори и архим. Леонид, Славяно-сербские книгохранилища на святой Афонской горе, Москва, 1875 г. с. 3: турците палели кухненските печки и фурните с ръкописи, или пак с чували ги хвърляли в морето. По време на Чипровското въстание през 1688 г. в Чипровци биват унищожени черквите и черковните богатства, манастирът и манастирската библиотека, където имало и стари ръкописи. Вж. Й. Захариев, Чипровци, С., 1933, с. 111.

¹⁷ Юрд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 273.

¹⁸ Читалище, год. I., кн. 9 (1870), с. 283.

¹⁹ К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор Афовских древностей, с. 22.

²⁰ Пак там, с. 32.

В Протопопинския дамаскин от XVII в. (НБ, София, № 708) на първите няколко бели листа има бележки от Тодор Пирдопски за турски зулуми. Тук четем за 1821 г.: „Тогава влязоха и в Света гора и поразиха няколко малки манастири и настана голям глад в Света гора. И после калугерите се помолиха на царя да не позволи да разорят Света гора.“²¹

Руският архим. Леонид съобщава, че „според разказите на още живите монаси турските войници палили с книги кухненските и хлебните пещи или пък ги хвърляли с чували в морето“^{21а}. Игуменът на Зографския манастир му разказва, че зографската библиотека е пострадала почти цялата по време на гръцкото въстание от турските въйници, които били на гарнизон във всички атонски манастири.²²

Трагичната съдба на литературното наследство в Света гора намира отражение и в нашия фолклор. Така например в една народна песен („Крали Марко и жълта базиргяна“) от с. Връбница, Софийско, записана и обнародвана от Ст. Ватев, се говори как „жълт базиргянич“²³ иска да опустоши Света гора и да изгори книгите в светогорските манастири:

Па че плени Света гора,
че изгори бели манастире,
че изгори Илиндар манастир,
че погуби стари игумене,
че погуби сички ученици,
че изгори книги вангелии;
сички народ без закон че стане!
прати писмо жълта базиргяна,
па го прати чиста Света гора,
.

Ем че плени чиста Света гора,
че изгори бели манастире,
че изгори Илиндар манастир,
че изгори сички манастире,
че погуби сички ученици,
че изгори книги вангелии,
сички народ без закон че стане.

От това обаче опустошение спасява Света гора Крали Марко, който излиза да се бори срещу „жълта базиргяна“:

²¹ Б. Ц о н е в, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, II, София, 1923, с. 345—346. Абдул-Лобид паша поставя в манастирите гарнизони, които стоят там 10 години. Вж. Псп., кн. 60, 1899, с. 981.

^{21а} А р х и м. Л е о н и д, Славяно-сербские книгохранилища в св. Афонской горе, в манастирях Хилендаре и св. Павле. Чтения ОИДР за 1875 г., т. I, с. 3.

²² Пак там, с. 52.

²³ СбНУ, кн. V (1891), с. 89—93; срв. и Б. Ангелов и М. Арнаудов, История на българската литература в примери и библиография. Българска народна поезия, I, София, с. 183

Че отърва чиста Света гора,
и отърва Илиндар манастир.
Света гора беше опленило,
и егумене беше погубило,
ќато с книги днеска литургийски
се то време чеше ги изгори,
сички народ чеше да отстрани
и без закон чеше да остане.

В народната песен „Марко и жълта чифутина“ от с. Бистрица, Софийско, също се говори за заплаха от изгаряне на Света гора. Крали Марко вечеря с майка си и се смее; смее се на „жълта чифутина“, който се заканя да ограби Света гора. И тук Крали Марко спасява Света гора от унищожение:

Я се смеем жълта чифутина,
че се фалил жълта чифутина
да събере три иляди войска,
да ги води чиста Света гора,
да разбие Илиндар манастир,
да потроши кули и кръстове,
да обере злато, бело сребро.²⁴

В началото на XIX в. Света гора бива ограбена и от кърджалиите.

В народната песен от Тетевен, свързана с кърджалийските нападения, четем следното:

Прочуле се кържалие,
кържалие, золумжие.
Кадя ходат зулум правят.
Света гора те обират.
Книга праштат кържалие,
книга праштат в Тетевене. . .²⁵

Кърджалиите нападат вероятно през 1798 г. и Къпиновския манастир, Търновско, и изгарят старите икони и книгите^{25a}.

В своите „Пътувания по България“ Иречек съобщава за редица унищожения на ръкописи и книги по време на Априлското въстание (1876) и Руско-турската война (1877—1878).

Село Мечка (Панагюрско). За това село Ст. Захариев пише: „Към север от града са 80 къщи, 1 стара черква, училище с 30 ученици, 2 хана и 300 жи. . . В тая черква стените са изкусно изобразени с български светци, дето намерих и две черковни книги — старобългарски ръкописи.“²⁶ Обаче по

²⁴ СбНУ, кн. V, 1891, с. 88—89.

²⁵ Т. Васильов, Кърджалиите в Тетевен. Псп., кн. 2, 1882, с. 149.

^{25a} Йорд. П. Георгиев, Два съседни манастира. Псп., год. XIX, 1907, София, 1908, с. 33.

²⁶ Ст. Захариев, Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, Виена, 1870, с. 39.

време на Априлското въстание селото пострадва много. Иречек пише: „В селото до въстанието имало старинна църквица „Св. Никола“ с надписи и с няколко ръкописа на пергамент и на книга. Турците я изгорили, останали са само опушените стени без стряха.“²⁷

Гр. Панагюрище. Иречек казва: „В училището изгоряла и библиотеката, която имала около 2000 тома и 15 български и сръбски ръкописа, от които някои били дори от XIV век. Запазили се само няколко интересни екземпляра, които в 1875 г. по щастлив случай занесъл в Русия тукашният гражданин проф. Дринов.“²⁸ След смъртта на Дринов (1906 г.) в библиотеката му биват намерени някои ръкописи, които сега са в Народната библиотека в София: пергаментен лист от миней от XIII в., сборник от два пергаментни листа от XIV в., пергаментен лист от апостол от XI в., сборник и Синодик от XVI в., апокрифен сборник от XVI в. и др. За някои се знае положително, че са от Панагюрското читалище.²⁹ Изглежда, че в Панагюрище е имало повече ръкописи. В. Е. Априлов съобщава следното: „Като узнали за моите търсения на разни старини по България, жителите на Панагюрище ми изпратиха десет неупотребявани вече от тях ръкописа на църковни книги, между които един Общ миней от XIII в. Той е писан на пергамент, голям лист, и заслужава внимание. Останалите, най-старият от които е от 1607 г., са писани на груба хартия.“³⁰ Каква е по-нататъшната съдба на тези ръкописи, не се знае.

Село Батошево, Севлиево. Батошево участва активно в Априлското въстание и бива опожарено. На л. 16 на печатан миней за м. февруари, който сега е в музея в селото, четем следната бележка: „Настоящият миней м-цъ февруарій 1876 год. 6 маѣа въ востаніето Българско черкезите и турците, като изгориха черквата ны въ селото Батошеву св. В. М. Димитрія съсъ сичките и вжтрешни хуругви (потреби) ограбили потиръ кандила сребарните и дрехи и прочій. После само тѣзи книга намерихми въ трявата на черковнія двѣръ. която я секли и боли (дупчили) на място Българинъ Востанникъ я мѣчили.“ Бележката е от 22 януари 1899 г., писана от свещеник Х. К. Минев. Освен това дядо Миню поп Коев съобщава за „Дулап“ с книги, които изгорели по време на въстанието. В ж. Дим. Попиванов, Батошево и батошевци, 1961, с. 49. История на село Батошево, останала в машинопис.

Гр. Копривщица. К. Иречек пише: „Още преди 40 години имало, казват,

²⁷ К. Иречек, Пътувания по България, София, 1974, с. 400.

²⁸ Пак там, с. 411.

²⁹ Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София I, София, 1910, с. 432—438, 442, 449, 440, 453, 456, 460.

³⁰ В. Е. Априлов, Денница ново-българского образования, Одесса, 1841, с. 89. Два ръкописа — общи минеи — от Панагюрище днес се намират в музея в гр. Кострома, северно от Москва. Отначало са изпратени в Одеса на В. Априлов. В минея от XV в. на л. 296—30 четем: „Провожда се сия книга глаголемия миней от Панагюрища в Одеса до тамошните господаре или лучшерящи на господина Василие Априлова.“ Другият ръкопис е от 1563 г. На л. 376—38 имаме: „Провожда се сей миней от село Панагирища до благородного господаря Василия Априлова в Одеса“. Вж. В. Н. Бочков, Коллекция рукописей Государственного архива Костромской области, Кострома, 1964, 67—68.

тук маса ръкописи, обаче една част била унищожена от един пожар в метоха до църквата, а други били разнесени от частни лица.³¹

С. Сопот (сега гр. Сопот). И това село е посетено от К. Иречек, който пише: „При полите на Балкана лежи манастирът „Св. Спас“, сега подновен. През войната той изгорял свсичките свои паметници; Григорович видял в него „няколко нови ръкописа“, а тукашни хора ми твърдяха, че в тях имало интересни бележки за турско време.“³²

Калоферски мъжки манастир. К. Иречек съобщава следното за този манастир: „Тук е имало някога и ръкописи, например поменици и някаква си българска хроника, писана с черни и червени букви, ала всичко това пропаднало.“³³

Гр. Калофер. „Местната църква била от 1714 г.; нейните ръкописи с интересни бележки пропаднали в последната война“³⁴, т. е. през Руско турската (1877—1878 г.). За същия случай Н. Начов казва, че през 1877 г. изгаря богатата архива с библиотеката на мъжкото училище, а също така и книжното богатство у частни лица.³⁵

Кричим. „По реката нагоре 1—2 ч. от селото се намират в скалиста долина два кричимски манастира „Свети Врачеве“ и „Пресвета Богородица“, първият, казват, отдавна бил пуст, вторият бил изгорен през въстанието в 1876 г. заедно със своите старини, ръкописи и старопечатни книги (екземпляри от сръбските печатници в XVI в.).“³⁶

Гр. Клисуре. По време на Априлското въстание Клисуре пострада много. Старата черква бива съборена до основи и опожарена. Цялото ѝ имущество е изгоряло и ограбено.

Не само по време на въстания и войни, но и при други случаи — грабеж опустошения, разбойнически нападения и т. н. — са пострадали нашите ръкописи. Така например Ст. Захариев съобщава, че слушал от поп Илия, който бил на 96 години, че в Чепино имало стари български книги, но помаците ги изгорили заедно с черквите.³⁷ Когато през март 1801 г. кърджалиите нападнат Тетевен, ограбват го и го опожаряват. В една летописна бележка за този случай изрично се говори за изгаряне и разграбване на черковните книги в черквата: „Да се знае, когито изгоре село наше Тетювень в лето ѿ Хри-

ста, а ѿ мѣсць мартъ день а и като изгорѣха сички вещи църковны. И еконите, и книгите, и одежди, и кандилата, и потире, и сички сосоуди църковны оплениха.“³⁸

³¹ К. Иречек, Пътувания по България, с. 415.

³² Пак там, с. 426.

³³ Пак там, с. 435.

³⁴ Пак там.

³⁵ Н. Начов, Граници за историята на калоферските училища. Упр. год. VIII (1903), кн. I, с. 2.

³⁶ К. Иречек, Пътувания по България, с. 405.

³⁷ Ст. Захариев, Географско-историко-статистическо описание, с. 69.

³⁸ Т. Васильов, Кърджалиите в Тетевен. Псп, кн. II (1882), с. 148.

По същото време бива разсипан от кърджалиите и ман. „Св. Георги“, намиращ се в местността Кайлъка около 6 км от Плевен. Манастирът притежавал стари хрисовули, които уж после попаднали в ръцете на някои плевенци, но съдбата им по-нататък остава неизвестна.³⁹

Руският славист В. И. Григорович съобщава, че когато минал през Пловдив (1845 г.), видял добре уредена библиотека при гръцкото училище, която после, през 1846 г., при пожар изгоряла цялата. Григорович още съобщава, че в тази библиотека имало няколко нови ръкописа, но какви са били, не съобщава.⁴⁰

В едно писмо от 5 май от Одеса Раковски съобщава на Сп. Палаузов за изгаряне на ръкописи в Тулча: „В последнее время от Котел е изнесена една Българска история на кожа писана, де имало и царски образи изобразени, нъ за нещастие наше тия изгорели в Тулча.“⁴¹ За същото събитие говори и Димитър Т. Душанов в писмото си от 4 октомври 1856 г.: „Писмото ви щом влезе у ръцете ми, го разчетох, не загубих време да намеря котленецът г-на Гандя Вълков и му предложих колкото ми пишете, но скръбта изведнъж на място радост мя облада, като чух да ми приказва за ръкописите, кои биле украсени и с образите царски, че изгорели, когато му преди няколко време изгорял тук дюгенът.“⁴²

В писмо от 25 май 1858 г. от Дупница (сега Станке Димитров) до Спиридон Н. Палаузов се съобщава за пожара през 1857 г., в който е изгоряла черквата „Св. Николай“ заедно със „свещените книги, свещените сосуди, одеждите свещенически, свещените икони и прочия“⁴³.

За рилската ръкописна сбирка Йорд. Иванов пише следното: „Поради турските опустошения и чести пожари в манастира ръкописната сбирка не представлява онова, което се очаква от най-големия манастир в българските земи. От най-старата българска книжовна епоха, именно от първото царство и византийското робство, нищо не е запазено. Малко са ръкописите и от време на Второто българско царство, всичко седем-осем. Останалите паметници са от време на последните пет века от турското робство... А че рилската сбирка е била богата и значителна, за това се досещаме от многобройното някогашно братство, от богатството на манастира, пък и от вестите, които имаме за самите нейни ръкописи. Едни рилски ръкописи сега са пръснати в петроградските библиотеки, московските, одеската, белградските, букурещките, в Софийската народна библиотека, в Софийската синодална ръкописна сбирка и др.; други са в частни ръце, а най-вече са изчезналите. Изглежда, че току-речи всички ръкописи от предтурското време са погинали. Видяхме как през 1385 г., ще рече осем години нещо преди падането на Търново, старците в

³⁹ Ю р л. Т р и ф о н о в, История на града Плевен, София, 1933, 84—86, 56.

⁴⁰ В. Г р и г о р о в и ч, Очерк, с. 139.

⁴¹ Архив на Г. С. Раковски, I, София, 1952, с. 160.

⁴² С п. П а л а у з о в, Избрани трудове, I. Под редакцията на В. Гюзелев и Хр. Коларов, София, 1974, с. 24. Гандьо Вълков е котленец, който се преселва в Тулча. От Котел той взема със себе си редица ръкописи.

⁴³ Архив на Г. С. Раковски, I, с. 121, 123.

Рила, като се опасявали от турско опустошение, събрали всичко по-ценно от манастирските вещи и ръкописи заедно със завета на св. Ив. Рилски и го прикрили. Скоро след това манастирът бил опленен и опожарен и известно време бил запустял. Тогава ще да са загинали вероятно старобългарските ръкописи. Възможно е някои от прикритите старини, бидейки зазидани например на стените на Хрельовата кула или другаде, да са останали неизвестни за обновителите на манастира. Така е изчезнал и заветът на св. Ивана, познат по късен препис от преписа на Дометиана през 1385 г.⁴⁴

През 1883 г. Иван Савич Палмов от Петербургската духовна акедемия посещава Рилския манастир и работи в манастирската библиотека, „богата с много пергаментни ръкописи“⁴⁵. Днес обаче от тези „много пергаментни ръкописи“ са останали в библиотеката само два. Какво е станало с останалите, не се знае.

През Втората световна война също пострадаха немалко ръкописи. На 6 април 1941 г. при бомбардировките над Белград пострадва най-много Народната библиотека — изгарят ръкописите, списанията и др. От ръкописното наследство се спасяват само три ръкописа, които са били дадени на научни работници за ползуване.⁴⁶ В ръкописите на Народната библиотека имаше редица преписи от съчиненията на старобългарски писатели. Така например в празничен миней от XIII в., л. 62, се е намирала Азбучната молитва от Константин Преславски.⁴⁷ Преписът вероятно би улеснил разрешението на някои спорни въпроси във връзка с авторството на това произведение, тъй като той е един от най-старите; по-стар от него е само Синодалният от XII в.

Пак през Втората световна война много ръкописи от фрушкогорските манастири биват отнесени от усташите и днес съдбата им не се знае. Спасена е само една част, която сега се съхранява в библиотеката при Сръбската патриаршия в Белград. Днес в манастира „Крушедол“ няма и помен от онова богатство, което знаем от описа на Петкович.⁴⁸

⁴⁴ Йорд, Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир, София, 1917, с. 122. Рилският манастир е ограбван и опустошаван не един път: през времето на Мурад II (1421—1451), 1765 г., 1768 г.; през 1833 г. изгаря.

⁴⁵ Кирил Рилски, Кратки спомени из миналия ми живот, (1861—1931). София, 1931, с. 15.

⁴⁶ Св. Матић, Опис рукописа Народне библиотеке, Београд, 1952, с. V.

⁴⁷ Пак там, с. 239—240.

⁴⁸ С. Петковић, Опис рукописа манастира „Крушедола“, Сремски Карловци, 1914. За щастие ръкописите са се запазили от унищожение по време на войната и сега се намират в Патриаршията в Белград. Обаче редица други манастири биват унищожени и ръкописите изгорени. Вж. Д. Богдановић, Инвентар кирилских рукописа у Угославији (XI—XVII века), Београд, 1982, с. 223—229.

6. Отношението на фанариотите към нашата книга през XVIII—XIX в.

Славянската книга е ставала не един път жертва и на фанариотската ненавист към българите, па и изобщо към славяните. Това отрицателно отношение води началото си още от IX в., както свидетелствува Черноризец Храбър в своето сказание „За буквите“, и в по-слаба или в по-силна форма трае през всички следващи векове. Целта е да се заличат всякакви следи от миналата култура на нашия народ. Руският пътешественик Василий Гр. Барски, посетил два пъти Атон, пише за манастира „Св. Павел“ следното: „По време на първото си пребиваване в Света гора, 1726 г., четенето, пението и цялата власт беше българска; сега нищо няма освен славянската библиотека, в която има множество различни книги, печатни и ръкописи; тамошните иноци започнали едни да раздават, други да продават евтино, за да се изкорени древната българска слава и спомен.“¹ Разбира се, това не ще да е единственият случай от онова време.

Систематично и организирано обаче изстребление на славянските писмени паметници започва от втората половина на XVIII в., когато цариградският патриарх Самуил успява да закрие през 1766 г. сръбската, Ипекска патриаршия и на следващата 1767 г. и българската Охридска архиепископия.² От друга страна, той нарежда да се горят славянските книги и да се служи в черквите само на гръцки. Тази задача се възлага на калугерите-таксидиоти от Атон, които биват изпращани по различни краища на Балканския полуостров. Г. С. Раковски пише за Самуил следното: „Този българогонец явно започва да гори българските стари книги и да заличава от лицето на земята всяка българска древност и старина и тогава се изхвърли български език от черквите и се въведе гръцки. Изпратиха се от Атонската планина простаци и нехранимайковци калугери гърци да пазят да не се чете никъде български и да въведат в училищата гръцки език. От това време се откриват и сега още старобългарски книги, зазидани в зидове и засечени в хралупи по горите. Види се, че благоразумни българи са ги скрили да отбягнат свещения гръцки калугерски огън.“³

Така че след закриването на Ипекската патриаршия и Охридската архи-

¹ В. Г. Барский, Путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке, ч. II, СПб., 1819, с. 331.

² Ив. Снегаров, Унищожение на Охридската архиепископия, Год. Соф. унив., Бог. фак., т. III (1926), с. 113—137. При закриването на Ипекската патриаршия всички грамоги биват отнесени в Цариград. Вж. Ал. Гилъфердинг, Собрание сочинений Ал. Гилъфердинга, т. III, СПб. 1873, с. 122.

³ Г. С. Раковски, Българският вероизповеден въпрос. Съчинения, София, 1922, с. 506; срв. и „Горски пътник“, Нови Сад, 1857, с. 214.

епископия цариградският патриарх и фанариотите стават пълни господари на българската черква, училище и културен живот. За тях сега славянската книга няма право на съществуване. Затова тя трябва да се унищожи. Разбира се, намира се и съответно благовидно оправдание за това. Според фанариотското духовенство „славянската книга или съдържа в себе си същото, каквото и гръцката, или е написана от българин, а може би и от сърбин, следователно нищо не струва“⁴.

Въоръжени с такива мисли и идеи, „набожните“ старци, калугерите-таксидиоти повеждат кръстоносен поход срещу всичко, което напомня за нашето минало. А това са преди всичко писмените паметници. И днес разполагаме с редица примери, които ни сочат недвусмислено отрицателно отношение на фанариотите към нашата книга. Така в ръкописна бележка от края на XVIII в., на служебник, печатан във Венеция през 1554 г., се казва: „Лето 1784 г. да се знае кога стана ясак у наше село да се служи по славянски адрианополски владика дигна нашио священник Продана и прати попъ Атанаса грек и на други села доѣдоха попове се греци и книги български гориха.“⁵ В началото на XIX в., по времето на владиката Йероним, в Щип биват изгорени пергаментни и други славянски ръкописи, намерени в щипската митрополитска сграда.⁶ Малко по-късно велешкият митрополит Игнатий (1797—1842) обикаля манастирите в своята епархия и където намери славянски ръкописи, гори ги. Така той изпълнявал волята на своя цариградски патриарх. Свидетел на това деяние бил поп Георги, който като момче придружавал митрополита и участвувал в изгарянето на книгите. Славянските книги се унищожавали, защото съдържаха „еретически учения“^{6а}.

За изгаряне на български книги се говори и в едно писмо на Н. Бозвели. В него се съобщава, че в края на XVIII в. в Търновската митрополия имало цяла библиотека ръкописи. От посегателството на турците всичко това било спасено чрез подкуп. Обаче през 1792 г. по нареждане на митрополит Мелетий били „изгорени множество български книги“. Някои родолюбиви българи успели да скрият една част край олтара, а други занесли по домовете си и там под клетва поръчали на синовете си да пазят пълна тайна за стореното. Скрытите пък край олтара ръкописи се пазели до 1834 г., когато търновският митрополит поръчал на своя протосингел Неофит, също грък, да изгори намиращите се в зидовете „староръкописни славянобългарски книги“. Според показанието на Неофит книгите били 36 коша. Те били използвани вместо дърва при варенето на ракия. „В това време се изгориха в Търновската митрополия и много царственаци.“ (Научен архив при БАН, ф. 146, а. е. 1040, митроп. Симеон.)

Друго едно предание говори, че около 1825 г. търновският митрополит Иларион прегледал намиращите се стари книги в Търновската митрополитска

⁴ В. И. Григорович, Очерк, с. 83.

⁵ Г. Димитров, Княжество България, т. I, Пловдив, 1894, с. 159.

⁶ Йорд. Иванов, Северна Македония, София, 1906, с. 359.

^{6а} К. Сегашното и недавното минало на град Велес, Пся, кн. 40, 1892, с. 550—551.

черква и заповядал да ги изгорят посред бял ден. Дали в дадения случай се визира същото събитие, за което съобщава Бозвели, трудно е да се каже. Важното в случая обаче е това, че се съобщава за изгаряне на български книги в Търново от страна на фанариотското духовенство.

Постъпката на Иларион в Търново не е единственият му случай в тази насока. Когато руският архим. Леонид посещава през 1866 г. Атон и пита в Хилендарския манастир къде са толкова ценните ръкописи, отговарят му, че „преди няколко години ги разглеждал един архимандрит грък, хилендарски питомец, прославил се в Търново с унищожението на българските ръкописи, намерени в тамошната митрополия“. От това, продължава Леонид, трябва да се заключи, че и въпросните ръкописи не са избягнали от ръцете му. Освен това той добавя, че „нищо не може да се направи там, където простотата се среща с лукавството“⁷.

Във връзка с това събитие е и „Монолог или мисли“ на владиката Иларион, преди да изгори българските книги в книгохранилницата на Търновската митрополия (1859), от В. Попович. Изправен пред библиотеката, Иларион изпитва радост, че най-сетне ще излее злобата си към българите, като унищожи книгите им. Посягайки обаче към книгите, той изпитва страх, сякаш вампири ги пазят. Най-сетне злобата надделява и посяга за огън, за да ги изгори. Нарисувана е вътрешната борба у Иларион — борбата между съвестта и чувството на омраза към българщината.⁸

Това предание, широко разпространено у нас през XIX в., се оспорва от някои.⁹ Като се има обаче предвид двойствената политика на Иларион по отношение на българите, едва ли може да се мисли за реабилитация.¹⁰ От друга страна, събитието става във време, когато отношенията между българи и фанариоти са ясно очертани и изострени; това е и в навечерието на черковния въпрос, когато борбата се започва на живот и смърт. Най-сетне трябва да се има предвид и обстоятелството, че Иларионовата постъпка не е изолирано явление. Пак по негово нареждане български книги биват изгорени и в Стара Загора. За този случай Ив. Селимински пише следното: „Те, фанариотите, дори дирят навсякъде и в манастирите, и в черквите, и в частните къщи да открият остатъци от стари съчинения, които, като някогашни книги на уж неблагочестивите ни прадеди, не са свещени, а са противни на нашата православна религия, та ги хвърлят в огъня. Така подобно нещо се случи и в мое време в Стара Загора по заповед на фанариота Иларион, търновски митрополит. Поради подобните безбожни постъпки на гръцките владци не е било възможно да се запазят досега освен твърде малко части от най-скъпоценните остатъци на нашата предивна слава, които остатъци тук-таме се на-

⁷ Архим. Леонид, Историческое описание сербской царской лавры Хилендаря, Москва, 1868, с. 114.

⁸ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. 1, София, 1936, с. 738—742.

⁹ Юрл. Трифонов, Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново, СпБАН, кн. XIV (1917), Клон историко-филологически, с. 1—42.

¹⁰ М. Ариаднов, Неофит Хилендарски Бозвели, София, 1930, с. 139.

мират в тъмнината.¹¹ От друга страна, и редица сънародници и колеги по сан и длъжност на Иларион в нашите земи вършат същото. Така, когато през 1823 г. софийският митрополит Йоаким се научава за съществуването на ръкописи и икони в с. Церовене, Берковско, заповядва да ги съберат и да ги изгорят във от селото или да ги закопаят. По този случай П. Р. Славейков пише следното: „И тъй селяните ги натоварили на една кола заедно с иконите и ги изнесли, та ги закопали във от селото. След това той им изпратил нови икони с гръцки надписи, а книги и до днес нямат.“¹² После игуменът на Лопушанския манастир разкопал мястото, но всичко било изгнило. За друг подобен случай съобщава Раковски. Когато в с. Тича, Котленско, развалили старата черква и построили нова, събрали намиращите се там стари книги и ги поставили в една стая. Обаче като дошъл варненският митрополит Порфирий да освети новата черква, научил се за тия книги и заповядал да изкопаят трап в черковния двор и да ги заровят. Така именно тези „български мъченици стари ръкописи“ били унищожени.¹³ За търновския митрополит Панарет, за когото П. Р. Славейков пише своята сатира „Прославило се е Търново“ (1843), Ив. Селимински пише: „Ограби полека митрополитската архива, дето се пазеха много остатъци от свещените скъпоценности на българските патриарси, които имаха седалището си в столицата на нашите прадеди. Тези скъпоценности бяха останали от по-рано непокътнати от владиците, като книги, ръкописи, одежди, а едвам народът можа да спаси една патерица от неговото светотатство.“¹⁴ Пак по средата на XIX в. един фанариотин в Стара Загора заповядал да изгорят или да заровят куп старобългарски църковни книги под предлог, че върху тях се били излели светите тайни.¹⁵ За този случай Раковски добавя, че така са изгорели в „черковния двор грамада старобългарски ръкописи“¹⁶. За пловдивския митрополит Никифор Ив. Селимински пише: „Пловдивският митрополит Никифор, родом от с. Митилини, безграмотен човек. . . , след като извърши всичките обикновени владишки злоупотребления. . . , събра всичките екземпляри от св. Евангелие, което бе превел на български Неофит Рилски съгласно руския превод и ги изгори пред очите на народа като жертвоприношение богу.“¹⁷

Руската пътешественичка М. Карлова, която през 60 те години на миналия век обикаля някои области на Балканския полуостров, посещава и манастира „Пречиста“ („Св. Богородица“) край Кичево. Игуменът на манастира ѝ разказва следното: „Преди двацет години дойде тук владиката Мелетий да освети обновената в нашия манастир църква и като видя у нас множество стари книги, заповяда да се съберат, да се сложат в яма зад манастирската ограда и да се запалят. Така именно всички книги изгоряха, а след това на-

¹¹ Библиотека „Д-р Ив. Селимински“, кн. I, София, 1904, с. 33.

¹² Гайда, год. III, бр. 8 от 14 септември 1864 г., с. 60.

¹³ Г. Раковски, Горски пътник, Нови Сад, 1857, с. 166.

¹⁴ Библиотека „Ив. Селимински“, кн. I (1904), с. 55.

¹⁵ К. Иречек, История на българите, под ред. на В. Н. Златарски, София, 1930, с. 389.

¹⁶ Горски пътник, с. 156.

¹⁷ Библиотека „Д-р Ив. Селимински“, кн. I, с. 56.

реди пепелга и неизгорелите парчета да се засият с пръст.¹⁸ От всички стари книги останала само една, която игуменът подарил на пътешественичката. Карлова още добавя, че фанариотските „архиереи вършат невороятни неща само и само да не допуснат славянски език в черква, например горят славянските книги, увещават пащите да гонят учителите, които искат да обучават на славянско писмо“¹⁹. За Пещера Ст. Захариев разказва следното: „В това главно село имало много черковни ръкописни книги, но преди 12 години цинцаринът протопоп Христодул ги събрал от черквата „Св. Петка“ и ги изгорил, та сега, като преправяха стените на тая черква, под покрива се намериха и други ръкописи, между които се намериха и няколко листове от гръцки ръкопис на кожа с правилото на св. Иван Златоуст, дето на всеки тропар началната главна буква писана български с червено мастило.“²⁰

Много ценни сведения за унищожение на славянски ръкописи в Атонските манастири от страна на фанариотското духовенство ни дава В. Григорович: „Струва ми се, пише той, че обичаят да се изгарят книгите е много по-стар... Когато не знаели какво да правят с разните славянски книги във Ватопед, повикали даскал Спиридон. Той, като погледнал на тях, с една дума *ἄχρηστα πράγματα* (непотребни неща — Куев), осъдил ги на изгаряне. Количеството ръкописи било голямо, защото, както ме уверяваха, в изпълнената с тях пещ изпекли манастирския хляб.“²¹ За съзнателно унищожение на славянски ръкописи поради ненавист към българското Григорович съобщава и за манастира „Симопетър“. В този манастир, „дълго време славил се като сръбски, след изтреблението на славянските книги останали само гръцки черковни книги“²². Григорович още пише: „В Зограф, немного време преди моето пристигане, изгорили купчина ръкописи. От очевидци слушах, че във „Ватопед“ „Ксеноф“, „Симопетър“ и „Филотей“ изгаряли безпощадно.“²³ За манастира „Св. Наум“ Григорович съобщава: „Като завърших разглеждането на постройката, обърнах се към игумена с молба да ми покажат манастирските книги. Сърдито отговори: напразно се трудите за това, вече неговият предшественик (архим. Дионисий, анатолиец грък) ги изгорил.“²⁴ Вероятно за същия случай се отнася и съобщението във в-к „Македония“, год. I, бр. 7 от 14 януари 1867 г., с. 32, за изгарянето на ръкописи в „Св. Наум“ от игумена по нареждане на цариградския патриарх: „В манастира на „Св. Наум“ имало богата книжарница от стари паметници. Преди няколко време игуменът по заповед на патриарха от Цариград изгорил всички.“ Пак за същия манастир В. Кънчов пише: „Нищо славянско запазено няма. Никакви книги, нито ръкописи.

¹⁸ М. Ф. Карлова, Турецкая провинция и ея сельская и городская жизнь. Путешествие по Македонии и Албании. Вестник Европы, год. V, т. IV (июли), СПб, 1870, с. 178; Вж. и казаното на с. 92.

¹⁹ Пак там, с. 162.

²⁰ Ст. Захариев, Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, Виена, 1870, с. 61.

²¹ В. Григорович, Очерк, с. 83.

²² Пак там, с. 25.

²³ Пак там, с. 82.

²⁴ Пак там, с. 110.

Всичко е унищожила ръката на гръцкото духовенство.²⁵ През 1839 г. руският монах Партений посещава манастира „Иван Предтеча“ край Серес, разглежда библиотеката му и намира повече от 1000 славянски ръкописа на кожа и хартия, разпръснати безразборно.²⁶ Шест години по-късно (1845) В. Григорович посещава същия манастир, но не намира вече нито един славянски ръкопис. „Жалко, пише той²⁷, че славянските книги са изгорени... В манастира „Иван Предтеча“, който е близо до Серес, намерих значително число книги. То се състои сега само от гръцки книги, тъй като славянските по думите на иноците са изгорени от някой си „враг на българските неща“ (τὸν βούλῃ ξρηκῶν πραγμάτων).

Няма съмнение, че този „враг на българските неща“ са фанариотите, които тук са твърде много и твърде силни. Иван Селимински съобщава, че в Серес около 40-те години на миналия век имало двама фанариоти-владици—Атанасий и Йосиф,—прочули се със своите чудовищни деяния и затова били изгонени²⁸

Като говори за намерените в пещерата край Търново ръкописи, Н. Каранешев казва, че йеромонах Софроний намерил „сплута архива и само малки крайчета от пергаментни хартии... Намерили куп пергаменти, които били вече развалени. Взел ги и дал от тях парчета на братята, обаче от влагата в откритите пещери, където стояли, били разрушени и нищо не е могло да се прочете от тези паметници. А твърде вероятно е, че това са паметници подобни на пергаментите, които имаше насрещният манастир „Св. Троица“ от края на Второто българско царство.“ И още добавя: „Библията е крита в подземията от турците и гърците, поради това има и скъсани части от ликовите, които са подлепвани и прогнители от влагата.“²⁹

За йеромонах Самуил (XVIII—XIX в.) от Бачковския манастир се съобщава, че „изгори имената на ктиторите“ (καυδῆσαντο κτητόρων τὰ ὀνόματα):³⁰ Дали този списък е бил на някаква дъска или на хартия, не се знае. Обаче едно е истина—унищожението е дело на фанариотска ръка.

Посочените примери са достатъчни, за да се види, че изгарянето на славянски ръкописи през XVIII—XIX в. от страна на фанариотското духовенство е резултат на определена политика на Цариградската патриаршия спрямо българите, спрямо славяните. Иречек споменава за печатна заповед от 1835 г., издадена от Цариградската патриаршия, в която изрично се заповядвало да се

²⁵ В. Кънчов, Пътувания из долините на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско. Избрани произведения, т. I, София, 1970, с. 477.

²⁶ Парфений, Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и святой земле, ч. II, 2-е изд., Москва, 1859, с. 64.

²⁷ В. Григорович, Очерк, с. 122, 160.

²⁸ Библиотека „Иван Селимински“, кн. I, София, 1904, с. 59—60, 62—63.

²⁹ Н. Каранешев, История на общежителния манастир „Св. Преображение господне“, В. Търново, 1927, с. 20—21, 112.

³⁰ Ив. Гошев, Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир, Год. Соф. унив., Бог. фак., т. VIII, София, 1931, с. 12 (352).

горят всички стари икони и книги. Тази заповед била получена и в Рилския манастир.³¹

Политиката на Цариградската патриаршия по онова време е да се унищожават не само българските книги, но и всичко онова, което напомня за българщината, за славянството. Така, когато говори за манастира „Св. Марена“ край Преспа, В. Кънчов казва: „Църквата е стара. Изображенията тоже са стари. Те всичките са имали славянски надписи, но злодейската ръка на гръцкия охридски владика Мелетий се е постарал да унищожи тях паметници на миналото. Този владика във времето на борбата по черковния въпрос е обиколил цялата Преспа с един дюлгерин и един зограф. Зографът е унищожил всичките славянски надписи, които владиката е срещнал по пътя си. На няколко места надписите са издълбани с мазалото и на ново мазало са написани гръцки думи. Тъй е и в „Св. Марена“.“³² Като говори пък за островчето „Св. Ахил“ в Преспанското езеро, Кънчов пише: „В подножието на източната тумба сега стои друг манастир, наречен „Св. Богородица“. Има една черквичка, единичката здрава, опзена от старите времена. Изображенията са стари, но надписите са нови, гръцки — се изделе на Мелетия. Всичко славянско е заличено.“³³ А това е и целта на фанариотите. Ф. Каниц пише: „Въобще главният стремеж на фанариотското духовенство винаги е бил да се изкорени у българите споменът за някогашната им политическа самостоятелност, за църковната им независимост от Византия.“³⁴

В самото начало на XIX в. игумен на Плаковския манастир, Търновско, е фанариотинът Йосиф. В злобата си срещу българското той унищожил много неща в манастира и изгорил почти всичките славянски ръкописи; унищожил също така и манастирските документи за собственост.³⁵

В борбата си срещу славянството византийското духовенство използва дори и през XIX в. триезичието: и сега то нарича своя език „божествен и евангелски“. Следователно само на него трябва да се извършва богослужение. И това византийското духовенство проповядва не само устно, но издава и специална брошура, в която прокарва тези възгледи.³⁶

В своите спомени Кузман Шапкарев казва: „Св. Климентовата библиотека е била някога пребогата с разни кожени ръкописи, гръцки и славянски, както и ония на св. Наумовата обител, но първата от небрежност, а втората от невежеството на гръцкото духовенство били съвсем унищожени.“³⁷

³¹ К. И р е ч е к, Български дневник, ч. I, 1930, с. 234.

³² В. Кънчов, Пътуване по долините на Струма. . . . с. 411—412.

³³ Пак там, с. 419. В манастира „Св. Врач“ край с. Куклен, Пловдивско, една цяла стена със стенописи така е надупчена от гърците, и то в по-ново време, че днес нищо не може да се възстанови и да се разбере какво е било. За да се стигне до това, вероятно надписите са били славянски.

³⁴ Ф. К а н и ц, Дунавская Болгария и Балканский полуостров, С.-Петербург, 1876, с. 142—143.

³⁵ Йорд П. Георгиев, Два съседни манастира. В: Псл. год. XIX, 1907, София, 1908, с. 308.

³⁶ През 1860 г. Цариградската патриаршия издава брошурата „Изследване на каноничното право на Вселенския патриаршески престол над православната черква в България“, в която се прокарват триезични тенденции. В отговор на тази брошура Г. С. Раковски пише „Отговор на богословската гръцка брошура“, печатана най-напред във в-к „Дунавски лебед“, бр. 12 и 13—15 ноември 1860 г. Вж. Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов, София, 1922, с. 401 и сл.

³⁷ Кузман Шапкарев за възраждането на българщината в Македония. София, 1984, с. 38.

Трети раздел

**Съдбата
на по-важните
старобългарски
паметници**

1. Зографско четириевангелие

Зографското евангелие е старобългарски глаголически паметник от края на X или началото на XI в. Съдържа 304 пергаментни листа, от които 288 са с евангелски текст, а останалите 16 са показалец на евангелските четива, т. е. синаксар. Писано е в българските предели, според Б. Цонев в рупско-родопската говорна област, на обла глаголица.¹ По-късно, когато няколко листа се изгубват (шеста и седма кола и един лист от осмата кола — всичко 17 листа), тези листа биват попълнени от друг писач, но вече с ъглеста глаголица. Прибавеният пък накрая синаксар е от трети писач, и то с кирилица. Тук-там между глаголическия текст има бележки с кирилица. Така че в този си вид, в който днес е евангелието, е дело на четирима книжовници — двама глаголаши и двама кириловци. На л. 288 имаме следната кирилска бележка: ѿѡанъ грѣшны не;ен прѣбѣлѣжн тетр . . . Това е сетнешна бележка и се отнася вероятно към синаксара. За другите автори няма никакви съобщения или пък намеци. Различните прибавки свидетелствуват, че паметникът е бил дълго време в употреба и после, когато тук или там нещо се е изхабявало, попълвало се е от други лица.

До 40-те години на миналия век за евангелието нищо не се знае. Когато през 1843 г. австрийският консул в Солун Антун Миханович (вж. тук за сбирката на Миханович) посещава Атон, той попада на паметника в Зографския манастир, но не го взема. През 1844 г. руският славист Виктор Ив. Григорович (вж. сбирката на Григорович) посещава Миханович в Солун и от него научава за паметника. Григорович пише: „Г-н Миханович ми съобщи за намиращия се в Зографския манастир глаголически ръкопис.“² И когато към края на м. декември 1844 г. разглежда библиотеката на Зограф (от 20 декември до 1 януари 1845 г.), Григорович разглежда и Зографското евангелие: „Най-важният ръкопис и доколкото зная единственият сега в Света гора е глаголическото евангелие, съхранявано в Зограф. По-рано то е скитало незабелязано от килия в килия; сега е станало предмет на грижливост. Честта за неговото откриване принадлежи на Миханович, австрийски консул в Солун. През миналата 1843 г., бидейки в Света гора, той пръв го забелязал, разгледал и оценил. От това време ръкописът се ползува с особено покровителство, но за самия него същевременно и опасно . . . Малко по-нататък от обвивката, през цялата книга има следа, сякаш от куршум, повредил

¹ Б. Цонев, История на български език, I, София, 1919, с. 167.

² В. Григорович, Очерк, с. 10.

текста. Дали не са я продупчили турците, помислих си, свикнал да слушам постоянно за тези виновници за всяко разорение . . . Листата, особено отгоре, вред са намокрени. Тъй като се готвят да го подвържат, ръкописът е разшит.“³

След тези общи сведения за паметника Григорович дава и едно описание, като се спира на редица езикови особености.⁴ Трябва да се отбележи, че дадените тук сведения за Зографското евангелие са изобщо първите сведения в науката за този ценен старобългарски глаголически паметник. Описанието също е първото описание на паметника.

По-късно, през 1857 г., руският археолог и пътешественик Петър Севастьянов не само разглежда паметника в Зографския манастир, но го и фотографира. Снимките дарява на руския император Александър II. През 1860 г. зографските братя чрез същия Севастьянов изпращат целия паметник дар на Александър II със следния надпис: „Сіе глаголическое Евангеліе Афоно-Зографская славенобългарская общежителная обитель вручила действительному статскому советнику Петру Севастьянову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860. Настоятель Архимандритъ Анфимъ съ братією.“ От своя страна Александър II подарява евангелието на Публичната библиотека С.-Петербург (Ленинград), където и сега се съхранява под сигнатура: гл. г. 1.

Тъй като Зографското евангелие е един от най-старите дошли до нас писмени паметници, който дава богат езиков материал, то учените досега не един път са обръщали поглед към него. Така през 1856 г. Срезневски открива два фрагмента от евангелието, преписани и пратени до него от българина Петкович.⁵ През 1859 г. чешкият възрожденец Ханка също издава фрагменти.⁶ Обаче пълния текст издава видният хърватски славист Ватрослав Ягич през 1879 г.⁷ Текстът у Ягич е транскрибиран с кирилски букви и е придружен с обстоен предговор на латински език върху палеографските и езиковите особености на паметника.

За Зографското евангелие са писали и редица други учени.⁸

³ Пак там, с. 58.

⁴ Пак там, с. 58—61.

⁵ И. И. Срезневский, Исследования и замечания о древних памятниках старославянской литературы, СПб, 1856; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение, с. 85 и сл.

⁶ Начала священного языка славян, Прага, 1846.

⁷ Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Edidit V. Jagić, Berlini, 1879. Изданието бива преиздадено фототипно през 1954 г. в Грац, Австрия.

⁸ Н. Грунски, К Зографскому евангелию. Сборник ОРЯС, т. 83, 1907, кн. 3, с. 1—43; Н. Ван Вейк, Еще раз о Зографском четвероевангелии. Slavia, roč. I, 1922—1923, с. 215—218; Ив. Добрев, Палимпсестовите части на Зографското евангелие. В: Сборник Константин-Кирил Философ, София, 1971, с. 157—164; N. Van Wijk, Paleoslovenika, I. O prototypie cerkiewnosłowiańskiego „Codex Zographensis“. Rocznik slawistyczny, IX, 1921, с. 1—14; N. Van Wijk, Zu den altbulgarischen Halbvokalen, IV, Der Umlaut der Halbvokale in Codex Zographensis, ASPH, XXXIX, 1925, с. 15—43; J. Kurz, K Zografskému evangeliu, Slavia, roč. IX, 1930—1931, с. 465—489, 673—696; roč. XI, 1932, с. 385—424; L. Moszyński, Włzyw morawski w obocznych formach Kodeksu Zografskiego. Z polskich studiów slawistycznych. Prace językoznawcze i etnograficzne na IV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Moskwie 1958, Warszawa, 1958; Staro-

2. Мариинско четириевангелие

Мариинското четириевангелие е старобългарски глаголически паметник от началото на XI в. Когато В. Григорович посещава в Солун австрийския консул Антун Миханович (вж. статията за Миханович), вижда у него значителна сбирка славянски ръкописи, слуша за Зографското евангелие, съхранявано в оня момент в Зографския манастир, и научава за съществуването на глаголически паметници на Атон. Всичко това кара Григорович да насочи вниманието си не само към по-големите манастири, но и към по-малките, към скитовете. „За да попълня сведенията си за Света гора, пише той,¹ аз посетих още скитовете „Благовещение“ и „Богородица“... В скита „Богородица“ се намират 12 ръкописа, писани много старателно, с аскетическо съдържание, например съчиненията на Исак Сирий, Симеон Синайски, Йоан Лествичник и др.“ И малко по-нататък добавя: „Освен в Зографския манастир тя (т. е. глаголицата) се среща и в други манастири. Свидетелство за последното служи непълният ръкопис евангелие, писано с глаголически букви, за което ще разкажа после.“² Едва през 1852 г. Григорович дава малко по-подробни сведения за този глаголически паметник: „Глаголически по-пълни паметници са много малко количество. Досега са известни само два — единият във Ватикана, а другият в Тридент у граф Клоц. В Света гора ми се удаде да намеря трети,³ който и описах в очерка си за пътуването си. Там намерих още един кодекс — по-пълнен от досега известните, съдържащ в себе си белези на сходство с Ватиканския. Този кодекс е забележителен още и с това, че е изправен и попълнен от някого с кирилско писмо. За съжаление не може да се разбере кога са направени бележките, може само с положителност да се твърди, че са направени много късно. Поправките и бележките доказват, че поправящият славянин бил сърбин. Тези четири паметника са единствените известни в Европа. По съдържание всички те са духовни, а именно Ватиканският, Светогорският, моят — Евангелието, Колцовият — слова от гръцките свети отци.“⁴

Почти нищо ново не дават и сведенията от Срезневски през 50-те години на миналия век. Така той пише, че „глаголическото евангелие, намиращо се у В. И. Григорович, досега си остава съвсем неизвестно.“ Освен това Срезневски съобщава още за издадения от Миклошич текст и печата малки извадки.⁵ През

cerkiewno-słowański aprakos. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, II, Warszawa, 1957; Ze studiów nad rękopisem Kodeksu Zografskiego, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967.

¹ В. Григорович, Очерк, с. 72.

² Пак там, с. 81.

³ Думата е за Зографското евангелие.

⁴ В. Григорович, Статъи, касающияся древнего славянского языка, Казань, 1852, с. 62—63. На с. 74 под № 4, изброявайки глаголическите паметници, Григорович пише: „Евангелие според евангелистите в 4°, намиращо се в атонския скит „Пресвета Богородица“, сега у мене в Казан.“ Думата е за Мариинското евангелие.

⁵ Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности, I, СПб, 1852, с. 103—104.

1853 г. имаме съвсем кратко описание на паметника и нищо повече.⁶ Едва през 1866 г. Срезневски вече съобщава къде е намерено Мариинското евангелие — в скита „Св. Богородица“ на Атон. Григорорич е имал намерението сам да подготви паметника за издаване, но до това не се идва. Сега вече се дават малко повече сведения за евангелието, като се печатат и малки части с глаголица и в кирилска транскрипция.⁷

Какво собствено представлява паметникът като цялост, се разбира едва след смъртта на Григорович (19 декември 1876 г.), когато сбирката му постъпва в Румянцовия музей в Москва, преименуван през 1924 г. в библиотека „Ленин“. Тук именно се пази и сега Мариинското евангелие под сигнатура: Григ 6; или: Муз. 1689. Първоначално паметникът се е състоял от 23 тетради, като всяка тетрада е съдържала по четири прегънати по средата листа, т. е. осем полулиста. От първата тетрада сега са останали само два листа, които са във Виена. Така че със сегашния първи лист се започва втората тетрада.

Както редица други старобългарски писмени паметници, така и Мариинското евангелие не е дошло до нас в своята цялост. Изгубени са някои части, които и досега не са намерени. Дошлият до нас текст започва от Матей, гл. V, ст. 24. Знаци липсва Мат. I — V, ст. 23. В Ягичевото издание този текст е попълнен с текст от Дечанското евангелие от XIII в. Изгубен е и краят. Сега паметникът завършва с Йоан, гл. XXI, ст. 17. Така че тук липсват осем стиха. В средата липсва л. 134 (Йоан I, ст. 1—23). На негово място е вшит по-късно лист, писан с кирилица. Кога обаче е станало това, не може да се установи. Изгубен е и л. 167 (Йоан, гл. XVIII, ст. 13—29). В своето издание Ягич попълва тази празнина с текст от Зографското евангелие.

В морфологично отношение Мариинското евангелие притежава твърде архаични особености, докато във фонетично показва една по-късна фаза от развитието на старобългарския език. Като се има предвид заменянето на голямата носовка с *оу*, идва се до заключението, че паметникът е писан в юго-западната българска говорна област.

Мариинското евангелие е споделило съдбата и на други наши стари паметници да бъде разкъсано и запазените му части да се намират в различни книгохранилища и различни страни: в Съветския съюз и в Австрия.

1. *Григоровичевата част.* Главната част на паметника — 171 лист — се намира в Григоровичевото събрание в библиотеката „Ленин“, Москва (Григ. 6; или: Муз. 1689). Кратки сведения за тази част се дават в описа на А. Викторов, *Собрание рукописей В. И. Григоровича*, Москва, 1879, с. 6. През 1881 г.

⁶ Пак там, II (1853), с. 242—247.

⁷ И. И. Срезневский, *Древние глаголические памятники, сравнительно с памятниками кириллицы*, СПб, 1866, с. 91—94. По-рано скитът „Св. Богородица“ се е казвал Вериотски скит. Името „Св. Богородица“ е от XIV в. В поменика на скита той е наречен Български скит. През 1820 г. тук се построява и черква „Ив. Рилски.“ По време на гръцкото въстание през 1821 г. българските монаси изнасят всички неща на о-в Псару и там после тези неща пропаднали: градът бил разрушен от османлиите и черквата вдигната във въздуха. Вж. Порфирий Успенский, *Второе путешествие по святой горе Афонской в годы 1856, 1859 и 1861*, Москва, 1880, с. 434—437.

ръкописът е изпратен в Санкт-Петербург на В. Ягич, който го транскрибира с кирилица и после го издава.

2. *Михановичеви листи*. По време на своето консулстване в Солун Антун Миханович получава от един грък два пергаментни листа глаголическо писмо, без обаче да се знае от кой паметник са те. Тези фрагменти после Миханович дава на Франц Миклошич, който през 1850 г. ги издава под заглавие *Glagolitischen Fragment Evangelium Joannis*, XIX, 9—28.⁸ А това са части именно от Мариинското евангелие. След смъртта на Миклошич (1891) фрагментите постъпват в Националната библиотека във Виена, където и сега се съхраняват: *Cod. slav.* 146.⁹

Досега Мариинското евангелие е издадено цяло само веднъж — от В. Ягич.¹⁰ Изданието е снабдено с обширна студия върху езиковите и палеографските особености на паметника; даден е и пълен речник. Ягич дава и редица различения по други важни паметници.

След Ягичевото издание части от този паметник се печатат често в учебни помагала и пособия, няма обаче ново издание. Има вече и по-нова литература върху паметника.¹¹

3 Асеманиево евангелие

Асеманиевото изборно евангелие е старобългарски глаголически паметник от XI в. В науката се приема, че е писано в някогашната югозападна българска говорна област. Докога обаче то стои в родните си предели и при какви обстоятелства ги напуска, не се знае. По тези въпроси липсват всякакви доказателства и догадки. Знае се само, че през 1736 г. бива намерено в Йерусалим от Йосиф Асемани (1687—1768), ориенталист, директор на Ватиканската (Папската) библиотека в Рим. Как и кога е попаднало евангелието в Йерусалим, са въпроси, на които също не може да се отговори с точност, защото и тук липсват данни. Възможно е да е отнесено направо в Йерусалим от поклонници, но не е изключено да е минало и по други пътища. М. Н. Сперански

⁸ *Slavische Bibliothek oder Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte* herausgegeben von Fr. Miklosich, B, I, Wien, 1850, с. 261—263. Миклошич бележи, че не знае къде се намира кодексът, от който са взети фрагментите.

⁹ G. Birkfellner, *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*, Wien, 1975, с. 67—68.

¹⁰ В. Ягич, *Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями*. Изд. ОРЯС, АН, СПб, 1883.

¹¹ Л. Милетиц, *Особеностите на езика в Мариинския паметник*. Псп., год. V, кн. XIX—XX. София, 1886, с. 219—252; П. Бузук, *К вопросу о месте написания Мариинского евангелия*. Известия ОРЯС, 1918, т. XXIII, кн. 2, Петроград, 1921, с. 109—149; П. Бузук, *Замечания о Мариинском евангелии*. Известия ОРЯС, 1924, т. XXIX, Ленинград, 1925, с. 307—368; Н. Б. Тихомиров, *Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина*. Записки отдела рукописей, т. 25, Москва, 1962, с. 144—148, 154—159.

допуска най-напред паметникът да е занесен в синайския манастир „Св. Ека-терина“, където още през XI—XII в. е имало лица, умеещи да четат глаголица, а може би да са извършвали и богослужение на славянски език.¹ После от Синай е изнесен в Йерусалим. Трябва да се посочи, че връзките по онова време между Синай и Йерусалим наистина са твърде оживени. Както и да е, евангелието бива намерено именно в Йерусалим, но не се знае точно къде: в манастира „Св. Сава Освещени“ или в Архангелския манастир. Съобщава се само, че е намерено у *monachis slavo-graecis*. Асеманиевото евангелие е изборно, т. е. то съдържа евангелски четива за събота и неделя според календара. Текстовете тук се редуват с календарни бележки за християнските празници. С други думи, това е месецеслов (= менологий). Има много и кирилски приписки. Сега ръкописът се състои от 158 пергаментни листа с редица многоцветни орнаментирани заставки и инициали. В това отношение Асеманиевото евангелие държи първо място сред другите старобългарски глаголически паметници. Обаче тази украса все още не е проучена.

От времето на Асемани и до днес този наш ценен паметник се съхранява във Ватиканската библиотека. Оттук идва и второто му название — Ватикански евангелиарий (или Ватикански евангелистар, Ватиканско евангелие).

Досега Асеманиевото евангелие е издавано три пъти: от Фр. Рачки², Ив. Чрънчич³ и Йосиф Вайс и Йосиф Курц⁴. Изданието на Рачки е с глаголически букви, а изданието на Чрънчич е преписано с латиница. Изданието на Вайс и Курц е фототипно и съдържа фотографски снимки на всичките му страници. Вторият том от това издание съдържа увод, текста в кирилска транскрипция, редица бележки и показалец на евангелските текстове.

Студия върху езика на Асеманиевото евангелие пише В. Ягич, поместена в изданието на Рачки. Ягич нарича паметника „истински български туземец“. Сбита езикова характеристика дава и прсф. Ст. Младенов през 1934 г.⁵

4. Клоцов сборник

Клоцовият сборник е старобългарски глаголически паметник от XI в. Докрая на XV в. е собственост на Иван Франкопан, владетел на о-в Кърк, Истрия. От този някога богат подвързан пергаментен ръкопис днес са запазени само 14 л. — запазена е една цяла тетрада и части от друга. Поредното означение на цяла-

¹ М. Н. Сперанский, Славянская письменность XI—XIV вв. на Синае и в Палестине, Ленинград, 1927, с. 78.

² Fr. Rački, Assemanov ili Vatikanski Evangelistar. U Zagrebu, 1865.

³ Iv. Črnčić, Assemanovo izborno Evangelije. U Rimu, 1878.

⁴ J. Vajs et J. Kurz, Evangelarium Assemani, Codex Vaticanus 3. Slavicus glag. Tomus I. Prolegomina. Tabulae, Pragae, 1929; Tomus II. Pragae, 1955.

⁵ Assemański albo Watykański Ewangeljafz. Słownik starożytności słowiańskich. Zeszyt próbny. Warszawa, 1934, с. 1—3; Вера Иванова-Мавродијева и Аксиния Джурова, Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от X век. Художествено-историческо проучване, София, 1981, Фототипно издание.

та тетрада е 62. Значи преди нея е имало 61 тетради = 488 л. Разпадането на сборника вероятно е станало след смъртта на Франкопан, когато изобщо имотът му бива разграбен. Запазените части съдържат слова от Златоуст, Елифанй Кипърски и Атанасий Велики.

Каква е съдбата на запазените фрагменти и къде те се съхраняват сега, кога и от кого биват открити и издадени?

1. *Тридендска (триентска) част.* През 30-те години на XIX в. словенският славист Йериней (Бартоломей) Копитар намира у австрийския граф Парис Клоц, живеещ тогава в Тридент (итал. Trento, нем. Trient), южен Тирол, 12 листа от глаголически паметник, който той нарича по името на притежателя — Клоцов сборник. Днес тези фрагменти се намират в градския музей (Museo Císico) в Тридент (Триент), Италия; подарени са от Клоц на този музей. Тридендските фрагменти са проучени и издадени най-напред от Бартоломей (Йериней) Копитар.¹ За времето си това издание е на висота и се посреща с голямо задоволство от учените. Днес обаче то не задоволява.

2. *Инсбрукска част.* Два листа от Клоцовия сборник биват открити по средата на XIX в. от словенския славист Франц Миклошич в Инсбрук, Австрия. Те и сега се намират в музея „Фердинандеум“ в този град. Фрагментите са издадени от Фр. Миклошич през 1860 г.;² приведени са и гръцките текстове по Монфокоп. Използуван е също така и Михановичевият хомилиар. Така че това издание има големи научни достойнства от Копитаровото.

През втората половина на XIX в. паметникът започва да привлича по-често вниманието на славистите, които не само го изучават, но и издават двете части заедно. Пръв пристъпва към такова издание руският славист И. И. Срезневски.³ С малки изключения той повтаря изданията на Копитар и на Миклошич. Обаче на високо научно равнище е изданието на чешкият славист Вацлав Вондрак от 1893 г.⁴ Вондрак не се опира само на дотогавашните издания, а сам проучва подробно паметника и поправя допуснатите от своите предшественици грешки. Приложени са и снимки на три страници от оригинала; даден е и гръцкият текст. Вондрак разглежда паметника от всички страни. Възникнал е според него (с. 9) в български краища.

След Втората световна война пак чешки учен — Антонин Достал — изучава и издава двете части: увод, фотоснимки на целия паметник, кирилска транскрипция на текста, гръцки текст, обяснителни бележки, речник-индекс.⁵ Изданието на Достал отговаря на съвременните научни изисквания.

Клоцовият сборник е бил обект на внимание от страна и на други учени.⁶ Но около него не се е натрупала богата научна литература.

¹ B. Kopitar, *Glagolita Clozianus*, Vindobonae, 1836.

² Fr. Miklosich, *Zur Glagolita Clozianus*. Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Cl. X, Wien, 1860, с. 195—214.

³ Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы, СПб, 1866, с. 163—206.

⁴ V. Vondrák, *Glágolita Cločis*, Praha, 1893.

⁵ A. Dostál, *Clozianus, staroslavenský hlaholský sborník tridentský a insbrucký*, Praha, 1959.

⁶ G. Thal, *Textkritische Studien zu Homilien des Glagolita Clozianus*. ASPH, XXIV (1902), с. 514—

5. Синайски псалтир

Синайският псалтир е старобългарски глаголически паметник от XI в. Нарича се така, защото е намерен, а и сега се пази в манастира „Св. Екатерина“ на пл. Синай, Арабия. Съдържа 177 пергаментни листа, 8°, ъглеста глаголица; липсва края. Писали са няколко ръце. Синайският псалтир стои най-близо до първоначалния кирило-методиевски превод на псалтирния текст. Ю. В. Петровска пише: „Писците на Синайския псалтир се явяват представители на един старобългарски югозападен говор.“¹

Синайският псалтир е открит от архим. Порфирий Успенски през 1850 г. по време на неговото второ посещение на Синайския манастир. „Първите осем дци, пише той,² от второто ми пребиваване в манастира минаха в научни занимания. Като допълнение аз прегледах старите ръкописи, лежащи на тавана в постройката, „Св. Козма и Дамьян“ и старите икони, скрити в кулата над женското отделение на съборната черква. Всичките споменати книги на гръцки, арменски, грузински, сирийски, арабски и абисински са богослужебни. Сред тях бяха: глаголически псалтир, писан на пергамент с дребен почерк, в осмина, без начало и край, и грузински псалтир на папирус, 4°, също не цял, но много стар. Тези две книги предадох на завеждащия ризницата с голямата молба да ги пази заедно с ценните ръкописи в архиерейските килии и да ги показва на пътешествениците с предпазливост.“ Намирането става между 6 и 15 юли. През 1880 г. загребският славист Л. Гайтлер посещава Синайския манастир³ и преписва паметника и през 1883 г. го издава в кирилска транскрипция. Но и това издание, както и Синайският евхологиум, не е лишено от редица грешки.

През 1907 г. проф. В. Н. Бенешевич посещава Синай и прави снимки на редица ръкописи за Руската академия на науките. Между фотографираните ръкописи е и Синайският псалтир. Акад. Ф. Т. Фортунатов възлага на С. Н. Северианов да препише с кирилица ръкописа и да го подготви за издаване. Печатането започва под наблюдението на Фортунатов, но след смъртта му (1914) всичко минава в ръцете на акад. А. А. Шахматов. През 1918 г. умира и Северианов. На негово място идва Ю. В. Петровска, но и тя умира през 1919 г. През м. август 1920 г. умира и Шахматов. При това положение Руската академия възлага на акад. Е. Карски да довърши работата. Така именно излиза през 1922 г. Синайският псалтир в кирилска транскрипция⁴ като т. IV от поредицата „Паметници старославянского языка“, издадени от Отделението за руски език и словесност. Към изданието са приложени 11 факсимилета. Има и редица обяс-

554; J. Milčetić, Zur Entdeckung des Glagolita Clozianus, XXXV (1914), с. 603—606; Н. В а н В е й к, О напряженном ъ в сборнике Клоца, Slavia, VI (1927—1928), с. 239—245.

¹Ю. В. Петровская, Мена глухих в Синайской псалтыри. Известия ОРЯС, т. XXI, кн. 1, Петроград, 1917, с. 302.

²П. Успенский, Второе путешествие в Синайской монастырь в 1850 году, СПб, 1856, с. 136; П. Успенский, Известие о глаголической псалтыри, хранящиеся в библиотеке Синайского монастыря. Известия императорского археологического общества, V, СПб, 1865, с. 19—20.

³L. Geitler, Psalterium glagolski spomenik manastira Sinai-brda, Zagreb, 1883.

⁴С. Северианов, Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века, Петроград, 1922.

нителни бележки под линия. Тук са взети под внимание и други стари псалтири: Болонски и Погодинов. В края е даден пълен речник на паметника—старобългарски и гръцки. Всичко това придава голяма научна стойност на изданието. През 1971 г. паметникът бива издаден фототипно от Алтбауер.⁵

Освен Петровска със Синайския псалтир са се занимавали досега и други езиковеди, като С Кулбакин⁶, фон Арним⁷ и др.

6. Синайски молитвеник

Синайският евхологиум (молитвеник) е старобългарски глаголически паметник от XI в. Нарича се така, защото е намерен, а и сега се съхранява в манастира „Св. Екатерина“ на пл. Синай, Арабия. Съдържа 106 пергаментни листа. Това е част от по-голям ръкопис, от който сега липсват части; запазената част започва от 20 тетрада, липсват краят и листи от средата. Най-напред паметникът е открит от архим Порфирий Успенски през 1850 г.; Успенски взема два листа.¹ Сега тези листа се намират в Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград (ГПБ, глаг. 2).² През 1853 г. П. Успенски и Н. П. Крилов отново посещават Синайския манастир и вземат още един лист, използван за подвързията. Впоследствие този лист минава в ръцете на Н. М. Михайловски, а от него в ръцете на И. И. Срезневски, който го и издава през 1866 г.³ През 1910 г. листът постъпва в библиотеката на Академията на науките в Петроград, където и сега се намира под сигнатура: 24.4.8.⁴ Според Н. М. Карински и И. А. Бичков тези листа не са от Синайския евхологиум.⁵ През 1881 г. Н. П. Кондаков посещава Синайския манастир и прави снимки на редица ръкописи. Той също взема един лист от паметника.⁶ После този лист бива предаден в Обществена библиотека в Одеса.

Досега синайският евхологиум е издаван няколко пъти. Най-напред го издава цялостно загребският проф. Л. Гайтлер, който посещава Синай през 1880 г. и се запознава непосредствено с ръкописа. Текстът е транскрибиран с кирилица.⁷ Има и една снимка. Тук липсват петроградските листа. По издадения от Гайтлер текст варшавският славист Станислав Слонски издава речник на па-

⁵ M. Altbaue r, Psalterium Sinaiticum, Skopje, 1971.

⁶ С. Кулбакин, Полугласници у Синајском псалтиру. Јужнословенски филолог, V, Београд, 1925—1926, с. 69—82.

⁷ В. Арним, Studien zur altbulgarischen Psalterium Sinaiticum, Leipzig, 1930.

¹ Второе путешествие архим. Порфирия Успенского в Синайский монастырь в 1850 г., СПб, 1856, с. 163.

² Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, Ленинград, 1953, с. 78—79.

³ И. И. Срезневский, Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы, СПб, 1886, с. 243—274.

⁴ Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с. 9.

⁵ Е. Э. Гранстрем, цит. съч., с. 79.

⁶ Н. П. Кондаков, Путешествие на Синай в 1881 г. Записки Императорского Новороссийского университета, XXXIII (1882), с. 157.

⁷ L. Geitler, Euchologium, glagolski spomenik manastira Sinaj brda, Zagreb, 1882.

метника през 1934 г.⁸ Въз основа на Гайтлер Ян Фрчек прави ново издание⁹, в което са поправени редица грешки, допуснати от загребския учен. Поправките се правят въз основа на гръцкия текст. Освен това тук има и редица кригични бележки към славянския и гръцкия текст; има и успореден френски превод.

Най-новото издание на Синайския евхологиум е от словенския славист проф. Райко Нахтигал.¹⁰ Първият том съдържа един предговор, а след това идва глаголическият текст в снимки. Във втория том се дава текстът, транскрибиран с кирилица. Изданието е снабдено с редица обяснителни бележки. Засега това е най-доброто издание на Синайския евхологиум.

Синайският евхологиум е изследван от езиково гледище още в края на XIX в. от Прокоп Ланг.¹¹ Известни езикови наблюдения има и у В. Ягич в рецензията му за Гайтлеровото издание на паметника.¹²

7. Савина книга

Савина книга (Савово изборно евангелие) е старобългарски кирилски паметник от XI в., преписан от глаголически оригинал. Съдържа 129 л. малка 4°, пергамент, старо уставно писмо. Паметникът е писан в Източна България. Нарича се Савина, защото има две приписки, в които се среща името Сава: поп савѧ фалъ (л. 49) и помози ги рабѡу савѡу (л. 54.) Приема се, че това е името на преписвача. Паметникът съдържа евангелски четива за неделни и празнични дни, започвайки от 6-та неделя след Великден. Има и синаксар. Липсват обаче редица листа както от евангелския текст, така и от синаксара. Към текста са прибавени по-късно допълнителни листа: г. 152—163 са от XII в., и то руска редакция, а л. 1—24 са от XIV в., също руска редакция. Така че днес същинската Савина книга е на л. 25—151.

По-съществените езикови особености на Савината книга са следните: правилна употреба на носовките; Ѧ се пише по три начина: Ѧ, Ѧ и Ѧ; ѡ и ѡ често се заменят и често се изпускат в средата на думите; ѣ стои често вм. ѧ след гласни; ѣ липсва като звуков белег. Начертаването на буквите се схожда с начертаването в Изборника от 1073 г.

Кога и при какви обстоятелства паметникът е изнесен от България, не се знае. Не се знае също така и дали е изнесен направо в Русия или посредством Атон. Като се има предвид, че всички най-стари български ръкописи, изнесени направо в Русия (Симеоновият сборник, оригиналът на Остромирово-

⁸ St. Słó n s k i, Index verborum do Euchologium Sinaiticum, Warszawa, 1934.

⁹ J a n F r č e k, Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources graecques et traduction française. Patrologia orientalis, XXIV, 5, Paris, 1933, et XXV, 3, Paris, 1939.

¹⁰ R a j k o N a h t i g a l, Euchologium, Sinaiticum, starocerkveno-slovanski lagolski spomenik. I. Del. Fotografski posnetek, Ljubljana, 1941; II Del, Ljubljana, 1942.

¹¹ P r o k o p L a n g, Jazykovědecký rozbor Euchologia Sinajského, I—II, Přeborn, 1888—1890.

¹² ASPH, VII (1884), c. 126—133.

то евангелие, Беседата на Козма и др.) са изчезнали, то подхвърлената от Гр. Илински мисъл за Атон като посредник в случая не е за пренебрегване.¹ Каквото и да е, попадането на паметника в руските предели ще да е станало рано.

Евангелието е било някога в Серьодкиния манастир край Псков, както личи от бележката на л. 1 б: *серекина м. от XVII в.* По-късно, но също не се знае кога и как, попада в Синодалната типография в Москва,² където се пази отначало под № 15, а по-късно под № 14. И тук именно паметникът бива открит през XIX в. от руския славист Измаил Иванович Срезневски (1812—1880), който го описва и издава през 1868 г.³, но с много грешки, изправени по-късно от В. Ягич.⁴ В края на XIX и началото на XX в. успешно работи над Савината книга московският българист Вячеслав Николаевич (1863—1920). Щепкин изследва, от една страна, подробно паметника от езикова гледна точка,⁵ а, от друга, го издава.⁶ Изданието е придружено с редица бележки и пълен речник. Извършеното от Щепкин и досега не е изгубило значението си; и досега нямаме друго издание и изследване на този ценен старобългарски паметник, при все че и други са се занимавали с него.⁷

Савината книга привлича вниманието и на изкуствоведите със своите заглавки и инициали. Обаче украсата не се отличава с голямо майсторство. У В. Стасов има поместени снимки от украсата на Савината книга.⁸

След Октомврийската револуция през 1917 г. ръкописите от Синодалната типография биват пренесени в Централния държавен архив за древни актове (ЦГАДА) в Москва. Тук се пази и сега Савината книга (ф. 381, № 14).

8. Супрасълски сборник

Супрасълският сборник е старобългарски кирилски паметник от XI в., съдържащ жития (24 жития) и слова за м. март (миней); има 285 пергаментни листа, 1°, добре обработени. Той е най-обемистият от старобългарските ръкописи. Пише го някой си Ретъко (л. 104).

¹ Гр. Илинский, Значение Афона в истории славянской письменности ЖМНПр., ч. XVIII, ноябрь, СПб, 1908, с. 15. Вж. и за Супрасълския сборник.

² Синодалната типография води началото си от XVII в. Тя е първата печатница в Москва и дълго време е център на руското печатно дело. През XVII в. типографията значително се разширява. Съществува в качеството си на Синодална печатница от 1721—1917 г. Тук се урежда служба за редактране и подготовка на книгите за печат. Тук се събират и много ръкописи от различни краища на Русия.

³ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 5—20; 1—154.

⁴ V. Jagić, Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas. ASIPh, V(1881), с. 580—612.

⁵ В. Н. Щепкин, Рассуждение о языке Саввиной книги. СБОРЯС, т. 67, № 9, СПб, 1899.

⁶ В. Н. Щепкин, Савина книга, СПб, 1903.

⁷ В. Погорелов, Опыт изучения текста Саввиной книги. Sbornik filozof. fak. univ. Komenského, V, Bratislava, 1927; K. Hořílek, Význam Saviny knihy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia, Praha, 1948.

⁸ В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и новаго времени, СПб, 1884, с. I, табл. I.

Кога и при какви обстоятелства ръкописът е напуснал родината си, не се знае по липса на конкретни данни. Затова тук могат да се правят само предположения. Възможно е сборникът да е изнесен, както и много други ръкописи, най-напред северно от р. Дунав и след това да е попаднал в Супрасълския манастир,¹ където бива открит. Като се има обаче предвид обстоятелството, че старобългарските ръкописи, минали по този път (Учителното евангелие, Симеоновият сборник, Беседата на Козма и др. от най-стария период от развитието на нашата книжнина), обикновено са пропаднали и от тях са останали само по-късни преписи, то тази версия едва ли би могла да се смята за най-вероятна. Затова по-склонен съм да приема следното: ръкописът е изнесен от България най-напред в Атон, както и редица други ръкописи, а после от Атон вече попада в Супрасълския манастир, който първоначално е предназначен и обитаван от атонски монаси. Те именно са го донесли тук. Но кога е станало това, също не се знае. Възможно е донасянето да е станало в самото начало от съществуването на манастира, но не е изключено да е станало и по-късно. Така че сега знаем само това: ръкописът е собственост на Супрасълския манастир до първата половина на XIX в.

Супрасълският сборник бива намерен в Супрасълския манастир през 1823 г. от проф. М. К. Бобровски.² Освен този сборник Бобровски открива и Литов-

¹ Супрасълският манастир е основан през 1498 г. от Александър Ходкевич, велик маршал на Литовско-руското княжество. Намира се на р. Супрасъл, около 15—20 км североизточно от гр. Бялисток, Полша. Отначало тук обитават монаси от Атон, но в началото на XVI в. манастирът попада в ръцете на униатите. През 1722 г. униатският митрополит на Западна Русия Лев Кишка го превръща в седалище на Базилианския орден и открива в него печатница. През XVIII в. тук се печатат книги не само на черковнославянски, но и на полски. В края на XVIII в. след падането на Полша под робство, манастирът попада в границите на Прусия и замира. През 1807 г. остава в границите на Русия. През 1835 г. в манастира се открива духовна семинария. В настоящия момент манастирът е пак в границите на Полша и не играе вече никаква роля. Някога манастирската библиотека е била богата със славянски ръкописи, които през XIX в. биват пренесени във Вилно и описани от Ф. Добрянский, Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, Вильна, 1882 г. От Супрасълския манастир тук се намират 109 ръкописа. След Втората световна война ръкописите биват пренесени в библиотеката на Литовската академия на науките във Вилно, където и сега се намират. Номерацията на Добрянски и сега е валидна.

² Михаил Кирилович Бобровски (1785—1848) е руски богослов и филолог. Той е един от първите в Русия, които се занимават със славянски език от научно гледище. Учи в Бялисток и Вилно. През 1817 г. е изпратен от Виленския университет в чужбина да събира материали за историята и езика на славяните. Пътува пет години (1817—1822) из Саксония, Бавария, Моравия, Далмация, Италия, Париж. Събраните материали поглед изгарят в квартирата му в Жировици. Известно време Бобровски е професор във Вилно по Св. писание и библейска археология. През 1824 г. обаче е уволнен вероятно във връзка с процеса срещу полската студентска младеж и заживява в Жировици. През 1826 г. отново е във Виленския университет. В преписка е с редица видни за времето си учени: Кепен, Востоков, Копитар и др. Изпраща снимки и на граф Румянцев. Бобровски владее редица западноевропейски и източни езици. За голямата му начетеност е избран за член на Римската академия на древността, на Дружеството за история и старина в Париж и Лондон. От 1828 г. е член на московското „Общество истории и древностей российских“. Бобровски е откривател не само на Супрасълския сборник, но и на други ръкописи. Той пръв започва да събира славянски ръкописи в западните руски предели, описва славянските ръкописи във Ватикана, праща снимки на Ханка, на Копитар и др. Така че Бобровски заема важно място в историята на славянската филология. Вж. В. Ягич, История славянской филологии, СПб, 1910, с. 227—229.

ска летопис и хронограф. Когато граф Румянцев се научава за откриването на Супрасълския сборник, иска чрез Ал. Востоков Кепен да го купи и дори да го издаде, но до това не се идва.

През първата половина на XIX в. Супрасълският сборник все още е собственост на Супрасълския манастир и е цял,³ но след това започва вече да се разпада на части. И днес части от него имаме в три страни: Югославия (Любляна), Полша (Варшава) и СССР (Ленинград).

1. Люблянска (Копитарова) част. Когато през 1830 г. Бартоломей Копитар (тогава работи в Националната библиотека във Виена) попада на Клоцовия сборник и замисля да го издаде (вж. статията за Клоцовия сборник), той иска от Бобровски да му бъде изпратен препис от Супрасълския сборник, тъй като в него има неща, които има и в Клоцовия сборник. По това време сборникът все още е в Супрасълския манастир. Сега обаче Бобровски изисква от манастира втората част и я праща на Копитар във Виена. Не му праща целия сборник, за да не се случи нещастие и манастирът да остане без ръкописа. Когато Копитар върне изпратената му част, ще получи и останалото. И действително, след като преписва полученото, Копитар връща оригинала. През 1838 г. Боровски му изпраща и останалата част от сборника, която вече Копитар не връща. През 1841 г. И. И. Срезневски вижда последната част от сборника у Копитар във Виена. През 1844 г. Копитар умира. Отначало библиотеката му е във Виена. През 1845 г. Миклошич я преглежда и намира в нея части от Супрасълския сборник, които и издава през 1851 г.⁴ Копитаровата част има 118 л. По-късно Копитаровата библиотека постъпва в Лицея в Любляна по-късно Люблянски университет. Сега ръкописът се намира именно в Университетската библиотека в Любляна под сигнатура: Cod. Кор. 2.⁵

2. Варшавска част. Историята на тази част е по-неясна и по-сложна. За сега се знае приблизително следното. През 1847 г. Бобровски продава своята библиотека на полския помещик и библиофил Владислав Трембицки, но при условие, че ще я задържи при себе си и ще я използва дълго време, може би до края на живота си. Сумата ще бъде изплатена в продължение на няколко години. Обаче през 1848 г. Бобровски умира. Така се случва, че редица книги и документи попадат в различни ръце. Разбира се, много нещо попада и в ръцете на Трембицки, който по-късно продава на граф Замоиски около 20 000 книги и документи. Вероятно по този начин Замоиски става собственик на ед-

³ Първите сведения и описания на сборника са от Ал. Востоков, Супрасълская рукопись. Библиографические листы, СПб, 1825, с. 189—200; 533—537 (=Филологические наблюдения, СПб, 1865, с. 156—167); А. Ф. Быхов, Известие о Супрасльской рукописи. Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности, V, СПб, 1856, с. 335—336; А. Бэм, Историко-филологические исследования о Супрасльской рукописи. Филологические записки, VIII, 1, Воронеж, 1869 с. 1—44; П. Бобровский, Судьба Супрасльской рукописи, ЖМНП, 253 (1887), с. 268—311; 254 (1888), с. 79—102; П. Бобровский, Дополнения к статье „Судьба Супрасльской рукописи“, ЖМНП, 254 (1888), с. 307—313; Н. Попов, К вопросу о Супрасльской рукописи, ЖМНП, 254 (1888), с. 304—306.

⁴ Fr. Miklosich, Monumenta linguae paleoslovenicae e Codica Suprasliensi, Vindobonae, 1851.

⁵ Вл. Мошин, Кирилски рукописи повијесног музеја хрватске и Копитарове збирке, Београд, 1971, с. 149—197.

на част от паметника. Разбира се, не е изключена възможността ръкописът да е взет по някакъв начин и направо от Супрасълския манастир. По-вероятно обаче ми се вижда първата версия. Защото Бобровски винаги е смятал ръкописа за манастирска собственост; от време на време той го взема за временно ползуване и после пак го връща. Така че възможно е в момента на смъртта сборникът да е бил в ръцете на Бобровски, откъдето го взема Трембицки, който пък от своя страна после го дава на Замойски.

Както и да е, през 1872 г. се прави съобщение, че Супрасълският сборник се намира във Варшава в библиотеката на Замойски.⁶ И тук именно ръкописът се пази до Втората световна война. През м. ноември 1939 г. ръкописът изчезва от Варшавската библиотека по неизвестен начин. Дълго време се смяташе за безследно изчезнал. Обаче през 1968 г. неизвестно лице се явява пред един американски професор и му предлага съответен ръкопис срещу голяма сума. Професорът бързо се ориентира в положението, но не е в състояние да заплати сумата. Затова той се отнася към една американска фирма, която е в търговски връзки с Полша. Фирмата дава съответната сума, но всичко се пази в тайна. После ръкописът бива предаден на Полското посолство във Вашингтон и след това откаран с парахода „Батори“ в Полша.⁷ И днес тази част се намира в Националната библиотека във Варшава, отдел „Специални събрания“, пл. Крашински. Пази се под № 21 от събранието на Замойски. Тази част има 151 л. Това е най-голямата част от сборника.

3. Ленинградска част. През 1856 г. се явява при Атанасий Ф. Бичков (1818—1899), тогава завеждащ ръкописния отдел при Публичната библиотека в Санкт-Петербург (Ленинград), помещикът Стрелбицки и му предлага две тетради (XVII и XVIII) от славянски ръкопис. Оказва се, че това е началото на втората половина на Супрасълския сборник. Останалите части останали в имение то му, а четири други тетради били взети от един галицийски учен (дали това не е Трембицки?). Стрелбицки не пожелал да съобщи името на този човек. Бичков приема находката и така тя става собственост на Публичната библиотека, където и сега се намира под сигнатура: F. n. I. 72.⁸ Тази част има 16 листа

М. К. Бобровски преписва с голяма точност целия сборник. Този пре-

⁶ И. Паплонски. Известие о Супрасльской рукописи. Варшавские университетские известия за 1872 г., № 4., с. 1—5. Неофициальный отдел.

⁷ Тези сведения получих през 1973 г. във Варшава. Съвсем общ характер има и статията на полския журналист М. Минковски. Супрасълският сборник отново на славянска земя. Сп. Наша родина, год. XV (1968), кн. 10 (октомври), с. 10.

⁸ Е. Э. Гранстрем. Описание русских и славянских пергаменных рукописей, Ленинград, 1953, с. 77—78. Бичков пише: „Преди няколко дена помещик от една западна губерния, г-н Стрелбицки, дойде при мене в Импер. библиотека и предложи фрагменти от ръкопис. От него узнах, че друга част, повече от 10 тетради, е останала у него в имението му, а трета, от 3 до 4 тетради, е взета от един галицийски учен, но не каза името му.“ Вж. А. Ф. Бычков, Известия о Супрасльской рукописи XI века. Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности, V, СПб, 1856, с. 335—336. И когато прави сравнение с издадените от Фр. Миклошич фрагменти, тогава вече разбира, че това са 17 и 18 тетради (л. 119—134) от Супрасълския сборник.

пис, заедно с други ръкописи от Супрасълския манастир, попада във Вилненската публична библиотека и е описан от Ф. Добрянски.⁹ Сега е в библиотеката на Литовската академия на науките във Вилно. Пази се под сигнатура: Slà v. 271.

Досега Супрасълският сборник е издаван изцяло и частично. Освен споменатото издание на Миклошич от 1851 г. по частта в Копитаровата библиотека части издава и Срезневски през 1868 г. Целият текст обаче е издаден от С. Севериянов през 1904 г.¹⁰ Много пъти се печатат отделни части в учебни помагала и пособия с различни цели. Върху сборника има вече и богата научна литература; обстоятелство, което свидетелствува за големия интерес към него от страна на учените.¹¹ За големия интерес към паметника говори и международният симпозиум през м. септември в Шумен 1977 г.

9. Добромирово евангелие

Добромировото евангелие е среднобългарски паметник от началото на XII в. Засега то е най-старото кирилско четириевангелие; писано е от трима души. На л. 121 се споменава името на поп Добромир, един от преписвачите: о благодѣти гнѣ комоу са даси рѣписаніе добромира п па грѣшника. еже рѣписа. и не доконѣча мало. Оттук идва и наименованието на паметника. Къде точно е родното място на евангелието и докога то не е променило местонахождението си, не се знае по липса на данни. Знае се само това, че преди средата на XVI в. паметникът е пренесен в манастира „Св. Екатерина“ на Синайската

⁹ Цит. съч., с. 461—463, № 271.

¹⁰ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 7—36 (сведения за паметника), с 174—186 (текст); С. Северьянов, Супрасльская рукопись. Памятники старославянского языка, т. II, вып. I, СПб, 1904.

¹¹ A. Brückner, Zum Supraslercodex. ASPH, XIII (1891), с. 317—318; W. Vondrák, Über einige orthogr. und lexik. Eigentümlichkeiten des Codex Suprasliensis. Sitzungsberichte der Kais. Akad. d. Wiss. hist.-philol. Kl., t. CXXIV, 1891; E. Zivier, Studien über den Codex Suprasliensis, I, Breslau, 1892; II, Katowitz, 1899; K. Abicht und H. Schmidt, Quellennachweise zum Codex Suprasliensis. ASPH, XVIII (1896), с. 138—155; A. Leskien, Die Vokale *ъ* und *ь* im Codex Suprasliensis, ASPH, XXVII (1905), с. 481—512; A. Leskien, Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis I. Abhandl. der phil.-hist. Kl. der Königl. Sächsischen Gesellschaft d. Wiss. t. XXVII, Leipzig, 1909; II, t. XXVIII, Leipzig 1910; N. Van Wijk, Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, Amsterdam, 1925; N. Van Wijk, Zur Herkunft dreier Legenden des Codex Suprasliensis, ASPH, XLII (1929), с. 289—295; A. Margulies, Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis, Heidelberg, 1927; K. H. Meyer, Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch, der Codex Suprasliensis, Glückstadt und Hamburg, 1935; С. Обнорский, Глухие в сочетании с плавными в Супрасльскою рукописи. Известия ОРЯС, 1912, с. 338—384; Н. Н. Дурново, К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. Супрасльская рукопись. Известия ОРЯС, XXV, 1926, 353—429; С. Обнорский, „Беглое“ В в Супрасльской рукописи. Сборник ОРЯС, т. 101, 1928, с. 418—422; Проучвания върху Супрасълския сборник. София, 1980; Супрасълски или Редков сборник в два тома, т. I. Йордан Заимов, Увод и коментар на старобългарския текст; Марио Капалдо, Подбор и коментар на гръцкия текст. София, 1982, т. II, 1983.

планина. Вероятно това е станало от някой поклонник. А че действително евангелието е в Синай преди средата на XVI в., свидетелствува бележката на л. 183б, от която се вижда, че поп Петър от Никопол на р. Дунав е дошъл в манастира на поклонение: † зѣ прѣиде рѣ бжїи мнѡгрѣшни по петръ ѿ по-
днѡвѣю, ѿ гра ннкѡла. въ монѣтї сїнаскїи. въ лѣ 1303 прѣ епискѡпа евгенїа.
Или: 7076—5508=1568.

Както редица други наши паметници, така и Добромировото евангелие е дошло до нас в осакатен вид; от него липсват редица листа. Освеч това запазените днес части се намират на две места: в Публичната библиотека в Ленинград и в манастира „Св. Екатерина“ на Синай. И двете части си имат своя история.

1. *Ленинградска част.* По време на своето пътуване по Синайската планина през 1870 г. руският пътешественик и учен Антонин Капустин (1817—1894) посещава манастира „Св. Екатерина“ и подробно разглежда манастирската библиотека.¹ И тук именно той попада на Добромировото евангелие и пише: „Четириевангелие мал., 4°, XI—XII век, по 20 реда на страница. Българска редакция . . . В книгата липсва началото“.² Около четвърт век тези фрагменти все още са в манастирската библиотека. През 1896—1897 г. попадат (купува ги от лице) в ръцете на виенския славист Ватрослав Ягич, който прави проучвания върху тях.³ След това Ягич дава паметника в Публичната библиотека в Санкт-Петербург (Ленинград). За тази придобивка Публичната библиотека съобщава в своя отчет за 1899 г.⁴ В Отчета, с. 155—156, се дава и кратко описание на ръкописа, който се вписва под сигнатура: F. n. I. 55. Под тази сигнатура той се пази и днес. Съвсем кратко описание по-късно дава и Е. Э. Гранстрем.⁵

2. *Синайска част.* През 1908 г. руският учен Владимир Розов посещава Синайския манастир и там попада на 23 листа, които по почерка и формата му припомнят Добромировото евангелие. „Още в манастира аз забелязах поразително сходство на начертанията на буквите в него със снимките от Добромировото евангелие, издадени от Ягич. Впоследствие проф. Цонев въз ос-

¹ А. И. Капустин завършва Киевската духовна академия. След това заема различни служби. Известно време е духовник в Руското посолство в Атина (1850—1850) и Цариград (1860—1865); началник е и на руската духовна мисия в Йерусалим (1865—1894). Автор е на редица трудове, като „Поездка в Румелию“ (СПб, 1879), „Из Румелии“ (СПб, 1886) и др.

Антонин (Капустин), Из записок Синайского богомольца. Труды Киевской духовной академии (сентябрь), Киев, 1873, с. 348—349.

³ V. Jagić, „Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII. Jahrhunderts. I. Grammatischer Theil Mit drei Tafeln. II. Lexicalischkritischer Theil. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-hist. Classe Bd. CXXXVIII, CXL, Wien, 1898.

⁴ Отчет Императорской публичной библиотеки за 1899 г., СПб, 1903, с. 155—156. Тук, с. 29—59, се съобщава изобщо за постъпването на сбирката на Капустин, в която има 21 славянски ръкописа; от тях 6 са пергамент.

⁵ Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских рукописей. Государственная Публичная библиотека, Ленинград, 1953, с. 79.

нова на фотографияте, направени от мене от синайския ръкопис, призна тъждествеността му с това евангелие. Ръкописът има 23 листа. Пергамент. Размери: 21×15,4 см. Величината на стъблеца 14,5×10. На страница 19—20 реда. Височина на буквите 0,3 см. Устав дребен тип. Редакция среднобългарска.⁶ През 1968 г. израелският славист М. Алтбауер попада на откритите от Розов 23 листа от Добромировото евангелие в манастира „Св. Екатерина“ на Синай, но вече под друг номер — № 43. Освен това Алтбауер установява, че тези листа са попаднали между арабски ръкопис № 394. Затова именно те са останали незабелязани от славистите след Розов.

Двете части — Ленинградската и Синайската — досега са издавани два пъти: през 1973 г. фототипно с удвоени бележки от М. Алтбауер⁷ и през 1975 г. транскрибиран текст от Боряна Велчева.⁸

3. *Парижки фрагменти*. През 1980 г. Красимир Станчев попада в Националната библиотека в Париж на два листа, л. 3—4, досега неизвестни. Изследвайки паметника от езиково и палеографско гледище, той идва до заключението, че това са части от Добромировото евангелие. Фрагментите са външните листа (1 и 8) на 15-та тетрала, с която се започва Ленинградската част. По този начин връзката между двете основни части — Синайска и Ленинградска — вече е възстановена. Л. 3 съдържа текст от Марк. IX, 19—31; л. 4 — Марк. XI, 1—13.

Днес фрагментите се пазят в Националната библиотека в Париж, Департамент за ръкописи, в папка под № слав. 65. В тази папка има и други части, донесени от Синай или намерени в ръкописи от латински и коптски произход.⁹

4. *Втори Синайски фрагменти*. На Втория летен колоквиум по старобългаристика, проведен в София през м. август 1980 г., проф. М. Алтбауер съобщи, че е намерил нови 8 листа от Добромировото евангелие в манастира „Св. Екатерина“ на пл. Синай. Една снимка от тези фрагменти притежавам, предоставена ми от проф. Алтбауер, комуто изказвам благодарност.

При това положение редното е да се пристъпи към ново издание на паметника и да се изследва той в езиково отношение, като се състави и речник

10. Слепченски апостол

Слепченският апостол е старобългарски кирилски паметник от XII в., съдържащ 154 пергаментни листа, 1°, устав, българска редакция. Нарича се така, защото е намерен в Слепченския манастир („Св. Иван Предтеча“) около четири часа северозападно от Битоля, Македония. Слепченският манастир е построен от-

⁶ Вл. Розов, *Българские рукописи Иерусалима и Синая*, сп. Минзло, год. III, кн. 9(1914) с. 16—17.

⁷ М. Алтбауер, *Добромирово евангелие*. Кирилски споменик от XII век, т. I, Скопје, 1973. Най-напред тук е дадена синайската част, а след това от с. 47 нататък ленинградската.

⁸ Б. Велчева, *Добромирово евангелие*. Български паметник от началото на XII в., София, 1975. Тук най-напред е дадена ленинградската част (с. 35—424), а след това и синайската (с. 425—470).

⁹ Кр. Станчев, *Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже*. Сп. Старобългаристика, V, 1981, кн. 3, с. 85—91. Дадени са и две снимки.

давна и после няколко пъти бива възобновяван.¹ Някога той е бил и книжовно средище. Така например през 1547 г. йеромонах Висарион от Дебър² тук преписва „Златоуст“ и „Почения“ от Кирил Йерусалимски.³ През 1563 г. пак тук се преписва книгата „Диоптър“ (ζῳψαλλο), сега в Хлудовата сбирка⁴ в ГИМ, Москва (Х л у д. № 66). Ктитор на манастира през XVI в. е видният кратовски болярин Димитър Кратовски,⁵ който се ползува с голямо влияние сред турските власти и е дарител на редица черкви и манастири. Когато през 1845 г. руският славист и пътешественик В. И. Григорович обикаля тези краища, той посещава и Слепченския манастир, защото чул за богатата му ръкописна сбирка.⁶ Силно впечатление направил на Григорович и фактът, че в манастира се е запазило славянското богослужение, докато в останалите градове и села „от Солун и Охрид и от границите на Тесалия до Скопие и Мелник се служи на гръцки“⁷. Когато през 1916 г. Йорд. Иванов посещава Слепченския манастир, той намира в него около 70 славянски ръкописа от XIV в. и по-нови.⁸

През първата половина на XIX в. Слепченският апостол все още е цял и се намира в манастира. След това обаче той бива разкъсан на части и през различни времена и при различни обстоятелства изнесен от манастира. Днес тези части се намират в следните градове: Пловдив, Киев, Москва и Ленинград.

Кога и при какви обстоятелства тези части са попаднали в споменатите по-горе градове?

1. Григоровичева част. Виктор Григорович посещава Слепченския манастир през пролетта на 1845 г. Оттук той взема и някои ръкописи; оттук той взема и части от Слепченския апостол. За този случай обаче в своя Очерк не говори. Но на л. 1 отгоре с молив Григорович пише: „Слепче“. По-късно руският славист И. И. Срезневски дава сведения за находката на Григорович и я публикува през 1868 г.⁹ По този начин фактическият откривател на паметника става Срезневски. След смъртта на Григорович (1876) ръкописът попада заедно с останалите ръкописи от неговата сбирка в Румянцовия музей в Москва, преименуван през 1924 г. в библиотека „Ленин“. Тук именно и днес се намира сбирката на Григорович (фонд 87). Фрагментите са под сигнатура: Г р и г о р. 14. М у з. 1696.¹⁰

¹ Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 71; Г. Трайчев, Манастирите в Македония, София, 1933, с. 61—67.

² Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, I София, 1910, с. 248.

³ Пак там, с. 247.

⁴ А. Н. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1872, с. 137. В ГИМ Хлудовата сбирка е запазила своята самостоятелност.

⁵ Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. II, София, 1967, с. 259 и сл.

⁶ В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877, с. 114—115.

⁷ В. И. Григорович, Очерк, с. 115.

⁸ Йорд. Иванов, цит. съч., с. 72.

⁹ И. И. Срезневский, Древние памятники юсового письма, СПб, 1863, с. 100—117; 301—330.

¹⁰ А. Виктор, Собрание рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1877, с. 11, № 14. Тук са описани 60 ръкописа. Срв. и Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных

2. *Верковичева част.* През 1862 г. бошнякът Стефан Веркович посещава Слепенския манастир и попада на апостолски четива, които взема със себе си (130 л.). На л. 106 той пише, че ги е взел през 1862 г. от манастира Слепче край Крушево. По-късно Веркович дава намерената от него част на Янко Шафарик, а от него я взема Срезневски и я използва при издаването на Григоровичевата част през 1868 г. През 1876 г. А. А. Кочубински дава подробно описание на тази част в своя „Отчет о занятиях славянскими наречиями с 1 февраля 1875 по 1 февраля 1876 г.“¹¹. След смъртта на Шафарик (1876) Веркович получава своята част от ръкописа обратно. През 80-те години на миналия век той е в Русия и обявява своята сбирка за продан (вж. статията за Веркович). Купува я Публичната библиотека в Санкт-Петербург (Ленинград), където и сега се намира. Тук фрагментите са регистрирани под сигнатура F. p. I. 101. Малко по-късно А. Бичков дава кратко описание на фрагментите в отчета на библиотеката.¹²

3. *Сарафови фрагменти.* Неизвестно кога и как шест листа от Верковичевата част попадат в ръцете на българина Сарафов,¹³ който през 1895 г. ги продава заедно с други ръкописи също на Публичната библиотека. Тук фрагментите са регистрирани под сигнатура: F. p. I.101a.¹⁴ По този начин празниците във Верковичевата част се попълват.

4. *Киевски фрагменти.* На 21 април 1895 г. на тържественото отчетно събрание на Общество любителей древней письменности се прочита изпратеното от П. В. Владимиров, професор в Киевската духовна академия, съобщение за „Два пергаменных листа из книги Апостолских чтений XII века“. После съобщението бива отпечатано в приложението към „Отчет о заседаниях Императорского общества любителей древней письменности в 1894—1895 г.“ (СПб, 1895, с. 65—70). Владимиров дава целия текст, но, както после сочи Ягич (ASEPh, XIX, с. 294), с много грешки. В описа на Н. И. Петров се дава съвсем кратко описание на фрагментите, без да се сочи, че това е от Слепенския апостол. В края на описанието Петров отбелязва „От архимандрит Ан-

рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, Записки отдела рукописей, вып. 27, Москва, 1965, с. 109—111, 145—148.

¹¹ Записки императорского новороссийского университета, т. XX, Одесса, 1876, с.52—54.

¹² Отчет Императорской публичной библиотеки за 1895 г., СПб, 1898, с. 38 и сл.

¹³ Освен че е българин, нищо повече не се отбелязва в отчета. Той е продад на Публичната библиотека 16 ръкописа на пергамент, 21 на хартия и 27 ръкописа гръцки. Сарафовите ръкописи са българска и сръбска редакция. На тях се гледа като на допълнение към Верковичевата сбирка. Някои ръкописи са пострадали много от влагата. *Паримейник*, XII в., 71 л., 4°, устав, сръбска редакция, но преписан от български оригинал. Доказателство за това са редица следи от среднобългарски особености в езика и правописа. Заглавките припомнят Слепенския апостол. Сега ръкописът е под сигнатура: Q. p. I. 51. Фрагменти от четириевангелие, XIII—XIV в., пет листа, 1°, българска редакция. Сега са под сигнатура: F. p. I. 106.

По всяка вероятност тук става дума за Петър Вълчев Сарафов (1842—1915), дългогодишен учител и деец за черковна независимост. Учителствува в Серес, с. Гайтаниново, Мелник, Ляляково и др. В приятелски връзки е с Веркович. Запазени са редица Сарафови писма до Веркович. Когато Веркович е в Русия, Сарафов става учител на децата му в Серес. Вж. Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович, София, 1969, с. 395—396, 646.

¹⁴ Отчет Императорской публичной библиотеки за 1895 г., с. 47.

тонин“. Архим. Антонин Капустин (1817—1894) посещава Слѣпченския манастир в края на м. май 1865 г. и разглежда манастирската библиотека. Тук именно той е станал собственик на двата листа, които после дава в музея при Киевската духовна академия, където е завършил своето образование. Архим. Антонин предава и други ръкописи в музея при академията. Предаването е станало преди 1875 г., тъй като през тази година излиза описът на Петров.¹⁵ След Октомврийската революция цялата сбирка от музея бива пренесена в ЦНБ при УАН, където и сега се намира. Въпросните фрагменти са под сигнатура: ДА/П.25.

5. *Пловдивски фрагменти*. На 28 юли 1880 г. Хр. В. Пулеков подарява на Народната библиотека в Пловдив девет пергаментни листа, 1°, съдържащи апостолски четива, българска редакция, XII в. Четивата са от Апостолските деяния.¹⁶ В библиотеката те се пазят и сега под № 62. Станало не се знае от какъв паметник са листата. През 1899 г. руският историк Платон Кулаковски посещава през лятото Пловдив и попада на тези фрагменти.¹⁷ Кулаковски изказва мнение, че са от Слѣпченския апостол. Той пише: „При запознаването ми с ръкописното събрание на тази библиотека аз обърнах внимание между другото на пергаментен непълен препис от апостолски четива, подарен на тази библиотека от Пулеков през 1880 г. (№ 62). Езикът, материалът и другите палеографски данни ме карат да предположа, че този паметник може да бъде отнесен даже и към XIII в. Може да се забележи сходство на формите и писмото с текста на Слѣпченската книга апостолски четива от XII в.“

През м. август 1905 г. руският славист Григорий А. Илински посещава Пловдив и преписва всичко от въпросните фрагменти. Вижда се, че действително това е част от Слѣпченския апостол, чието място е между л. 15 във Верковичевата част и л. 1 в Григоровичевата.

6. *Лист на Срезневски*. През м. февруари 1906 г. Гр. Илински намира в библиотеката на В. И. Срезневски един лист от Слѣпченския апостол. Този лист е останал наследство от баща му И. И. Срезневски, който го получил от В. И. Григорович. Мястото на листа е между 102 и 103 л. във Верковичевата част. През 1910 г. листът постъпва заедно с останалите ръкописи от сбирката на И. И. Срезневски в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Санкт-Петербург (Ленинград). Днес той се пази тук под сигнатура: 24.4.6. Листът е от синаксарната част на Слѣпченския апостол. В изданието на Илински е поместен на с. 91—92 с бележка: „Отрывок Срезневского“. Тук гръцкият текст личи много добре. През XIX в. листът

¹⁵ Н. И. Петров, Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, I, Киев, 1875, с. 16, № 25; вж. и Антонин, Поездка в Румелию, СПб, 1879, 274—297.

¹⁶ Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската Народна библиотека, София, 1920, с. 18, № 25 (62).

¹⁷ П. Кулаковский, Отчет о научных занятиях за границу в летнее vacationное время, 1899, Варшава, 1900, с. 8. Отчетът е печатан във Варшавские университетские известия, V, Варшава, 1900.

е подложен на химическа обработка, за да се прояви гръцкият текст. Днес целият лист има синкав цвят. Долната му част е повредена.¹⁸

И тъй днес Слѣпченският апостол е разкъсан на части, които се намират в шест различни сбирки и в пет библиотеки.

В началото на XX в. руският учен Григорий А. Илински се залавя да събере всичките части на Слѣпченския апостол, като ги проучи от лингвистична и палеографска страна. Така именно вижда бял свят този прочут наш писмен паметник през 1912 г.¹⁹

Слѣпченският апостол привлича вниманието и на изкуствоведите със своята украса — тератологически стил с плетенични елементи. В. Стасов в своя труд за славянския и източния орнамент е дал редица заглавки.²⁰

11. Охридски апостол

Охридският апостол е старобългарски кирилски паметник от края на XII в. Открит е през 1845 г. от руския славист и пътешественик Виктор Иванович Григорович в главната черква в Охрид „Св. София“. За това откритие най-напред Григорович съобщава със своя Очерк, където пише: „В главната охридска черква, в шкафа, намиращ се в южната стена на първия вход, са захвърлени 69 гръцки и 23 славянски пергаментни и на проста хартия ръкописи.“¹ После когато изброява намерените славянски ръкописи, той прибавя: „Апостол със синаксар, на пергамент в 4°, без начало и край, писан с устав със зн. ж, но много рядко йотуван. В този кирилски ръкопис се намират следи от глаголица, именно две страници са писани до половината с кирилица, а по-нататък с глаголически букви; освен това има в текста цели думи и изрази, например името на св. Климент е написано с глаголическо начертание.“² Григорович отнася паметника в Русия като своя собственост. През 1852 г. той пише: „Имах щастието да открия в Охрид кирилски ръкописи на апостола, който смятам за най-забележителен от досега известните. В него две страници са писани половината по кирилски и по глаголически, а показват се и глаголически думи и букви.“³ След смъртта на Григорович (1876 г.) заедно в редица други ръкописи Охридският апостол постъпва в Московския и Румянцовски музей в Москва. Вж. А. Виктор ов, Собрание рукописей В. И. Григоровича,

¹⁸ Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР, Ленинград, 1976, с. 12—13.

¹⁹ Гр. А. Ильинский, Слѣпченский апостол XII века, Москва, 1912.

²⁰ В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени, СПб., 1884, с. 2, табл. III; К. Куев, Судьба Слѣпченского апостола. В: Советское славяноведение, 1, Москва, 1981, с. 61—65.

¹ В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877, с. 155.

² Пак там, с. 157.

³ В. Григорович, Статьи, касающиеся древняго славянскаго языка, Казань, 1852, с. 62. За различните мнения за този ръкопис вж. у Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XIII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Записки отдела рукописей, вып. 27, Москва, 1965, с. 105—109, 142—145.

Москва, 1879, с. 10—11, № 13. През 1924 г. този музей се преименува в библиотека „В. И. Ленин“. Тук именно се пази и сега Охридският апостол, (Григ. 13; или: Муз. 1695).

Охридският апостол отдавна става известен на науката. Още през 1846 г. В. Григорович дава на Шафарик известни сведения за намерените от него ръкописи, между които има и за Охридския апостол. И в някои свои изследвания Шафарик говори за този паметник.⁴ През 1868 г. И. И. Срезневски не само говори за паметника, но печата части от него и дава кратка езикова характеристика.⁵ Охридският апостол е обект на внимание и от страна на Г. Воскресенски.⁶ В началото на XX в. руският славист С. М. Кулбакин се залавя да проучи подробно паметника; най-напред като дава характеристика на паметника от езиково гледище,⁷ а малко по-късно го и издава с подробно изследване.⁸ И днес трудът на Кулбакин си остава най-доброто изследване и издание на Охридския апостол. Въпросите са огледани от различни страни: палеографски, езикови, украса и т. н.; няма обаче речник.

Охридският апостол е апостол-апракос и съдържа 112 л., 4°, пергамент, но не винаги добре обработен. Характерно за него е и това, че освен кирилския текст намира се и глаголическо писмо л. 136, 14, 99б и др. Писали са трима души. Кирилският текст е преписан от глаголически.

12. Григоровичев паримейник

Григоровичевият паримейник е среднобългарски кирилски паметник от XII—XIII в. Съдържа 104 л., 4°, пергамент, устав, българска редакция. Намерен е от В. И. Григорович по време на неговото пътуване по Европейска Турция (1844—1845 г.) на чардака на трапезарията на Хилендарския манастир. През 1876 г. заедно с останалите Григоровичеви ръкописи постъпва в московския Румянцовски музей (от 1924 г. преименуван на библиотека „Ленин“), където

⁴ P. J. Šafařík, Pohled na prvověk hlaholského písemnictví. Časopis. ČM, I. 1852, с. 90—91; Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus, Prag, 1858, с. 7.

⁵ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 75—100; 269—300.

⁶ Г. Воскресенский, Древний славянский апостол и его судьба до XV века, Москва, 1879, с. 94—99.

⁷ С. М. Кулбакин, Материалы для характеристики среднеболгарского языка, вып. 3, СПб, 1901, с. 114—181.

⁸ С. М. Кулбакин, Охридская рукопись апостола конца XII века, София, 1907, Дополнение към това изследване е статията на проф. К. Мирчев, Към езиковата характеристика на Охридския апостол от XII в. Сборник Климент Охридски, 916—1966, София, 1966, с. 107—120; Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII вв., хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. В: Записки отдела рукописей, XXVII, Москва, 1965, с. 105—109.

и сега се съхранява (Григор. 2; или: Муз 1635). Вж А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879, с. 4, № 2.

Паметникът не е цял. Липсва крайт. Последното четиво е за 6 август. Има изгубени листа и по средата. И тук, както и в редица други случаи, влагата е повредила много листа. Григоровичевият паримейник е палимпсест; личат останки от гръцки текст, не по-късен от VIII—IX в. Според Григорович паметникът е преписан от глаголически препис.¹ По своята древност той заема първо място между останалите славянски паримейници. Има известна замяна на носовките: след ж, ч и ш имаме голяма носовка; след гласна имаме малка носовка ъ и ѱ се смесват безразборно; ѝ и ѱ често се изясняват: сътъ вм. сътъ, стѣлаи, ѱаляи са.

Пръз печата части от този паметник с посочвания на някои езикови особености Ф. Буслаев.² През 1867 г. Григорович дава възможност на И. И. Срезневски да се запознае непосредствено с паметника и да отпечата някои части. Срезневски също дава най-важните езикови особености на паметника.³ През 1894 г. руският славист Роман Брант се залавя да издаде паметника и да го проучи. Но от всичко това излизат само две свезки.⁴ Авторът привежда различията по редица други паримейници: Лобковски (XIII—XIV в.), Захарински (XIII в.), Афанасевски (1370 г.), Стефановски (XIV в.), Порфиревски (1378 г.), Лепуновски (1511 г.) и др.

Сега се готви ново издание и изследване на паметника от Надежда В Котова, доцент по български език в Московския университет, и Мирослав Н. Янакиев, професор по български език в Софийския университет. Не само че тук ще бъдат приведени съответните гръцки текстове, но паметникът ще бъде проучен от всички страни. Изданието ще бъде на съвременно равнище.

13. Боянско евангелие

Боянското евангелие е средновековен палимпсест от XII—XIII в., апракос съдържащ 109 л., 4°, пергамент. Писано е с кирилица върху глаголически текст. Липсват много листа — повече от това, което е запазено. Намерено е в с. Бояна, край София, през 1845 г. от руския славист и пътешественик В. И. Григорович. В своя Очерк Григорович споменава няколко пъти за този ценен среднобългарски паметник. „В Бояна не намерих манастира, пише той . . . Църквата „Св. Пантелеймон“ е малко подновена и неотдавна обстрелвана от

¹ В. И. Григорович, Статьи, касающияся древнего славянского языка, Казань, 1852, с. 64.
² Ф. Буслаев, Историческая хрестоматия, Москва, 1861, с. 63—70.

³ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 68—69 (езикови особености); 216—218; 261—268 (части от текста).

⁴ Р. Брандт, Григоровичев паримейник в свличении с другими паримейниками, вып. I—II, Москва, 1894. Библиография по въпроса вж. Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР имени Ленина. Записки отдела рукописей, вып. 30. Москва, 1968, с. 90—93, 121—125; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение, с. 66—67.

турците. В нея намерих няколко ръкописа, употребявани в манастира, в това число два много любопитни. . . ¹ В с. Бояна, край София, църквата, някога манастирска, притежава до десетина ръкописа и много фрагменти. По-главните от тях са: евангелие палимпсест на глаголица кирилски текст и поменик с имена на български царе, царици и патриарси. . . ² През 1852 г. Григорович пише за това евангелие: „Имам един образец палимпсест, моя собственост, намерен в Бояна, близо до град София. Кирилски евангелски текст с признаци на търновска рецензия, написан на старателно изтрито глаголическо писмо. Освен унциалните букви запазила се е и една дума, по която заключавам, че глаголическият текст е по-стар.“³ Тези два паметника са Боянското евангелие и Боянският поменик. На Боянското евангелие Григорович и Шафарик се позовават като силно доказателство за старшинството на глаголицата.

След смъртта на Григорович (1876 г.) Боянското евангелие постъпва заедно с редица други ръкописи в московския Румянцовски музей, който след Октомврийската революция се преименува в библиотека „Ленин“. Нашият ръкопис тук е под сигнатура: Григ. 8; или: Муз. 1690. Вж. А. Викторов, *Собрание рукописей В. И. Григоровича*, с. 7—8.

Нашият паметник е ценен като палимпсест и със своите езикови особености. Досега с него са се занимавали редица слависти: Шафарик,⁴ С. М. Кулбакин,⁵ В. Ягич,⁶ Ив. Добрев⁷ и др.⁸

14 Болонски псалтир

Болонският тълковен псалтир е среднобългарски кирилски паметник от XIII в. Съдържа 264 л., 4°, пергамент, устав, в две колони; отляво е псалтирният текст, а отдясно тълкованието. Има хубави заставки и инициали. Писан е в с. Равне, край Охрид, по времето на цар Асен, както личи от приписката на л. 128: „Помени, господи, твоите раби Йосифа и Тихота, които написаха тази книга с помощта на бога и на светата Приснодева Богородица Мария. Написано бе в град Охрид, в селото, наречено Равне, при българ-

¹ В. Григорович, *Очерк путешествия*, с. 136.

Пак там, с. 160.

² В. Григорович, *О древнейшей письменности славян*, ЖМНП, № 3, 1852, с. 152—163; също в *Статьи, касающиеся древняго славянскаго языка*, Казань, 1852, с. 62; П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение*, с. 67—70.

³ P. J. Šafařík, *Über den Ursprung und Heimat des Glagolitismus*, Prag, 1858, с. VIII. Григорович праща снимки на Шафарик. На 26 ноември 1846 г., връщайки се от Атон, Григорович се спира в Прага и чете реферат за своите открития; тук се запознава с Шафарик. Вж. *Časopis. SM*, 1847, I, с. 508—521.

⁵ С. М. Кулбакин, *Материалы для характеристики среднеболгарского языка*, вып. I. Боянское евангелие XII—XIII в. *Известия ОРЯС*, IV, СПб, 1899, с. 1—69.

⁶ В. Ягич, *Энциклопедия славянской филологии*, вып. III, СПб, 1911, с. 126.

⁷ Ив. Добрев, *Глаголическият текст на Боянския палимпсест*. Старобългарски паметник от края на XI век, София, 1972.

⁸ П. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*. *Энциклопедия славянской филологии*, вып. 4, 1, Петроград, 1914, с. 67—70.

ския цар Асен.“ Днес в науката е установено, че тук става дума за Иван Асен II, т. е. че паметникът е писан между Клокотнишката битка (1230 г.) и смъртта на Иван Асен II (1241 г.). На л. 106 има друга бележка, от която се вижда, че книжовникът Белослав е писал само една страница: „Аз, грешният Белослав, грешен и дързък на зло, а на добро ленив, чието отечество е гробът, а богатството — греховете, блудта — слава, написах за брата си Йосифа страница от псалтира. Слава навеки, амин.“ На л. 128 има трета бележка, от която се вижда, че ръкописът е попаднал в други ръце и че е продаден в Битоля: „Тази книга я купих аз, грешният йеромонах Данил, от граматика Теодора от Равне и я дадох за подвързване с позлата (?) и два перпера всред града в Битоля.“¹

Паметникът е преписан от глаголически текст, както личи от многото глаголически букви, думи и цели редове. Употребява се само *ѣ*, някъде и не-етимологично; има и силна вокализация на *ѣ* и *ѥ*. Носовките се заменят; *а* се заменя с *ж* и след *ч*: *чѣда*, на *чѣло*, *чѣстъ*. Както в Добромировото евангелие от XII в., така и тук *ж* стои в глаголните форми *вм. а* и в причастията *вм. ѣ*: *гѣдѣжи*, *жнѣжи*, *псѣжи*. Имат *шт* и *ци*.

Докога паметникът е в родните си предели, не се знае. Знае се само това, че преди XVIII в. той е в Болоня, Италия, където най-напред попада в Августинския манастир „S. Salvatore“. След това бива пренесен в Университетската библиотека в Болоня, където и сега се намира под сигнатура № 2499.

Болонският псалтир започва да привлича вниманието на учените още през XVII—XVIII в.: Б. Монфокон (1655—1741), Николо Антонели (1698—1767) Игнаци Курчински (1707—1747) и др.² През XIX в. вече започват и да печатат части от него: Йосиф Добровски,³ Фр. Миклошич⁴. И. И. Срезневски,⁵ В. В. Качановски⁶ и др. Обаче към подробно изследване на паметника от езиково гледище се пристъпва едва в началото на XX в. Руският славист-българист. Вячеслав Николаевич Щепкин (1863—1920) издава през 1906 г. обстойна монография върху Болонския псалтир,⁷ която бива оценена в науката много високо⁸. По същото време виенският славист Ватрослав Ягич (1838—1923) подготвя издание на паметника, което излиза през 1907 г.⁹ Тук Ягич е взел под

¹ Ив. Дуичев, Из старата българска книжнина, II, София, 1943, с. 36.

² Ив. Дуичев, Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век. Фототипно издание, София, 1968.

³ Institutiones linguae slavicae dialecti veteris. Vindobonae, 1822, p. 686.

⁴ Lexicon paleo-slovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1861—1865.

⁵ Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 49—52.

⁶ Болонская псалтырь (1186—1196) и Евангелие Рыльского монастыря, конца XII или начала XIII в. Памятники древней письменности и искусства, XXIX, СПб, 1882.

⁷ Болонская псалтырь, СПб, 1906.

⁸ Б. Цонев, Отзыв о сочинении В. Н. Щепкина „Болонская псалтырь“, СПб, 1906. Сборник отчетов о премиях и наградах за 1907. Премия имени А. А. Котляревского, СПб, 1908 с. 35—67.

⁹ словенската псалтырь. Psalterium Bononiense. Vindobonae—Berolini—Petropoli, 1907. Това издание е венец на Ягичевата издателска дейност.

внимание и други тълковни псалтири. През 1968 г. излиза фототипно издание на Болонския псалтир от Ив. Дуйчев. Изданието е придружено с обстоен предговор.¹⁰

Болонският псалтир е един от малкото среднобългарски паметници, дочакали и подходящо издание, и научно изследване.

Днес паметникът се цени преди всичко като важен документ за българската палеография и езикова история. Ценен е обаче и със своята украса — тератологически стил. На тази страна на паметника обръщат внимание редица изкуствоведи, като Ф. И. Буслаев¹¹, В. Стасов¹², Т. Илина¹³ и др.

15. Добрейшово евангелие

Добрейшовото четириевангелие е среднобългарски кирилски паметник от XIII в. Сега съдържа 127 л., 8°, пергамент, средна големина устав. Пергаментът е груб. От тази грубост се оплаква и преписвачът на л. 3 отдолу: *ѣдѣ проклаѣта харѣтиа*. От сегашните 127 листа предните 120 съдържат евангелския текст, а останалите 7 синаксара. Ръкописът не е цял. Тук липсват листа в началото, средата и края. От старото означение на тетрадите се вижда, че те са били 30, от които сега липсват: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 16 и 30. От останалите тетради цели са само 9, а именно: 14, 15, 18, 20, 21, 24, 25, 27 и 29. От другите тетради липсват отделни листа. Мاستилото е беззвниково, червено (по-тъмно и по-светло), синьо, зелено и малко жълто.

Според изследванията на проф. Беньо Цонев (1863–1926) паметникът произхожда от северозападната българска говорна област.¹ Негов автор е поп Добрейшо. На л. 72 б има следната миниатюра: евангелист Йоан и пред него коленичи гологлав и голобрад човек, а отдолу има следната бележка: *попъ*

добрейшо мѣйтѣа стомоу иваноу; над главата му пак бележка с дребни букви: попъ добрейшо. На л. 120б четем: *ѣрѣнѣ. попъ добрейшо*. От всичко това се заключава, че поп Добрейшо или е авторът на евангелието, или пък той го е поръчал. Затова и днес паметникът носи неговото име. На л. 116б отдолу се чете: *здѣ стрѣво писа ѿ маркова*. Това е друг книжовник, взел участие в изготвянето на паметника.

На л. 18б, където е ликът на евангелист Лука, отгоре на празното поле се чете: *ѣдрѣнѣ*. Същото название, каза се, срещаме и на л. 120б. Това

¹⁰ Цит. съч.

¹¹ Сочинения, III, Ленинград, 1930, с. 86.

¹² Славянский и восточный орнамент по рукописам древняго и нового времени, СПб, 1887, с. 2–3, табл. IV.

¹³ За графичната украса на българските, сръбските и руските ръкописи в сбирките на Ленинград и Москва. Известия на Института за изобразителни изкуства, V, София, 1962, с. 94, 97, 98.

¹ Б. Цонев. Добрейшово четвероевангелие. Среднобългарски паметник от XIII в.; София, 1906.

показва, че ръкописът някога е бил в този град (Одрин). Мастилото, почеркът и правописът на името на града и на текста не са едновременни. Така че за Одрин може да се говори само като за град, където ръкописът е пребивавал известно време.

За по-нататъшната съдба на ръкописа свидетелствува бележката на л. 776 и 78 отдолу през двете страници: *имелъ счастіе чѣтати сѣю кнѣгъ еуаѣ напристоное Григоріи Івановичъ тулчанской зус. годѣ. Или: 7406—5508=1898.* Значи през 1898 г. евангелието е в Тулча. Вероятно авторът на тази бележка е руски старообреец.

1. *Софийска част.* През 1899 г. неизвестно по какъв начин ръкописът бива донесен от Тулча в София и продаден на Народната библиотека за 120 лв. Знае се само това, че през тази година ръкописът още не е описан в каталога на библиотеката; при това положение го разглежда и накратко описва руският учен Платон Кулаковски в своя отчет за научната си командировка през 1899 г.² Днес ръкописът се пази в Народната библиотека в София под № 17. Паметникът започва да привлича вниманието на учените още в самото начало на XX в. Идва се не само до описание, но и до издаване от проф. Б. Цонев.³ При проучването от страна на Цонев се вижда, че софийската част е част от по-обемист ръкопис, от който липсват цели тетради и листа. Цонев си припомня, че в Белградската народна библиотека има части от подобен ръкопис, и с помощта на тогавашния дипломатически сръбски представител в София С. Симич успява да получи белградските фрагменти. Резултатът от всичко това е следният: белградските фрагменти се оказват част от изгубените тетради в софийската част. Празниците по този начин значително се попълват. Редица други части, които липсват в софийската част, и досега не са намерени.

2. *Белградска част.* В Народната библиотека в Белград се намират 48 л., 8°, пергамент, евангелски текст. Пазят се под № 214. Кога са попаднали в библиотеката, не се знае. Не се знае и откъде са донесени. На тези фрагменти най-напред обръща внимание през 1882 г. руският учен Г. Воскресенски, който ги описва.⁴ По-късно ги описва и Л. Стоянович.⁵ В началото на XX в., както се каза, на тях обръща внимание и проф. Б. Цонев, който и установява, че това са части от Добрейшовото евангелие. В тази именно част

² П. Кулаковски, Отчет о научных занятиях заграницею в летнее вакационное время 1899 г. Варшавские университетские известия, Варшава, 1900. Използувах отделен отпечатък.

³ Б. Цонев, Из Софийской национальной библиотеки. Сборник статей по священных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому, ч. II. СПб, 1908, с. 902—914; Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, I, София, 1910, с. 15—18, № 17 (307).

⁴ Г. Воскресенский, Славянские рукописи, хранящиеся в заграничных библиотеках: Берлинской, Пражской, Венской, Люблинской, Загребской и двух белградских. СПб, 1882, Сб. ОРЯС, т. XXXI, № 1, с. 52. № V.

⁵ Љуб. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду, Београд, 1903, с. 13 № 35 (214).

под образа на евангелист Марко се чете: пиши вълчо, гръшничѣ и припиши, ѡти рѣжа изгнива.

През м. април 1941 г. белградските фрагменти заедно с останалите ръкописи от Народната библиотека в Белград изгарят при немските бомбардировки.

Добрейшовото евангелие е ценно не само като езиков паметник, но и като паметник на изкуството. Украсата му от заставки и инициали е богата. Стилът е тератологически. Имаме ценни миниатюри и на евангелистите. В миниатюрата на евангелист Йоан е изобразен и поп Добрейшо. Така че Добрейшовото евангелие привлича вниманието на хората на изкуството.⁶

16. Драганов миней

Драгановият миней (Обшак) е ценен среднобългарски книжовен паметник от XIII в., писан от някой си Драган, както личи от една приписка на л. 172:

пиши ѡкаанѣ драганѣ. ѡко за грѣхы твоѣ бѣ твои мѣчит т.а. пи-
страниѣ. Ръкописът се състои от 219 л., 4°, пергамент, хубав дребен полу-
устав с калиграфски удължения, българска редакция. Липсват листа от начало-
то, средата и края. От една страна, влагата, а, от друга, човешката ръка е
повредила паметника, като е откъснала редица листа. Правописът е двуеров.
Имаме смесване на носовките и на еровете. Паметникът е ценен не само от
палеографско и езиково гледище, но още и от музикално. Украсата му е богата:
заставки и инициали в тератологически стил с редица плетенични елементи.
Той е първият опит в славянското средновековие да се създаде празничен
миней, в който е обобщена народностната химнографска традиция. Тук са наме-
рили място служби за домашни, български светци: Кирил Философ, Методий,
Иван Рилски, цар Петър, Петка Търновска, Михаил Воин. „Драгановият ми-
ней, пише Йорд. Иванов,¹ е единственият между познатите ръкописни миней,
който съдържа тъй много служби и помени на български светци. Прибавим
ли към това и особените нотни белези, които съпровождат някои песнопения и
които ще да крият неизследваните още старобългарски църковни напеви, ще
разберем защо паметникът е привличал тъй много любознателността на сла-
вянските учени, които са посещавали Света гора.“ На нотните знаци в миней
се обръща особено внимание от учените още през 1913 г., когато излиза в
Санкт-Петербург сборна книга под едно общо заглавие.²

⁶ В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и новаго времени, СПб, 1887, с. 3, табл. VII (по белградските фрагменти); М. Стоянов, Украсата на славянските ръкописи в България, София 1973, с. 55—57; А. Джурова, 1000 години българска ръкописна книга. Орнаменти и миниатюра, София, 1982, с. табл. 75—79.

¹ Йорд. Иванов, Български сгарини из Македония, София, 1931, с. 472. Йорд. Иванов лично е проучил паметника.

² Зграфский трифологий, со статьями А. И. Соболевского, протоиерея М. Лисицина, протоиерея В. Металова и А. В. Преображенского. С приложением шести фотографических таблиц, СПб,

И този паметник обаче споделя съдбата на редица други ценни наши писмени паметници, т. е. и той е разкъсан на части, които днес се намират в различни книгохранилища. Главната част сега е собственост на Зографския манастир; пази се под № 55.³

1. *Григоровичева част.* Пръв от учените обръща внимание на Драгановия миней руският славист В. Григорович, посетил Атон през 1844—1845 г.⁴ Григорович не само че се запознава с паметника, но и откъсва два листа от службата на Иван Рилски. Сега тези листа се намират в библиотеката „Ленин“, Москва, в Григоровичевата сбирка: Гр иг. 42, или: Муз. 1725.⁶ Григорович ще да е откъснал листа и от службата на цар Петър Български. Част от тях той обнародва през 1852 г.⁶, без обаче да спаси палеографските особености на оригинала: развързва някои титли, слага запетайки, знаците за йотация над гласните смесва с ударения, не разпределя стихирите на песни.

2. *Порфириева част.* Руският учен и епископ Порфирий Успенски също посещава през XIX в. няколко пъти Атон. И той обръща внимание на паметника и откъсва три листа от него.⁷ Един от тях съдържа част от службата на Ив. Рилски. Успенски обнародва и част от службата на цар Петър.⁸ След смъртта на Порфирий сбирката му бива предадена в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград). Тук именно се намират и въпросните три листа от Драгановия миней под сигнатура: Q. п. I. 40.⁹ От тези листа Срезневски напечатва части през 1868 г.¹⁰

3. *Пантелеймоновска част.* Към края на XIX в. Драгановият миней отново бива осакатен — откъсват се сега още шест листа. На един от тях, л. 172, е приписката с името на Драган. През 1891 г. тези листа биват открити от руския учен А. Александров в руския атонски манастир „Св. Пантелеймон“. Вероятността някой руски пътешественик или монах да ги е откъснал и занесъл в този манастир е голяма. На тези листа се намират службите на Кирил Философ и Методий, които Александров обнародва през 1893 г.¹¹

1913. Вж. и Ст. Петров и Хр. Кодов, Старобългарски музикални паметници, София, 1973, с. 149—157.

³ Гр. Илѣинскій, Рукописи Зографскаго монастыря на Афоне. Известия русского археологического института в Константинополе, XIII, София, 1909, с. 266—267, № 85.

⁴ Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877. Никъде тук Григорович не съобщава за паметника.

⁵ А. В и к т о р о в, Собрание рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879, с. 34, № 42.

⁶ Статии касающіеся древняго славянскаго языка, Казань, 1852, с. 92—94.

⁷ Второе путешествие по Св. горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских, Москва, 1880, с. 154.

⁸ Пак там, с. 190 и сл.

⁹ Краткий обзор собрания рукописей принадлежавшаго преосв. епископу П., а ныне хранящегося в Императорской публичной библиотеке, СПб, 1885, с. 46, № 14.

¹⁰ Древние славянские памятники юсового письма. СПб, 1868, с. 120—123; 344—347. През 1875 г. Срезневски печата в своите „Сведения и заметки“ № 68, месецеслова и извадки от службата на Ив. Рилски, цар Петър и Методий, с. 403—429.

¹¹ Служба святым славянским апостолам Кириллу и Мефодию в болгарском списке XIV века. Русский филологический вестник, XXIX, Варшава, 1893, с. 193—207. Службите са под 14 февруари и под 6 април.

Когато руският архимандрит Леонид посещава няколко пъти Света гора (1859, 1866, 1868), той се запознава с Драгановия миней и се оплаква от варварското отношение на посетителите към него: варварска и същевременно погубителска ръка е откъснала листт.¹² Леонид има предвид службата на цар Петър. По Драгановия миней Йорд. Иванов издава службите на следните светци: Кирил Философ, Методий, Ив. Рилски, цар Петър Български, Петка Търновска.¹³

17. Съдбата на Жеравненския триод

В с. Жеравна, Котленско, в дома на свещеника се намирал през първата половина на XIX в. голям сандък със стари ръкописи. Но тъй като в черквата трябвало да се служи само на гръцки, то тези книги били вече непотребни и затова на тях се гледало като на нещо никому ненужно. И децата на свещеника късали често отделни листа по различни поводи. Обаче след Одринския мир (1829 г.), когато около 250 къщи избягали от селото в Бесарабия, избягало и семейството на свещеника, а сандъкът останал в мазето. Говорейки за църквата в селото, К. Иречек пише: „Стари ръкописи по-напред имало в нея, казват сума, но в по-ново време били разпилени.“¹ Колко са били на брой тези ръкописи, от кое време са и т. н., днес никой не може да каже нищо, защото няма никакви данни. Трябва обаче да се отбележи, че напоследък науката започна да попада по следите на някои фрагменти от тези ръкописи — на фрагменти от постен триод.

1. *Венелинови фрагменти.* През 1831 г. Юрий Иванович Венелин (1802—1839) се запознава в Бесарабия със сина на свещеника от Жеравна и вижда у него новогръцка аритметика, обвита в български пергаментен лист. Съдържа на листа е богослужебно, а правописът според Венелин е от XIV в. Когато поискал да вземе този лист, момчето хладнокръвно му го дало. След това той получава още един лист и половина. Така именно Венелин в Бесарабия става собственик на два листа и половина с богослужебно съдържание. Понататък от разговора с момчето Венелин научава, че това са фрагменти от огромен сандък с ръкописи, от който късали със сестра си често от тези „вехтории“. Не ми е известно сегашното местонахождение на тези фрагменти.

2. *Лист на Срезневски.* Някъде по средата на XIX в. Спиридон Палаузов (1818—1872) подарява на Измаил Иванович Срезневски (1812—1880) един лист от старобългарски писмен паметник. На л. 1, написано с мастило: „Тоя листъ отдавамъ на г-на Срезневского. С. Палаузовъ чорбаджи отъ

¹² Славяно-сербские книгохранилища на Афонской горе, Москва, 1875, с. 64.

¹³ Български старини, с. 296, 300, 359, 387, 424.

²¹ К. Иречек, Пътвания по България, София, 1974, с. 782.

Юрий Венелин, О зародише новой болгарской литературы, Москва, 1838, с. 14—15.

Габрово.“ На л. 1 б, на долното поле също има бележка от XIX в. с мастило: „Тоя лист е в Жеравнинският огромный сандукъ.“ Кога обаче и как Палаузов е станал собственик на този лист, не се знае. Също не се знае кой е изнесъл листа от сандъка в с. Жеравна. Листът е от XIII в., пергамент; писмото е устав на цяла страница, българска редакция. Текстът съдържа песнопения за събота на първата неделя от поста. Така че песнопенията са от постния триод. Носовките се смесват и не се йотуват. Еровете също се смесват. В сбирката на Срезневски листът бива поставен под сигнатура № 57.

През 1868 г. Срезневски дава кратка езикова характеристика на паметника и го издава.³ Тук листът е наречен „Устав Жеравинский“.

През 1910 г. сбирката на Срезневски бива предадена в Ръкописния отдел на библиотеката на Академията на науките в Санкт-Петербург (Ленинград), където и сега се намира. Обаче отделните единици тук получават нови номера. И въпросният лист е под сигнатура: № 24.4.10.⁴

3. *Фрагменти на П. А. Сирку.* През 1906 г. сбирката на Полихроний Агапиевич Сирку (1850—1905) постъпва в Ръкописния отдел на Академията на науките в Петербург (Ленинград), където и сега се намира. Отделните ръкописи тук са получили нови номера и са включени в общия фонд. Под № 4.5.14 се палят четири листа, 1°, пергамент, устав, българска редакция. Листата са част от първата тетрада на пълен ръкописен кодекс. Времето е оказало своето върху листата, които сега малко са повредени.⁵ На л. 2 б има заставка—плетеница.

Пак в сбирката на Сирку под № 4.5.14 а се намират други два листа, 1°, XIII в., устав, пергамент, българска редакция. Този сега двоен лист някога в тетрадата е бил трети и шести. И тези фрагменти са отрязани по краищата. Така че и те не са в своята естествена величина. От л. 2 е откъсната част от долното поле, където са изгубени и няколко думи. И тук текстът е в един стълб. На л. 1 отгоре Сирку⁶ пише с молив: „Жерав.“ (= Жеравна).

4. *Ленинградски фрагменти.* Пак в Ръкописния отдел на Академията на науките в Ленинград под сигнатура 32.5.22 се намират два листа, 1°, пергамент, устав, XIII в., българска редакция. Фрагментите са придружени с лист, на който има лингвистични и палеографски бележки от Петър Билярски (1818—1866), направени през 1856 г. Тук паметникът е посочен от XIV в. И тези фрагменти са от постен триод. В академията са постъпили в края на XIX в. Това са лист първи и последният от 5-а тетрада. Характерът и оформлението на писмото е същото, което имаме и в номерата: 4.5.14; 4.5.14 а;

³ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники южного письма. СПб, 1868, с. 70—71 (езикова характеристика) и с. 219—220 (издание на паметника).

⁴ Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. Н. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с. 45.

⁵ В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский. Описание рукописного отдела библиотеки Академии наук, т. I, СПб, 1910, с. 119; Г. А. Ильинский. Пергаменные рукописи П. А. Сырку. В: Русский филологический вестник, т. IX, Варшава, 1908, с. 354; Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР, с. 43—44.

⁶ В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, Цит. съч., т. I, с. 119; Г. А. Ильинский, Цит. съч., с. 354; Пергаменные рукописи, с. 44.

24.4.10. Всички са от един и същи ръкопис. На л. 1 отгоре има бележка отначало с молив, а после с мастило: „Къ листу получившему от Н. Н. Мурзакевича“, т. е. получено от Мурзакевич.⁷ Николай Никифорович Мурзакевич (1806—1883) е руски историк и археолог. След завършването на Московския университет е преподавател в Ришельовския лицей в Одеса. Основател, секретар и подпредседател е на Одеското дружество за история и старини. В преписка е с М. Погодин, с митрополит Евгений, с М. С. Воронцов и др. Автор е на редица изследвания из областта на руската история. Събрал е и значително количество старини. Знае се, че Мурзакевич доставя ръкописи на М. Погодин. Така че тези листове са дадени от Мурзакевич.

5. *Погодинови фрагменти.* В ръкописната сбирка на Михаил Погодин която сега е в Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, се намират пет листа, пергамент, устав, българска редакция. Правописът е двуеров с преобладаване на малкия ер. Замяната на носовките е проведен непоследователно. Първите два листа тук са под № 50 (Погод. 50), а следващите три листа под № 53 (Погод. 53). Листове 3 и 5 са служили за подвързия. Фрагментите са от XIII в., и то от постен триод.⁸ По своя външен вид по размери, по характера на писмото и особеностите на правописа те изглеждат да са от един и същ ръкопис с посочените по-горе фрагменти № 4.5.14 а (от сбирката на Сирку), № 24.4.10 (от сбирката на Срезневски) и № 32.5.22. Кл. Иванова смята, че фрагментите от сбирката на Сирку № 4.5.14 принадлежат към друг ръкопис.⁹ Няма никакви указания откъде произхождат тези фрагменти. Но тъй като фрагментите от сбирката на Сирку под № 4.5.14 а и фрагментът от сбирката на Срезневски под № 24.4.10 се знае, че произхождат от с. Жеравна, то произходът и на фрагментите в сбирката на Погодин трябва да се свържат със с. Жеравна. От друга страна, вероятността тези фрагменти да са дадени на Погодин от Н. Мурзакевич е твърде голяма, тъй като Мурзакевич е доставял ръкописи на Погодин. Освен това на фрагментите под № 32.5.22 изрично е отбелязано, че са получени от Мурзакевич.

6. *Софийски фрагменти.* В Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София под сигнатура № 574 се намират четири пергаментни листа, устав, българска редакция.¹⁰ Фрагментите са намерени през 1917 г. в с. Каранасуф, както се вижда от бележката на л. 1б: „20. VII. 917, у-л Панайотов“. Правописът е двуеров, но с голямо преобладаване на малкия ер. Носовките не се йотуват. Над голямата нейотувана носовка стои точка. За отбелязване е, че ы стои и след шушкави съгласни. В суфиксите малкият ер се изяснява в е:творецъ, конєць, вѣм. конєць и т. н. Явяват се и нелабиазувани форми: нѣбавєнн, злѣбє.

⁷ Описание рукописей отдела библиотеки Академии наук, т. I, с. 222; Пергаментные рукописи, с. 44—45.

⁸ Кл. Иванова, Български, сръбски и молдо-влахейски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин, София, 1981, с. 169—172.

⁹ Според моите наблюдения фрагментите от сбирката на Погодин и от сбирката на Сирку под № 4.5.14 са дело на един и същ книжовник. Редица особености тук напълно се покриват.

¹⁰ Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. II, София, 1923, с. 82 и табл. XXIV.

нынъмъ и др. Доколкото ми е известно, най-напред свързва тези фрагменти с Жеравненския триод Б. Ст. Ангелов.¹¹

Къде са сега останалите части от Жеравненския постен триод и каква е съдбата на останалите в сандъка ръкописи, днес никой не може нищо да каже.

18. Евангелие Кохно

Ръкописът е от XIII в., съдържащ 120 л., 4°, едър устав, среднобългарска редакция, пергамент, без начало и край. Старобългарският текст е писан върху изтрито гръцко писмо. Така че паметникът е палимпсест и съдържа избрани евангелски четива, приспособени към черковните нужди (изборно евангелие). Заглавията на четивата са киноварни. Заглавките също са киноварни и обикновено украсени. П. А. Лавров (1856—1929) определя Източна България като негова родина: употребяват се двете носовки и се смесват; употребяват се двата ера; йотуваните букви ъ и ѣ се употребяват рядко; не се среща ѣ; няма знак за дз, защото не го е имало в говора на преписвача и т. н. Дадените от Лавров сведения за паметника са преди всичко от палеографски характер.¹

По-късно по мое предложение Наталия Викторова Косек от Одеския университет се залови за едно по-задълбочено проучване на ръкописа.² През 1982 г. излезе и една студия върху паметника като езиков документ, където въпросите се разглеждат вече твърде нашироко.³

За съдбата на ръкописа до втората половина на XIX в. нямаме никакви сведения. По време на Руско-турската война през 1877—1878 г. руският щабскапитан А. А. Кохно получава от един българин в Русе старобългарски ръкопис, който после отнася със себе си в Русия. В Русе ръкописът се получавал в наследство от незапомнени времена. Отначало Кохно не е ориентиран по отношение на научната стойност на паметника и затова го дава за известно време на одеския книгопродавец В. И. Бели вероятно, за да го продаде. И тук именно, в магазина на Бели, ръкописът бива разгледан от А. С. Великанов, който дава и първите кратки сведения за него.⁴ Скоро след това за паметника се

¹¹ Пергаменные рукописи библиотеки Академии. . . , с. 45; вж. и М. М о м и н а, Жеравинская триодъ. В: Стрбългаристика, кн. 3, 1983, с. 58. Авторката смята, че всички тези фрагменти са от един кодекс, чиято родина е Северозточна България. Това се доказва от лингвистическите и кодекологическите проучвания.

¹ П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, Петроград, 1914, с. 90—92; П. А. Лавров, Альбом снимок с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма, Петроград, 1916, № 18 (182).

² Н. В. Косек, Евангелие Кохно. Палеографические особенности. Сп. Старобългаристика, год. V, кн. 3, 1981, с. 106—111; Н. В. Косек, Мястото на Кохновото евангелие сред другите евангелски текстове. Сп. Език и литература, кн. 3, 1983, с. 16—28.

³ Г. Д. Богатырева, Из истории славянской письменности, Кишинев, 1982.

⁴ Изодня в день. В-к Правда от 28 септември (=10 октомври) 1879. Вж. Г. Д. Богатырева, цит. съч., с. 5—6.

научава и проф. Александър Александров Кочубински (1845—1907), разговаря с капитан Кохно и му сочи голямата ценност на ръкописа. В резултат на това на 20 ноември 1879 г. Кохно пише следното писмо до Кочубински: „Находясь с войсками в Болгарии, во время последней кампании, я случайно приобрел от одного Русшукского жителя старую славянскую рукопись, без начала и конца, писанную на пергаменте. Вы, милостивый государь, указали мне на научную ценность этой рукописи — евангелия XII или XI века. Как житель южнорусского края, желая с своей стороны внести посильную лепту в научный центр нашего края — в Императорский новороссийский университет, вручаю Вам, милостивый государь, в качестве представителя славянской кафедры, мою рукопись, для передачи ее Императорскому новороссийскому университету, в вечное и неотъемлемое его университета, владение, с покорнейшею просьбою — рукопись эту безотлучно иметь в библиотеке университета. Примите и проч. Шт. Капитан А. Кохно. Одесса, 1879 года. ноября 20-го дня.“⁵

Днес ръкописът се намира в Одеската държавна библиотека „А. М. Горки“ под № 1/3. Това е новият номер, а старият е № 182. В науката ръкописът е познат по името на своя руски собственик — Евангелие Кохно. Н. Косек е приготвила подробно изследване на ръкописа от езиковедска гледна точка заедно с фототипно издание на паметника. То ще бъде издадено от Българската академия на науките съвместно с библиотеката „А. М. Горки“ в Одеса.

19. Добриянов празничен миней

Добрияновият празничен миней е старобългарски кирилски паметник от XIII в, пергамент, хубав дребен устав, 8°, в две части. Нарича се така по името на книжовника, който го е писал. В приписката на л. 92, в първата част, в ~~карирана киноварна рамка, четем: „Както странникът се радва да види отечеството и сполетения от буря в морето да намери пристанище, така и пишещият се радва да види края на книгата. Писа се тази книга за преосвещения и всечестния и преподобния архимандрит кир Никодим за вечна памет и опрощение на греховете. А вие всички христолюбиви братя и отци, още и в Христа, братя, като вземете тази книга, молете бога. И нека с вашите молитви да ви даде господ опрощение на греховете, дадено като цена на тази книга. Амин, амин, амин. Аз, много грешният Добриян, писах това малко творение,~~

⁵ Записки Императорского новороссийского университета, т. 31, Одеса, 1880, с. 12—14. Трябва да се отбележи, че по време на Руско-турската война руските офицери и войници са имали специално нареждане да спасяват и да запазват българските културни ценности. В. В. Стасов, виден руски изкуствовед, между другото казва в своето обръщение: „Нека всеки, който е способен, да събира с чисти ръце, далеч от грабежа и насилието, всичко забележително, всичко красиво и важно у народите, на които вие носите мир, светлина и щастие.“ Вж. „Родопски устрем“ от 6 август 1877 г., бр. 93, с. 4.

но поправяйки ме, помнете, а не кълнете, защото бях прост по ум. А вас бог да прости.¹ Досега тази приписка е печатана няколко пъти.²

Първата част на паметника има 92 л. Те съдържат служби за господски празници и за някои светци, между които са Кирил и Методий. Григорович смята, че службите за солунските братя са от X в.³ Първите обаче 16 листа, където са службите за Кирил и Методий, са откъснати вероятно от Григорович, който и най-напред ги издава. После тези фрагменти минават в ръцете на И. И. Срезневски, който от своя страна ги издава, като сочи и някои палеографски и езикови особености на паметника.⁴ През 1910 г. ръкописите от сбирката на Срезневски минават в Ръкописния отдел в библиотеката при Академията на науките в Санкт-Петербург (Ленинград), където и сега се намират. Въпросните фрагменти тук са под сигнатура: № 24.4.12.⁵ Останалата част от минея, която започва от л. 17 (тетрада г), си остава в сбирката на Григорович. Тя е запазена добре.

Втората част на минея съдържа служби за м. февруари до август включително. Тази част съдържа 277 л.; форматът и писмото са същите. Изключения правят л. 45—65, 167—277, където имаме също дребен устав, но малко наклонен надясно и мастилото е по-черно. Няма съмнение, че тук е липала друга ръка — същата, която пише и четивото от Битие, поместено на последния лист в първата част.

Ръкописът е съвсем слабо украсен: има примитивни заставки: малко по-сполучливи са инициалите. Киноварната боя е широко използвана: заглавията на някои отделни цялости, някои начални букви, заставката на л. 49, плетеница, е изпълнена с червено, бяло и зелено.

Минеят (и двете части) е един от онези ръкописи, които Григорович подарява през 1864 г. на библиотеката на Одеския университет. Затова, когато се говори за този миней в по-старата научна литература, се казва, че той се намира в Университетската библиотека в Одеса (или: „Новоросийски университет“). И като университетска собственост и двете части биват описани

¹ П. Петров и В. Гюзелев, Христоматия по история на България, II, София, 1978, с. 413 (превод на В. Гюзелев).

² П. А. Лавров, Запись в минее № 6 (32) и 7 (33) из Одесского собрания В. И. Григоровича. В: Известия ОРЯС, т. I, кн. 1, СПб, 1896, с. 112—113; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 234; Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, II, София, 1967, с. 6. У тримата автори приписката е в оригинал.

³ Древнейший памятник, дополняющий житие славянских апостолов святых Кирилла и Мефодия. В: Ученые записки Казанского университета, II, 1, Казань, 1862, с. 1—19—Кирилло-Мефодиевский сборник, Москва, 1865, с. 237—270. Още в началото под линия Григорович съобщава, че ръкописът е намерен в Зографския манастир: „Ркп. находилась в Зографском монастыре в нише его больницы“, с. 239.

⁴ Сведения и заметки, т. I, вып. 3, 1867, с. 65—78 (издание на Кириловата служба с варианти по други преписи: има и редица езикови и палеографски сведения); Древние славянские памятники юсоговского письма, СПб, 1868, с. 62—65 (опис на ръкописа и сведения за езика); ч. II, с. 211—212 (издание на част от Методиевата служба).

⁵ Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI веков. Составили: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покловская, Ленинград, 1976, с. 40.

през 1890 г. от Мочулски.⁶ През 1930 г. обаче ръкописите от Университетската библиотека се предават на Държавната научна библиотека „А. М. Горки“ в Одеса, където и сега се намира минеят, но вече под други номера. Първата част тук е сега под сигнатура: Р к п. 1/4. а втората под № 1/5.

Първите сведения за паметника са от 1862 г. Говорейки за съдържанието на минея, Григорович съобщава, че ръкописът е намерен в една ниша в болницата на Зографския манастир.⁷ След като фрагментите биват дадени на Срезневски и след като той ги издава с някои бележки от езиков и палеографски характер, в науката започва да се говори за паметника, но с общи думи и не се пристъпва към някакво по-подробно и по-конкретно проучване. През 1900 г. студентът от 4 курс, Григорий Вандрачек от Историко-филологическия факултет при Одеския университет, се залавя да изследва паметника с оглед на конкурс за „златен медал“. Рецензент е П. А. Лавров, който намира редица положителни страни в работата, но отбелязва и някои слабости. Затова той предлага студентът да бъде награден със „сребърен медал“⁸. Къде се намира сега това изследване на Вандрачек, не се знае. По-късно Лавров дава и съвсем кратки палеографски сведения за паметника като цялост: той е двуеров: пише се ъ и ъ, ѝ и ѝ; знакът с се пише и ѝ и се употребява в значение на ъз, но и в значение на числото 6; ѣ има дълбока чашка. Лавров отнася паметника към групата на източнобългарските текстове.⁹ През 1914 г. проф. Йорд. Иванов се запознава с ръкописа непосредствено по време на своята командировка в Русия: прави снимка на последната страница и преписва приписката,¹⁰ която през 1931 г. обнародва в книгата си „Български старини“, с. 234.

Според Ст. Кожухаров тези две части са отделни два ръкописа, които се допълват един друг. Основанията му да ги смята за отделни части е обстоятелството, че и „в двата ръкописа има повторения на едни и същи служби, което не би било възможно, ако са замислени като цялостен комплекс“. Във втората част Кожухаров открива „съкратена редакция на най-старата служба на Иван Рилски“¹¹.

При това положение трябва да се подчертае, че паметникът заслужава да бъде проучен не само от езиково гледище, но и по съдържание.

⁶ В. В. Мочулский, Описание рукописей В. И. Григоровича. В: Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете, Одеса, 1890, с. 53—133.

⁷ Кирилло-Методи́евский сборник, с. 239.

⁸ П. А. Лавров. Отзыв о сочинении на тему Минея № 6 (32) и № 7 (33) из собрания проф. Григоровича. В: Записки Императорского новороссийского университета, т. 83, Одеса. 1901, с. 1—13.

⁹ П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. В: Энциклопедия славянской филологии, т. I, вып. 4, Петроград, 1916, с. 94—95.

¹⁰ Архив на БАН, ф. 52, ед. 284. Вж. и Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, II, с. 6—7.

¹¹ Ст. Кожухаров, Служба за успение на Иван Рилски (новооткрита най-ранна редакция от XII в.). В: Изследвания върху историята на диалектите на българския език, София, 1979, с. 217—234.

20. Мануилов изборен апостол

Ръкописът е средчобългарски писмен паметник от XIII в., пергамент, 1°, хубав устав с художествено изработени инициали. Къде се е появил и какъв обем е имал първоначално, не се знае по липса на конкретни данни. По правопис и език е сходен с Охридския, Слѣпченския и Струмишкия апостол. Вж. Г. Воскресенский, Древний славянский Апостол и его судьбы до XV в. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII—XV вв., Москва, 1879, с. 111—112. Днес от този паметник са запазени само някои фрагменти, намиращи се в няколко книгохранилища у нас и в СССР.

1. *Фрагменти на И. И. Срезневски.* По средата на XIX в. Срезневски става притежател на четири пергаментни листа, фолио, съдържащи апостолски четива от сряда на 27-ата неделя до сряда на 29-ата неделя; първите — без началото, а вторите — без края. За тези фрагменти Срезневски съобщава най-напред през 1868 г. Вж. И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 47—48 (описание на паметника); ч. II, с. 199—201 (издание на два листа). За съжаление Срезневски не дава никакви обяснения кога, къде и как е станал собственик на фрагментите. В сбирката му те биват отбелязани под № 54. На л. 26, след химическото почистване — отдолу, отбелязано с молив от ръката на Срезневски: „Тут было написано слабо попъ Мачоилъ по нарезу вдоль границы. Я хотел восстановить и смысл.“ Вероятно името Мануил е името на преписвача. Затова и паметникът се нарича Мануилов апостол.

През 1910 г. сбирката на Срезневски бива предадена от съпругата и децата му в Ръкописния отдел при Академията на науките в Петербург, където и сега се съхранява. Тук обаче отделните паметници влизат в състава на общия фонд и получават нови номера. Въпросните фрагменти са под № 24.4.7. Кратки сведения за тези фрагменти дава по-късно Г. Воскресенский, цит. съч., с. 111—112. След това фрагментите биват издадени от Гр. А. Ильинский, Мануиловский апостол XIII в. В: Известия ОРЯС, т. XIII, кн. I, СПб, 1910, с. 366—375. Ильински изследва паметника в езиково и палеографско отношение. Освен носовките, които не един път се смесват (аѣрѣвы, с товоа, прѣаѣстишѣ са, пригвоздишѣ и др.), има и други, чисто български особености: ѣ>ѡ: начатоѣѣ вм. начатѣѣѣ, лювоѣѣ вм. лювѣѣѣ; ѣ>ѣ: силенѣѣ вм. силенѣѣ, младѣѣѣѣ вм. младѣѣѣѣ и др.

2. *Фрагменти от сбирката на П. А. Сирку.* В ръкописната сбирка на Сирку, която сега е в Ръкописния отдел при Академията на науките в Ленинград, се намират фрагменти от изборен апостол, XIII в., пергамент, 1°, устав, българска редакция: първият фрагмент е 1 лист (сега в общия каталог под № 4.5.23) и съдържа апостолски четива от Деян. X. 39—48; XI. 1—10; XII. 1—11; XI. 19—22. Десният горен ъгъл е малко откъснат. Трите начални бук-

ви на четивата са големи и украсени. На лицевата страна на полето Сирку бележи: „Из Пловдивской училищной библиотекы“. Вторият фрагмент също се състои от един лист, 1°, пергамент, устав, българска редакция. Сега този лист се пази под № 4.5.24. Малко е повреден от влагата. Съдържа указания за прокимените, евангелските и апостолските четива за 18—19 август; апостолските четения на 25 август (Тит., I, 4—5; III, 1—2, 12—15) и за 29 август (Деян. XIII, 25 и др.). Вж. В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, Описание рукописного отделения библиотеки Императорской академии наук, т. I, СПб, 1910, с. 30—31. Върху листа Сирку отбелязва: „Пловдив“. Листът съдържа месецеслов при апостол. Вж. Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР, Ленинград, 1976, с. 17—20, и посочената литература.

В случая прави голямо впечатление сходството между № 24.4.7 от сбирката на Срезневски и № 4.5.24 от сбирката на Сирку. Въз основа на непосредствени наблюдения и съпоставки големият съветски археограф Николай Борисович Тихомиров пише на листа към № 24.4.7, на който се отбелязва използването на паметника, следното: „5. II. 1971. Сравнение с 4.5.24 (из собр. Сырку) по моему это две части (отрывка) из одной рукописи. Во всяком случае писец один и тот же.“

3. *Фрагменти от сбирката на В. Г. Григорович.* В сбирката на Григорович, която сега е в библиотеката „Ленин“ в Москва, се намират два листа от избран апостол от XIII в., пергамент, устав, българска редакция. Те съдържат четива за: събота на 26-ата неделя, понеделник и вторник на 27-ата неделя, сряда, четвъртък, петък, събота и неделя на 29-ата неделя. Днес тези листа се пазят под сигнатура: Г р и г. 15/3, или М у з. 1697. Вж. А. В и к т о р о в, Собрание рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879, с. 12, № 15/3. На л. 1 собственооръчно Григорович пише: „Балканы, Богоевъ“ (Богоров, бел. моя—К. К.). Къде и как Григорович става собственик на тези фрагменти, не се знае. Засега науката разполага само с едно сведение за срещата на Григорович с Богоров—през 1846 г. в Лайпциг. Вж. Ив. Д. Шишманов, Студии из областта на Българското възраждане, СбБАН, 1916, с. 185 и посочената тук литература.

4. *Софийски фрагменти.* В Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София под № 499 се пазят 12 листа малко фолио, пергамент, средна величина устав, отгоре малко оръфани, инициали украсени. Фрагментите са от края на апостол; има и част от месецеслов (от 27 юли до 17 август). Следват апостолски четива. Двете носовки понякога се смесват, но стоят и на етимологичните си места. В Народната библиотека фрагментите са постъпили веднага след 1910 г. от Народния музей в София, където са били предадени от А. Върбанов. Не се знае къде са намерени. Описани са от Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека в София, т. II, София, 1923, с. 34—35, № 499.

В същата библиотека под № 500 се пазят други два листа от избран апостол, пергамент, XIII в., българска редакция, които са служили за обвивка на книга и затова вътрешната им страна е нечетлива. На л. 1, 16 и 26 има киноварни инициали. На л. 26 отгоре—нова бележка, която гласи: „Азъ самъ коренъ попскы родомъ прости Спасиванов.“ Б. Цонев, Опис, II, с. 35, отбеляз-

ва сходството между тези два листа и фрагментите под № 499. Двата листа под № 500 са получени от Ст. Георгиев от Самоков. Вж. Б. Цонев, Опис, II, с. 35, № 500.

Оказа се, че всичко това са фрагменти от един и същ ръкопис, неизвестно кога и как разкъсан, и отделните части попадат в различни ръце и тръгват по различни пътища. От една страна, фрагментите се допълват в текстово отношение, а, от друга, те съвпадат и по своите палеографски особености. Вж. и Пергаменные рукописи, с. 17—20.

Текстът на Мануиловия апостол съвпада с текста на Слепенския и Струмишкия апостол. Вж. Г. Воскресенский, Древний славянский перевод апостола и его судьба до XV в., Москва, 1879, с. 104—111.

21. Драгиево четириевангелие

През XIII в. поп Драгия Братолинов пише четириевангелие, което съдържа 128 л., 1°, пергамент, устав, българска редакция. Пергаментът не е равномерно обработен. Инициалите са украсени. Че действително поп Драгия е автор на този писмен паметник, вижда се от трите приписки и от една бележка:

Л. 6б: СѢРЪШН СЖ МАДЕН РЖКОЖ ГРѢШНАГО ДРАГНЫѢ ПОПА БРАТОЛННОВА СНА АМННѢ.

Л. 73б: СѢРЪШН СЖ Н ЛОУК РЖКОЖ ГРѢШНАГО ДРАГЫ ПОП.

Л. 108б: СѢРЪШН СЖ Н НВАНѢ РЖКОЖ ГРЖБОЖ Н ОУМОМЪ СКАДѢ ГРѢХЫ БОГАТЬ А НМѢНЕМЪ СКАДѢ ДРАГЫ ПОПѢ.

На долното поле на л. 6б по-късна ръка пише следното: Помѣнитѣ Драгы попа . . . его писа снѣ кннгѣ почнѣша сѣ ѿ . аѿ . днѣ мѣсь Дѣкѣбрѣа попадн. . . ѿ голѣнѣ . 31 днѣ мѣсь октобръ.¹

Но кой по конкретно е този поп Драгия, къде работи и какво е излязло от неговата ръка, нищо положително не може да се каже по липса на конкретни данни. През XIII в. работят и други двама книжовници с това име: единият е Грешният Драгия, който пише Постен триод, а другият е презвитер Драгия, автор на Търновското евангелие от 1273 г. Тук фамилното име Братолинов подсказва, че авторът иска вероятно да се отличи от останалите книжовници с това име.²

Днес този ръкопис е собственост на руския манастир „Св. Пантелеймон“

¹ Antony-Emil N. Tachiaos, The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Russian) on Mount Athos, Thessaloniki, 1981, с. 33—34, № 7; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма, с. 125.

² Е. Георгиев, Литература на Втората българска държава, София, 1977, с. 93, 102—103.

на Атон.³ Кога и как е попаднал там, също не се знае по липса на каквито и да са конкретни данни. За случая могат само да се правят предположения.

Григоровичеви листи. Виктор Григорович разглежда манастира „Пантелеймон“ от 3 до 29 януари 1845 г. За манастирската библиотека бележи, че в нея има около 500 книги и около 60 ръкописа с богословско съдържание, от които само 6 са славянски. Между тях три са евангелия, едно от които има голямата носовка.⁴ Няма съмнение, че тук става дума за Четириевангелието на поп Драгия. Сега Григорович става собственик и на два листа от този паметник, които се намират в библиотеката „Ленин“, Москва, в Григоровичевата сбирка (ф. 87, № 12, или: Муз. 1694).⁵ Една снимка има у Лавров.⁶

Досега ръкописът не само че не е издаден, но той е и съвсем слабо познат в науката. Кратко описание напоследък даде Тахиаос.⁷

Ето някои от езиковите особености на паметника, направени въз основа на наблюденията на П. А. Лавров⁸ и на снимките, с които разполагам.

От двете старобългарски носовки ръкописът познава само големия юс—ж. Така че той спада към групата на среднобългарските едноюсови текстове: да сѣ (вм. сѧ) покажѣ, нѣѣте ѿ мене прокѣжѣ (стб. клѣтѣ, клѣтѣ), нѣгонѣхѣ, вѣзлѣжѣшѣ, пѣсѣашѣ (ст. пѣсѣти), сѣрѣшѣ сѣ рѣжѣ, н сѣвѣшѣ сѣ да кѣ, алычѣ нѣн жѣдѣ (стб. жѣдѣти, жѣдѣ), рѣспѣтѣ вм. рѣспѣти и т. н. Голямата носовка минава в ѣ: да не пѣшѣ вѣдѣ (вм. вѣдѣтѣ) в люѣ. В приписката имаме скѣдѣ и скѣдѣ. Оттук се пише и само ѣ: глаѣ, ѿ мѣтѣхѣ, вѣ и др. Малкият ер се изяснява в ѣ: тѣмнѣца вм. тѣмѣнѣца, нѣшѣдѣшѣ вм. нѣшѣдѣшѣ и т. н. На мястото на ѧ се пише ѣ: Нѣрдѣдѣ (стб. Нѣрдѣдѣ), тѣко вм. тѣко и др. Знакът ѣ се използва и за африката ѣз, но и за числото 6.

22. Берлински сборник от XIII в.

Берлинският сборник от XIII в., българска редакция, сега съдържа 135 л., малка, 4°, без начало и край. Някогашната му съдба е неизвестна, не се знае нито къде е писан, нито кой го е писал. За пръв път сборникът става

³ Antony-Emil N. Tachiaos, цит. съч., с. 33—34.

⁴ В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва, 1877, с. 65.

⁵ А. В и к т о р о в, Собрание рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879, с. 10, № 12; Археологический ежегодник за 1965 г., Москва, 1966, с. 201, № 215; фрагментите са издадени в транскрипция от В. Щ е п к и н, Болонская псалтырь, СПб, 1906, с. 246—250.

⁶ П. А. Л а в р о в, Альбом снимок с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма, Петроград, 1916, № 23 (=Энциклопедия славянской филологии, 4, 1).

⁷ Antony-Emil N. Tachiaos, цит. съч., с. 33—34.

⁸ П. А. Л а в р о в, Палеографическое обозрение, с. 125. Една снимка има в изданието на Тахиаос, цит. съч., MS 7.

известен през 1857 г., когато Вук Стефанович Караджич издава във Виена поместеното в него на л. 71 б „Слово свѣтаго Кырила Философа“¹. Знае се понататък, че Караджич дава ръкописа на Фр. Миклошич, който готви старославянски речник. Миклошич пише: „Nomosanon et alia quaedam, cod. membr. saec. XIII“. По-късно попада заедно с други ръкописи на Караджич в Берлинската национална библиотека, където бива описан от Ягич.² Освен това Ягич издава и няколко статии от сборника. По-късно бива описан и от руския славист Ал. И. Яцимирски.³ Яцимирски допуска, че сборникът е писан някъде в Босна — Херцеговина, или Зета, но в основата му лежи български оригинал. Но това е само едно хрумване.⁴

Сборникът има енциклопедически характер: има нравоучителни статии, слово от Василий Велики, Чудото на св. Мина, Слово за Рождество на Йоан Кръстител, Коледник, преработка на Храбровата апология и др.

За българския характер на ръкописа говори най-добре езикът. Ето някои характерни езикови особености:

На първо място трябва да се спомене изобилието на двете характерни за българския език носовки ж и ѡ: въ мѣжскымъ портѣ, да зѣбѣ не сводѣтъ, скръжѣтъ зѣбомъ, рѣцѣ дѣлѣтъ, мѣжемъ не достонѣтъ въ женскѣмъ портѣ ходѣти, съ славожъ многожъ, нѣбѣдѣтъ, зовѣща все, смѣе сѡ; аще н мѣжа нмѣтъ кнѣга, рѣждаѣтъ сѡ въ земнъ сынѣ, канновѣ частн и т. н. Среща се и среднобългарската замяна на носовките: въ жѣзыцѣхъ, рѣзѣумѣнта жѣзыцн н покѣланѣте сѡ, жѣза (= ѡза) скотомъ, апостолоу оучѣщѣу (= оучѣщѣу), нѣжъ сѣтъ чѣда (= ѡда) и др. Ягич изрично бележи, че примерите, където голямата носовка минава в оу, са много малко.⁵ Има случаи, когато голямата носовка минава в голям ер: покажете его ѡжа (= ѡжа) сѣща, къ ѡнѣмътѣроуѣщнмъ ѡжѣщнмъ и др. Същото явление се наблюдава и за малкия ер: н самъ сѣбо мѣдѣжъ правѣднѣжъ прѣнмѣшн, ѡко мѣдѣнъ рѣдн. Всичко това показва, че тук е започнал вече процесът на изравняване на голямата носовка с еровете. А това е процес, свойствен само на български език.

Изясняването на еровете става също по чисто български начин: ѡ > о: тысѣщѣ ѡкотѣ (= ѡкѣтъ), ѡбѣовн (= ѡбѣвен), цѣрьковѣ (= цѣркѣвъ); ѡ > ѡ и о: дѣнь (= дѣнь), агнѣць (= агнѣць), дѣнѣсь (= дѣньсь), мѣстох (= мѣстъхъ) и др.⁶

¹ В. Ст. Караджич, Примери српско-словенскогo езика, с. 7—9.

² V. Jagić, Bugarski zbornik v Kraljevske biblioteke u Berlinu, Starine, knj. V, 1873, с. 43—53. Тук са издадени и някои статии.

³ Ал. И. Яцимирскій, Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек. Сборник ОРЯС., т. 98, Петроград, 1921, с. 418—427.

⁴ Пак там, с. 418.

⁵ Ягич, цит. съч., с. 51.

⁶ С. Кулбакин, Материалы и заметки по славяноведению. ЖМНП, август 1904, ч. 354, СПб, 1904, с. 18—47; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. В: Энциклопедия славянской филологии, вып. 4—1, Петроград, 1916, с. 112.

У нас статии от сборника са печатани няколко пъти: Б. Ангелов и М. Генов⁷, К. Куев⁸ и др. Е. Георгиев пък разглежда подробно съдържанието на сборника, като групира статиите в няколко групи.⁹

23. Стаматово евангелие

В Ръкописния отдел на Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград се намират (Арх. общ. 338) 15 л., 4°, пергамент, българска редакция, полуустав, съдържащи евангелски текст, XIII в.¹ Тук те постъпват през 1925 г. от Руското археологическо дружество в Ленинград.² Кога и как са попаднали в това дружество, не се знае по липса на данни. На л. 1 вляво е изобразен евангелист Матей, а отдясно има следната приписка: „Съ еѹанстъ-Мадей ѿ ерѣсѣланма рѣбо бѣ. бы же вчѣннкъ н ап ль хѣвъ ѿ вбою на сетѣ. напн-са же стое еѡагланѣ гнѣ јевренскою бесѣдою. н вѣдѣтъ кѣ стѣнмъ аплѡмъ. н сказа еіаковъ бра гнѣ ѿ нстока напнса. въ ерѡлнмѣ въ .н. лѣто. по възнесенн гнн. вѣбра-зомъ ангѣлъ. ты нарѣ се блаженн ерѡлнмѣннн. в того вѣр хс съ вчѣнн своннн. вспѣв-же въ нѣрен раѣ паратнѣ. сѣн. д. прологн. .д. рнмъ еѹанстовъ. впнса прѡтопопа стама . ѿ вграднта блгословѣтѣ, а ба бгъ да блгословнт на снмъ свѣ . н на вномъ амнн, амнн, амнн.“

Приписката подлежи на известни разяснения, ако искаме да бъде правилно разбрана и добре преведена. Христос има два вида ученици: едните—12 на брой, са негови непосредствени последователи и свидетели на делата му; а другите—70 на брой, са само негови последователи. Матей е от 12-те, ѿ вбою на сетѣ (трябва да бъде ѿ вбою на десѣте): Той пише своето еванге-

⁷ Стара българска литература, II, София, 1922, с. 239—245, 442—444.

⁸ К. Куев, Черноризец Храбър, София, с. 167—170. Тук е напечатана преработката на Храбровата апология.

⁹ Е. Георгиев, Литература на Втората българска държава, София, 1977, с. 199—236.

¹ Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, Ленинград, 1953, с. 81; Краткий отчет рукописного отдела за 1914—1938 г., Ленинград, 1940, с. 41—42.

² Руското археологическо дружество е основано през 1846 г. Негови членове са видни руски учени, като И. И. Срезневски, Куник и др. То има и свой печатен орган—„Записки“. Вероятно ръкописът е постъпил в дружеството след 1871 г., тъй като не е описан от Д. Прозоровски и, Опись древних рукописей, хранящихся в Музее Русского археологического общества, СПб, 1871.

лие на еврейски език (ἰβερῆνскою бѣсѣдою). То е единствената новозаветна книга, написана на еврейски; останалите са на гръцки. Преданието гласи, че Матей пише своето евангелие преди да напусне Йерусалим и да отиде в подалечни страни да проповядва. Евсевий Кесарийски пише: „Матей, като проповядвал най-напред между евреите, а после, като възнамерявал да отиде към други, съставил на родния си език известното сега под негово име евангелие, щото това писание да замести за християните, от които се отдалечавал, липсата на неговото лично присъствие.“³ А това е началото на 40-те години, когато Ирод Аргиба предприема големи гонения срещу християните в Йерусалим. В Йерусалим остава Яков, брат господен, който става тук и пръв епископ. Така че той именно разпространява и обяснява това евангелие сред евреите

(н̄ сказа є̄ іаковъ бр̄а̄ гнь).

Като непосредствен Христов ученик, Матей взема нещата направо от извора, т. е. той непосредствено записва Христовите дела и думи, а не ги взема от втора или трета ръка. С други думи, това са сведения, взети направо от извора, от Христа (ἡν ἵστοῦκα λαλῆσαι). Написването на евангелието става в Йерусалим през 8-та година от Възнесение господне. Или: $33 - 8 = 42$. У Гранстрем „н“ е разчетено като „н“ (=50). Осмата година след Възнесение като рождена дата на Матеевото евангелие се сочи и у Теофилакт Охридски (XI—XII в.) в предговора към тълкуванието на Матеевото евангелие: μετὰ δὲ τῷ ἔτῃ τῆς τοῦ χρίστου ἀγαλήψεως.⁴ А Теофилактовите тълкования са твърде разпространени по нашите земи.

Под „пролог“ тук се разбират онези обяснителни сведения, които се дават за евангелистите. Съобщението за „четири пролога“ подсказва, че авторът е дал по-нататък сведения и за останалите трима евангелисти. Значи имаме четиревангелие, от което са останали само тези фрагменти.

При това положение приписката трябва да се преведе така: „Този е евангелист Матей, който бе от Йерусалим; беше ученик и апостол Христов — от 12-те. Написа светото евангелие господне на еврейски език и го даде на светите апостоли. И проповядва го Яков, брат господен. Написа го от извора в Йерусалим през 8-та година след Възнесение господне в ангелски образ. Той се нарече блажен Йерусалимец на вечерята на Христа със своите ученици. Отиде в рая. Тези четири пролога за четирмата евангелисти написа протопоп Статмат от Оградит. Благословете, а вас бог да благослови на този свят и на оня. Амин, амин, амин.“⁵

³ Церковная история, СПб., 1858, кн. III, гл. 24, с. 139. Че евангелието е написано на еврейски, вж. още тук, с. 166.

⁴ Migne, Patr. graec., t. 123, 1883, col. 145.

⁵ Вж. и превода на В. Гюзелев, Христоматия по история на България, ч. 2, София, 1978, с. 412.

В своята ръкописна автобиография К. Шапкарев казва, че потурчен българин от с. Клепе, източно от гр. Кукуш, Карадачка нахия, притежавал стар ръкопис, съдържащ евангелски четива. Ръкописът бил останал от прадедите им християни. Когато обаче дошъл ходжата, посвещавал

Днес местонахождението на Оградит не е известно. Обаче, като се има предвид замяната в някои случаи на „ж“ с „ѣ“, ще трябва да се предположи, че паметникът е от западнобългарските области. Стамат само е чел текста и оставил следи с перото си върху написаното; той само се опитал да направи някои букви по-четливи или някои форми „по-ясни“.

Пръв в науката дава сведения за тези фрагменти И. И. Срезневски през 1868 г.⁶, а след това той го и издава⁷. Б. Велчева направи преди всичко палеографско описание на паметника, съпоставяйки го с други старобългарски писмени паметници. Тя обнародва приписката и части от последните листа.⁸ Както приписката, така и някои други части са от друга ръка.

24. Съдбата на Погодиновия псалтир

Погодиновият псалтир е старобългарски кирилски писмен паметник, който съдържа 279, л. 8², добре обработен пергамент, хубав въздребен устав, българска редакция. Нарича се „Погодинов“, понеже се намира в сбирката на Михаил Петрович Погодин (1800—1875), съхранявана сега в Публичната библиотека (ГПБ) в Ленинград (Пог. 8). Оригиналното му заглавие е: *Ѹ алтѣрь крѣсенъ съ прѣтлѣкованѣмъ*. Паметникът е тълковен. Обаче текстът не е даден в две колони, както в Болонския псалтир (отляво псалтирния текст, а отдясно тълкованията); тълкованията тук следват след всяка псалтирна цялост, само че са с по-дребен шрифт. Паметникът е дело на двама писачи: първият пише до л. 73 и от л. 76—160б, а вторият от л. 73—75б и от 161 до края. Подвързията е от дъски и орнаментирана кожа. Украсата на ръкописа е във византийски и тератологически стил. На л. 2 има правоъгълна заставка, представляваща плетеница от змийско тяло и растителен орнамент. Има и други плетеници: на л. 263б и 264. Всеки псалом започва с голяма буква, добре орнаментирана.

Ръкописът е важен преди всичко с това, че в него е засвидетелствуван архаичният превод на псалтира, т. е. той е запазил чертите на старобългарския

притежателя да изгори Евангелието, защото било грешно мюсюлманин да държи в къщата си такива неща. Притежателят обаче решил да даде ръкописа на друг българин, християнин — дядо Илю от с. Мутлово. В Кукуш идва през 1858 русинът Ал. Рачински, който видял ръкописа. Кукушките първенци, които придружавали Рачински, посъветвали собственика да им го даде, а те от своя страна после го подарили на руския пратеник. Този ръкопис после бил даден в Петербургската библиотека. Ръкописът бил „от някого си свещеник Стамена“. Тези сведения дължа на И. Тодоров, комуто изказвам благодарност. Шапкарев още бележи, че „с подобно име и днес по тия места се намират мнозина“. Дали тук не става дума именно за Стаматовото евангелие?

⁶ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. Листи Стаматовского Четвероевангелия, СПб, 1868, с. 48—49.

⁷ И. И. Срезневский, Листи из Стаматовского Четвероевангелия. В Сведения и заметки, Л. ХХХІІ, СПб, 1879, с. 40—41.

⁸ Б. Велчева, Към установяването на среднобългарските правописни типове (Стаматово четвроевангелие от XIII в.). В: Известия на Института за български език, кн. XVIII, 1969, с. 233—236.

псалтирен превод. В много случаи носовските стоят на етимологичните си места, но се и смесват често: ПОМОЛѦ СѦ ВМЕСТО ПОМОЛѢ СѦ, ВЪПНѦ ВМ. ВЪПНѢ, НМАТЪ ВМ. НМѢТЪ; ПРИЧ. ПОМННАЖ Н ВМ. ПОМННАѦ Н, СТОЖЩН ВМ. СТОЖЩНА И ДР.; Ж ВМ. ЖѢ: ЯКО ВСЕМОЖН (ВМ. ВСЕМОГЫН) НА НЕБѢ ХЪ ЖИВЕШН; БЖ ВМ. БЖША: ЯКО ДА Н БЖ ОУЛОВАН, АЩЕ БЖ СЛОУШААН БѢ, НЕ БЖАНШНАН. Има изравняване на ж с ѡ: ХС ЖЕ ВЪ РЕБРА ЛЫЦЕЮ (ВМ. ЛЖШТЕЖ) ПРОБОДЕНЪ БЫТЪ. В много случаи в 3 л. мн. ч. глаголите са без -ТЪ: МНОЗН ГЛѢ ВМ. ГЛѢТЪ, БЖДЖ (ВМ. БЖДЖТЪ) СНОВЕ ЕГО, БЖДЖ (ВМ. БЖДЖТЪ) ДЪННЕ ЕГО МААН, И ДР. Понякога ѡ е на мястото на а: ПОДРЕЖАША МА, ПОДРЕЖАНІЕ ВМ. ПОДРАЖАНІЕ. Ѣ ВМ. А (ПОѢСЪ) = ПОѢДОША. Често се среща вметнато а: АДАМАЪ, ЗЕМАЪ, ВЪПѢ И ДР., но и КОРАБН, ЗЕМН И Т. Н. Има вредица случаи и влияние на народната реч. Така например имаме с ВМ. З: БЕС ПОРОКА, НЩАРТЕА; Ф ВМ. В; ФТОРОЕ ПРИШЕСТВЕНІЕ; Ш ВМ. Ж: ДВАШДН, НЕ ЕДННОЖ НЪ ДВАШДН; има вметнато д: РАЗДРОУШНАЪ, НІДРАІЛЕВЪ. Понякога еровете се изясняват: Ъ > ѡ, Ы > є. Еровете се смесват; смесва се и Ы и Н И Т. Н.¹ И с оглед на тези именно особености Б. Цонев определя паметника като „преходен“ от старобългарски към среднобългарски.² Според Ал. Востоков той е от XII, а може би и от XI в.³ Според най-новите проучвания псалтирът е от втората половина на XIII в.⁴ Необходими са допълнителни езикови и палеографски проучвания, които да доуточнят времепоявата на паметника.

² Повече примери вж.: И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 52—60; В. И. Срезневский, Древний славянский перевод Псалтыри. Исследования его текста и языка по рукописям XI—XIV вв. СПб, 1877, с. 9, 25, 39—44.

³ Н. Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина, V, СПб, 1892, с. 438. Вж. по-нататък и писмото на Востоков до Погодин.

⁵ С. Белокуров, Арсений Суханов, ч. I, Москва, 1891.

далната библиотека и попада в частни ръце. Но как и при какви обстоятелства става всичко това, не се знае по липса на данни. Трябва да се отбележи, че изчасячето на ръкописи от Синодалната библиотека и попадането им в частни ръце не е само този случай. Този процес е забелязан от Погодин. На едно място в своя дневник той пише: „Разколниците изпокрали скъпоценните икони от нашите катедрали, подменяйки ги с копия. Може би това се случва и с ръкописите от Синодалната библиотека.“⁶ Ето и конкретен пример: през първата половина на XIX в. от Синодалната библиотека бива изнесен Иван Александровият сборник от 1348 г., който после през 1863 г. бива намерен в частната сбирка на Иван Сахаров.⁷

По-нататък (след 1840 г.) сведенията за ръкописа зачестяват. В едно писмо от 18 юни 1840 г. Ал. Востоков пише до Погодин: „Болшаков е закупил тук, в Петроград, за Вас много редкости и между другите прекрасен препис на Псалтира с известно тълкование, приписвано на Атанасий Александрийски, същото това, което се намира в листата, принадлежащи на преосвещения Евгений. Съдейки по почерка, този препис принадлежи към XII в., ако ли не и към XI в., а по правописанието си е български. В него често се среща употребата на ж вместо а, ъж вм. ѡ и, обратното, а вм. ж, ѡ вм. ѡж. Никъде обаче няма смесване на носовите букви с чистите гласни ѡ, ѡ и др., както намираме в руските и сръбските преписи. Забележителна в него е също така употребата на ѡ вместо ѡ и на ѡ вм. ѡ, както в Болонския псалтир, писан в България през 1185 и 1195 г., както е известно от Копитаровия *Nesychii glossographi discipulus*. 1840. Вашият псалтир се отличава от Болонския по това, че в него само веднъж е употребено ѡ, а вред ѡ. Това обаче не е знак за по-късно време, защото се среща и в сборника от 1073 г. Южнославянският език се вижда от следните думи: ѡж вместо ѡж, братъж вместо братъ, зѡмъ, вм. зѡмѡ, зѡмѡн. Често са употребени съкратените окончания на глаголите -ѡ вместо -ѡтъ, -ж вм. -ѡшѡ, а също и -ѡсъ и -ѡшѡ вм. -ѡхъ, -ѡшѡ.“⁸

Както се вижда, Михаил Петрович Погодин става собственик на ръкописа посредством Болшаков. Думата е за Тихон Федорович Болшаков, руски старообреец, любител, събирач и търговец на ръкописи (1804—1873).⁹

През 1852 г. император Николай I (1796—1855) купува събраните от Погодин ръкописи и ги предава в Публичната библиотека в Петербург (Ленин-

⁶ Н. Барсуков, цит. съч., V, с. 442.

⁷ К. Куев, Иван Александровият сборник от 1348 г., София, 1981, с. 22—23.

⁸ Переписка Ал. Хр. Востокова. СПб, 1873, с. 347—348; срв. и с. 475.

⁹ През 1840 г. Погодин дава известна сума на Болшаков, за да закупи ръкописите, останали след смъртта на търговеца Ив. Лаптев. От друга страна, Болшаков отстъпва на Погодин и някои ръкописи от своята сбирка. Лаптев обикновено подписва своите ръкописи, а в псалтира негов подпис няма. Така че не се знае как точно псалтирът попада в ръцете на Болшаков. Знае се само това, че Болшаков дава на Погодин този ръкопис. Вж. Кл. Иванова, Български, сръбски и ..., с. 29. Болшаков също е събрал редица ръкописи. Неговата сбирка днес се намира в библиотеката „Ленин“, Москва. Вж. Г. П. Георгиевский, Рукописи Т. Ф. Большакова, хранящихся в Московском публичном и Румянцевском музеях, Петроград, 1915.

град), където и сега се намират, запазвайки своята самостоятелност като сбирка. Досега са описани само части от тази сбирка.¹⁰

Попаднал в сбирката на Погодин и после в Публичната библиотека, ръкописът започва да привлича вниманието на учените. Сам Погодин възнамерява паметникът да бъде издаден и възлага издаването му на Дмитрий Никитич Дубенски (умр. 1863), с когото е в близки връзки и отношения. Но до издаване не се идва. По-нататък ръкописът привлича вниманието на И. И. Срезневски, който дава редица езикови и палеографски сведения за него и печата части от текста.¹¹ С голям интерес разглежда ръкописа и О. Бодянский и дава известни съвети относно издаването му.¹² Вячеслав Срезневски дава описание на ръкописа и някои езикови и палеографски особености. От друга страна, той смята текста за основен, т. е. той отразява първоначалния славянски превод на псалтира.¹³ През 1887 г. В. Стасов обнародва няколко инициала от паметника.¹⁴

Нов етап от историята на интереса към Погодиновия псалтир бележи времето от края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век, когато Ватрослав Ягич е професор по славянска филология във Виена (от 1886 г.). Сега той замисля да издаде Болонския псалтир. Във връзка с това свое намерение той получава през 1891 г. от Санкт-Петербург Погодиновия псалтир и го дава на свои студенти да го преписват. В края на преписа преписвачите оставят една бележка, където са посочили и своите имена: Георги Ст. Георгиевич от Белград, Манол Иванов (1867—1906) от Пирдоп, Евгений Авксентиев Козак от Буковина, Димитър Матов (1864—1896) от Велес, Франтишек А. Пастрънек (1853—1940) от Моравия и Михаил Несторович Сперански (1864—1938) от Москва. Както се вижда, двама от преписвачите (Д. Матов и М. Иванов) са българи.¹⁵ Всички тези младежи после оставят редица следи в науката.

Ягич издава текста на псалмите от двата псалтира успоредно — от лявата страна е текстът на Погодиновия псалтир, а отдясно от Болонския.¹⁶ Тълкованията са използвани за разночетения. В това издание са поместени и редица бележки за Погодиновия псалтир, с. 799—829. На табл. VII—XIV са дадени редици снимки от Погодиновия псалтир. Така че Ягичевото издание популяризира не само Болонския, но и Погодиновия псалтир.

Все по същото време паметникът привлича вниманието и на други учени. Така например П. Симони дава съвсем кратки сведения за ръкописа и печата снимка на лицевата страна на първата корица.¹⁷ През 1906 г. В. Шчепкин в

¹⁰ А. Ф. Бычков, Описание церковно-славянских и русских рукописных сборников Императорской публичной библиотеки. Вып. I, СПб, 1882; Кл. Иванова, цит. съч.

¹¹ И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсowego письма, СПб, 1868, с. 52—60 (езикови особености), с. 207—210 (текст), 244—260 (текст).

¹² Н. Барсуков, Жизнь и труды, VIII, 1894, с. 177—178.

¹³ В. Срезневский, Древний славянский переклад Псалтыри, СПб, 1877, с. 9, 25, 39—44.

¹⁴ В. В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени, СПб, 1887, с. 2 и табл. II: № 19, 23—28.

¹⁵ Кл. Иванова, цит. съч., с. 30.

¹⁶ V. Jagić, Psalterium Bononiense — Vindobonae — Berolini — Petropoli, 1907.

¹⁷ П. Симони, Опыт сборника сведений по истории техники книгопечатного искусства на Руси, СПб, 1903, с. 264, табл. III, № 5.

изследването си върху Болонския псалтир се спира и върху Погодиновия, отбелязвайки неговата езикова архаизация;¹⁸ по-късно П. А. Лавров разглежда неговите палеографски особености, давайки и редица снимки.¹⁹ Наши учени също обръщат внимание на този паметник. Така проф. Б. Цонев говори за него съвсем накратко, и то въз основа на материалите у И. И. Срезневски.²⁰ През 1922 г. Б. Ангелов и М. Генов дават някои извадки от псалтира по изданието на Ягич.²¹ В най-ново време Кл. Иванова прави подробен опис на ръкописа, като дава и съответната библиография върху него.²²

Както се вижда, за популяризирането на Погодиновия псалтир досега е направено твърде много. Не е такова обаче положението с проучването му от езикова и палеографска страна. По този въпрос науката засега се задоволява с онова, което е дадено от Срезневски и Ягич. Така че дълг на българските езиковеди е да разгледат паметника така, както В. Щепкин е разгледал Болонския псалтир.

25. Свърлишки евангелски фрагменти от 1279 г.

Когато през 1866 г. сръбският етнограф М. Миличевич (1831—1908) обикаля областите около р. Тимок, той попада на с. Извор, около два часа и половина от гр. Свърлиг, на фрагменти от евангелски четива — 11 листа, 8°, пергамент, сръбска редакция с българизми.¹ Намерени били при събарянето на старата черква, за да се построи нова. Местният управител ги запазил, за да бъдат предадени на специалисти. М. Миличевич ги получил от свещеник Филип² и после ги подарил на Сръбското научно дружество. По-късно те стават собственост на Сръбската академия на науките в Белград, където и

¹⁸ В. Щепкин, Болонская псалтырь, СПб, 1906, с. 68—72.

¹⁹ П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. В: Энциклопедия славянской филологии. Вып. 4, 1, Петроград, 1914, с. 69—73, 80, табл. 54—59; Альбом снимок с югославянских рукописей болгарского сребского-письма. В: ЭСФ, приложение към вып. 4, 1, Петроград, 1916, № 11.

²⁰ Б. Цонев, История на българский язык, I, София, 1919, с. 207.

²¹ Б. Ангелов и М. Генов, Стара българска литература, II, София, 1922, с. 408—410.

²² Кл. Иванова, цит. съч., с. 24—31.

¹ Свърлишки одломци евангелия и запис от 1279 г. В: Гласник српског ученог друштва, књ. III (по старата поредица св. XX), Београд, 1866, с. 244—264. Г. Свърлиг е на десния бряг на р. Тимок, построен на стръмнини, недалеко от с. Нишевци, Княжевацко. Вж. К. Иречек, Българский цар Срацимир. Псп. кн. I, 1882, с. 32, 37. В грамотата на Василий II от 1019 г. за правата на Охридската архиепископия Свърлиг се споменава в границите на Нишката епархия. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 553. През 1187 г. градът бива превзет от сръбския жупан Стефан Неманя. Вж. житието на Симеон, гл. 7. През 1413 г. местният управител Хамуза се отказал от Муса, но бива уловен и убит в Одрин. Вж. Гласник, кн. 42, гл. 75. На мястото на някогашния Свърлиг сега е с. Варош. Вж. Йорд. Иванов, Български старини, с. 553.

² Гласник, III, с. 244 и сл.

сега се пазят (№63).³ На л. 11 се намира приписка, от която научаваме кога, от кого, за кого и къде са писани фрагментите: „В името на Отца и Сина и светия Дух, аз, раб божи Костадин Четец, а наричан Войсил Граматик, написах тая книга за презвитер Георги, а наричан поп Радослав, в град Свърлиг, в дните на цар Ивайло и при нишавския епископ Никодим в годината 6787, индикт 7 и, когато гърците стояха под град Търново. И ви се моля, отци и братя, до когото достигне тая книга, четете и изправяйте, а мене грешния не хулете, дори благославяйте, та и вас бог да прости и пресветата негова майка. Амин, амин, амин.“ (Или: 6787—5508=1279. Или: 6787:15=452, остатък 7. Така че индиктът отговаря на годината.) Досега приписката е обнародвана много пъти при различни обстоятелства и в различни издания.⁴

Наличието на името на Ивайло в приписката ясно показва, че преписвачът е имал българско съзнание и че съдбата на Търновското царство в оня момент не му е безразлична; той изразява привързаността на своя град към Търновската държава, където в момента се разиграват сълбоносни събития — Ивайло вече е търновски владетел, но Търново е застрашено от византийските войски.⁵ От друга страна, от приписката научаваме истинското име на вдигналия въстание селски син. Византийските хронисти го наричат Бърдоква, Лахан⁶, разбира се, подигравателно — зелка, зеле. Гордите византийци не могат да си представят, че човек от народните низини може да бъде владетел на една държава.

Не само приписката подсказва за българската народност на книжовника, но и някои езикови особености на паметника — имаме четири случая на голямата носовка и два случая на малката: тобѡѣ, нѡѣ, вѡѣзѡ, тѡ; ѡ, сѡ. Илински пише: „Без съмнение носовките тук са дошли от българския оригинал.“⁷ И малко по-надолу прибавя: „Най-оригиналната особеност на езика на ръкописа представлява запазването в някои случаи на носовите звукове, които вероятно тук са дошли от среднобългарския оригинал.“⁸ А не е ли възможно

³ Лб. Стојановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка Српске краљевске академије, Београд, 1901, с. 4, №2 (63).

⁴ Гласник, III, с. 245; И. И. Срезневский, Сведения и заметки, №81, 18, с. 22—23; Лб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I. Београд, 1902, с. 12, №25; Гр. Иљинский, Сверлижские отрывки, 1906, отпечатък от Сборник статей по славяноведению, II, СПб., 1906, с. 10; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 65 и сл.; В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, III, София, 1940, с. 545; П. Динев, Старобългарски страници. Антология, София, 1966, с. 350; Е. Георгиев, Литературата на Втората българска държава, София, 1977, с. 98; П. Петров и В. Гюзелев, Христоматия по история на България, II, София, 1978, с. 359. Веднъж приписката е печатана на новобългарски, а друг път в оригинал; вж. и Писаме да съзнае. София, 1984, с. 52, 200.

⁵ Според Златарски, История, III, с. 563, ромейските войски „само стояли под Търново“, т. е. намирали се недалеч от града, но не са го обсаждали. Според К. Иречек, История на българите. С поправки и добавки от самия автор (София, 1978), с. 323, е имало обсаждане на града.

⁶ В. Н. Златарски, История, III, с. 544—545; Ив. Дуйчев, Из старобългарската книжнина, II, с. 355—375; К. Иречек, История на България. Поправки и добавки от самия автор, София, 1939, с. 192—193.

⁷ Гр. Иљинский, Сверлижские отрывки, с. 17.

⁸ Пак там, с. 23.

и от говора на преписвача? Знае се, че т. нар. безюсова редакция се шири и в българските предели и че тя е прилагана и от българи.

Досега фрагментите са издавани два пъти — през 1866 г.⁹ и през 1906 г.¹⁰ Изданието от 1866 г. е от Миличевич и Янко Шафарик. Издателите са развързали титлите и не са запазили надредните знаци; има и някои неточности. Шафарик прави и някои съпоставки с Асеманиевото и Остромировото евангелие. Изданието на Илински има вече чисто научен характер: авторът не само транскрибира правилно текста, но сочи и редица езикови и палеографски особености; дава и някои сравнения с Мирославовото и Вукановото евангелие. Соци се и значението на приписката. Тя е единственият документ, от който научаваме истинското име на водача на въстанието. Въз основа на тази приписка историците правят заключение, че Свърлиг по онова време е бил в границите на българската държава.¹¹ Тимошката област е останала под българска власт и по времето на Михаил Шишман (1323—1330).¹²

26. Доброхотово евангелие

Прокопий Нилович Доброхотов (1814—1900) е руски богослов. През 1837 г. завършва Петербургската духовна академия и става учител в Литовската духовна семинария. През 1847 г. приема монашество, а по-късно става епископ—Павел. В продължение на дълги години той успява да събере твърде богата библиотека, в която се намират и няколко ръкописа. През 1905—1908 г. сбирката му бива предадена от неговия пълномощник А. П. Воскресенски в ръкописния отдел на Академията на науките в Петроград (Ленинград), където и сега се намира (Собр. 37), но включена вече в Основното събрание. Вж. Историческия очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук, II, Москва—Ленинград, 1958, с. 112—114. И тук именно под №11. 9. 7 се намира четириевангелие от началото на XIV в. У В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, Описание рукописного отдела библиотеки императорской Академии наук, I, С.-Петербург, 1910, с. 381—382, паметникът е посочен от края на XIII в. Евангелието съдържа 191 л., 1°, устав, пергамент, българска (среднобългарска) редакция. В сбирката на Доброхотов ръкописът е под №26. Подвързията е от XIX в. Част от листата са изгубени преди подвързията и после някои заменени с книжни. При подвързията след л. 2 е вплетен лист от друг ръкопис — Псалтир с последование от XVIII в., старообрядчески устав. На л. 191 срещахме следната бележка от книжовника: Написавън кнѣгъ снѣ именовъ оубо сѧ Мемнонъ кнѣгописецъ. На л. 1 и 191 има други две бележки

⁹ Гласник, III, с. 244—264.

¹⁰ Гр. Ильинский, Сверхлижские отрывки.

¹¹ К. Иречек, Българский цар Срацимир, с. 32; П. Ников, История на Видинското княжество до 1323 г. В: Год. СУ, Историко-филологически факултет, т. XVIII, София, 1922, с. 28.

¹² Ив. Дуйчев, цит. съч., II, с. 355—356; П. Ников, Образи на видинския княз Михаил Шишман и семейството му. Известия на историческото дружество, кн. VI, София, 1924, с. 77—89.

с мастило от собственика на ръкописа Доброхотов, като втората е от 1848 г.: Л. 1. Ректора Семинарии Архимандрита Павла Доброхотова; л. 191. Профессора јеромонаха Пзвла Доброхотова. Куплена 1848 г. Л. 23 заменя изгубения лист, но поставен не на своето място — трябва да бъде след л. 5. Листа 626, 986, 1916 са без текст.

Съдържанието е следното: Л. 1—26. Евангелието от Матей с указания на съответните четения по другите евангелия. Л. 63—636. Евангелието от Марко с указания на съответните четива от другите евангелия. Л. 99—1006. Евангелие от Лука с указание на съответните четива по другите евангелия. Л. 163—1846. Евангелие от Йоан (без начало и край и с редица пропуски). Л. 185—1876. Месецеслов (от 5 януари до 31 август). Л. 188—1906. Кратко указание за уставните четения. Л. 191. Указания за гласовете на Октоиха и поредният номер на утренните евангелски и апостолски четения (непълни) и общи указания за последователността на четивата за неделните евангелия.¹

Ръкописът е и украсен: заставки (л. 1 и 63); заглавията, уставните указания и инициалите са киноварни; на л. 1, 63, 188—1906 заглавията и инициалите са златни.

Къде е писан ръкописът, кога и при какви обстоятелства напуска родните си предели, по кои краища скита, преди да попадне в ръцете на Доброхотов, са въпроси, на които не може да се отговори, защото няма никакви конкретни данни. За мен обаче няма съмнение, че паметникът е от търновската книжовна практика и че неговата родина са българските предели.

Носовките се смесват. Аорист 3^{та} мн. ч. винаги е на -шж вместо -шѣ:

прннесошж емоу дѣры, възрадовахшж радостнеж зѣлау (л. 5), дѣшж воннѣ (л. 616, 1816), н прѣдварншж нхѣ сътворишж, прѣдошж н възашж троупѣ его. н положишж его въ гробѣ, н познашж нхѣ мнѣзи (л. 74), жзыкѣм (л. 105), н егда испѣвншж осмѣ днѣ н да обрѣжѣтъ его (л. 1046), рѣшж же (л. 1466) повѣдашж же емоу (л. 147), възлюбншж (182) и т. н. Употребява се нж вместо нѣ; нж рѣхѣ вамѣ (л. 174), нж ндѣ ѡтѣдоу на архіерѣн (л. 1816). Имаме само ѣ. В края на думите се пише обикновено ѣ, който изобщо значително преобладава в паметника. Предлогът въ е с голям ер. Тук-там се появяват и надредни знаци, но много рядко: кендема (н ты, л. 170), въ тѣ днѣ (л. 171), двѣ (л. 1636), сѣ аггѣль (л. 5), сѣ мѣ (л. 1466), оксия и т. н. Малкият ѣ се изяснява в ѣ: възшедѣ (л. 101), кннгопнсець и т. н.

¹ По-подробно вж. В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, Описание рукописного отдела библиотеки императорской Академии наук, I, СПб, 1910, с. 381—382; Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с. 96—97.

27. Лобков или Хлудов паримейник от XIII—XIV в.

Тъй нареченият Лобков или Хлудов паримейник е среднобългарски кирилски паметник, писан от поп Никола между 1294—1320 г. Съдържа 171 л., 4°, пергамент, средна големина устав. Освен главния книжовник тук пишат още две лица: втората ръка пише десет реда на л. 50, а третата на няколко места (л. 74, 80, 81 и др.) по няколко реда; втората ръка пише тънко, а третата дебело. От приписката се вижда, че светското име на поп Никола е Брата и че той работи по времето на византийския император Андроник Палеолог (1295—1328) и на неговия съуправител Михаил Палеолог (1295—1320). Поп Никола пише за „брата си“ (не се знае дали в биологичен или духовен смисъл) Дедослав. Приписката е на л. 170 б—171: „Слава на съвършителя, господа бога, който с своята мъдрост е създал всичко — небето и земята, и морето, и онова, което е в него. С волята на Отца и светия Дух биде написана тази книга от ръката на многогрешния и недостойния да се нарече раб божий Никола, назоваван по мирски Брата, в дните на благоверния цар господин Андроник Палеолог и при неговия син цар господин Михаил; написах тази книга за брата си Дедослава. Та моля ви се, честни отци, попове, дякони и дяци, всички, които четете тази книга, четете, като поправяте, а не проклинайте. Защото медът, дори и на кора от беснурка да е, пак е сладък. Така и словата божии, дори и да са написани просто и неправилно, пак са божии, и ще се спасят всички, които ги четат, понеже пише не дух божий, а грешна ръка. Когато свършите работа, поменете и мене грешния, и родителите ми, а вас да прости бог в този век и в бъдните векове. Амин, амин, амин.“¹

Според Йорд. Иванов паметникът е писан в Северна Македония,² където византийската власт е била по-продължително време. Като се има по-нататък предвид минаването на ж в а (н вса снл фараѡнова вм. въсѣ, л. 8; да ти призовѣ женѣ доналицѣ вм. доналицѣ, л. 12 б и др.), трябва да се добави, че паметникът е писан в Македония в т. нар. а-говорна област (от Битоля до Скопие), където наистина старобългарската голяма носовка се изяснява в а.³ От този книжовник — Никола, са ни познати още два ръкописа: едно евангелие и един апостол, които днес се пазят в манастира Пантелеймон на Атон.⁴

¹ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 66—67. Вж. още: И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсогово письма, СПб., 1868, с. 224; А. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва, 1872, с. 297; Б. Цонев, История на българския език, I, София, 1919, с. 221; Б. Цонев, Врачанско евангелие, София, 1914, с. 222; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 103—104; П. Динев, Старобългарски страници. Антология, София, 1966, с. 349 (по Дуйчев).

² Йорд. Иванов, Български старини, с. 103.

³ Ст. Младенов, История на българския език, София, 1979, с. 356.

⁴ Йорд. Иванов, Български старини, с. 104; Antony-Emil N. Tachiaos, The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Russikon) on Mount Athos, Thessaloniki, 1981, с. 25.

Тези две книги са писани в Скопие по времето на крал Милутин (1282—1321), както се отбелязва в приписката.⁵

Каква е съдбата на паметника след неговата поява, не може нищо положително да се каже по липса на конкретни данни. Възможно е и той да е отнесен в Атон; възможно е да е останал някъде в родните си предели. Знае се, че ръкописът е купен от Алексей Ив. Лобков на 13 август 1839 г. в Нижни Новгород.

През 1868 г. И. И. Срезневски обнародва някои части от него със съвсем кратки палеографски и езикови бележки вече като принадлежност на А. И. Лобков.⁶ По-късно ръкописът попада в ръцете на руския старообреец Алексей Иванович Хлудов, както се вижда от описа на неговата сбирка от 1872 г.⁷ И затова в науката този забележителен ръкопис е познат ту като „Лобков паримейник“, ту като „Хлудов паримейник“.⁸ След смъртта на Хлудов сбирката му, съгласно завещанието, постъпва в Николския единовърчески манастир край Москва (сега вече в Москва, край Преображенское кладбище), където се пази до 1917 г. И когато през 1914 г. проф. Йордан Иванов посещава някои руски книгохранилища във връзка с издирването на Климентови съчинения, той посещава и Николския манастир и снима части от паримейника. Днес местонахождението на тези снимки е неизвестно. Те обаче са използвани от проф. Б. Цонев при изследването на Врачанското евангелие.⁹

През 1917 г. сбирката на Хлудов постъпва от Николския манастир в Историческия музей (ГИМ) в Москва, където и сега се съхранява, запазвайки своята самостоятелност.¹⁰ Тук паримейникът се намира под сигнатура: Х л у д. 142.

Паримейникът е ценен преди всичко със своите езикови особености. В редица случаи старите форми се рушат и си пробива път народната реч. Обаче досега този паметник не е бил предмет на по-специални проучвания. Няколкото използвани примера от П. А. Лавров съвсем не изчерпват материала.¹¹ Най-много палеографски и езикови особености на паметника досега е посочил Б. Цонев през 1914 г.¹²

Днес ръкописът е в добро състояние. През 1981 г. той бива реставриран. На л. 16 има твърде примитивна заставка с червена, синя и зелена боя. Ини-

⁵ Йорд. Иванов, *Български старини*, с. 104.

⁶ И. И. Срезневский, *Древние славянские памятники юсового письма*, с. 70, 218—219, 224. Алексей Иванович Лобков (умр. 19. III. 1868 г.) е богат руски търговец, който събира много гръцки и славяно-руски ръкописи, които после биват купени от Алексей Иванович Хлудов (1818—1882). За Лобков вж. *Русский биографический словарь*, т. X, СПб, 1914, с. 566.

⁷ А. Попов, *Описание рукописей библиотеки Хлудова*.

⁸ Б. Цонев, *История на български език*, т. I, София, 1919, с. 221; II изд. 184; Ив. Дуйчев, *Из старата българска книжнина*, II, с. 66; П. А. Лавров, *Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка*, Москва, 1893, с. 1, 41, 42, 71 и др.; с. 13 от Приложение.

⁹ Б. Цонев, *Врачанско евангелие*, с. 221—232.

¹⁰ М. В. Щелкина и Т. Н. Прогашева, *Сокровища древней письменности и старой печати*, Москва, 1958, с. 40—42.

¹¹ П. А. Лавров, *Обзор*. . .

¹² Б. Цонев, *Врачанско евангелие*.

т. нар. балкански стил. На л. 136б е третата заставка в нововизантийски стил. Инициалите също са украсени.

Основната част от съдържанието са Златоустови беседи, но има и други: от Кл. Охридски, Йоан Екзарх и др.²

Каква е съдбата на ръкописа до средата на XIX в., не се знае по липса на данни. П. А. Сырку предполага, че ръкописът е изпратен в Синай през 1360 г. от серския митрополит Яков заедно с други ръкописи.³ П. А. Лавров го поставя между „западно-българските текстове.“⁴

До средата на XIX в. ръкописът се намира в манастира „Св. Екатерина“ на планината Синай. Открива го Порфирий Успенски, който през 1850 г. втори път посещава манастира и под № 16 отбелязва нашия ръкопис.⁵ През 1870 г. архим. Антонин Капустин също посещава манастира и прави кратък опис на ръкописите. У нас ръкописът е под № 31.⁶

Към края на XIX в. ръкописът бива изнесен от манастирската библиотека и отнесен в Кайро, а оттам във Виена. Кой го е изнесъл и по какъв начин е станало това, не се знае по липса на данни. Във Виена ръкописът попада заедно с Добромировото евангелие и др. в ръцете на прочутия славист Ватрослав Ягич, който го описва и издава два апокрифа.⁸ След това Ягич го предава на Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се съхранява.⁹ Напоследък към този ръкопис започнаха да насочват вниманието си и други учени.

Парижки лист. През 1980 г. Кр. Станчев намира в Националната библиотека в Париж лист от среднобългарски писмен паметник. След известни проучвания оказва се, че това е изчезналият първи лист от втората тетрада.¹⁰ Този лист е откъснат, преди ръкописът да попадне в ръцете на Ягич.

² Е. В. Чешко, Заметки о среднеболгарском Златоусте. Сборник в честь шестидесятилетия проф. С. Б. Бернштейна, Москва, 1975, с. 100—106; Кл. Иванова, Неизвестен препис на Екзарховото слово в състава на Ягичевия Златоуст. Сборник в памет на проф. Кирил Мирчев, София, 1979, с. 182—196, и др.

³ П. А. Сырку, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб, 1898, с. 454—456.

⁴ П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. ЭСЛФ. вып. 4, 1, Петроград, 1914, с. 106.

⁵ Порфирий Успенский, Первое путешествие на Синай, СПб, 1956, с. 215—216.

⁶ Антонин (Капустин), Из записок Синайского богомольца. Труды Киевской духовной академии сентябрь, Киев, 1873, с. 353.

⁷ V. Jagić, Bericht über einen mottelbulgarischen Zlatoust des 13—14 Jahrhunderts. — Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, CXXXIX Band, 4, Wien, 1898, 1—72.

⁸ В. Ягич, Критические заметки к славянскому переводу двух апокрифических сказаний, Изв. ОРЯС, III, СПб, 1898, кн. 2, с. 315—338; кн. 3, с. 793—822.

⁹ Отчет Императорской публичной библиотеки за 1899 г., СПб, 1903, с. 155—158.

¹⁰ Кр. Станчев, Писаха: Равул, Дионисий, Тома. Неизвестни среднобългарски ръкописи в Париж. В-к Антени, год. XI, бр. 531 от 18 март 1981, с. 13.

29. Четириевангелието на цар Георги Тертер II от 1322 г.

През 6830 година от сътворението на света ($6830 - 5508 = 1322$) по поръка на цар Георги Тертер II (1322—1323), син на цар Теодор Светослав (1300—1321), в Търново бива написано Четириевангелие, пергамент, съдържащо 214 л., 1°, хубав среден устав, по 26 реда на страница, среднобългарска редакция. На л. 96 се намира следната приписка, от която узнаваме кога и по чия воля се явява паметникът: „С бога и цар царува, и владетел владее, като творят и вършат, и изпълняват добри желания и дела по волята на онези, които се боят и вършат неговата воля, благоизволи с усърдието на своето сърце великият цар Георги, син на великия цар Теодор Светослав, обладател на българския и гръцкия скиптър, и аз написах това четвроевангелие по повеля на неговото царство, в слава и хвала и чест на Отца и Сина и светия Дух и на тяхното царство, за оставяне и опрощение на греховете, в годината 6830, индикт 5-и. Тази книга принадлежи на благоверния в Христа Георгия.“¹ (Индиктът отговаря на годината — $6830 : 15 = 455$, остатък 5).

Приписката е обнародвана много пъти в различни издания и с различни цели.² Така че тя е получила вече значителна популярност.

Ръкописът е цял и добре запазен. В началото на отделните евангелия има на цяла страница миниатюри на съответните евангелисти, дело на търновското изобразително изкуство: л. 1, 60, 96, 155. Заставки има на л. 2, 61, 97, 156, а инициали в началото на всяко евангелие. Цялата украса е твърде примитивна. От л. 204 започва месецесловът, където имената на месеците са по славянски: руен, листопад, груден и т. н. В текста има само придихания. В приписката обаче има и ударения. Според П. Лавров ударенията в някои думи съвпадат с ударенията в същите думи в Иванъ Александровия (Лаврентиев) сборник от 1348 г.³

Кога и при какви обстоятелства ръкописът напуска родния си град Търново, днес не се знае по липса на конкретни данни. Може би е пренесен в Хилендарския манастир, където сега се намира под № 7, от поклонници; може би е споделил съдбата на редица други наши ръкописи, които попадат също в Атон посредством влахо-молдовските краища? Кое от тези две възможности е по-близо до истината, също не може да се каже.

Ленинградски лист. В едно от посещенията си на Атон (1845, 1846, 1858,

¹Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 67.

²И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, СПб, 1868, с. 350; Н. Дучић, Старине Хилендара, Гласник 56, 1884, с. 101—102; П. А. Лавров, Запис в евангелии 1322 г. библиотеки Хилендарского Афонского монастыря, Известия ОРЯС, I, кн. 2, 1896, с. 110—111; Д. Богдановић, Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара, I, Београд, 1978, с. 59, № 18; П. Петров и В. Гюзелев, Христоматия по история на България, ч. 2, София, 1978, с. 415.

³П. А. Лавров, цит. съч., с. 111.

1859, 1861) руският учен и пътешественик Порфирий Успенски посещава и Хилендарския манастир. Разглеждайки ръкописната сбирка на манастира, той взема един лист от ръкописа и го отнася в Русия. Днес този лист се намира в Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград (Ф. п. I. № 84). По-подробно за този лист вж. сбирката на П. Успенски № 1; срв. и Отчета на библиотеката за 1883 г.⁴

Досега ръкописът не е бил предмет на научни изследвания. За нас той представлява интерес и като езиков паметник, и като паметник на търновското изобразително изкуство, макар образите и заставките да са твърде примитивни.

Носовките се смесват. Аорист в 3 л. мн. ч. има -шж вм. ша: нзыдошж и всѣдошж, не познашж и т. н. Паметникът е двуеров, но преобладава ы.

30. Ловчански сборник отпреди 1331 г.

По времето на Иван Александър като ловчански деспот, т. е. преди 1331 г., в Ловеч се появява сборник със смесено съдържание, главно нравоучително,¹ писан от монах Пахомий. Съдържа 183 л., 4°, полуустав, среднобългарска редакция. Като се има предвид, че в оня момент Ловеч все още е малък културен и административен център, където книжовните прояви едва ли могат да останат извън погледа и покровителството на местния владетел, трябва да се заключи, че и този сборник не ще да е видял бял свят без неговото знание. Това предположение става още по-вероятно на фона на стремежа на тогавашните владетели да украсяват престолните си градове с книжовни трудове, да се смятат за покровители на книжнината и културата. А този стремеж важи за Иван Александър във висша степен.

По въпроса, докога Ловеч е местонахождението на сборника и защо той напуска родния си град, могат да се правят само предположения поради липса на конкретни данни. В случая има две възможности: или сборникът да е останал и по-нататък в Ловеч, т. е. след 1331 г., или пък след коронясването на Иван Александър в Търново да е пренесен в столицата и поставен в царската библиотека, където с течение на времето се събират и други ръкописи, предназначени преди всичко за лично четиво за царското семейство. Склонен съм да приема второто предположение, имайки предвид книголюбие-то на Иван Александър и стремежа му да украсява дворците си с ценни ръкописи.

Но която и от двете възможности да се приеме, в края на краищата остава вярно едно — до 1392 г. сборникът не е подложен на никакви удари

⁴ Отчет Императорской публичной библиотеки за 1883 г., СПб, 1885, с. 53, № 5. Снимка на листа е обнародвана от П. А. Лавров, Альбом снимком с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма, Петроград, 1916, № 28.; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение, с. 151.

¹ А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей. Тексты и заметки, Москва, 1898, с. 144—151.

от страна на чуждото нашествие и неговото местонахождение си остава България. Обаче в края на XIV в. положението значително се променя. Под влияние на турската опасност бива нарушен не само мирният книжовен процес, но и редица книжовници биват принудени да напуснат родните предели и да потърсят спасение преди всичко в земите отвъд Дунав, отнасяйки със себе си и някои ценности. Така именно се идва до изнасянето на сборника през 1392 г. от монасите Софроний, Пимен и Силван в днешните молдовски краища, където в подножието на Северните Карпати те се заселват и полагат основите на манастира Нямц,² който с течение на времето става важен духовен център в живота на Молдова и изобщо разпространението на славянската писменост в Румъния. В библиотеката на този манастир сборникът се съхранява цели 500 години.

За следващите два века, т. е. за XV и XVI в., нямаме данни да е проявяван някакъв интерес към сборника. Може само да се предполага, че е бил разглеждан и четен от манастирските братя. До 80-те години на миналия век той не мени и местонахождението си. Сведенията гласят, че през 1883 г. сборникът все още е в манастира — от 5 до 8 септември 1883 г. румънският епископ Мелхиседек прекарва тук и намира сборника в манастирската библиотека. Но когато през лятото на 1895 г. руският славист Александър Иванович Яцимирски, тогава още студент в Московския университет, посещава манастира и разглежда библиотеката му, вече не намира сборника. Една година по-късно — през 1896 — той обикаля селищата по устието на Дунав и там в с. Вилков попада на нашия сборник, собственост вече на руски рибар старообреец, който пък го купил от Тимотей Кузмин, също руски старообреец и търговец на зърнени храни в Галац.³ На вътрешната страна на последната корица и днес стои етикет с кирилски и латински надпис: „Тимофей А. Кузьминъ. Галацъ“. При това положение става ясно, че ръкописът е променил своето местонахождение между 1883 и 1895 г., но кога точно и как, не се знае.

Яцимирски, който разполага по онова време с големи парични средства, купува сборника и го отнася още същата година в Русия като своя собственост. В сбирката му той получава № 15. Обаче в началото на XX в. Яцимирски решава да даде събраните от него ръкописи в ръкописния отдел при библиотеката на Академията на науките в Санкт-Петербург. Сбирката на Яцимирски постъпва в академическата библиотека през 1901—1904 г. на пет

² Ф. Успенский, О некоторых славянских и по славянски написанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде. ЖМНП, ч. 2С0 (1878), с. 91—92; А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак, СПб, 1904, с. 234 и сл.; А. И. Яцимирский, Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СБОРЯС, кн. 79, СПб, 1905, с. 587. Б. Цонев, История на български език, I, София, 1919, с. 237; В. Сл. Киселков, Григорий Цамблак. БИБ, III, т. 2 (1930), с. 161; Ю. Трифонов, Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждската битка. СпБАН, кн. 43 (1930), с. 68; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1946, с. 358; Ив. Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис, София, 1962, с. 27, 134.

³ А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей, с. 151.

партиди.⁴ Тук сборникът вече получава нова сигнатура: 13.3.17. Под тази сигнатура се пази и сега в библиотеката. През 1967 г. бива реставриран. Така че в този момент сборникът може да се ползува за научни цели; има обаче повредени листа.

Само няколко месеца след намирането на сборника и отнасянето му в Русия, т. е. още през есента на 1896 г., Константин Радченко го описва в своя отчет за командировката си в Москва и Санкт-Петербург.⁵ А тъй като отчетът на Радченко става твърде популярен сред славистичния свят, следва, че и сведенията на сборника достигат до знанието на редица учени. През същата година, когато излиза отчетът на Радченко, Яцимирски обнародва в Москва своята книга „Из славянских рукописей. Тексты и заметки“, където дава цялото съдържание на сборника и сведения за намирането му. От друга страна, тук намираме и най-пълно, и най-правилно разчитане на приписката. Изобщо даденото от Радченко и Яцимирски за сборника сведение и досега си остава най-подробно и следващите учени не отиват по-нататък от това. Не ми е известно да е проявен и някакъв по-специален научен интерес към самия сборник. Не е такова обаче положението с приписката, поместена на последната корица. Тя не един път бива и обнародвана.⁶ Това се дължи на обстоятелството, че в нея се дават конкретни данни за съдбата на сборника. А в съдбата на този сборник се оглежда съдбата и на редица други старобългарски книжовни паметници.

Приписката отразява три момента от историята на сборника и е дело на трима писци. В първите пет реда се съобщава кога, къде и от кого е съставен сборникът. В шестия ред се съобщава, че сборникът е пренесен в манастира Нямц през 6900 г. (6900—5508=1392 г.). Този ред ще да е писан от монасите, които занасят сборника от Търново в Северна Молдова. Следващите четири реда вече са от XVII в. В тях се говори за подвързването на сборника от румънския епископ Павел в манастира Нямц през м. декември 7143 г. (7143—5508=1635), т. е. през 1634 по януарската година. Трябва обаче да се отбележи, че в сегашния си вид приписката е излязла от ръката на един автор, почеркът е един, при все че съдържанието е дело на трима писци, и то от различни епохи. При това положение става ясно, че последният автор — румънският епископ Павел — възпроизвежда точно или по-свободно стара при-

⁴ Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук, вып. II, XIX—XX века. Москва—Ленинград, 1958, с. 101—105.

⁵ К. Радченко, Отчет магистра К. Ф. Радченко о занятиях рукописями в библиотеках и других учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1896 года. Университетские известия, XXXVIII, № 4, Киев, 1898, с. 20—27.

⁶ К. Радченко, Отчет, с. 21; А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей, с. 144; А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак, с. 115; Б. Цонев, История на български език, с. 237—238; М. х. Неделчев, Разкопки на Ловчанския хисар, Ловеч и Ловчанско, I, София, 1929, с. 115; Ст. Станимиров, Из черковната история на гр. Ловеч. Ловеч и Ловчанско, II, София, 1930, с. 7; Юрд. Трифонов, Деспот Иван Александър, с. 66; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, с. 68—69; П. Сырку, Время и жизнь патриарха Ефимия Терновского, СПб, 1898, с. 420; E. Turdeanu, La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains, Paris, 1947.

писка, към която прибавя съобщението за подвързията на сборника. В днешния си вид въпросната приписка гласи: „Тази книга бе написана от ръката на многогрешния монах Пахомий в богоспасаемия град Ловеч при архиепископ господин Симеон, при благочестивия деспот Александър и неговия син Михаил Асен и бе пренесена тук в годината 6900 и бе подновена от бившия романски епископ Павел в Нямецкия манастир в 7143 година, 1-ви декември, при архиепископ Пахомий.“ Или: $6900 - 5508 = 1392$; $7143 - 5508 = 1634$.⁷

Последните проучвания върху сборника показаха известна близост между него и сборника на поп Филип от 1345 г., а именно сведенията за вселенските събори в двата сборника напълно съвпадат; по-старият от тях е Ловчанският, така че от него са взети сведенията при писането на сборника от 1345 г. Това обстоятелство показва, че Ловчанският сборник през 1345 г. е бил вече пренесен в Търново.⁸

31. Иван Александров (Лаврентиев) сборник от 1348 г.

Сборникът е съставен през 1348 г. ($6856 - 5508 = 1348$) в Търново от инок Лаврентий по нареждане на цар Иван Александър и е предназначен за домашно четиво за царската фамилия. Съдържа 214 л., 1^о, хартия, устав, българска редакция. Съдържанието му е твърде разнообразно: житието на Иван Милостиви, патерични разкази, Храбровото сказание „За буквите“, Кириловото „Написание за правата вяра“, „За 8-те духовни порока“ от Нил Философ, въпроси и отговори от Атанасий Александрийски, сведения за вселенските събори, „Черковно сказание“ от Константин Преславски (тук приписвано на Василий Велики), някои апокрифи и др. Това разнообразно съдържание свидетелства, от една страна, за проявен вече интерес към по-разнообразно четиво, за излизане вън от рамките на богослужебните и каноничните текстове, а, от друга, за стремежа да се поднесат съчинения, които да помогнат в борбата срещу ересите и да утвърдят позициите на православието. С други думи, сборникът е съставен в много случаи с оглед на нуждите на епохата. А се знае, че по времето именно на Иван Александър у нас има големи религиозни брожения,¹ които подкопават основите на господстващия строй.

Няма основание да се смята, че сборникът е променил родното си място не само по времето на Иван Александър, но и по времето на неговия наследник Иван Шишман (1371—1393). Във връзка обаче с турското нашествие към

⁷ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 68—69.

⁸ К. М. Куев, Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. Сборник „Търновска книжовна школа, 1371—1971“, София, 1974, с. 79—88; K. Kujev, Die Fahrten der Lowetsch-Sammlung vor 1331. Sp. Kurorte in Bulgarien, kn. 6, 1980, с. 10.

¹ К. Ф. Радченко, Религиозно и литературно движение в България в епоху перед турецким завоеванием, Киев, 1898.

края на XIV в. редица българи напускат родните си предели и се преселват северно от р. Дунав в днешните румънски земи, отнасяйки със себе си редица културни ценности (вж. главата за втория етап на миграцията). И днес в науката е установено, че във връзка именно с това нашествие от царската библиотека в Търново биват изнесени някои ръкописи: Иван Александровото (Лондонското) евангелие от 1356 г., Томичовият псалтир, Манасиевата хроника, преписана в Търново около 1345 г., съставеният през 1345 г. от поп Филип сборник пак по нареждане на Иван Александър и др. Тази съдба споделя и Лаврентиевият сборник от 1348 г.

Попадналите северно от р. Дунав наши ръкописи по-нататък имат различна съдба: едни остават във влахо-молдовските краища, други потеглят към Русия, където стават един от факторите за т. нар. „второ южнославянско влияние през XIV—XV в.“, трети продължават своя път към Запад, а четвърти към Атон. Прави впечатление, че в Атон биват пренесени някои ръкописи от царската библиотека в Търново: Ив. Александровото евангелие, Томичовият псалтир, поп Филиповият сборник от 1345 г. Тук бива донесен и Лаврентиевият сборник. Евангелието, псалтирът и Лаврентиевият сборник попадат в Атонския манастир „Св. Павел“, а поп Филиповият сборник — в „Хилендар“. Пренасянето на ръкописи от Влахия и Молдова в Атон става лесно разбираемо, като се имат предвид оживените връзки между тези княжества и атонските манастири през XVI—XVIII в. А манастирът „Св. Павел“ през съответното време за румънците е това, което за нас е „Зограф“, за сърбите „Хилендар“, за русите „Пантелеймон“ и т. н.

Не се знае обаче кой и кога точно е пренесъл сборника в манастира „Св. Павел“, тъй като няма никакви данни за това. Може само с положителност да се каже, че сборникът е попаднал в казания манастир преди средата на XVII в. Защото през 1655 г. Арсений Суханов, монах от Троицко-Сергиевата лавра, край Москва, по времето на своето последно пътуване по християнския Изток за събиране на гръцки и славянски ръкописи посещава манастира „Св. Павел“ и там в скита Иван Милостиви намира нашия сборник. За това се научаваме от една бележка, която Суханов пише собственоръчно в сборника: „163, взета от килията на господаря патриарха.“ Тук „163“ трябва да се чете 7163 (=1655). Заедно с другите събрани ръкописи Суханов отнася Лаврентиевия сборник в Москва и го предава в Синодалната (Патриаршеската библиотека, където и сега се пази цели двеста години — до средата на XIX в. За това често пъти този сборник се нарича „Синодален“.

Лаврентиевият сборник започва да привлича вниманието на учените едва през 20-те години на XIX в. Малко преди това под ръководството на Инокентий Херсонски бива съставен „Догматический сборник Восточной церкви“², в който на л. 1—6 е поместено Храбровото сказание „За буквите“ по текста в Лаврентиевия сборник.³ През 1824 г. К. Калайдович дава кратки сведения за

² Сега този сборник се намира в ЦГИАЛ, ф. 834, оп. 3, № 2080, Ленинград.

³ К. М. К у е в, Черноризец Храбър, София, 1976, с. 395.

сборника и по него печата Храбровото сказание⁴ и кратки фрагменти от Кириловото „Написание за правата вяра“. През 1841 г. на руски език бива публикувано Кириловото „Написание за правата вяра“, цялото по текста в нашия сборник.⁵ По всяка вероятност това издание е дело на Инокентий. В едно писмо от 28 декември 1854 г. до Бодянский Инокентий пише, че по-рано сборникът е бил у него, но отдавна го е върнал.⁶ Следите му за известно време се губят. Когато умира Ив. Сахаров (1863 г.), част от неговата сбирка попада в Публичната библиотека. И между постъпилите в библиотеката ръкописи се намира и нашият сборник. Сега той е под сигнатура: F.I.376.⁷ Кога и как Сахаров става собственик на сборника, остава в тайна.

За Лаврентиевия сборник в науката се говори като за ценен среднобългарски писмен паметник. Проучен и издаден е от К. Куев през 1981 г.⁷

32. Съдбата на два търновски ръкописа от средата на XVI в.

През 1348 г. поп Теотокий Псилица превежда от гръцки на български в Търново тълковното евангелие на Теофилакт Охридски (върху Йоан), съдържащо 217 л., 1°, полуустав, българска редакция. На л. 217 има приписка от преводача, че евангелието е писано по времето на търновския патриарх Симеон в годината 1348: „Слава тебе, боже наш, слава тебе! И пак ще река, слава тебе! Защото без тебе не става нито словото, нито делото. Преведе се това Благовестие на Йоан Богослов от гръцки на български с повелението и трудолюбивия подвиг на всеосвещения патриарх на богоспасаемия царевград Търново и на цяла България кир Симеон заедно с неговите отговори от ръката на поп Теотокий, наричан Псилица, в годината 6856, индикт 1.“¹ Или: 6856—5508=1348. Индиктът отговаря на годината.

Приблизително по същото време се появяват и Пандектите на Никон Черногорец (XI в.), в които се тълкуват господните заповеди. Никон е антиохийски монах, който се слави в историята на християнската книжнина със своите Пандекти, разпространявани обикновено в два тома поради големия им обем.

Когато Теодосий Търновски става глава на българската църква, той подарява тези книги на Зографския манастир „Св. Георги“, където по-рано бил

⁴ К. Ф. К а л а й д о в и ч, Йоани, эксарх болгарский, Москва, 1824, с. 87—88.

⁵ Воскресное чтение, Киев, 1841, № 45, с. 407—412.

⁶ Записки императорского Одесского общества истории и древностей, т. XIII, Одесса, 1883, с. 271.

⁷ К. М. К у е в, Судьба сборника Ивана Александра 1348 года. Труды ОДРЛ, т. XXIV, Ленинград, 1969, с. 117—121; К. К у е в, Иван Александровият сборник от 1348 г., София, 1981.

¹ Приписката е печатана най-напред от П. С ы р к у, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб, 1898, с. 473. Сырку научава за всичко това от Н. П. Лихачов, който по това време печата своя труд „Палеографическое значение бумажных водяных знаков“, т. I, 1899, с. 78—80. През 1961 г. имах възможността да се запозная непосредствено с ръкописа. Преводът е от К. Куев Вж. и Ив. Д у й ч е в, Из старата българска книжнина, II, София, 1943, с. 135—136

известно време монах. За това научаваме от приписката в евангелието (л. 2176), която следва след приписката на Псилица: „Теодосий, по милост божия патриарх на царевград Търново и на всички българи. Послание до добрите братя, които живеят в Света гора Атонска, в манастира на светия великомъченик и победоносец Христов Георги, наречен Зографски, гдето аз бях възпитан в молитвите на светия великомъченик Георги и на преподобните и богоносни наши отци и в моя живот дори телесно, но със светите ваши молитви да сподоби господ бог и душевно. Изпратих на ваша светост тези две боговдъхновени книги — благовестието на господата бога и спасителя наш Исус Христос от Йоан и книгата на свети Никона — тълкованията на господните заповеди, да ги имате, да ги прочитате за ваше утешение и полза и да поменувате наше смирение.“²

Колко време подарените от Теодосий две книги са собственост на Зографския манастир, кога и при какви обстоятелства те са променили своето местонахождение, днес не може да се каже по липса на данни. Затова тук могат да се правят само предположения. Възможно е те да са отнесени направо от Зограф в Русия; възможно е пренасянето да е станало и посредством Молдова, която през XVI—XVII в. е в много оживени връзки с Атон.

В края на XIX в. руският историк и палеограф Николай Петрович Лихачов (1862—1935), изучавайки водните знаци, попада на писаното от Псилица евангелие, намираше се тогава в частни ръце — у Елпидефор Василевич Барсов (1836—1917), руски етнограф, археолог и събирач на ръкописи. През 1917 г. Барсовата сбирка постъпва в ГИМ, Москва, където и сега се пази, запазвайки своята самостоятелност. Въпросният ръкопис тук е под сигнатура Б а р с. № 115. Кога и как Барсов става собственик на въпросното евангелие, не се знае.

Все по това време Н. П. Лихачов попада и на друг ръкопис, в който намираме същия подпис на Теодосий, който имаме и в писаното от Псилица през 1348 г. евангелие. Кратки сведения за тази находка Лихачов дава през 1905 г.: намерил ръкописа преди известно време; много от бележките пострадали; дават се някои палеографски сведения; ръкописът произхожда приблизително от същото време, от което е и евангелието; това е част от Никоновите Пандекти; от ръкописа липсват някои листа и др. Лихачов печата и няколко снимки, между които и снимка на монограмата на Теодосий.³ След смъртта на Лихачов (1935) сбирката му остава в ЛОИИ, където и сега се нами-

² Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 235; Р. Павлова, Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. Език и литература, кн. 2 (1975), с. 25. Преводът е от Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София 1944, с. 171.

³ Н. П. Лихачев, Рукопись, принадлежащая патриарху Феодосию Търновскому. Известия ОРЯС, т. X, кн. 4, СПб., 1905, с. 312—319; Оттук после Йорд. Иванов взема снимката и я печата в Български старини из Македония, с. 235. Думата е за патриарх Т. Търновски II. У Лихачов са попаднали някои ръкописи от Руския археологически институт в Цариград, който през 1898 г. урежда специална експедиция за събиране на ръкописи. Вж. Вл. Мошин, Южнославянските ръкописи во Ленинградското отделение на историческият институт на Академията на науките на СССР. Македонски архивист, кн. I, Скопје, 1972, с. 53—54.

ра. Въпросният ръкопис е под сигнатура: архив ЛОИИ, русская секция, колл Лихачева, оп. 1, № 502.⁴ Тази част на Пандектите съдържа 225 л. голям формат, гл. 1—30. Палеографските особености на ръкописа са дадени у Лавров.⁵

След статията на Лихачов дълго време науката не успява да намери останалата част на Никоновите Пандекти. Едва напоследък Николай Борисович Тихомиров, сътрудник на Отдела за ръкописи при библиотеката „Ленин“ в Москва, започна да говори, че втората част на Пандектите се намира в Москва в сбирката на Е. Е. Егоров, № 1. В „Лист использования документов“ Тихомиров пише на 7. III. 1967 г. следното: „2-я часть этой рукописи — главы 33—63, в ГБЛ собр. Е. Е. Егорова, ф. 98, № 1“. И наистина проучванията, които направи Р. Павлова по въпроса, действително потвърдиха изказаната от Н. Б. Тихомиров мисъл.⁶ Павлова дава и първите по-подробни сведения за Егоровата част: има 380 л., форматът е много голям, българска редакция; съдържа гл. 31—63. По този начин двете части напълно се допълват и образуват едно цяло.

На л. 8 в Егоровата част също има подпис на Теодосий Търновски: „Теодосий с милост божия архиепископ на славния царевград Търново и патриарх на всички българи подари тази книга на св. Никона в Зографския манастир на светия великомъченик и победоносец Христов Георги. Вечна му памет.“ Този надпис не е от ръката на Теодосий, поставен е от друго лице покъсно. Различията между него и останалите два подписа — в евангелието от 1348 г. и в Ленинградската част на Пандектите — са значителни.⁷

Върху историята на Егоровата част известна светлина хвърля бележката на л. 96. От нея се вижда, че през XVIII в. ръкописът е бил собственост на Малиноостровския манастир, намиращ се недалеч от Вятка, край Гомел (в наше време Новозибковски район). През 7303 (7303—5508=1795) ръкописът е реставриран от монах Петър по поръка на московския търговец Алексей Андреевич Мошен. На края на бележката четем: „7303 година, месец ноември, 6 ден.“ Тук годината 1795 е по януарската година. Но тук е казано, че работата е извършена през м. ноември. В такъв случай, ако се вземе септемврийската година, ще се получи 1796.

Както се вижда, по старообрядческа линия ръкописът попада в Москва. По тази линия ще да е попаднал и в ръцете на Егоров, който също е старообреец и търговец на ръкописи в Москва — принадлежал към старообрядческия център Преображенско кладбище.

⁴ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории Москва—Ленинград, 1958, с. 412.

⁵ П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Энциклопедия славянской филологии, вып. 4, 1, Петроград, 1914, с. 158—159.

⁶ Р. Павлова, Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. Език и литература, кн. 2, 1975, с. 25—38.

⁷ Пак там, с. 27—28.

33. Лесновски паренесис

През 1353 г. в Лесновския манастир¹, Кратовско, се преписва Паренесис на Ефрем Сирин (IV в.). Кой е книжовникът, не се знае, защото е скрил името си зад фразата тахате чрьньць.² Ако се съди по почерка, ръкописът, изглежда, е писан от оня Станислав, който през 1330 г. пише в същия манастир Пролог и през 1342 г. т. нар. Оливеров миней, или пък от някой негов ученик. Ръкописът е на пергамент, средно-уставно писмо, 4°, българска редакция. Но и този ценен среднобългарски паметник не е цял; части от него днес се намират в три различни книгохранилища; има много листа безследно изчезнали.

1. *Софийска част.* По-голямата част от ръкописа днес се намира в Народната библиотека в София (№151) и е описана от Б. Цонев.³ На л. 1 отгоре има заставка, а след нея заглавието: кннгы стго ефрема гл҃емыѣ грѣцскымъ

азыкомъ, паренеснсь. сказаетжеса паренеснсь, прѣтча оутѣшенїе. мленїе, повченїе, наказанїе. полезнаа и разлнчнаа. Началото на текста започва: бѣ нѣкто на въстоуѣ мѣжѣ, именовъ ефрема. снрвень сѣн родомъ . . . Това е из житието на Ефрем Сирин и служи като предговор.

В Софийската част липсват много листа: първият и последният лист от първата тетрада, един лист между 32 и 33, цялата осма тетрада между л. 53 и 54, един лист между л. 186 и 187. Целият ръкопис по-рано е съдържал 42 тетради (мв) от по осем листа; последната тетрада е имала 4 л., от които сега са запазени само 2. Така че днес Софийската част има 315 л.

2. *Белградска част.* Третият лист от последната тетрада, от 42-та, се намира в Народната библиотека в Белград, където се пази под № 237.⁴ Доставен е в библиотеката от „Милан Ковачевич, учител в Стара Сърбия“, заедно с други ръкописи. Кога обаче е станало това точно, не се знае. На този лист е приписката на преписвача (последствието), която гласи: „Написана бе тази книга, наречена свети Ефрем, в Злетовската земя, в мястото, наречено Лесново, в обителта на светия първовоеначалник Михаил, във времето на благоверния и христолубивия български цар Иван Александър и на благоверния и христолубивия свети цар на сръбската и гръцката земя Стефан, и на великия деспот Йоан Оливер, ктитора на този храм, и при всеосвещения архиерей на тази земя господин Арсений, който повели на моята бедност, монах Тахота (?), да напише тази книга . . . По повеля на моя господар епископа Арсений на“

¹ Йорд. Иванов, Северна Македония, София, 1906, с. 95—101; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 161—172.

² К. М. Кувев, За думата тахъ в старославянските ръкописи. Славистични изследвания, III, София, 1973, с. 64—65. Това е технически термин, възприет от византийската книжнина.

³ Б. Цонев, Из Софийской национальной библиотеки. Сборник в честь В. И. Ламанского, II, СПб, 1908, с. 902—924; Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, I, 1910, с. 205—218, № 297 (151).

⁴ Лjub. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду, Београд, 1903, с. 188, № 433 (237).

писах тази книга в годината 6861, индикт 6-и.“ Или: 6861—5508=1353. Приписката е много важна и затова е обнародвана много пъти.⁵ Защото приписки, в които се дават конкретни данни за появата на този или онзи ръкопис, са рядко явление в старобългарската литература. Макар Лесново по онова време да е под сръбска власт, преписвачът споменава името на българския владетел на първо място, защото има българско съзнание, защото е българин. Илински изрично пише: „Аз не мога да намеря друго обяснение на това явление освен българския патриотизъм на писача на ръкописа.“⁶

3. *Ленинградска част.* В сбирката на Ал. Гилфердинг, която сега е в Публичната библиотека в Ленинград, се намира един лист (F.п.163) от Лесновския паренесис. Гилфердинг го е намерил по време на своето пътуване из Македония през 1868 г.

34. Българският превод на Манасиевата хроника

По времето на Иван Александър, приблизително между 1337 и 1340 г., в Търново неизвестен преводач превежда по нареждане на владетеля от гръцки на български стихотворната хроника на византийския летописец Константин Манаси от XII в.¹ Преводът е направен по византийската стихотворна версия, а не по нейните прозаични преправки. Очевидно нашият преводач е бил в голямо затруднение да предаде особеностите на византийския десетостъпен ямбически стих с цезура след осмата сричка и затова е прибегнал до немерената реч. За съжаление този превод не е запазен. Обаче до нас са дошли по-късни преписи, всички възхождащи към българския превод от четвъртото десетилетие на XIV в. Два от тях (Московският и Ватиканският) са от Иван Александрово време, а останалите са по-късни.

1. *Московски препис.* Преписът е поместен в сборник от 1345 г., съставен от поп Филип в Търново по нареждане на Иван Александър; съдържа 140 л., 1°, пергамент и хартия, полуустав, българска редакция. Че действително ръкописът е изготвен за Иван Александър, се вижда от следните думи,

⁵ Ст. Новаковић. Српски поменици. Гласник, XI, II (1875), с. 15; Б. Цонев, Из Софийской Национальной библиотеки, с. 915—916; Б. Цонев, Опис, I, с. 217; Йорд. Иванов, Български старини, с. 164—165; Г. Ильинский, Запись в Лесновском Паренесисе Ефрема Сирина 1353 г. СпБАН, кн. 45 (1933), с. 73; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1943, с. 139; П. Динев, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература, София, 1961, с. 271; II изд. (1967), с. 321; III изд. (1974), с. 321. Преводът е от Дуйчев, цит. съч., с. 139. Днес листът с приписката вече не съществува, тъй като е унищожен през м. април 1941 г. по време на бомбардировката на Белградската библиотека.

⁶ Гр. Ильинский, цит. съч., с. 72.

¹ M. Weingart, Byzantische Chroniken in literatur- u. kirchenslavischen. Pehled a rozbor filologicky. I, Bratislava, 1922, с. 160—219; Ю. Трифонов, Византийските хроники в църковно-славянската книжнина: Известия на Историческото дружество, VI (1924), с. 180—181; Ю. Трифонов, Бележки към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Известия на българския археологически институт, II (1923—1924), с. 137—173.

поставени на първия лист над заставката: „Тази книга бе преведена от гръцки език [по повеля или за] цар Александър.“ Кой пък е писал, личи от приписката на последния 140 лист. „Слава на бога, прославян в Троицата, който в малко извършва големи дела, та бидоха преписани и тези малки и много полезни слова по повеля на моя господар, благородния, христолюбивия, превисокия и мощния цар, прекрасния Иван Александър, в годината 6853, индикт . . . , преписа поп Филип по повеля . . . “² Или: 6853—5508=1345 (от 1. IX. 1344 до 31. VIII. 1345).

Към края на XIV в. във връзка с турското нашествие сборникът бива изнесен северно от р. Дунав в днешните румънски предели, а оттам попада в Хилендарския манастир на Атон. През 1655 г. тук именно го намира руският монах Арсений Суханов, изпратен от патриарх Никон да събира гръцки и славянски ръкописи по православния Изток, необходими за проектираната от него реформа на богослужебните книги. Суханов отнася ръкописа в Русия и го предава в Синодалната библиотека в Москва. Затова се и нарича обикновено „Московски препис“. През 1920 г. Синодалната библиотека бива предадена в Историческия музей (ГИМ) в Москва, където и сега се намира, като запазва своята самостоятелност. Въпросният ръкопис тук е под сигнатура: Син. 38.

Върху този сборник има досега общи бележки, но той не е изследван цялостно. Преписът на хрониката обаче е издаден от румънския славист Йоан Богдан с варианти по Тулчанския и Ватиканския.^{2a}

2. *Ватикански препис*. Ръкописът съдържа 206 л., 1°, пергамент, устав, българска редакция. Първоначално е съдържал само Манасиевата хроника. За разлика от други преписи този е богато украсен с миниатюри — всичко 69 със 109 сцени: из библейската и източната история, римската история, византийската и българската история; три миниатюри се отнасят до българо-руските и една до руско-византийските отношения. Че и този ръкопис е бил предназначен за Иван Александър, личи много добре от три миниатюри: Христос, Иван Александър и Манасий (л. 1); смъртта на Иван Асен, син на Иван Александър (л. 2); Иван Александър със своите трима синове: Михаил, Срацимир и Иван Асен (л. 205).

И този ръкопис бива изнесен от Търново във връзка с турското нашествие, само че съдбата го отнася към Далмация. С течение на времето върху него се появяват редица надписи на латински език.³ Неизвестно как към 1475—1481 г. ръкописът попада заедно с други ръкописи от сбирката на Никола Катарски, епископ на Модрос в Хърватско, във Ватиканската библиотека, където и сега се съхранява под сигнатура: *Codex Vaticanus Slav. II*.

С течение на времето Ватиканският ръкопис става предмет на особено внимание от страна на учените. Първ го описва обстойно и научно Йосиф

² Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1943, с. 130.

^{2a} Ioan Bogdan, *Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgara*, București, 1922. Изданието е посмъртно: снабдено е и с речник. G. Mihaila, Ioan Bogdan (1864—1919), в Ioan Bogdan *Scrieri alese*, București, 1968.

³ Ив. Дуйчев, Латинските надписи по Ватиканския препис на Манасиевата хроника. Известия на Българския археологически институт, VIII (1934), с. 369—378.

Симон Асемани (1687—1768), префект на Ватиканската библиотека, през 1755 г.⁴ Това е началото на научното изучаване на ръкописа. Редят се след това редица други славянски и неславянски учени, които проявяват интерес към нашия паметник: Михаил К. Бобровски (1785—1848), А. Чертков (1789—1858), Михаил Погодин (1800—1875), Марин Дринов (1838—1906), Константин Иречек (1852—1918) и др.⁵ В резултат на това натрупана е вече значителна литература. Изследвани и издадени са вече и миниатюрите.⁶ Имаме и фототипно издание на ръкописа.⁷

Ватиканският препис на Манасиевата хроника се ползува с голяма популярност между учените поради богатата си украса.

3. *Хилендарски препис*. Преписът е поместен в сборник от 1510 г., съдържащ 157 л., 1°, сръбска редакция, собственост на Хилендарския манастир (№ 333). Направен е въз основа на първообраз, напомнящ Московския препис. А знае се, че Поп-Филипоповият сборник от 1345 г., в който е поместен Московският препис, дълго време — до 1655 г. — се намира именно в Хилендар. Хрониката тук започва от л. 39. В този препис има редица глоси, важни за нашата история; издавани са няколко пъти.⁸

4. *Тулчански препис*. Намира се в сборник от XVI—XVII в., съдържащ 254 л., 4°, полуустав, търновско правописание. Хрониката е на л. 102—234.⁹ Далечната съдба на сборника не ни е известна. От една приписка на л. 296 на руски език узнаваме, че в началото на XVIII в. той е в ръцете на йерей Георги, който го получил от попадията на покойния поп Урсул, протопоп в Яш, Молдова. Бележката е от 25 януари 7218 г. (7218—5508=1710). По-късно, неизвестно кога точно и по какъв начин, сборникът попада в ръцете на руски старообрядец в околността на устието на р. Дунав. На 4 август 1861 г. панагюрецът Манчо Ненов Джуджов успява да купи ръкописа от старообрядеца за 5 рубли. За това научаваме от бележката на л. 366: „Тая книга на Манчо Ненов Джуджов купи сж за 5 рубли. въ лѣто господне 1861, месеца августа 4-й день. Положихъ сичкия си трудъ доде ѿ искохам от единъ липованинъ! бо-жел! старобългарска рѣкописна, летопись и други разни. М. Н. Д.“ Малко по-късно Джуджов дава ръкописа за временно съхранение в българското читалище в гр. Тулча. На л. 1 в сборника има следната бележка: „Отъ книгитѣ на Манчо Н. Джуджовъ, който я остава приврѣменно в Тулчанското българско

⁴ Joseph Simonius Assemanus, *Kalendaria Ecclesiae Universae*. Tomus V. *Kalendaria Ecclesiae Slavicae sive Graeco-Mosche, Romae*, 1755, с. 203—207.

⁵ Ив. Дуйчев, *Летописа на Константин Манаси*, София, 1963, с. XIII—XXXVI. Заслугите на отделните учени тук са проследени подробно.

⁶ Б. Филов, *Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека*, София, 1927. Ив. Дуйчев, *Миниатюрите на Манасиевата летопис*, София, 1962. Тук миниатюрите са цитирани.

⁷ Ив. Дуйчев, *Летописа на Константин Манаси*. Тук е дадена и цялата литература по въпроса.

⁸ Н. Дучић, *Књижевни радони*, IV, Београд, 1895, с. 132—140; Йорд. Иванов, *Български старини из Македония*, София, 1931, т. 620—623.

⁹ А. И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*. СБОРЯС, т. 79 (1905), с. 839—842. Яцимирски описва сборника като собственост на нашето читалище в Тулча

читалище. Зебилъ, 3 септември 1869.“ В една бележка в часослов от XVI в.¹⁰ намиращ се сега в Народната библиотека в София под № 629(84), л. 19—20, четем: „Принадлежи тая книга на священник Манчо Джуджовъ от Панагюрище, ржкоположенъ за града Махмудие, Тулчански округъ от Видински митрополитъ Антимъ въ лѣт гдне 1870, месец юлѣй 26 день, свящ М. Н. Джуджов. Оставихъ книгата лѣтописъ Манасия царя въ Тулчанското читалище въ библиотеката на сохранение да се прибере отъ децата ако умра азъ.“¹¹

По-късно, около 1895—1896 г., румънският славист Йозн Богдан взема сборника срещу разписка във връзка с някои негови научни занимания.¹² Богдан дълго време не връща ръкописа и той по някакъв начин попада в Академията на науките в Букурещ, където и сега се намира под сигнатура: Mss. slav. 649. Преписът е използван от Богдан за разночетения при изданието на Московския препис.

5. *Новгородски препис*. Този препис е поместен в сборник от XVII в., порано собственост на библиотеката при катедралата „Св. София“ в Новгород. Сега ръкописът е в Публичната библиотека в Ленинград под сигнатура: Соф. 1497.¹³ Ръкописът е руски извод. Преписът не е проучен.

Засега науката не разполага с издание на Манасиевата хроника по всички преписи. С тази тежка задача се е заловила Марина Алексеева Салмина от Института за руска литература при Академията на науките в Ленинград.

35. Поп Филипов сборник от 1345 година

През 1345 г. в Търново се появява сборник, съставен от поп Филип по нареждане на владетеля цар Иван Александър. Сборникът сега съдържа 140 л. голям формат, бомбицина, полуустав, среднобългарска редакция. Предназначен е за домашно четиво на царската фамилия. За всичко това научаваме от приписката, намираща се на края на ръкописа: „Слава на бога, прославян в Троицата, който в малко извършва големи дела, та бидоха преписани и тези малки и многополезни слова по повелята на моя господар, благородния, христолубивия, превисокия и мощния цар, прекрасния Иван Александър, в годината 6853. индикт . . . Преписа ги поп Филипп по повеля . . . “¹ Приписката

¹⁰ Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, II, София, 1923, с. 147, № 629 (84). Джуджов е бил учител в с. Зебил. За него виж още: Д. Попов, Прозвището на Левски, в-к Зора, бр. 7013 от 8. XI. 1942 г., с. 8; Д. Сяров, Тулчанският препис. В-к Народна култура, IV, бр. 35 от 27 август 1960, с. 3.

¹¹ Б. Цонев, Опис, II, с. 147.

¹² За този сборник Богдан говори най-напред в труда си *Cronice inedite atinǎitoare de istoria. românilor*, Bucureşti, 1895, с. 4—12.

¹³ М. А. Салмина, „Ентинарий“ в „Повести о зачале Москвы“. Труды отдела древнерусской литературы, т. XV. Москва — Ленинград, 1958, с. 362—363.

¹ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 129—130, Приписката е

е повредена: няма индикта и след израза „по повеля“ е откъснато. Или: 6853—5508=1345. Като се има предвид, че по онова време изчисленията вървят по септемврийската година, то числото 6853 обхваща времето от 1 септември 1344 г. до 31 август 1345 г. Днес обикновено се сочи годината 1345 като година на появата на сборника, познат досега в науката като Поп Филипов сборник.² Той обаче може да бъде наречен и Иван Александров от 1345 г., тъй като това заглавие е много по-насочващо, много по-информиращо. Този ръкопис е вторият, погледнато хронологически, съставен по повелата на Иван Александър, първият е т. нар. Софийски (Кукленски) песнинец от 1337 г. който сега се намира в ръкописната сбирка при Българската академия на науките в София.

Съдържанието на сборника от 1345 г. е богословско и историческо „Въпроси и отговори за св. Троица“ от Кирил Александрийски, „Кратко изложение за правоверната вяра“ от Йоан Философ, „Първото слово от Шестоднев“ от Севериан Гавалски, Манасиевата хроника в среднобългарски превод (л. 38—131), сведения за вселенските събори и др. В редица отношения съдържанието на сборника от 1345 г. се покрива със съдържанието на сборника от сбирката на Ал. Ив. Яцимирски, писан в гр. Ловеч преди 1331 г.³

По всичко изглежда, че сборникът не е променил местонахождението си преди падането на Търново под османско иго. В края обаче на XIV в., когато османската опасност надвисва над родината, мнозина родолюбиви българи избягват от родните предели и търсят убежище преди всичко в земите северно от р. Дунав, които в оня момент са по-далеко от опасността. Днес знаем много добре, че редица ръкописи от нашите земи във връзка с османското нашествие биват изнесени към днешните румънски предели (Иван Александровият сборник от 1348 г., Томичовият псалтир, Ловчанския сборник отпреди 1331 г., Иван Александровото евангелие от 1356 г. и др.; срв. и главата „Турското нашествие и съдбата на нашето ръкописно наследство“). По всяка вероятност във връзка с това нашествие ще да е изнесен и този сборник северно от р. Дунав. И по-късно вече от румънските предели той бива отнесен

издавана много пъти по различни поводи. Срещаме я още: П. Гудев, Български ръкопис в Ватикана. СбНУ, кн. VI, 1891, с. 358—359; К. Радченко, Отчет о занятиях рукописями в библиотеках и других учебных учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1898 года. В: Университетские известия, год. 38, № 4 — апрел, Киев, 1898, с. 20; М. Дринов, Труды на М. С. Дринов, т. II, София, 1911, с. 99; Б. Цонев, История на българский язык, т. I, София, 1919; II издание 1940, с. 192; Юрд. Трифонов, Белѣжки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. В: Известия на българския археологически институт, кн. II, София, 1924, с. 154; И. И. Срезневский, Сведения и заметки, 1879, бр. XIII, с. 28—29; M. Weingardt, Byzantinské kroniky v literatuře církevněslovanské, I, Bratislava, 1923, с. 168; В. Гюзелев, Христоматия по история на България, ч. 2, София, 1978, с. 418 (на новобългарски).

² Други творби от поп Филип засега не са известни.

³ По-подробно за съдържанието вж. К. Радченко, цит. съч., с. 6—20. Първ Радченко обръща внимание на сходството между съдържанието на сборника от 1345 г. и сборника от сбирката на Яцимирски. Вж. К. Радченко, цит. съч., с. 20—23; А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей. Тексты и заметки, Москва, 1898.

в Атон. По този път са минали и други ръкописи от Търново: Иван Александровото евангелие от 1356 г., Томичовият псалтир, Иван Александровият сборник от 1348 г. и т. н. В Атон сборникът попада в Хилендарския манастир, но кога точно става това, не се знае, защото няма никакви конкретни данни. Знае се само това, че през 1655 г. руският монах Арсений Суханов го намира в Хилендар и го отнася в Русия. А че това е така, свидетелствува подписът на Суханов на л. 1 „Арсеній“, Тази практика руският монах е приложил и в други ръкописи. Отнесени в Русия, ръкописите стават собственост на Московската синодална библиотека. Когато патриарх Никон бива заточен във Воскресенския манастир, намиращ се западно от Москва, той взема със себе си някои от донесените от Атон ръкописи от Суханов. Между тези ръкописи е и ръкописът на поп Филип. За това свидетелствува бележката на Никон от 1661 г. По-късно някои от тези ръкописи отново биват върнати в Синодалната библиотека. Такъв е случаят и с този сборник.

През 1920 г. Синодалната библиотека бива преместена от Кремъл в ГИМ, Москва,⁴ където понастоящем се намира, запазвайки своята самостоятелност. Тук поп Филиповият сборник сета е под сигнатура: Син. 38.

Сборникът започва да привлича вниманието на учените още през първата половина на XIX в. Доколкото ми е известно, пръв в науката съобщава за този сборник Константин Калайдович през 1824 г. Говорейки за приписката на монах Лаврентий в сборника от 1348 г., той отбелязва съвсем накратко, че в Синодалната библиотека има още един сборник (№ 38), пергамент, писан от поп Филип през 1345 г. за същия Иван Александър.⁵ По-късно руският учен А. Чертков (1789—1858) започва да обръща внимание на сборника с оглед на среднобългарския превод на Манасиевата хроника,⁶ поместен тук на л. 38—131. Пак руски учен, П. С. Билярски (1815—1862), приблизително по същото време се занимава с Московския препис с оглед на езика.⁷ Към края на XIX в. К. Радченко дава вече подробно описание на съдържанието на целия сборник.⁸ През 1922 г. румънският учен Богдан издава преписа на Манасиевата хроника главно по сборника от 1345 г. Изданието на Богдан е снабдено с речник на текста.⁹

Така че за сборника от 1345 г. в науката се говори вече твърде много преди всичко във връзка с поместения в него среднобългарски превод на Манасиевата хроника. Обаче като цялост той остава все още настрана от зрителното поле на учените. Засега мога с увереност да кажа, че сведенията в два-

⁴ М. В. Шепкина и Т. Н. Протасьева. Сокровища древней письменности и старой печати, Москва, 1958, с. 12.

⁵ К. Калайдович, Йоан, екзарх болгарский, Москва, 1824, с. 88, 115.

⁶ А. Чертков, О переводе Манасийной летописи на славянский язык по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки, Москва, 1842.

⁷ П. С. Билярский, О среднеболгарском вокализме по патриашему списку летописи Манасия, СПб, 1847; II издание 1858.

⁸ К. Радченко, Отчет, с. 6—20; срв. и П. А. Сырку, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб, 1898, с. 418—421.

⁹ J. Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgară, București, 1922.

та сборника — на Яцимирски и на поп Филип — за вселенските събори напълно съвпадат.¹⁰ Това обстоятелство ми даде основание да предположа, че Ловчанският сборник е бил познат на поп Филип преди 1331 г.

36. Видинско евангелие на цар Иван Срацимир

В сбирката на лорд Робърт Кързън, съхранявана сега в Британския музей в Лондон, се намира ръкопис от средата на XIV в., л. 208, 4^о, груб пергамент, българска редакция, без начало и край. Почеркът напомня на Бдинския сборник от 1360 г. Преди всяко евангелие заглавията са киновърти и жълти. В своя каталог Кързън пише за ръкописа: „Той е четвроевангелие, кварто на големина, облечено в синьо кадифе; ръкописът не е пълен. Заглавията на евангелията са направени с красиви и с груби червени и жълти украшения. В края на книгата има 23 листа, върху които е написано съдържанието и една забележка с карминово мастило.“¹ Тази приписка е на л. 270б и гласи: „Слава на предвечното и (благо) начало, на събезначалното Слово и на Светия Дух, сиреч на безначалното и неразделно и съвечно божество на Света Троица. С изволение-то и съдействието на Света Троица бе наченато това свето и божествено дело — книгата, наречена по гръцки „тетраевангелие“ — с голям труд и внимание за силата на моята бедност, по времето, когато носеше на главата венеца на царството и държавата в ръка скиптъра благочестивият и велик цар Иван Александър заедно със своя син, младия цар Иван Срацимир, а църковния стълб управляваше патриархът господин Теодосий. Писано бе прочее това свето дело във великия и многолюден град Бдин, по повеля и желания на великия всеосвещен митрополит господин Даниил. А аз, недостойният и груб, се боях да начена това дело в Христа, надвишаващо моите сили, но бидейки сродник на този свети митрополит, а още повече свикнал на послушание, не пожелах да непокорствувам. Поради това, моля ви вас, които четете и преписвате, не злословете, но по-скоро благославяйте, та и вие да се сподобите от оновова, който изпълнява молитвите на тези, които се молят, и благославя годините на праведниците.“²

Досега приписката е издавана много пъти в оригинал и превод, и то както в наши издания, така и в чуждестранни.³

¹⁰ К. М. Куев, Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. В: Търновска книжовна школа 1371—1971, Велико Търново, 1974, с. 84; К. Kujeu, Die Fahrten der Lowetsch-Sammlung vor 1331. Sp. Kurorte in Bulgarien, 6, 1980, с. 10.

¹ П. Т. Гудев, Български ръкописи в библиотеката на лорд Зауч. СбНУ, т. VIII, 1892, с. 166.

² Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 169—170 (оригинал и превод); вж. и сборника писахме да се знае. София, 1984, с. 20 (по Дуйчев).

³ Ф. Успенский, О некоторых славянских и по славянски написанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде. В: ЖМНП сентябр, ч. СХСХ. отд. 2, СПб, 1878, с. 3; К. Я. Грот, Лондонские заметки. РФВ, год. IX, т. 17, Варшава, 1887, с. 3; П. Т. Гудев, цит. съч. с. 166—167 (оригинал); П. А. Сырку, Время и жизнь патриарха Ефимия Терновского, СПб., 1898, с. 442 (оригинал). П. А. Сырку, Славянские и русские рукописи Британского музея в

Както се вижда, ръкописът е писан във Видин по поръка на видинският митрополит Даниил, по времето на Иван Александър и неговия син Иван Срацимир и по времето на търновския митрополит Теодосий. Книжовникът се издава като роднина (жжика) на Даниил. Не е посочена обаче годината на написването. Но въз основа на месецеслова, където е казано, че съответната година е високосна и индиктът е „първи“, П. Т. Гудев приема годината 1348.⁴ И действително на тази година отговарят двете условия — годината наистина е високосна и индиктът е „първи“. Или: $1348 + 5508 = 6856 : 15 = 457,1$. От друга страна, знаем, че през 1348 г. Теодосий вече е патриарх.⁵ Изобщо обстоятелството, че в приписката се споменава Иван Александър като търновски владетел и Теодосий като търновски патриарх, показва, че ръкописът е писан преди Срацимир да се е свързал в черковно отношение с Цариградската патриаршия.⁶ В противен случай тези имена едва ли биха фигурирали тук. Всичко това свидетелствува за зависимостта на Видин от Търново. При това положение годината 1348 изглежда като най-вероятна рождена дата на ръкописа.

Докога ръкописът стои в родния си град, при какви обстоятелства го напуска и къде попада най-напред, са въпроси, на които не може да се отговори по липса на конкретни данни. Възможно е да е отнесен направо от Видин в Атон, но възможно е също така да е отнесен в днешните румънски предели и оттам в Атон. Както и да е, Кързън го намира в манастира „Каракал“ на Атон и го отнася в Англия. На вътрешната страна на първата корица се намира следната бележка: „Robert Curzon brought from the Monastery of Caracalla on Mounth Athos, 1837“. (Робърт Кързън го донесе от манастира „Каракала“ на планината Атон, 1837.)

За този ръкопис досега е писано много малко, и то във формата на кратко описание. Освен това той често пъти остава вън от зрителното поле на учения. Обнародваният кратък текст от ръкописа не дава възможност да се направят никакви по-подробни езикови заключения. Паметникът е юсов и познава замяната на носовките. Ето няколко примера: кѣпрѣснѣж (вм. -шѣ) и рѣкошѣж (вм. -шѣ) емѣ; прѣндѣшѣж (вм. -шѣ) оученици; ѡсѣднѣшѣж (вм. -шѣ); сътворнѣшѣж (вм. -шѣ); м. ж. р. п. моѣж вм. моѣнѣ (ѡшѣ снѣи моѣж), по снѣи моѣж хѣудѣстн вм. моѣнѣ; мѣре своѣж, р. ед. своѣнѣ, и др. Носовките не се йотуват.

Лондоне, СПб, 1908, с. 22—23 (оригинал); П. Динев. Старобългарски страници. Антология, София, 1966, с. 358 (превод по Дуйчев); П. Петров и В. Гюзелев, Христоматия по история на България, ч. 2, София, 1978, с. 422 (превод на Дуйчев).

⁴ П. Т. Гудев, цит. съч., с. 167.

⁵ През 1348 г. Теодосий праща на Зограф Пандектите на Никон Черногорец и едно евангелие, в които се подписва „Теодосий, по милост божия и патриарх на царевград Търново“. По-подробно вж. тук в третия раздел „Съдбата на два търновски ръкописа от средата на XIV в.“.

⁶ Макар Видин дълго време да е отделно владение, все пак той влиза в територията на Търновското царство. Така че и Срацимир отначало е в добри отношения с баща си. Отрицателното му отношение към Търново се засилва през втората половина на XIV в. и особено след смъртта на баща му през 1371 г. И сега именно за да подчертае, че няма нищо общо с Търново, той се подчинява в черковно отношение на Цариградската патриаршия.

37. Иван Александровото (Лондонското) четириевангелие

През 1356 г. (6864—5508 = 1356) монах Симон пише в Търново по нареждане на цар Иван Александър четириевангелие за царската библиотека. Ръкописът съдържа 268 пергаментни листа, размер 33×24,3 см, българска редакция и е богато илюстриран. Това е най-богатият с миниатюри среднобългарски паметник. Първото изображение е на деспот Константин и трите дъщери на Иван Александър (Кера-Тамара, Кераца и Десислава), а второто е на Иван Александър с втората му жена, новопокръстената еврейка Теодора, и синовете му Иван Шишман и Иван Асен. Миниатюрите са богати на цветове с обилно използване на злато. На л. 274—275 б е поместена похвалата за Иван Александър. Поводът за написването на похвалата е появата на евангелието.

Няма съмнение, че ръкописът краси царските палати не само по времето на Иван Александър (1331—1371), но и по времето на Иван Шишман (1371—1393). Във връзка обаче с турското нашествие и падането на Търновското царство през 1393 г. евангелието бива изнесено северно от р. Дунав в днешните румънски земи. По какъв начин и кой го е изнесъл, не се знае по липса на каквито и да е конкретни данни. После то бива откупено от Аександър Воевода (л. 5), син на Стефан Воевода, и двамата влашки владетели. Вероятно тук става дума за Александър Добрият (1402—1432), който основава манастири и полага големи грижи за развитието на книжнината в своите земи. Във влашките предели ръкописът стои дълго време. Доказателство за това са двете евангелия: Сучавишко № 23 от края на XVI в. и Сучавишко № 24.¹ Първото евангелие е копие на нашето, а второто е известно подражание.

В началото на XVII в. ръкописът бива пренесен от влахо-молдовските краища в атонския манастир „Св. Павел“, който по онова време се смята за румънски поради силните му връзки с румънските предели. Интересно е, че в същия манастир попадат и други ръкописи от Търново: Иван Александровият (Лаврентиевият) сборник от 1348 г. и Томичовият псалтир (вж. главите за тези ръкописи). В манастира „Св. Павел“ евангелието се намира до 1837 г., когато английският пътешественик Робърт Кързън посещава манастира и получава няколко ръкописа като подарък от игумена, между които е и въпросното евангелие. В своите пътни бележки Кързън отбелязва следното във връзка с намирането на евангелието: „След като обиколих манастира заедно с калугерите, когато щях да си тръгвам, игуменът каза, че желае да ми подари нещо като възпоминание за посещението ми на манастира „Св. Павел“. По повод на това разменихме си по няколко горещи комплименти и аз предложих

¹ Е. А. Козак, *Resultate meiner Forschungen im Kloster Sočawica*. ASPH, XV (1893), с. 183—190; Б. Филов, *Лондонското евангелие на Иван Александър и неговите миниатюри*, СпБАН, кн. 38 (1929), с. 25 и сл.

да си взема като такова възпоминание една книга. „О! с всяка готовност, казва игуменът, ние не си служим със старите книги и мене ще ми бъде драго, ако Вие приемете една.“ Ние се върнахме в библиотеката и игуменът взе първата, която му попадна под ръка, както би взел един камък от купчината, и ми я подаде. Тогава аз казах: „Ако не обръщате внимание на книгата, която сте тъй добър да ми подарите, то оставете ме да си взема една, която ми харесва.“ И като рекох това, аз сних украсеното с илюстрации българско евангелие. Мъчно повярвах, че той ще ми я подари, а когато игуменът ми я подаде в ръка, аз се събудих като от сън. Това, за което мога да бъда осъден, то е, че тутакси поисках да взема някоя и друга с пари, но те ми ги дадоха, като настояваха да взема и тях като подарък. Така аз взех и другите два тома, преписи на евангелието, което по-горе споменах; всичките три като доброволен подарък. Почувствувах се посрамен, когато приех последните две книги; но кой може противостои на мое място, като знаех, че те са свършено без цена за калугерите, защото не можеха да се продават по пазарите в Цариград, Смирна, Солун или някой друг близък град. Както и да е, преди да замина, като едно утешение на съвестта си аз дадох няколко пари за църквата.“² На л. 1, който е бил празен, Кързън пише следното: „Този величествен и славен том ми даде на заранта, когато напусках този гостоприемлив покрив, като едно възпоминание, подарено от чисто сърце; това е факт толкова рядък между съвременните гърци, че мене ми е жал, дето не взех името на този щедър игумен, което заслужава да бъде предадено на потомството като едно потвърждение на поговорката: *Maximū in malis, aliquid boni inest*. Книгата, види се, да е била покрита със злато.“³

След като Кързън получава през 1837 г. евангелието като подарък от игумена на мачастира „Св. Павел“, той го отнася със себе си в Англия, в гр. Пархам, където живее. Кързън прави и опис на своята сбирка, в която възпроеният ръкопис е описан под № 153. Тук четем следното: „То е едно четвероевангелие, фолио на формат, 13 унции висок, 9 1/2 широк, прекрасно написан с уставни букви. Покривката му е от червено вапсана обработена овча кожа, набеязана с много дупки, дето вероятно подвързията е била в началото обкована с богати украшения от безценни камъни и злато, каквито има още и днес пазени в някои от гръцките и българските манастири на Изток. Действително от всичко се вижда, че някоя покривка от злато или от скъпоценни вещества е била със сила изтръгната от кората, която сега обвива дървените кори на книгата.

Този ръкопис съдържа няколко стотин изображения; украсени със злато или боя, които изображения представляват различни сцени от живота и чудесата на нашия Спасител. Много редове и части от страници са написани със злато, малинова и ясносиня краска. Заглавията на всеки един от евангелистите са изящно украсени по византийски стил с един вид предисловие, което

² Сп. Читалище, год. II (18/2), кн. 8, с. 339—340; П. Гудев, Български ръкописи в сбирката на лорд Zouche. СбНУ, кн. VII (1892), с. 161—162.

³ П. Гудев, цит. съч., с. 166.

прилича на украсени прозоречни стъкла.³ Трудно би било от една книга, каквато и да бъде същественият ѝ предмет, да се даде един по-точен изглед на облеклото, маниерите и обичаите на страната, на която тя дължи своето произхождение, защото тук са изобразени всички занаяти; изображенията представляват и обеда, къщи, както и битки, процесии, църкви и други неща, които обикновено се намират в стари ръкописи с илюстрации. Първите две страници съдържат портретите на Иван Александра, цар и самодържец на всички българи и гърци; Теодора . . . новопокръстената царица и самодържеца на всички българи и гърци; Йоан . . . техния син, и Йоан . . . нейния сив; на Константин деспот, зет на великия цар Йоан Александър, и на трите княгини — всичко 8 лица. Всички те са изобразени в цяло телосложение, около 6 унции на височина, облечени в царски дрехи, от алена краска; царят е в пълната форма на един византийски император, носещ върху главата си една корона, подобна на оная, която се пази в императорското съкровище във Виена.

На свършека на книгата се намира датата $\bar{\varsigma}$. $\bar{\omega}$. $\bar{\alpha}$. $\bar{\alpha}$, индиктион ϕ , която според гръцката метода отговаря на г. 1353 от нашия Спасител.⁴ Този ръкопис е може би един от най-интересните, донесени в Англия през разстояние на много години. Той ми биде даден от игумена на манастира „Св. Павел“ в Атон. Едно любопитно гръцко изображение на манастира придружава ръкописа: то има изглед да бъде много старо, ако и да носи датата 1833 г.⁵ Това изображение на манастира сега не съществува към ръкописа.⁶

Трябва да се отбележи, че това е първото описание на ръкописа, и то много сполучливо.

След смъртта на Кързън (1873 г.) сбирката му минава в ръцете на неговия наследник лорд Зауч, който от своя страна я предава по-късно в Британския музей в Лондон, където и сега се намира. Отсега нататък евангелието вече става достъпно за научния свят и за ценителите на ръкописите и старото изкуство. Ръкописът привлича вниманието преди всичко със своята богата украса, дело на търновски майстори от средата на XIV в. И с течение на времето около ръкописа се натрупва вече значителна литература.⁷

³ Тук последната цифра е $\bar{\alpha}$, а не $\bar{\alpha}$, както чете Кързън (6864—5508=1356).

⁴ П. Гудев, цит. съч., с. 162—163.

⁵ Пак там, с. 163.

⁶ Ф. Успенский, О некоторых славянских и по славянски писанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде. ЖМНП, ч. 199, дял 2, СПб., 1878, с. 1—21; К. Грот, Славянские рукописи Британского музея. РФВ, год. IX, т. XVII, Варшава, 1887, с. 1—29; П. Т. Гудев, Български ръкописи в сбирката на лорд Zouche. СбНУ, кн. VII (1892), с. 159—223; кн. VIII (1892), с. 137—168; П. А. Сырку, Славянские и русские рукописи Британского музея. Сборник ОРЯС, т. 84, СПб., 1908, с. 1—80; за нашия ръкопис с. 1—22; П. Сырку, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб., 1898, с. 432—434; Б. Цонев, История на българский език, I, София, 1919, с. 235—237; Б. Филов, Лондонското евангелие на Иван Александър и неговите миниатюри, СпБАН, кн. 38 (1929), с. 1—30; Б. Филов, Старобългарската живопис през XIII и XIV в. Българска историческа библиотека, т. III, София, 1930, с. 52—95; за нашия паметник с. 93—95; Б. Филов, Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър, София, 1934; М. В. Щепкина, Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалты-

38. Германовият сборник от 1359 г.

През 1359 г. в българските предели се появява сборник, съдържащ редица слова и жития за по-големи празници. Кога точно и по времето на кой български владетел се е появил ръкописът, научаваме от приписката, поместена на л. 26 96-270 б. Тя гласи: „На преначалното начало и на безначалното божество, сиреч на трисветата Троица слава на Отца и Сина и Светия дух сега, всякога и в безконечните векове. Хвала и слава тебе въздавам, господи, Иисусе Христе (трисвети), боже наш, защото си дал на мене недостойния да започна и да завърша този с бога събран (сборник), (в който) творците и самовидците словото украсиха себе си (всехвално) с благодатта на Светия дух, с (великата) чест на пророците и мъчениците изказаха в него неописуемото твое божество, и възплащението (ти) и чудесното подвижничество, което извърши (ти) и на множество твои мъченици, мъченията, които приеха заради тебе, и чудесата, които всички светии сътвориха с дарованието на светия твой дух, и събранието на апостолите, и преображението; и възшествието на небесата. И всичко това не по мой почин бе, но с труда на богобоязливия, на трисветата троица служителя и преподобния между преподобните, йерея между йерееите, всеосвещения митрополит Герман. Писа се този сборник от ръката на някого си в царството на благоверния и превисокия, самодържавния и христолубивия, прекрасния цар Иван Александър (при неговия син) багренородния Иван Шишман, при всеосвещения патриарх Теодосий на богоспасния царевград Търново, в летотечение 6867, индикт 12.“¹

Отправените тук епитети към Иван Александър напълно се покриват с епитетите в редица други ръкописи и документи от това време.² Така че авторът в дадения случай върви по определен шаблон.

За началните години от живота на ръкописа не знаем нищо защото липсват данни. Към края обаче на XIV и началото на XV в., както и редица други ръкописи от това време³, ще да е напуснал родните предели във връзка с османското нашествие и ще да е намерил подслон някъде северно от р. Дунав. Засега се знае само това, че след известно време попада в манастира „Воронец“, Буковина, а по-късно бива пренесен в православната църква в Черновиц. И тук именно го намира през 80-те години на XIX в. проф. Емил Ка-

ри Томица, Москва, с. 84 и сл.; Jireček, *Altslavische Handschriften in England*, ASPH, III (1875), с. 131—133; R. Scholvin *Einleitung in das Johann-Alexander Evangelium*, ASPH VII (1884) с. 1—56, 161—221; B. Filov, *Die Miniaturen des Evangeliums Iwan Alexanders in London*, Byzantion, IV (1927—1928), с. 313—319; S. Nersessian, *The Art Bulletin*, IX (1927), с. 230; L. Shinkova, *Das Tetraevangelium des Zaren Ivan Alexander*, Recklinghausen 1977; българското издание е от 1980 г.; съветското е от 1981 г.

¹Дора Иванова-Мирчева, „Германов сборник“ — български писмен паметник от XV в. в препис от 1359 г. В: *Български език*, год. XV, 1965, кн. 4—5, с. 316. Среднобългарският текст е на с. 314—316, а факсимилето на с. 315.

²К. Куев, *Иван Александровият сборник от 1348 г.*, София, 1981, с. 17.

³К. Куев, *Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете*, София, 1979, с. 28 и сл.

лужняцки, който дава и първите сведения за него, които обаче са съвсем кратки: съобщава, че сборникът съдържа слова и жития за някои по-големи празници; публикува поместения тук най-стар славянски превод на гръцкото житие на св. Параскева Епиватска; публикува и последната част на приписката, където се съобщава кога е писан ръкописът.⁴ И поради тези съвсем кратки сведения сборникът остава по-нататък вън от зрителното поле на славистите. Изглежда, че и сам Калужняцки не се е интересувал повече от неговото съдържание.

През 1960 г. румънският учен Йон Юфу, изследвач на славянски ръкописи в Румъния, публикува обширно описание на сборник, намиращ се в Патриаршеската библиотека в Букурещ (slav. № 1). Юфу го нарича „Германов сборник от 1359 г.“ и го отнася към XIV в.⁵ След статията на Юфу става ясно, че се касае за същия сборник, който по-рано е намерил Е. Калужняцки. Сега ръкописът съдържа 269 л., 4°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. Началните 16 листа и краят липсват. На всяко слово румънският учен търси и гръцкото съответствие. Дава и началото на отделните слова. Освен това той пръв посочи, че тук се намира неизвестно досега слово от Йоан Екзарх (за Йоан Богослов) заедно със Екзарховото слово за Преображение господне; посочи също така и три слова от Климент Охридски (за архангелите Михаил и Гавриил, за пророк Илия и за Рождество на Йоан Кръстител) и четири с апокрифен характер.

Статията на Юфу, която е принос в славистиката, дава вече много попълна и по-ясна представа за сборника като цялост и за неговото съдържание. Тя породила интерес към сборника и у някои наши учени. Така проф. Кирил Мирчев се снабдил с микрофилм, а Дора Мирчева се заложила да проучи някои въпроси.⁶ През 1970 г. аз имах възможността да се запозная със сборника непосредствено в Букурещ. У нас се започна и спор за автора на ръкописа. Според Мирчева автор на сборника е българският митрополит Герман от втората половина на X в., т. е. споменатият в приписката Герман е онова лице, за което става дума в Дюканджовия „Списък на българските архиепископи“, светителствувал във Воден и Преспа.⁷ През 1359 г. сборникът бива само преписан от неизвестен книжовник. Според проф. Н. Дилевски Герман живее през XIV в., т. е. автор на сборника не е митрополит Герман от X в.⁸

У нас интересът към сборника от 1359 г. не се изчерпа само с дискусията по въпроса за неговия автор, но се пристъпи и към издаване на някои от поместения в него старобългарски произведения: най-напред К. Мирчев

⁴ E. Kaľuzniacki, Zür älteren Paraskeva-Litteratur der Griechen, Slaven und Rumänen. -In: Sitzunberichte der Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse. 141, Bd 8, S. 50 sqq.

⁵ Ioan Jufu, Sbornicul lui Gherman (1359). — In: Ortodoxa Revista Patriarhiei Romine, București, an. XII, aprile — iunie, 1960, p. 253—279. Приписката, преведена и на румънски, е на стр. 254—255. Юфу смята митрополит Герман за книжовник от XIV в. Дава и началото на отделните статии.

⁶ Германовият сборник . . .

⁷ Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 556.

⁸ Н. Дилевски, Към въпроса за произхода на „Германовия сборник“ от 1359 г. В: Български език, год. XVII, 1967, кн. 4, с. 307—322.

издаде Климентовото слово за архангелите Михаил и Гавриил,⁹ а Дора Мирчева обнародва и изследва двете Екзархови слова.¹⁰ Похвалното слово за архангелите Михаил и Гавриил по преписа от 1359 г. бе издадено по-късно (снимка и транскрипция) и от К. Куев.¹¹

Сборникът заслужава да бъде издаден изцяло като важен старобългарски писмен паметник.

И тъй Германовият сборник от 1359 г. странствува по следните пътища: България — северно от р. Дунав — манастира „Воронец“ — Черновиц — Букурещ.

39. Зографски апостол от 1359 г.

В библиотеката на Зографския манастир се намира апостол от XIV в., съдържащ 227 л., големина на листа 23×17 см, големина на текста 17,5×11,2 см, хубав пергамент, устав, среднобългарска редакция, по 23 реда на страница. Отначало има хубава заставка, рисувана с червена, жълта, черна и кафява боя. Началото на текста започва така; *Первое оубо слово сотвори хъ w всѣхъ, w, ꙗко-фнѣ...* А това е началото на Деянията на апостолите, г. 1, ст. 1. Паметникът е употребяван твърде много. На л. 227 има следната приписка: „Боже велики, боже милосърдни, боже безначални, който всички обичаш и спасяваш своето божество и не желаеш нито един човек да погине, но да се спасят всички и да се обърнат в истинско разумие, спаси и помилуй твоя раб, многогрешния Младен, който ти е служил угодно в този живот и неослабно се е трудил във всяко духовно дело, като си припомня наслаждаването от бѣдните блага, както и краткотрайното това прехождане (на земята), като се трудеше заради това, той повели да бъде преведена тази книга, наречена Деяние на апостолите, сирач деяния и послания на светите Христови апостоли, които просветиха вселената и я приведоха от тъма в светлина — в памет и вечен покой на своите родители и за славословие божие. Тогава държеше скиптъра на царството на българския престол благоверният, христолюбивият и самодържавният цар Иван Александър и тогава течеше годината 6867 (=1358—9), индикт 13-и.

Лалое грешният, непотребният и многострастният, недостоеен да се нарече раб Христов, писа това и го преведох с помощта на моя господар Христа и на светото и преславно Възнесение на господата и бога и спасителя наш Исуса Христа, комуто нека бъде слава на векове и на вечни векове, амин.¹⁴

⁹ К. Мирчев, Незвестен препис на Климентовото слово за архангелите Михаил и Гавриил от 1359 г. В: Български език, год. XVI, 1966, с. 421—439 (в транскрипция).

¹⁰ Дора Иванова-Мирчева, Иван Екзарх Български, I, София, 1971, (снимки и транскрипция).

¹¹ Климент Охридски. Събрани съчинения, I, София, 1970, с. 266—282 (снимка и транскрипция).

¹⁴ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, с. 152—153 (оригинал и превод).

Досега тази приписка е печатана много пъти, и то както в оригинала, така и в новобългарски превод. Освен Дуйчевия превод известни са ми и следните публикации.²

След тази приписка с печатни букви има следната бележка от съвременна ръка: „Нтого въ сей кингъ номерованихъ листехъ двѣстѣ дѣдѣсать и седмъ. Апрѣла 8 дня 1858 г.“ Следва бързопис следното: „Игуменъ Анѣимъ съ братѣмъ.“³

Както се вижда, ръкописът е преведен от гръцки по нареждането на многогрешния Младен, а преводачът е Лалое. Други ръкописи, свързани с тези имена, поне засега не са ми известни. От друга страна, в приписката са загатва за храм „Възнесение господне“. Според Йрд. Иванов тук става дума вероятно за царската църква на Царевец в Търново. Той пише: „От приписката изглежда, че е била писана за царската църква „Св. Спас“ (Възнесение), чиито развалини стоят на хълма Царевец в Търново.“⁴ Ако това предположение е вярно, а то ми изглежда твърде правдоподобно, то Търново се обогатява по средата на XIV в. с още един ръкопис и с нови книжовници.

Обаче и този ръкопис отрано напуска родните си предели и вече никога не се връща в родината си. Кога и при какви обстоятелства напуска Търново, не може да се каже нищо положително по липса на данни. Така че тук могат да се правят само предположения. Възможно е да е пренесен направо от Търново в Зограф от богомолци. Но възможно е и той да е минал Зограф по-

² И. И. Срезневский, Сведения и заметки, 81, гл. 31, СПб, 1879, с. 34—35; А. Викторов, Рукописи П. И. Севастьянова, Москва, 1881, с. 93; П. А. Сырку, Время и жизнь патриарха Евфимия терновского, СПб, 1898, с. 452; А. Стоилов, Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир, София, 1903, с. 33—34; Гр. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. В: Известия Русского археологического института изв. в Константинополе, XIII, София, 1909, с. 261—262; Йорд. Иванов, Български старини Македония, София, 1931, с. 236, № 5; П. Петров и В. Гюзелев, Христоматия по история на България, ч. 2, София, 1978, с. 421 (превод по Дуйчев).

³ А. Стоилов, цит., същ., с. 34.

⁴ Иванов, Български старини, с. 236. Думата е за патриаршеската църква, построена преди Калоян (1197—1207), В Бориловия синодик четем: „... да дарите равна на нас степен на църквата на патриаршеския град Търнов „Възнесение господне“, майка на църквите в българското царство“. Вж. М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928, с. 85. В приложното житие на Михаил Воин също се споменава тази църква. Когато Калоян наредил да бъде пренесено тялото на Михаил Воин в Търново, наредил то да бъде положено в тази църква: „И го положиха във великата патриаршеска църква. „Св. Възнесение“ в нова ракла.“ Вж. Йорд. Иванов, Български старини, с. 424. В обширното житие, печатано от Е. Калувяцки, се казва: „Положиха го във великата патриаршеска църква.“ Вж. E. Kaľuzni ski: Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymis, Wien, 1901, с. 178—179. Тази църква е спомената и в „Похвално слово за Евтимий“ от Гр. Цамблак: „И веднага йерейт биаа изгонен от църквата, която завземат безсрамните делатели.“ Вж. Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, с. 50.

Ясно е, че църквата „Възнесение господне“ е главна църква по онова време, че на нея се гледа като на „майка на българските църкви“. При това положение няма нищо чудно, че за нея се поръчват богослужбени книги.

Днес църквата е възстановена във връзка със възстановяването на целия комплекс на Царевец. Вж. Н. Атанасов, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. В: Царевград Търнов, 3, София, 1980, с. 17—90.

средством днешните румънски предели. Засега няма основания да се предпочете едното и или другото предположение. Трето предположение също не виждам.

Досега паметникът нито е издаван, нито е проучван.

40. Бдински сборник от 1360 г.

През 1360 г. в гр. Видин, тогава наричан Бдин, по поръка на царица Анна, съпруга на видинския владетел Иван Срацимир, бива преведен от гръцки на среднобългарски сборник, съдържащ жития само за жени. Ръкописът има 237 л., 8°, хартия, полуустав, сръбска редакция. Приписката към сборника, л. 229 б, гласи: „С волята ва Отца, с изпълнението на Сина и с помощта на Светия Дух в дните на благоверния, превисокия, самодържавния наш цар — на българите и гърците, Иван Срацимир, погрижи се благоверната, светородната царица Анна, та по нейна царска повеля се написа тая книга, наречена Сборник за светите преподобни и мъченици-жени, да помагат за укрепа на царството на господаря-цар и царицата и техните деца, за телесното им здраве и за душевното им спасение. Написа се в града Бдин, в 6868 г. Слава до века на нашия бог. Амин.“¹ Или: 6868—5508=1360. Сборникът съдържа 14 статии. Заглавията на житията и началните букви са киноварни. Инициалите много приличат на инициалите в Добрейшовото евангелие.

Като четиво сборникът е предназначен за царското семейство и свидетелствува за нараснал интерес на царската фамилия към четива въвн от богослужебните текстове. Такъв интерес се проявява по онова време и от страна на търновската царска фамилия. Разбира се, в случая играе голяма роля стремежът на Иван Срацимир да съперничи с Търново и да се представи като самостоятелен господар.

Докога сборникът стои в родния си град, с точност не може да се каже по липса на данни. Няма обаче основание да се смята, че той е напуснал родните си предели преди завладяването на България от турците. Заплахата над Видин надвисва не само след падането на Търново (1393 г.), но тя значително се засилва след Никополската битка (1395), в която цар Иван Срацимир се присъединява към кръстоносците и им отваря вратите на града. При това по-

1. И. Мартынов, Бдинский сборник 1360 г., рукопись Гентской библиотеки. Памятники древней письменности и искусства, XXII, СПб, 1882: в Приложение оригинален текст; П. А. Сырку. Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского, СПб, 1898, с. 443; Б. Ангелов и М. Генов, Стара българска литература II, София, 1922, с. 463; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1943, с. 154; Х. К. Тачев, Един старобългарски ръкопис от XIV в. в Гандската народна библиотека. В-к Демократически сговор, год. I, бр. 232 от 17 юли 1924, с. 2; П. Динев, Старобългарски страници. Антология, София, 1968, с. 459; П. Петров и В. Гюзелев, Христоматия по история на България, ч. 2, София, 1978, с. 422 (на новобългарски по Дуйчев).

ложение султан Баязид бързо се явява пред града и решава да тури край на Видинското царство. И сега именно във връзка с последните удари върху българските земи ще да е изнесен въпросният сборник.

Няколко са възможностите сборникът сега да бъде изнесен от родното си място и да тръгне да скита. На първо място трябва да се има предвид, че отношенията между Видин и Влахия по онова време са много добри: влашки търговци получават от Срацимир права за свободна търговия в неговото царство; жената на Срацимир, Анна, е дъщеря на влашкия воевода Александър Басараб (1330—1363), и т. н. При това положение естествено е някои българи да потърсят убежище именно във Влахия. И бягайки, те могат да отнесат някои ценности. Друга възможност е сборникът да бъде изнесен от Константин, син на Срацимир, който отначало избягва в Унгария, а след това се прехвърля в Сърбия, където и умира през 1422 г. Не е изключена възможността сборникът да бъде изнесен от Видин и от рицарите на унгарския крал Сигизмунд, които през 1395 г. превземат Видин и се настаняват в него. А тия рицари са от редица западноевропейски и средноевропейски страни.

Изнесен от Видин, сборникът започва да скита, но по кои пътища и при какви условия, не се знае. Знае се само това, че най-сетне той попада в Университетската библиотека в гр. Гант, Белгия. И тук през първата половина на XIX в. бива отбелязан под № 171 в печатния каталог на Гантската университетска библиотека (1849—1852), съставен от ориенталиста Леополд Ван Алстейн². По-късно руският учен И. Мартинов посещава библиотеката и попада на сборника (1881 г.). Мартинов го намира под № 408,7. През 1882 г. Мартинов обнародва части от сборника с увод, в който дава съвсем кратки сведения за ръкописа. След това започва вече да се говори за този паметник в науката като за нещо ценно, без обаче да се дават никакви по-конкретни данни. Мартинов фактически става откривател на сборника.

През 1972 г. Бдинският сборник бива издаден фототипно в Лондон с предговор от Ив. Дуйчев.³ Така именно сборникът стана вече достояние на много по-широк кръг научни работници. В този сборник освен житията е поместено и едно пътуване по Палестина.

През 1973 г. в Белгия се появява ново издание на сборника, но този път в транскрипция, обширен предговор и речник.⁴

и И. Мартинов, цит., съч., с. 1—2. Вж. още: Известия на Българския археологически институт, III, София, 1925, с. 247—248.

Bdinski zbornik. Ghent Slavonic Ms. 408. A. D. 1360. Fascimile edition. With a presentation by Ivan Dujčev, London, 1972.

⁴ Bdinski zbornik. Edited and annotated by J. L. Scharpé and F. Vyncke. With an Introduction by E. Voordeckers, Bruges (Belgique), 1973.

41. Тихонравов дамаскин

Някога черквата „Апостол Петър и Павел“ в с. Сопот (сега гр. Сопот), Карловско, е била притежателка на дамаскин от XVII в., съдържащ II—339 л., I° венецианска хартия, красив български полуустав, с многоцветни украшения: заглавки, миниатюри, заставки и др. Ръкописът е запазен цял — с изключение на първите два листа от първата тетрада; съдържаха са началото на словото за 10-те божии заповеди. Досега паметникът е реставриран два пъти.

От редица бележки, които намираме в паметника, се вижда, че той е минавал от ръка на ръка, че е скитал твърде много, че има сложна и интересна съдба. За родното място на паметника нямаме никакви сведения. Според Б. Цонев той не ще да е писан в Сопот.¹ По-конкретно историята на ръкописа може да се проследи до края на XVII в. На л. 9—20 отдолу четем следната

Бележка: да се знае како кѣпы сѣю книгѣ село сотѣ, ѿ попа геѡргѣа глѣмы дамаскынѣ та ѿ приложиха ѿ храмѣ стго апла петра, и павла настоятель иѡнѣ грамматикѣ фраѡ и никѡла харѣвать поповѣ синѣ, кои поповѣ чѣте на него да го помѣнѣва на тайнѣ бжѣи иѡнѣ и никѡла настоятель і ѡщѣ емз іерей фраѡ, да знае иѡнѣ каде хѡде кои поповѣ или калѣгырь или грамматикѣ или белещѣ да рѣче, моѡа е или ѿ ѡкрадне та ѿ продаде на дѣрго мѣсто да е прокѡлѣтъ ѡ, тиѣ ѡци, иже вѣз нѣхѣи. Продажбата, за която става дума тук, е станала през 1698 г.

Ръкописът не променя своето местонахождение до второто десетилетие на XIX в. Доказателство за това е бележката на л. 217 б, в която се говори за военни действия през 1810 г. и за пострадаване на Карлово по това време:

да се знае кога биѡа карѡво мѣщѣ ѡгѡмерѣа дѣнь г-ѡа лето 1810 та го биѡх ариаѡа, та фѡрли (= 1810 г.).

През първата четвърт на XIX в. се явява мисълта за отпечатване на ръкописа. И с тази цел поп Цвятко го отнася в Кишинев. През 1829 г. ръкописът още е в Кишинев. За това научаваме от следната бележка на л. 2—2 б:

Сие ръкописѣ бѣши ѿ парѡани ѿ попѣ цѡятѡа чни го зѣлѣ попѣ цѡятѡа ѿ сопѡтскити ктитѡри черѡковни да го типѡри и нѣ можѡлѣ и той мѡло го дѡини бѣши липѡа ѿ черѡкѡвата. и сѡлѡчи сѡ та хѡдѡихѣ асѣ (христѡ) на сопѡтъ та ма

¹ Б. Цонев, История на български език, I, София, 1919, с. 295.

проси попъ гичъ и по презей ево ѿслави хъ та го зехъ и го испращамъ на-
 затъ на свое место на село сопѣтъ на черкеата и прчетохъ малко на него и
 мѣ написахъ нѣмиратъ защо таи тѣябеа за скорѣ да мекюшъ да намерюшъ
 които празникъ тѣяшъ писа са въ кишиновѣа писахъ азъ христю на мѣта
 чочин боѣчи ѿ каллоферъ мѣъ ивѣи = 10 = дна = 1829 годѣ. Оглавлението, за
 което става тук дума, е на л. 1—1 б.

Следващият притежател на ръкописа е Юрий И. Венелин (1802—1839). Венелин ще да е станал собственик на паметника по времето на пребиването си в България (1830—1831), но къде и как точно, не се знае. Неизвестно също така кога и как паметникът после минава в ръцете на руския учен Михаил Погодин (1800—1831), но къде и как точно, не се знае. Неизвестно вата сбирка има редица паметници от български произход.² От Погодин ръкописът минава в ръцете на друг руски славист Николай С. Тихонравов (1832—1893). През 1912 г. Тихонравовата ръкописна сбирка бива предадена в Румянцовския музей в Москва, който през 1924 г. се преименува в библиотека „Ленин“. Тихонравовата ръкописна сбирка тук образува отделен фонд—ф. 299. Въпросният ръкопис се пази под сигнатура: ф. 299, № 702. Сбирката е описана от Г. Георгиевский, Собрание Н. С. Тихонравова, Москва, 1913.

Днес в науката този ръкопис е познат под името на своя последен притежател — Тихонравов дамаскин. Той може обаче да бъде наречен и Сопотски дамаскин.

Най-напред Тихонравовият дамаскин бива използван за научни цели от П. А. Лавров, който и печата части от него — житието на Алексей божий человек и Павлово видение. Така че истинският откривател на паметника е фактически Лавров. Той дава и първото описание; дава също и редица бележки за езика: употребява се само ѱ; ѳ идва само тук-там; ѳ не се употребява правилно; употребява се малката насока, а голямата според Лавров се среща само два пъти.³

Досега Тихонравовият дамаскин е изследван подборно и издаден от съветската славистка-българистика Евгения Дьомина.⁴

² Българските ръкописи в Погодиновата сбирка са описани от К. л. Иванова. Български, сръбски и молдо-влахтиски кирилски ръкописи на М. П. Погодин, София, 1981.

³ П. А. Лавров, Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка, Москва, 1893. Описанието на ръкописа тук е на с. 3—6.

⁴ Е. И. Демина, Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник VII века. Исследование и текст, т. I, София, 1968; т. II, 1971; т. III, 1985.

42. Аджарски дамаскин от 1686 г.

Село Аджар (сега Свежен), Карловско, е разположено в северните поли на Средна гора. Тук през XVII в. се оформя значителна група главно преписвачи на стари ръкописи и дамаскини.¹ През 1686 г. тук именно се появява и т. нар. Аджарски дамаскин, писан от даскал Недялко и син му даскал Филип. Това научаваме от доста обширната приписка с малко по-дребен шрифт, поместена на л. 219: „Нзволениѣмъ ѿца н съ поспѣшеніѣмъ сѣа н съврѣшеніѣмъ стога дѣа амннѣ. н писа се сіа бѣтѣвна кннга глѣмн Дамаскинѣ въ село Хануарѣ, роукою грѣшною даскала Нѣлка н снѣ єго фнланппѣ въ лѣто^ш 7194 (=7194), а ѿ рождѣство хѣо^ш дѣпс (=1686), тогнѣн бѣше глѣдѣ велнкѣ бѣше кнло пчѣннца. ф. (-500), а кнло рѣшѣ тѣ (=380), а кнло прѣсо ходѣше тѣкмо със рѣшѣ чн гн немаше ннкакѣ. н продаше се въз село Хануарѣ шннкѣ прѣсо за сѣме за грошѣ цѣлѣ. кѣнто продаваше а пѣше та кѣнто кѣпѣваше та плачѣше даалн царѣ даалн гѣрѣлѣ по томѣже даде бѣю морѣ велнкѣ по рѣсен градн н села радн прѣвѣзненіѣ члѣскаго н забвеніа нхѣ радн бѣхѣ забнлн бѣ н снротѣ помѣвѣатн н за свою дѣшѣ подѣтн бѣ. слава н дѣзрѣжава въ вѣкн амннѣ.“ Непосредствено след приписката следва бележка, от която се вижда, че ръкописът е бил продаден в Панагюрище и положен в църквата „Теодор Тирон“. Произнася се и проклетие към онези, които се осмелят да злоупотребят с ръкописа: „Н продаде ѿ сѣ панагюрнща сѣнастоаніѣ попа раде н попа лозана н попа събе н даде іѣваннѣ, т. н нѣнчо стоѣанѣ кѣтрѣ н нѣле радѣвѣ н стоѣа ннколо, н кѣпн се ѿ даскала нѣлка за м. (=40) грѣ. н прѣолжн се въ хѣа стѣго мѣнка фѣѣѣа тѣрона. н кон чѣте да помѣвѣват. а кон

¹Б. Ст. Ангелов, Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен), Карловско. В: Известия на Гарадната библиотека в София, т. XII, София, 1972, с. 43—58; Б. Ст. Ангелов, Из историята на старобългарската и възрожденска литература, София, 1977, с. 96—115; Н. Дончева-Панайотова, Книжовното и илюстраторското дело на даскал Недялко и син му даскал Филип от втората половина на XVII в. В: Старобългарска литература, кн. 11, 1982, 80—100.

се поквси калѣгеръ нѣн по нѣн граматикъ да ѣ проклетъ ѿ стѣтнѣ (=318)

ѿщн. н да мѣ ѣ далѣча на страшно свѣдѣнѣ клѣтъ.“

По полето на началните листа се чете друга бележка, от която научаваме, че ръкописът е изнесен от Панагюрище, но после намерен и върнат на църквата „Теодор Тирон“: „да си са донесе в храмъ светаго Феодора Тирона на кога га зѣ, кон са намерѣха тамо: Рале чжбун и хаун Петръ, Петръ хаунвалъ, попъ Стоянъ, попъ Іванъ, попъ Стоянъ, попъ Павле, сене аѿпг — 1783. мѣцъ

Декемвриа днѣ. г.“ Значи през 1783. г. в Панагюрище е имало четирима попове.

Днес ръкописът е без начало и без край. Не е реставриран и не е подвързан. Сега той съдържа 375 л. голям формат, полуустав, гладка хартия. Писмото е едро и четливо. Тетрадите са номерирани в началото и в края. Украсата е богата: цветни миниатюри, цветни заставки, украсени начални букви. Понякога миниатюрите заемат почти цяла страница и са илюстрация към съдържанието на съответното слово (л. 27, 37, 108, 124, 128, 141 и т. н.). Има разнообразие в цветовете и рисунъка. Вижда се, че работила опитна ръка. Доколкото ми е известно, досега този ръкопис не е привлякъл внимание то на нашите изкуствоведи. А той е един от най-добре илюстрираните дамаскини.

Неизвестно кога и как ръкописът попада в ръцете на Спиридон Н. Палаузов (1818—1872), син на известния Николай Палаузов (1776—1853). Възможно е Палаузов да е станал собственик по време на пребиваването си в Габрово през 1844 г. в качеството си на инспектор на Габровската гимназия; възможно е да е попаднал на паметника по време на Кримската война (1853—1856), когато е преводач в щаба на главнокомандувания руската армия фелдмаршал Паскевич; възможно е да го е получил от Григорович, с когото се познава още от 1844 г.; възможно е най-сетне ръкописът да е изпратен от начало на В. Априлов, който наистина получава ръкописи от Панагюрище, а след това да е минал в Палаузови ръце. Но всичко това са само предположения, тъй като няма никакви конкретни данни. Обаче като се има предвид, че Палаузов подарява на И. И. Срезневски български ръкопис от XIII в. около 1857 г., т. е. след Кримската война, може да се предполага, че той ще да е станал собственик на паметника именно по време на руската кампания на Балканите.

От ръцете на Сп. Палаузов паметникът минава в ръцете на Измаил Иванович Срезневски, който е в приятелски и сърдечни отношения със Спиридон.²

Както и да е, през 1873 г. Срезневски дава за пръв път кратко описание на ръкописа, като печата и приписката.³ През следваща 1874 г. втори път

² Сп. Палаузов, Избрани трудове, т. I, София, 1974.

³ И. И. Срезневский, Сказания от антихристе в славянских переводах, СПб, 1873, с. 59—63.

дава същото описание.⁴ И в двата случая се съобщава, че ръкописът е получен именно от Сп. Палаузов: „Сербоболгарская рукопис, доставшаяся мне в дар от С. Н. Палаузова.“

След смъртта на Срезневски събраните от него ръкописи и документи биват предадени в Академията на науките в Петроград (Ленинград) от съпругата и децата му.⁵ Сбирката тук получава № 27 (Собр. 27), а дамаскинят в сбирката на Срезневски е под № 79. Сбирката на Срезневски бива включена в общото събрание на ръкописи. Така че нашият дамаскин е описан и в общото събрание под № 24.4.32. Под този номер той се пази и сега.

У нас най-напред дава сведения за този дамаскин Б. Цонев⁶, но по Срезневски. Цонев свързва Аджарския дамаскин с Еленския, който също е от XVII в.: „Тоя препис като че ли е е снет направо от Еленския.“⁷ По-късно Д. Петканова свързва Аджарския дамаскин и Рилския.⁸

⁴ И. И. Срезневский, Разбор сочинения К. Невоструева „Слова св. Илполита об антихристе“. В: Отчет о 15-ом присуждении наград графа Уварова, СПб, 1874, с. 227—231.

⁵ Исторический очерк и обзор Рукописного отдела библиотеки Академии наук, вып. II, Москва—Ленинград, 1858, с. 118—125.

⁶ Б. Цонев, История на български език, т. I, София, 1919, с. 278—279.

⁷ Пак там, с. 279.

⁸ Д. Петканова, Дамаскините в българската литература, София, 1965, т. 54, 238.

Азбучен показател

1. ПО-ВАЖНИ ЛИЧНИ ИМЕНА

А

Абди-Лебуд паша 169
 Абрамович, Д. И. 22
 Авраам Димитриевиц, йерей 74
 Александров, А. А. 213
 Александър Басараб 36, 41, 266
 Александър, воевода 258
 Александър Добрийт 37, 258
 Александър II, руски цар 186
 Александър Обренович 33
 Алексей божий человек 116
 Алексей Михайлович, руски цар 168
 Алтбауер, М. 193, 201
 Ами Буге 35
 Амфилохий, архим. 23, 27, 55, 87, 89, 96
 Ана (Анна), съпр. на Страцимир 36, 41, 265, 266
 Анастасий, поп 38, 40
 Ангелов, Б. 170, 226, 232, 265
 Ангелов, Б. Ст. 13, 14, 18, 67, 92, 93, 109, 116, 126, 143, 202, 217, 219, 269
 Андреев (= Богоров) 153, 154
 Андрей, дяк 36
 Антим, м. п. 36
 Антонс, Н. 209
 Антоний (Вадовски)
 Антим (Анфим), игумен 264
 Антонин Капустин 117—118, 154, 162, 200, 204, 239
 Априлов, В. Е. 172, 270
 Аргиров, Ст. 50, 53
 Арнаудов, Мих. 102, 138, 170, 178, 182
 Арсений Суханов 8, 41—46, 168, 229, 245, 251, 254
 Асеманий, кардинал 189, 190, 252
 Атанасий Александрийски 144, 145, 244
 Атанасий, йеромонах 144
 Атанасий, фанариотски свещ. 177

Б

Баласчев, Г. 57
 Балдуин, имп. 167
 Барский, В. 176

Барсов, Е. В. 247
 Барсуков, Н. 229, 231
 Бачо Киро Петров 144
 Баязид, султан 266
 Бегунов, Ю. К. 14, 29
 Белокуров, С. 42, 168, 229
 Белослав, книжовник 209
 Бенешевич, В. Н. 30, 154, 155, 192
 Берков, П. И. 18
 Биков, И. Н. 142—143
 Билбасов, В. А. 79
 Билярски, П. 16, 26, 135, 215, 253
 Бичков, А. Ф. 97, 197, 198, 203, 231
 Бичков, И. А. 18, 75, 193, 197—198, 231
 Благова, Е. 30
 Бобровски, М. К. 196—198, 252
 Богатирева, Г. 217
 Богданович, Д. 217
 Богдан, Й. 251, 253, 255
 Богоев (-Богоров), Ив. 66—67, 222
 Бодянский, О. 28, 231, 246
 Бозвели, Н. 177—178
 Бойко, поп 88
 Болховитинов, Е. 19—23
 Болшаков, Т. Ф. 97, 230
 Борис I, бълг. княз 13, 28
 Бочков, В. Н. 172
 Брант, Р. 207
 Бранковяну, К. 39
 Бубнов, Н. Ю. 19, 64, 81, 98, 134, 133, 205, 235
 Будилович, А. С. 22, 151
 Бузук, П. 189
 Булахов, М. Т. 76
 Буслаев, Ф. 25, 26, 207, 210

В

Вайс, Й. 190
 Валявец, М. 55
 Ван-Вейк, Н. 186
 Василий Велики 244
 Василий Софийски, книжовник 144
 Васильов, Т. 156, 171, 174
 Ватев, Ст. 170

Ваян, А. 81
 Великанов, А. С. 217
 Велчева Б. 201, 228
 Ведеминов, ген. 139
 Венелин, Ю. 154, 214, 268
 Веркович, Ст. 102—104, 143
 Викторов, А. 25, 63, 66—67, 108, 150, 188, 202, 205, 207, 213, 222, 224, 264
 Висарион, Дебърски, йером. книжовник 202
 Владимир, киевски княз 125
 Владимиров, П. В. 125, 203
 Владислав Граматик 70, 126, 143
 Вноровски, свещеник 126
 Вознесенски, Г. А. 17
 Воислав Граматик 233
 Вондрак, В. 191
 Воскресенски, Г. 55, 206, 211, 221, 223
 Воскресенски, А. П. 234
 Востоков, Ал. 15, 25, 60, 197, 229
 Врава, Й. 33—35
 Вуксан, Д. 77, 161
 Вяземски, П. П. 104, 143
 Въллов, Гандьо 174
 Върбанов, А. 222

Г

Гайтлер, Л. 192, 193
 Гандев, Хр. 35
 Гарашанин, Илия 102
 Георги Амартол 43
 Георги Тертер, бълг. цар, 73, 240—242
 Георгиев, Е. 13, 222, 233
 Георгиев, Йор. П. 171, 182
 Георгиевски, Г. 17, 221, 223, 230, 268
 Георгиев, Ст. 223
 Герман, митроп. 261—262.
 Геров, Найденов 76, 85, 86, 96, 150
 Гилтебрандт, П. И. 21
 Гилфердинг, Ал. 8, 14, 48, 63, 76—84, 86, 93, 96, 160, 161, 176, 250
 Голишенко, В. С. 29, 61
 Горски, Ал. 13, 27, 42, 43, 44, 46
 Гошев, Ив. 36, 151, 152, 163, 181
 Граистрем, Е. Э. 22, 73, 104, 131, 150, 151, 193, 198, 200, 226
 Григорий Богослов (Назиански) 19, 22
 Григорий, дяк 15
 Григорий, епископ 15
 Григорович, В. И. 8, 22, 49, 54, 57, 63—72, 107, 120, 145, 158, 163, 164, 166, 167, 168, 173, 174, 177, 180, 181, 185, 186, 187, 188, 202, 205, 206, 207, 208, 213, 219, 222, 224
 Гринкова, Н. П. 19
 Грот, К. 260
 Грунски, Н. 186

Грязина, Л. П. 17—18
 Гудев, П. Т. 57, 58, 59, 254, 256, 257, 259—260
 Гудзий, Н. К. 31
 Гурко, Й. В., ген. 139
 Гутовски, Р. 127—128, 130
 Гюзелев, В. 219, 227, 233, 240, 254, 257, 264, 265

Д

Дамаскин Студин 115
 Данаил, митроп. 59, 256—257
 Данаил, монах 139
 Данчев, Г. 268
 Даскалов, Хр. 136
 Даскалов, Ив. Д. 156
 Демина, Е. 268
 Демянов, В. Г.
 Десислава 258
 Джорович, В. 162
 Джуджов, М. Н. 8, 252, 253
 Джурова, А. 58, 59, 122, 127, 190, 212
 Дилевски, Н. М. 21, 38, 262
 Димитър от с. Мусина 37
 Димитров, Г. 168, 177
 Димитър Кратовски 202
 Динев, П. 13, 233, 236, 265
 Дионисий Аеропарит, 43
 Дионисий, дякон 114
 Дионисий, архим. — фанариотин 180
 Дионисий, митроп. 180
 Димитриеви, А. А. 49, 135
 Добрев, Ив. 81, 149, 150, 151, 186, 208
 Добрейшо, поп 210, 212
 Добриян, книжовник 93, 218
 Добровски, Йос. 209
 Добромир, книжовник 199—201
 Доброхотов, П. И. 234—235
 Добрянски, Ф. 28, 199
 Дометиян, игум. 163
 Дончева-Панайотова, Н. 269
 Доситей, книжовник 70
 Достал, Ант. 191
 Драган, книжовник 212—213
 Драгия, презвитер 55, 223—224
 Дринов, М. 14, 145, 172, 252, 254
 Дубровина, В. Ф. 29
 Дуйчев, Ив. 41, 55, 163, 209—210, 233, 234, 236, 237, 240, 242, 244, 246, 250—252, 256, 262, 265
 Дурново, Н. Н. 17, 23, 31, 199
 Дучич, Н. 240, 252

Е

Евгений, митроп. 216
 Евсеев, И. 101

Евсевий Кесарийски 227
Евтимий Търновски 36, 78
Егоров, Е. Е. 248
Еротей, йеромонах 61
Ефрем Сирия 151, 249

Ж

Жеко, поп 137
Живко от Белград 61
Жуковска, Л. П. 16

З

Заимов, Йорд. 199
Замойски, полски граф 197—198
Захариев, Ст. 171, 173, 180
Златарски, В. Н. 84, 179, 233
Златоуст Йоан, 151, 180

И

Ивайло, бълг. цар (=Бърдоква) 233
Иван Александър, бълг. цар 36, 59, 122, 241, 243, 244, 249, 250—251, 253—255, 256, 257, 258—260, 261, 283
Иван Асен II, бълг. цар 166, 167, 209
Иван Басараб, угровлах. воевода 36
Иван Милостиви, алекс. патр. 116, 244
Иван Рилски 115, 132, 163, 175
Иван Шишман, бълг. цар 132, 244, 258, 261
Иванов, А. 155
Иванов Й. 40, 73, 74, 86, 91, 93, 132, 134, 139, 144, 145, 146, 151, 156, 163, 166, 169, 175, 177, 202, 212, 214, 219, 220, 232, 236, 237, 247, 249, 250, 252, 262, 264
Иванов, П. 115, 116
Иванов, Ив. С. 136
Иванова, Кл. 97, 98, 99—101, 111, 216, 229, 230, 231, 232, 268
Иванова, Т. А. 28
Игнатий, митропол. 55, 177
Иларион Ловчански, митроп. 156
Иларион, търн. митр. 177, 178, 179
Илина, Т. 39, 210
Илински, Гр. А. 18, 40, 56, 69, 74—75, 81, 101, 103, 107, 110, 113, 114, 121, 146, 195, 204, 205, 213, 215, 221, 233, 234, 250, 264
Инокентий Херсонски, архиеп. 245—246
Ипсиланти, К. Ал., воевода 164
Иречек, К. 151, 171, 172, 173, 179, 18, 182, 214, 232, 233, 234, 252
Исак Сирия 187
Истрин, В. М. 31

Й

Йероним, митроп. 54, 177
Йоаким, митроп. 179

Йоан Екзарх 29, 42, 81, 230
Йоан Синайски 116
Йоан Лествичник 187
Йосиф, книжовник 208
Йосиф Брадати 72
Йосиф, фанариотски игумен 182

К

Калайдович, К. 245, 255
Калужняцки, Е. 120, 138, 261—262
Камински, Ф. В. 20
Каниц, Ф. 182
Капалдо, М. 199
Карабинъв, И. 135
Караджич, В. 97, 100, 225
Караконски, В. 85
Каранешев, Н. 181
Каранов, Е. 8, 77, 164, 185
Каратаев, И. 137
Карлова, М. 8, 48, 85, 88, 179, 180
Каришки, Н. М. 16, 75, 193
Карамзински, А. В. 66
Каришковски, А. В. 14
Карски, Е. 21, 26, 85, 88, 106, 109
Кепов, Ив. 139
Кера-Тамара 258
Киприан, митроп. 39
Кирил Йерусалимски 68—69, 202
Кирил, игумен 85
Кирил Рилски 175
Кирпичников, А. 63
Киселков, В. Сл. 36, 163, 242
Климент Охридски 13, 14, 239
Клоц, Парис 187
Князевска, О. Ал. 30
Ковачев, Мих. 139
Кованлъшки, Ст. 116
Кодов, Хр. 13, 150, 165, 213
Кожухаров, Ст. 103, 220
Козловски, М. 16
Козма, презвитер 14, 29, 195
Колесов, В. Н. 20
Кондаков, Н. П. 193
Конрад, светец 25
Константин, син на Срацимир 266
Константин Костенечки 35, 36, 81, 136, 166
Константин Преславски 13, 14, 28, 81, 82, 105, 175, 244
Копитар, Б. 49—50, 191, 197
Косек, Н. В. 217, 218
Кохно, А. А., капитан 217—218
Кочубински, А. А. 63, 203, 218
Крали Марко 170, 171
Кудрявцев, И. М. 61
Куев, К. М. 13, 14, 17, 18, 82, 126, 138, 144, 205, 226, 230, 244, 245, 246, 249, 256, 261

Кулаковски, П. А. 51, 204, 211
 Кулешов, В. И. 97
 Кулбакин, С. М. 33—34, 68, 104, 193, 206, 208, 225
 Куник, А. А. 85
 Куприянов, И. Н. 20
 Курц, Йосиф 190
 Курчински, Игн. 209
 Кънчев, В. 16), 181, 182
 Кързон, Роберт, англ. лорд 47—48, 57—60, 153, 157, 169, 256, 257, 258—260

Л

Лаврентий, инок 100, 244, 255
 Лавров, П. А. 34, 51, 57, 103, 109, 131, 150, 151, 186, 207, 208, 217, 219, 220, 223, 224, 225, 226, 232, 237, 239, 240, 241, 248, 268
 Лазаревич, Ст. 35, 70
 Лалое, книжовник 263—264
 Ланг, П. 194
 Лахан (=Ивайло) 233
 Лебедева, И. 152
 Леонид, архим. 25, 34, 61, 62, 169, 170, 178, 214
 Леонтий Прилепски, архим. 145
 Лихачов, Н. П. 39, 247, 248
 Лихачов, Д. С. 39
 Лихачова, О. П. 19, 64, 81, 98, 134, 138, 205, 235
 Лебуд-паша, вж. Абди-Лебуд паша
 Лобков, А. И. 34, 84, 236—237

М

Мавродиянов, М. 122
 Мавродинова, В. 190
 Максим, игумен 77
 Манаси, К., визант. хронист 250—253
 Мануил, книжовник 221—223
 Мардарий, книжовник 67
 Марко, даскал 116
 Мартинов, Ив. 41, 265—266
 Маслев, Ст. 36, 37, 139
 Матей Корвин, унг. крал 35
 Матич, Св. 175
 Мелетий, митроп. 79, 179, 182
 Мелетий, поп 144
 Мемнон, книж. 234
 Мелхиседек, рум. еп. 242
 Методий, монах 133
 Миклошич, Фр. 138, 187, 189, 191, 197, 198, 209, 225
 Милетич, Л. 36, 37, 55, 90, 189
 Миличевич, М. 232, 234
 Милоевич, М. 8, 48, 103, 161

Минев, Х. К. 172
 Минковски, М. 198
 Милутин, сръбски крал 237
 Минчева, А. 19, 20, 27, 68, 81, 106
 Миркович, Л. 33
 Мирончов, Н. 139
 Мирослав, княз. 32
 Мирчев, К. 165, 239, 262, 263
 Мирчева, Дора—Иванова 38, 261
 Михаил, син на Ив. Александър 244, 251
 Михаил Воин 212
 Михаил х. Неделчев 166, 243
 Михаил, митроп. 15, 29
 Михайлов, А. 13
 Миханович А. 53—57, 185, 187, 188
 Младен, монах 263—264
 Младенов, Ст. 155, 190, 236
 Момина М. 217
 Момчилов, Ив. 24, 25
 Монфокон Б. 209
 Мошин, Вл. 15, 36, 163, 197, 247
 Мочулски, В. 64, 69, 70, 220
 Мстислав, княз 26
 Мурзакевич, Н. Н. 97, 99, 135, 216
 Муса, син на Баязид 252
 Мутафчиев, П. 14, 82

Н

Нахтигал, Р. 194
 Начов, Н. 173
 Невослуев, К. 13, 26, 27, 42, 43, 44, 46
 Недялко, даскал 269
 Неофит Рилски 164, 179
 Неофит, митропол. 179
 Нешев, Г. 136
 Никифор, монах 72
 Никифор, митр. 179
 Ников, П. 234
 Никодим Тисмански 36
 Никодим, епископ 233
 Никодим, Катарски 41, 251
 Никола, поп 139, 236
 Николова, Св. 37
 Никон, патр. 41, 229, 255
 Нич, К. 1.6
 Никон Черногорец 25, 145, 246, 247, 257
 Нил Философ 244
 Новакович, Ст. 33, 34, 250
 Норов, А. С. 60—62, 136, 140

О

Обнорски, С. 30, 199
 Озерски, А. И. 84

Оливер, Ив. 249
Остромир, новгор. първенец 15—16, 159

П

Павел, еп. 243—244
Павлов, П. 156
Павлова, Р. 248
Павру, монах 123
Пажсий, йерус. патр. 41
Палаузов, Сп. Н. 119, 134, 174, 214, 270—271
Палмов, И. С. 175
Пандурски, В. 36
Панарет, митропол. 179
Паплонски, И. 198
Партений, монах 181
Партений, царигр. патр. 168
Парчалски, Генчо 164
Панарет, митропол. 179
Паскевич, руски фелдмаршал 270
Пахомий, монах 83, 241, 244
Пеев, Т. 155
Пенев, Б. 178
Панчо, поп 113
Петканова, Д. Н. 13, 67, 71—72, 271
Петкович, К. 153, 157, 159, 160, 167, 169, 170, 175
Петров, П. 233, 240, 257, 264, 265
Петров, Н. И. 203, 204, 240
Петровска, Ю. В. 192, 193
Петър, бълг. цар 166, 167
Петър Граматик 139
Петър, поп от Търново 62
Петър, поп от Никопол 200
Петър, поп от Враца 146
Пиер Беллон 156
Пискарев, Д. В. 19, 96—102, 216, 228, 231, 252, 268
Плочев, Т. 166
Погодин, М. 19, 96—102, 228—232, 252, 268
Погорелов, В. 20, 195
Покровска, В. Ф. 19, 64, 81, 98, 134, 138, 205, 235
Покровски, Ф. И. 110—112, 113, 215, 222, 234, 235
Поликарп, скевофлакс 154
Попиванов, Дим. 172
Поп Филип, книж. 250—251, 255
Попов, А. Н. 84, 88, 89, 90—95, 236, 237
Попов, Г. 99
Попов, Н. П. 46
Попович, В. 178
Попруженко, М. Г. 70, 76, 97, 264
Порфирий, варн. митроп. 133, 179
Порфирий Успенски 39, 49, 72—75, 128, 144, 188, 192, 193, 213, 241
Протасева, Г. 46, 61, 84, 237

Псалица, Т. 146—147
Пулеков, Хр. 204
Путята, книжовник 21
Пуцко, В. 16

Р

Радомир, книж. 55—56
Радомир, поп 113
Радослав, поп 233
Радченко, К. 166, 243, 244, 254, 255
Раковски, Г. С. 133, 136, 137, 138, 139, 165, 174, 176, 179, 182
Рачки, Фр. 150
Рикоут 157
Розов, Вл. 133, 200, 201
Романски, Ст. 22, 37, 38
Ромил, монах 79—80
Румянцев, граф 197
Русек, Й. 90, 126
Русков, Дим. 165

С

Сава Освещени 23
Сава Сръбски 160
Сава Хилендарец 53—54
Саватий, монах 78—79
Салмина, М. А. 253
Самуил, йером. 181
Самуил, царигр. патр. 176
Сахаров, Ив. 44, 246
Сарафов, П. 203
Светослав Игоевич 14
Севастианов, П. 107—109, 150, 186
Северианов, С. 192, 199
Селимийски, Ив. 133, 178, 179, 181
Селищев, А. М. 15, 21, 27, 30, 106
Сергей, архиеп. 22, 24, 29
Сигизмунт, крал 266
Симеон, бълг. цар 13, 166, 167
Симеон, митроп. 246
Симеон Синайски 187
Симич, С. 211
Сирку, П. А. 38, 39, 49, 53, 98, 99, 109, 141, 142, 152, 165, 215—216, 221, 222, 239, 246, 255, 256, 260, 265
Славейков, П. Р. 153, 154, 164, 179
Слонски, Ст. 193
Смирнов, И. М. 16
Снегаров, Ив. 14, 35, 156, 176
Соболевски, А. И. 16
Софроний, монах 181
Софроний Врачански 101, 113, 115
Сперански, М. Н. 51—53, 189—190
Спиридон, монах 169
Срацимир, И. 35, 59, 234, 256, 265—266
Срезневски, В. И. 22, 110, 112, 125, 215, 222, 229, 231, 234, 235

Срезневски, И. И. 19, 21, 22, 24, 25, 30, 33—34, 64—65, 68—69, 73, 76, 78, 79, 106—107, 113—116, 118—121, 134, 135, 139, 186, 187, 188, 193, 195, 199, 202, 204, 206, 213, 214, 215, 216, 219, 221, 222, 229, 231, 232, 233, 236, 237, 254, 269, 270—271
 Стамат, книжовник 228—227
 Станимиров, Ст. 156
 Станоевич, М. С. 162
 Станчев, Кр. 131, 132, 133, 201, 239
 Станчев, Ст. 67
 Станчева, М. 67
 Стасов, В. 33, 79, 106, 111—112, 115, 116, 129, 195, 205, 210, 212, 231
 Стефан, воевода 258
 Стоилов, Антон 151, 264
 Стойко, йерей (Софр. Врачански) 115
 Стоян Граматик 139
 Стоян Кованлъшки 116
 Стоянов, М. 150
 Стоянович, Л. 33, 40, 144, 167, 211—212, 233, 249
 Стрелбицки, полски помешчик 198
 Строев, С. 16, 131, 132
 Стров, П. М. 97, 101
 Суботин, Н. И. 168
 Суханов, Арсений вж. Арсений Суханов
 Сяров, Д. 253
 Сюлейман Великолеппи, султан 35

Т

Тарпански, Кр. 165
 Тахиаос, А. 223—224
 Тачев, Х. К. 265
 Ташев, Ст. 155
 Теодор, книжовник 209
 Теодор Светослав, бълг. цар 240
 Теодосий, духовник 145
 Теодосий Търновски, книжовник 36,
 Теодосий, търн. патр. 59, 145, 146, 248, 256, 257, 261
 Теодора, съпруга на Ив. Александър 258, 266
 Теодорит Кирски 20
 Теофилакт Охридски 227
 Тимофей Кузмич 242
 Титов, А. А. 142
 Тихомиров, Н. Б. 25, 106, 189, 202, 205, 206, 248
 Тихонравов, Н. С. 268
 Тихота, книжовник 208
 Тишендорф 150
 Тодор Пирдопски 170
 Тодоров, Н. 35
 Томич, С. И. 121—124
 Тот, Имре 16, 21, 24, 25, 26, 141
 Трембицки, Вл. 197—198

Трифонов, Юрд. 165, 169, 174, 242, 243, 250, 254

Тунцки, Н. Л. 136

Търпанов, Кр. 137

У

Уваров, А. С. 25, 60, 136, 140

Ундолски, В. М. 28, 84, 105—107

Успенски, Порфилий вж. Порфирий Успенски 34, 155, 167, 188, 239

Успенски, Ф. 37, 63, 242, 256, 260

Ф

Филев, И. 22

Филип, даскал 269

Флорински, Т. 108

Фон Аряим 193

Фонкич, Б. Л. 48

Фортунатов, Ф. Т. 192

Фрчек, Й. 194

Х

Хамуза, турчин 232

Хировоск, Г. 18

Хлудов, А. И. 14, 84—96, 150, 236, 237

Хоргоши, Е. 21

Хрисант, йерус. патр. 132

Хрулев, Тодор 138

Хубан от Габрово 134, 145

Ц

Цамблак, Гр. 36, 39, 124

Цанков, Кирак 138

Цонев, Б. 17, 54, 56, 57, 138, 140, 142, 145, 155, 170, 172, 182, 200, 204, 209, 210—211, 216, 222—223, 229, 232, 236, 237, 242, 249, 253, 254, 260, 267, 271

Цонов, Ц. 165

Ч

Чайковски, Мих. 127, 130

Черепнин, Л. В. 131—132

Черноризец Храбър 13, 14, 38, 40, 81—82, 226, 244, 245

Чертков, А. 14, 252, 255

Чилингиров, Ст. 164

Чрничич, Ив. 190

Ш

Шапкарев, К. 143, 154, 162, 182, 227

Шахматов, А. А. 121—122, 192

Шафарик, П. Й. 51—53, 203, 205, 208

Шафарик, Янко, 135, 206, 234

Шевирев, С. 60

Шишков, Ст. Н. 165

Шишманов, Ив. 51, 63, 222

Щапов, А. И. 126
 Щепкин, В. Н. 106, 121—122, 124, 194, 209, 231, 232
 Щепкина, М. В. 46, 61, 84, 122, 237, 260
 Шчербачова, Н. А. 17—18

Ю

Юфу, Йон 262

Я

Ягич, В. 15, 21, 36, 49, 64, 68—69, 76, 106, 150, 188, 189, 190, 194, 195, 200, 208, 225, 231, 232, 239
 Яков Серски 58, 239
 Янакиев, М. 207
 Яцимирски, Ал. Из. 53, 57, 124—126, 135, 138, 142, 225, 241, 242, 243, 252, 254, 256

Латиница:

Abicht, K. 192
 Altbauer, M. 193
 Assemani, J. 252
 Birkfellner, G. 57, 189
 Bogdan, J. 255
 Brückner, A. 199
 Vajs, J. 186, 192
 Van Wijk, N. 199
 Valjavec, M. 55
 Vašica, J. 150
 Wiśłocki, W. 128
 Vaillant, A. 81
 Vrana, J. 33
 Geitler, L. 192, 193
 Dostál, A. 191
 Dujčev, I. 266
 Frček, J. 194
 Francev, V. 28
 Horálek, K. 195
 Jireček, K. 261
 Jufu, J. 262
 Kałużniacki, E. 126, 128, 262, 264
 Kopitar, B. 191
 Kozak, E. 258
 Kujev, K. 36, 244, 256
 Kurc, J. 186, 190
 Lang, P. 194
 Leger, L. 16
 Leskien, A. 56
 Margulies, A. 199
 Meyer, K. 199
 Migne 19
 Miklosich, F. 189, 191, 197
 Moszyński, L. 186
 Mošin, V. 54
 Nachtigal 194

Naumov 81
 Nersessian, S. 161
 Novotny, J. 51
 Novaković, S. 102
 Rački, F. 190
 Rusek, J. 127
 Sławski, F. 81
 Słoński, S. 194
 Safařík, J. 205, 208
 Shivkova, L. 261
 Schmidt, H. 191
 Scholvin, R. 261
 Tachiaos, E. 223, 224, 236
 Thal, G. 191
 Turdeanu, E. 243
 Weingardt, M. 250, 254
 Zivier, E. 149
 Jagić, 24, 186, 200, 225, 239

2. ПО ВАЖНИ ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА

А

Аджар (сега Свежен), с. Карловско 269
 Атон (Св. гора, Атонска планина) 8, 34, 39, 49, 57, 60, 63, 107, 118, 123, 131, 133, 135, 145, 157, 167, 168, 176, 178, 185, 188, 194, 195, 196, 213, 224, 229, 236, 240, 245, 247, 254, 257

Б

Байрамче, с. Бесарабия 124
 Батошево, с. Севлиевско 172, 173
 Бдин (=Видин) 256, 265, 266
 Безово, с. Лебърско 155
 Бесарабия 214
 Беляковец, с. Търновско 164
 Бистрица, с. Софийско 171
 Битоля 71, 118, 160, 162, 201, 209, 236
 Бобошево 139
 Болоня 209
 Босна 76, 161, 225
 Бояна, край София 207, 211
 Брашов 38, 139
 Брегалница, р. 85, 160
 Брестовица, с. Пловдивско 155
 Буда, гр. в Унгария 35
 Будапеща 140—141
 Буково, с. Битолско 162
 Бялисток, Полша 196

В

Видин 257
 Вилково, ѓ. на устието на Дунав 242
 Влашко (Влахия) 37, 38, 245, 266

Воден, гр. 262
Воронец, о ман. в Буковина 263
Връбница, с. Софийско 170

Г

Габарево, с. Казанлъшко 71
Габрово 116, 134, 145, 215, 270
Галац 242
Гант, гр. Белгия 266
Григурево, с. Софийско 88

Д

Дебършица, с. Пазарджишко 113
Дебър (Дибри) 104
Довезенци, с. Кумановско 164
Дръстър, 145
Дупница (сега Станке Димитров) 102, 174

Е

Елена, гр. 112, 156
Елеонска планина 117
Енина, с. Казанлъшко 164
Етрополе 100, 156

Ж

Жеравна, с. Котленско 68, 99, 112, 134, 154,
214, 215, 216

З

Златарица, с. южно от Търново 112, 115

И

Извор, с. Тимошко 232
Именско езеро, СССР, 19
Инсбрук 191
Искър, р. 165

Й

Йерусалим 73, 98, 117, 133, 189, 190, 227

К

Казан, гр. СССР 69, 107
Кайлъка, местност край Плевен 174
Калофер 173
Караншебеш, (Бачат) 142
Карея (Атон) 160
Карловци, Югославия 32, 51
Карпати, пл. 242
Карпино, с. (сега СР Македония) 87, 93
Килифареве, с. Търновско 36, 164
Кишинев 267
Кичево 179
Клисура 173
Клокотница, с. Хасковско 209
Жопривщица 173

Кострома, гр. СССР 172
Котел 115, 137, 174
Крагуевац, гр. Сърбия 121
Краков 126, 150
Кратово 77
Кричим 173
Куклен, Пловдивско 165
Куманово 87

Л

Лвов, гр. 129
Леденик, с. Търновско 62
Ленинград 34, 102, 125, 135, 137, 142, 150,
152, 186, 200, 215, 226, 234, 238, 241
Лесичери, с. Търновско 114
Лесново, с. 249—250
Лиляково, с. (сега Люляково)
Ловеч 99, 113, 125, 138, 139, 166, 241, 244
254
Любляна. 49—50, 197

М

Македония, геогр. област 236
Места, р. 160
Мечка, с. Панагюрско 172
Митилин, о-в 179
Младо Нагоричино 70
Модрот, гр. Далмация 41
Молдова 37, 242, 243, 245, 247
Мусина, с. Търновско 114

Н

Нижни Новгород (сега гр. Горки в СССР)
66, 107, 237
Никопол 107, 200, 265
Нишевци, с. Княжевацко 232
Новгород 15, 19, 22, 253
Ново село, Щипско 56

О

Одеса 97, 120, 136, 174, 218, 219, 220
Одрин 211
Орбеле, с. Дебърско 103
Осогово пл. 96
Охрид 15, 160, 205, 208

П

Пазарджик (=Татар Пазарджик) 112
Паланка, гр. (=Крива Паланка) 96
Панагюрище 172, 269, 270
Париж 130—133
Петербург 97
Петроград (СПб) 84, 85, 102, 108, 119, 135
Пещера 180
Плаково 136

Плевен 155
 Плевля (Черна гора) Югославия 76, 83, 161
 Пловдив 204, 222
 Преспа 160
 Призрен 76, 77, 83, 160
 Прилеп 91, 162
 Псков 195

Р

Равне, с. Охридско 208
 Раково, Пазарджишко 165
 Ростов Ярославски 142
 Румелия 117, 162, 200

С

Санкт-Петербург 215, 219, 231, 242, 234
 Сараево 76
 Св. гора, вж. и Атон 117, 118, 144, 145,
 166, 167, 169, 170, 171, 176, 182, 187,
 212, 247
 Свежен, вж. Аджар
 Свищов 138
 Свърлиг 232
 Севлиево 113
 Серес (Сяр) 102, 181
 Синай, пл. 133, 190, 192, 193, 199, 239
 Слуцк, гр. Минска област 21
 Смърдан, с. Видинско 142
 Солун 185
 Сопот, с. Карловско 262
 Стар Загора 178, 179
 Струма, р. 160
 Струмица, гр. 89, 96
 Сушица (Карлово) 74

Т

Тетевен 171, 173
 Тетово 91
 Тимок, р. 232
 Тимошки край 234
 Тича, с. Котленско 111, 115, 133, 136—137
 Тресанче, с. Дебърско 104
 Тридент (Триент), гр. 191
 Тулча 174, 211, 252
 Туров, гр. СССР 20
 Търново (сега Велико Търново) 145, 153, 175
 178, 181, 247

Х

Херцеговина 77, 225

Ц

Цариград 152, 167, 180
 Церовене, с. Берковско 179

Ч

Чепино, с. 173
 Черна гора 161
 Черновиц (Буковина) 138, 263
 Чипровци 169

Ш

Шипка, с. Казанлъшко 66, 71

Щ

Щип (Штип), гр. 85, 177

Я

Ямбол, гр. 139
 Яш, гр. Румъния 139

3. ЛАВРИ, МАНАСТИРИ И ЦЪРКВИ

Лаври: Св. Атанасий (Великата лавра) на
 Атон 42, 57, 75, 133, 163
 Троицко-Сергиева (гр. Загорск) край Москва
 41, 105, 229, 245
 Манастири:
 Бачковски 156, 165, 166, 181
 Бисерикан (Румъния) 37
 Бистрица (Молдова) 37, 38, 40
 Буковски (край Битоля) 162
 Варовитец (край Етрополе) 144
 Васлуй (край Яш) 41, 168
 Ватопед (на Атон) 42, 57, 168, 180
 Воронец (Буковина) 38, 261, 263
 Воскресенски (Новоисерусалимски), западно
 от Москва 23, 43, 46
 Грачаница (Южна Сърбия) 80, 162, 163
 Гура Хоморулуй (Молдова) 98
 Девич (Сърбия) 161, 162
 Дечански (Сърбия) 78, 82, 161
 Деволя (на р. Тара, Сърбия) 80
 Дохиар (на Атон) 58
 Драгалевски (край София) 139
 Дужи (Херцеговина) 78
 Есфигмен (на Атон) 58
 Етрополски (край Етрополе) 74, 144
 Зограф (на Атон) 39, 40, 49, 58, 73, 74, 75,
 120, 144, 145, 146, 159, 166, 168, 170, 170,
 180, 182, 187, 213, 220, 245, 246, 263
 Иван Рилски, вж. и Рилски 64, 66, 70, 144,
 145, 163
 Иван Предтеча (край Серес) 181
 Иверски (грузински, на Атон) 39, 109, 139,
 160
 Калоферски (край Калофер) 173
 Каракал (на Атон) 59, 153, 167, 169, 257

- Карлуковски (Врачанско) 165
 Карпински (край Куманово) 48, 87, 88, 93
 Кастамонит (на Атон) 58
 Килифаревски (край Търново) 165, 166
 Киприянов (Бесарабия) 39
 Крушедол (Фрушка гора, Югославия) 51, 175
 Ксеноф (на Атон) 58, 145, 154, 168, 180
 Ксиропотам (на Атон) 58
 Кутлумуш (на Атон) 58, 59—60
 Къпиновски (край Търново) 171
 Лесновски (край Кратово) 249, 250
 Лешок; Лешовски (край Тетово) 91
 Малиноостровски (край Вятка, СССР) 248
 Марков (край Скопие) 86, 90, 127
 Молдовица (Молдова) 37
 Николски единовърчески (Москва) 84, 86, 237
 Ново-Нямецки (Бесарабия) 125—126
 Нямц (Северните Карпати, Румъния) 37, 242, 243, 244
 Осоговски (край Паланка) 96, 135
 Павлов (на Атон) 39, 58, 123, 135, 170, 176, 258—260
 Пантелеймон (на Атон) 58, 213, 223—224, 236, 245
 Пантократор (на Атон) 157, 160, 168
 Пива (Херцеговина) 76, 78, 79, 81—82
 Плаковски (край Търново) 182
 Пречиста (край Кичево) 179
 Присовски (край Търново) 153
 Путна (Сев. Румъния) 38, 39
 Раваница (Сърбия) 51
 Раковица (Сърбия) 61
 Рача (на р. Дрина, Югославия) 61
 Ремета (Фрушка гора, Югославия) 51
 Рилски, вж. и Иван Рилски, 72, 85, 121, 145, 163, 175, 182
 Св. Богородица (край Преспанското езеро) 182
 Св. Врач (край Пловдив) 165, 182
 Св. Екатерина (на пл. Синай) 73, 133, 150, 154, 190, 192, 193, 199, 200, 201, 239
 Св. Марена (край Преспанското езеро) 182
 Св. Марко (край Призрен) 48, 77
 Св. Наум (край Охридското езеро) 63, 154, 180
 Св. Павел (вж. Павлов; на Атон) 42, 245.
 Св. Сава Освещени (Йерусалим) 60—61, 62, 75, 190
 Св. Спас (край Сопот) 173
 Св. Троица (край Плевля, Черна гора) 76, 83, 161
 Св. Троица (край Търново) 164, 181
 Св. Троица, вж. Варовитец
 Серьодкин (Псков, СССР) 195
 Сеславски (край София) 89
 Симопетр (на Атон) 168, 180
 скит св. Богородица (на Атон) 187, 188
 скит Городище (Бесарабия) 125, 135
 скит Иван Милостиви (на Атон) 245
 Слепенски (край Битоля) 118, 201, 204
 Супрасълски (край Бяlistок, Полша) 195-199
 Трескавец (край Прилеп) 64, 91, 123, 128, 130, 162
 Троянски (край Троян) 116
 Филотей (на Атон) 42, 74, 157, 168, 180
 Хилендарски (на Атон) 33, 42, 58, 68, 73, 74, 75, 98, 107, 134, 139, 145, 158, 169, 178, 206, 245, 251, 252, 254
 Хопово (Фрушка гора, Югославия) 51.
 Черепишки (Врачанско) 74
 Чов (Москва, Кремъл) 20, 168
 Юриевски (край Новгород) 19
Църкви:
 Боянска (край София) 165
 Св. Архангел (Етрополе) 155
 Св. Богородица (Охрид) 160
 Св. Богородица (с. Борзещи, Румъния) 40
 Св. Георги (Призрен) 79, 160
 Дечанска (в Дечанския манастир) 78
 „Иван Рилски“ (на Атон) 188
 Православна църква в Черновиц 38, 261
 Св. Неделя (Ловеч) 113
 Св. Никола (Брашов) 139
 Св. Никола (Златарица) 115
 Св. Никола (в Гориочи, Югославия) 80, 161,
 Св. Никола (Караншебеш, Банат) 142
 Св. Никола (Станке Димитров) 174
 Св. Никола (Батошево, Севлиево) 173
 Св. Пантелеймон (с. Бояна край София) 207
 Св. Парашкева (с. Ененя, Казанлъшко) 164
 Св. Петка (с. Беляковец, Търновско) 180
 Св. Петка (Пещера) 180
 Св. Петър и Павел (Сопот, Карловско) 267
 Св. София (Новгород) 20, 21, 253
 Св. София (Охрид) 205
 Св. Теодор Тирон (Панагюрище) 269—270
4. По-важни ръкописи
Апостоли:
 Енински 164—165
 Зографски от 1359 г. 263—265
 Карпински 86—87
 Мануилов 121—123
 Охридски 205—206
 Слепенски 201—205
 Струмишки 51—52
 Томичов 123—124
Четириевангелия:
 Зографско 150, 185—186, 187, 188
 Марининско 187—189
 Иван Александрово (Лондонско) 244, 254, 258—260

Добромирово 199—201, 209, 239
Тертерово 73, 240—241
Търновско 54—55
Норово 61—62
Добрейцово 210—212, 265
Драгиево 223—224
Дечанско 78—188
Галичко 27—28
Тимошко 52
Изборни евангелия:
Архангелско 149, 179
Асеманиево 189—190, 234
Боянско 149, 207
Вуканово 34—35, 234
Кохно 217—218
Мирославово 32—34, 234
Мстиславово 26—27
Остромирово 15—16, 159, 194, 234
Радомирово 55—56
Реймско 16—17
Савина книга 194—195
Паримейници:
Григоровичев 206—207
Лобков (Хлудов) 236—238
Псалтири:
Болонски 124, 193, 208—210, 231
Михановичев 55
Норов 61
Погодинов 45, 97, 193, 228—232

Синайски 192—193
Томичов 122—123, 245, 254
Чудовски 20
Триоди:
Жеравненски 98—121, 214—217
Копитаров 50
Орбелски 103
Сборници:
Германов от 1359 г. 38, 261—263
Блински от 1360 г. 41, 256, 265
Поп Филипов от 1345 г. 253—256
Иван Александров (Лаврентиев) от 1348 г.
244—246
Супрасълски 196—199
Минеи:
Новгородски 21
Путятински 21—22
Добриянов 69—70, 120
Драганов 73, 132, 212—214
Дамаскини:
Аджарски от 1686 г. 269—271
о тй Иосиф Братати 72
Любянски 50
Котленски от Софроний Врачански 115
Тихонравов 267—268
Шипченски (Григоровичев) 71

Das Schicksal des altbulgarischen handschriftlichen Buches im Laufe der Jahrhunderte

Zusammenfassung

Das Buch besteht aus drei Teilen. In dem ersten Teil wird unter dem Titel „Wanderung der Manuskripte“ das Schicksal des altbulgarischen schriftlichen Erbes vom 9. bis Ende des 18. Jahrhunderts erforscht. Die Bulgaren erhielten ihre Schrift im Jahre 863, als Kyrill und Method das slawische Alphabet schufen und zum ersten Mal die gebräuchlichsten Kirchenbücher aus dem Griechischen ins Altbulgarische übersetzten. Zu einer Blütezeit der altbulgarischen Literatur kam es erst gegen Ende des 9. und Anfang des 10. Jahrhunderts. In dieser Zeit wirkten ansehnliche Schriftsteller: Johan Exarch, Konstantin Preslavski, Černorizez Hrabar u. a. Die Wissenschaft verfügt heute jedoch über kein Original von ihren Werken. Einige sind bereits sehr früh aus Bulgarien nach Kiewskaja Ruß zur Befriedigung der Bedürfnisse des jüngst bekehrten russischen Volkes ausgeführt worden. Einen Beweis für das Eindringen altbulgarischer Schriftdenkmäler in Rußland bilden eine Reihe altrussischer Schriften, in denen offenbar Bulgarismen auftreten: das Evangelium von Ostromir, das Evangelium von Arachangelsk u. a. Die Zeit vom 9. bis 12. Jh. ist die erste Periode der massenhaften Ausführung von Handschriften aus Bulgarien.

Die zweite massenhafte Ausführung bulgarischer Handschriften ist mit der Invasion der Osmanen in die Balkanhalbinsel und der Unterjochung Bulgariens im Jahre 1393 verbunden. Viele Bulgaren flüchteten nördlich des Donauflusses und nahmen wertvolle Schriften mit sich. So sind z. B. aus der königlichen Bibliothek in Tirnovo das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander aus dem Jahre 1356, die Sammlung Ivan Alexanders aus dem Jahr 1348 u. a. ausgeführt worden. Einige dieser Handschriften blieben in der Walachei und den Moldauer Gebieten, andere waren auf dem Wege nach Rußland oder nach dem Athos. Nach Athos gelangten die Sammlung Ivan Alexanders aus dem Jahr 1348, das Tetraevangeliar Ivan Alexanders aus dem Jahr 1356 u. a.

Der russische Mönch Arssenij Suchanov zog im Jahre 1654—1655 durch den orthodoxen Osten, um alte griechische und slawische Handschriften zu sammeln. Der Patriarch Nikon brauchte sie für die von ihm geplante Reform der Kirchenbücher. Aus den Klöstern auf dem Athos nahm Suchanov mehr als 450 Handschriften, die er nach Rußland brachte. Auf diese Weise kamen eine Reihe bulgarischer und serbischer Handschriften nach Rußland, wo sie heute noch zu finden sind. Von den bulgarischen seien das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander vom Jahr 1356, die Sammlung Ivan Alexanders vom Jahr 1348, die Sammlung des Popen Philipp vom Jahre 1345 erwähnt.

Die meisten Handschriften wurden jedoch im 19. Jh. aus der Balkanhalbinsel ausgeführt, was mit dem Aufkommen der Slawistik als Wissenschaft im engen Zusammenhang steht. Viele Gelehrte und Bücherfreunde zogen nun von Kloster zu Kloster, von Kirche zu Kirche und sammelten Handschriften, so z. B. P. J. Schafarik, Robert Karson, Viktor I. Grigorovič, Alexander Gilferding, Porfirij Uspenski, Stefan Verkovič, Antun Michanovič, Polichronij A. Sirku u. a. Das vorliegende Buch gibt Auskunft darüber, wann und wohin alle diese Leute gefahren sind, was sie an bulgarischen Schriftdenkmälern gefunden haben, und wo sich diese Denkmäler heute befinden. Dabei werden nicht nur die Bibliotheken angegeben, in denen sie aufbewahrt werden, sondern auch die Standnummern. Es ist das Verdienst dieser Bücherfreunde, daß sie wertvolle altbulgarische Schriftdenkmäler entdeckten und vor Vernichtung gerettet haben. Da die russische Slawistik im 19. Jh. eine führende Rolle spielte, waren es meist russische Gelehrte, die sich lebhaft für altbulgarische Handschriften interessierten. Die russischen Gelehrten Konstantin Kailaidovič, Ossip Bodjanki, V. I. Grigorovič, P. A. Sirku, P. A. Lavrov, Gr. Ilinski, V. Ščepkin u. a. begannen mit der Erforschung und Veröffentlichung mancher unserer wertvollen Schriftdenkmäler.

II. Der zweite Teil trägt den Titel „Die Vernichtung der Manuskripte“. Die altbulgarischen Manuskripte sind im Laufe der Jahrhunderte nicht nur einer Wanderung, sondern auch einer Vernichtung unterzogen worden. Keine einzige Handschrift ist aus dem 9. — 10. Jh. bis auf den heutigen Tag erhalten geblieben. Die Gründe dafür sind mannigfaltig und verschiedenen Charakters. Die Vernichtung beginnt um die Wände des 9. zum 10. Jahrhunderts, als die glagolitische Schrift durch die kyrillische ersetzt wurde. Es machte sich folgende Erscheinung bemerkbar: der alte ursprüngliche Text wurde weggewischt und an seine Stelle kam der neue Text. Die Tilgung war nicht vollkommen und an manchen Stellen ist der alte Text noch zu erkennen. Solche Schriftdenkmäler werden Palimpseste genannt. Man wollte durch die Tilgung das teure Material, auf das geschrieben wurde, sparen.

Viele von den Schriftdenkmälern sind aus Unwissenheit vernichtet worden. Die Mönche in den Klöstern, die einfachen Leute hielten in der Regel die alten Handschriften für nutzloses Zeug und wollten es loswerden. Sie zerrissen sie und verwendeten Pergament und Papier für verschiedene Zwecke. Während des osmanischen Jochs (14.—19. Jh.) wurden Handschriften häufig in die Wände eingemauert oder vergraben, um vor dem Feind gerettet zu werden. Solche eingemauerten Schriften werden heute noch entdeckt. Viele schriftlichen Denkmäler waren bei Bränden, Aufständen und in Kriegen dem Feuer preisgegeben. So sind z. B. im Jahre 1275 in dem bulgarischen Kloster Zograph auf dem Athos 193 Manuskripte verbrannt worden. Einen wertvollen Bericht darüber gibt uns V. I. Grigorovič. Er schreibt: „In Zograph ist kurz vor meiner Ankunft ein Haufen Manuskripte verbrannt worden. Ich habe von Augenzeugen gehört, daß man Manuskripte in Vatoped, Xenoph, Simopetr und Filoteja schonungslos den Flammen geopfert hat. Es soll eine große Menge gewesen sein, denn, wie man mir versicherte, habe man in dem mit den Schriften

gefüllten Backofen das Brot für das ganze Kloster gebacken.“ Vgl. V. I. Grigorovič, *Očerk putešestvija po evropejskoj Turcii*. Kazan 1877, S. 82—83. K. Ireček berichtet ebenfalls über Einäscherung von Handschriften während des Aprilaufstandes im Jahre 1876 und des russisch-türkischen Befreiungskrieges im Jahre 1877—1878. Vgl. K. Ireček, *Pätuvánija po Bălgarija*. Sofia 1974, S. 400, 411, 415, 426, 435 u. a. Während des zweiten Weltkrieges sind im April 1941 die Manuskripte in der Nationalbibliothek in Belgrad verbrannt. Dabei besaß diese Bibliothek eine Reihe von Abschriften altbulgarischer Manuskripte.

Nachdem im Jahre 1767 das bulgarische Erzbistum in Ochrid abgeschafft wurde, gewannen der Patriarch von Konstantinopel und die Fanarioten die Herrschaft über die bulgarische Kirche, Schule sowie über kulturelles Leben. Der Fanar (das Griechenviertel in Konstantinopel, wo der ökumenische Patriarch seinen Sitz hatte) nahm den Kampf gegen das slawische Schrifttum, gegen die bulgarische Schule und Kultur auf. Das Vernichten von Manuskripten nahm immer mehr zu. So schreibt z. B. I. Seliminski: „Sie, die Fanarioten, suchen überall in Klöstern, Kirchen und Privathäusern nach Resten alter Schriften, die als Bücher unserer gotteslästerlichen Vorfahren nicht heilig wären, sondern im Widerspruch zu unserer orthodoxen Religion stünden, und lassen sie ins Feuer werfen.“ Vgl. Bibliothek „Dr. I. Seliminski.“ I. Buch, Sofia 1904, S. 33. Der russische Mönch Partenij hat 1835 im Kloster Ivan Predteča bei der Stadt Seres über 1000 slawische Manuskripte gefunden. Im Jahre 1845 besuchte W. I. Grigorovič dieses Kloster auch, aber zu dieser Zeit war kein einziges slawisches Buch mehr zu finden. Alles war schon „von den Feinden der bulgarischen Sache“ vernichtet. F. Kanitz schreibt: „Die historische Erinnerung an die einstige politische Selbständigkeit und kirchliche Unabhängigkeit von Byzanz aus dem Bulgarenvolke gänzlich auszutilgen und sich auf dessen Kosten zu bereichern, erschien dem fanariotischen Klerus bis ganz zuletzt herab die Hauptaufgabe . . .“ Vgl. F. Kanitz: *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1875*. Leipzig 1875, I. Buch, S. 122. Im allgemeinen sind zahlreiche Fälle der Vernichtung bulgarischer Schriftdenkmäler dem fanariotischen Klerus zuzuschreiben.

III. In dem dritten Teil des vorliegenden Buches wird das Schicksal von 25 altbulgarischen Schriftdenkmälern behandelt, die sich jetzt in fremden Bibliotheken befinden und zwar: Codex Zographensis, Codex Marianus, Codex Assemanianus, Glagolita Clozanius, Psalterium Sinaiticum, Euchologium Sinaiticum, Codex Supraliensis, Savina kniga, der Apostel von Slepče (Slepčenski Apostol), der Apostol von Ochrid (Ochridski apostol), das Evangelium von Dobromir (Dobromirovo evangelie), das Evangelium von Bojana (Bojansko evangelie), das Psalmenbuch von Bolon (Bolonski psaltir), das Evangelium von Dobrejšo (Dobrejšovo evangelie), das Monatsbuch von Dragan (Draganov minej), das Evangelium Kochno, die Sammlung von Loveč (Lovčenski zbornik) vom Jahr 1331, die Sammlung von Ivan Alexander (Ivan Alexandrov/Lavrentiev zbornik) vom Jahr 1348, die bulgarische Übersetzung der Chronik von Manassi, das Schicksal zweier Tirnover Handschriften aus der Mitte des 14. Jh., Lesnovski parenesis, das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander (Londoner) aus dem Jahr 1356, Tichonravov damaskin. Es wird das Schick-

sal eines jeden Denkmals für sich betrachtet: wo und wann das Werk geschrieben wurde, welches der Fundort ist, wer es gefunden und wohin er es gebracht hat, wie und wann es in die Bibliothek gekommen ist, in der es sich heute befindet, unter welcher Standnummer es zu finden ist, welches Interesse es bei den Wissenschaftlern erregt, Publikationen, Bibliographie u. a.

Es ist charakteristisch für diese schriftlichen Denkmäler, daß häufig Teile von ihnen verlorengegangen sind; von einigen sind nur Fragmente erhalten geblieben. Es gibt auch solche Schriften, deren Teile sich heute in verschiedenen Ländern und in verschiedenen Bibliotheken befinden. So werden Teile vom Codex Suprasliensis heute in den Bibliotheken zu Ljubljana, Leningrad und Warschau aufbewahrt. Teile von dem Apostel von Slepče (Slepčenski apostol) gibt es in Plovdiv, Kiew, Moskau und Leningrad. Fragmente von dem Monatsbuch von Dragan (Draganov minej) sind im Kloster Zograph auf dem Athos, in der Sammlung von V. I. Grigorovič in Moskau, in der Sammlung von Porfirij Uspenski in Leningrad, in dem Kloster Pantheleimon auf dem Athos zu finden; manche Teile sind verlorengegangen.

Fast alle oben erwähnten schriftlichen Denkmäler sind im 19. Jh. von Gelehrten und Reisenden, die die Balkanhalbinsel durchzogen, entdeckt worden. Besonders verdient haben sich um diese Sache die russischen Gelehrten gemacht. Sie haben unsere schriftlichen Denkmäler nicht nur entdeckt und vor Vernichtung geschützt, sondern auch erforscht und veröffentlicht.

Съдържание

Предговор към първото издание на книгата 7
Предговор към второто издание
на книгата 10

Първи раздел

Странствувание на ръкописите

1. Съдбата на нашите ръкописи през IX—XII в. (с. 13). 2. Турското нашествие и съдбата на нашето ръкописно наследство (с. 35). 3. Мисията на Арсений Суханов (с. 41). 4. Интересът към старобългарските ръкописи през XIX в. (с. 46). 5. Три старобългарски ръкописа в сбирката на Копитар (с. 49). 6. Сбирката на Павел Йосиф Шафарик (с. 51). 7. Сбирката на Антон Миханович (с. 53). 8. Старобългарски ръкописи в сбирката на лорд Кързън (с. 57). 9. Сбирката на Авраам С. Норов (с. 60). 10. Сбирката на Виктор Григорович (с. 63). 11. Сбирката на Порфирий Успенски (с. 72). 12. Сбирката на Ал. Гилфердинг (с. 76). 13. Български ръкописи в сбирката на А. И. Хлудов (с. 84). 14. Български ръкописи в сбирката на Михаил П. Погодин (с. 96). 15. Из сбирката на Стефан Веркович (с. 102). 16. Български ръкописи в сбирката на В. М. Ундолски (с. 105). 17. Български ръкописи в сбирката на П. И. Севастьянов (с. 107). 18. Сбирката на П. А. Сирку (с. 109). 19. Из сбирката на Антонин Капустин (с. 117). 20. Из сбирката на И. И. Срезневски (с. 118). 21. Сбирката на Сима Новакович Томич (с. 121). 22. Из сбирката на Ал. И. Яцимирски (с. 121). 23. Старобългарски ръкописи в Ягелонската библиотека в гр. Краков (с. 126). 24. Старобългарски ръкописи в Националната библиотека в Париж (с. 130). 25. Други случаи на изнасяне на ръкописи (с. 133). 26. Изнасяне на ръкописи по линия на даренията (с. 144).

Втори раздел

Унищожение на ръкописите

1. Поява на т. нар. палимпсести (с. 149). 2. Унищожение на ръкописите поради невежество (с. 152). 3. Унищожение на ръкописите поради лошо съхранение (с. 156). 4. Унищожение на ръкописи чрез зазиждане или закопаване (с. 163). 5. Унищожение на ръкописите чрез изгаряне (с. 166). 6. Отношението на фанариотите към нашата книга през XVIII—XIX в. (с. 176).

Трети раздел

Съдбата на по-важните старобългарски паметници

1. Зографско четириевангелие (с. 185). 2. Маринско четириевангелие (с. 187). 3. Асеманиево евангелие (с. 189). 4. Клоцов сборник (с. 190). 5. Синайски псалтир (с. 192). 6. Синайски молитвеник (с. 193). 7. Савина книга (с. 194). 8. Супрасълски сборник (с. 195). 9. Добромирово евангелие (с. 199). 10. Слепченски апостол (с. 201). 11. Охридски апостол (с. 205). 12. Григоровичев паримейник (с. 206). 13. Болниско евангелие (с. 207). 14. Болонски псалтир (с. 208). 15. Добрейшово евангелие (с. 210). 16. Драганово

миней (с. 212). 17. Съдбата на Жеравненския триод (с. 214). 18. Евангелие Кохно (с. 217). 19. Добрия нов празничен миней (с. 218). 20. Мануилов избран апостол (с. 221). 21. Драгино четириевангелие (с. 223). 22. Берлински сборник от XIII в. (с. 224). 23. ~~Стаматово евангелие~~ (с. 226). 24. Съдбата на Погодиновия псалтир (с. 228). 25. Свърлишки евангелски фрагменти от 1279 г. (с. 232). 26. Доброхотово евангелие (с. 234). 27. Лобков или Хлудов паримейник от XIII—XIV в. (с. 236). 28. Ягичев Златоуст от XIII—XIV в. (с. 239). 29. Четириевангелието на цар Георги Тертер II от 1322 г. (с. 240). 30. Ловчански сборник отпреди 1331 г. (с. 241). 31. Иван Александров (Лаврентиев) сборник от 1348 г. (с. 244). 32. Съдбата на два търновски ръкописа от средата на XIV в. (с. 246). 33. Лесновски паренесис (с. 249). 34. Българският превод на Манасиевата хроника (с. 250). 35. Поп Филинов сборник от 1345 г. (с. 253). 36. Видинско евангелие на цар Иван Срацимир (с. 256). 37. Иван Александровото (Лондонското) четириевангелие (с. 258). 38. Съдбата на Германовия сборник от 1359 г. (с. 261). 39. Зографски апостол от 1359 г. (с. 263). 40. Бдински сборник от 1360 г. (с. 265). 41. Тихонравов дамаскин (с. 267). 42. Аджарски дамаскин от 1686 г. (с. 269).

Азбучен указател 272

Резюме на немски език 283

Второ преработено и допълнено издание

Рецензенти Божидар Райков, Иван Дуйчев. Редактор Кирил Топалов. Художник Кремен Бенев. Художествен редактор Борислав Кьосев. Технически редактор Анастасия Константинова. Коректор Райна Зимбилева.

Дадена за набор на 25.VII.1935 г. Подписана за печат на 23.IV.1935 г. Излязла от печат през май 1986 г. Печатни коли 22,75. Издателски коли 26,54. Условно издателски коли 27,05. Издателски № 26498. Формат 70/90/16. Тираж 1208. Цена 4,60. КОД 02/3535379411/5064—14—86.

ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Атанас Стратиев“ — Хасково

1

2

ВЪ ПИ
ПА ПЕ
СЪ В П П
СЪ Ѡ П
Г П
ДЪ Б П Ч
А П В Р Е
Б Ч В Д Ш
Ц Р П В
В Б А С Д Б
В И В А Ж
Д С Р Б П
Ж П П А
Ж Д О Ж С
Ы П Д А Б
Ѡ Ѡ А Б В Г
В В А П В С

Измежду всички славянски народи българският най-напред се сдобива с книжнина на роден език — през 863 г. двамата братя Кирил и Методий съставят славянската азбука и за пръв път превеждат от гръцки на старобългарски най-необходимите богослужебни книги. До разцвет обаче нашата книжнина достига след 885 г., когато пристигат у нас изгонените от Моравия Кирило-Методиеви ученици и когато в границите на тогавашната българска държава се оформят две главни културни средища — Преслав и Охрид. Пропита от съзнанието за голямата роля на литературата на роден език, тогавашната върховна власт в лицето на Борис I и Симеон създава всички условия за плодотворен книжовен живот. В резултат на това се появяват автори и съчинения, някои от които се стремят да бъдат на равнището на византийската литература: Климент Охридски със своите слова и поучения; Йоан Екзарх с «Шестоднев» и «Небеса», Константин Преславски с «Учително евангелие» и «Азбучна молитва», Черноризец Храбър със своята забележителна апология на славянската писменост «За буквите» и др. Запитваме се какво е станало с това богатство?

Доколкото ми позволяват силите и възможностите, заех се да проследя съдбата и миграцията на произведенията на старата българска литература през вековете, били те в оригинал или пък в преписи.